293

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

Львів. Бібліотека
Ак. УРСР

ПАМ'ЯТКИ
СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ
X-XI ВІКІВ

ІСТОРИЧНИЙ, ЛІНГВІСТИЧНИЙ І ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД З ПОВНОЮ БІБЛІОГРАФІЄЮ ТА АЛЬБОМ 155 ЗНИМКІВ З ПАМ'ЯТОК З КИРИЛІВСЬКОЮ ТРАНСКРИПЦІЄЮ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. І П.О.

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1929

06

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА V

38100

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ІСТОРІЯ
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

6 2 93

ТОМ П'ЯТИЙ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. І П.О.

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1929

10

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

НАЙВАЖНІЩІ ПАМ'ЯТКИ
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТИНА І:

ПАМ'ЯТКИ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКІ X—XI ВІКІВ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1929

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4244

ВСТУП.

НАЙДАВНІЩІ ПАМ'ЯТКИ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Росповідаючи про найдавніщі пам'ятки старослов'янської мови, насамперед треба підкреслити, що, на жаль, самих оригіналів перекладів Костянтина та Мефодія зовсім не маємо,—їх знищив час або релігійна боротьба; не збереглося — чи може не розшукано ще — й оригіналів праці учнів св. братів. Звичайно, пошукування нових давніх пам'яток ще цілком можливі, на що нам вказує хоча б історія відкриття напису царя Самуїла 993 року.

Пам'ятки старо-слов'янської мови дійшли до нас в двох азбуках,—це пам'ятки глаголицькі та кирилівські; коли ж приняти на увагу й Фрейзингенські Уривки, то треба визнати, що вдавнину були слов'янські пам'ятки, писані й латинкою. Ось тому старослов'янські пам'ятки можна поділити на три групі,—писані глаголицею, кирилицею та латинкою.

Значна більшість найдавніщих слов'янських пам'яток не датована, цеб-то на них не зазначено ані року їх написання, ані місця, де вони повстали; трапилося це тому, що ці пам'ятки не дійшли до нас в цілості,—це часто лише уривки, часом дуже мізерні, з колишніх великих книжок, які може й мали в кінці т. зв. книжковий літопис, де була зазначена історія повстання теї чи іншої книжки. Як відомо,

Бібліотека УРСР

початок і кінець в книжці нищаться («зачитуються») в першу чергу, і тому наші найдавніщі пам'ятки дійшли без них. А це спричинилося до того, що про час та місце повстання найдавніщих слов'янських пам'яток між ученими звичайно нема єдности, — виставлено тут силу найріжніщих гіпотез, часто одна одній зовсім протилежних. Датувати пам'ятку (цеб-то встановляти час та місце написання її) доводиться більше на основі аналізу палеографічного, почасти язикового та правописного, а це звичайно не дає висновків зовсім міцних та остаточних. Скажемо, найдокладніщий палеографічний аналіз все таки часом може не дати правдивої відповіди, а то тому, що писар, напр. XI-го віку, міг походити з правописної й палеографічної школи X-го віку, міг міцно триматися і в глибокій старості тих своїх звичок писання, яких набув собі замолоду; нарешті, навіть молодий писар міг списувати з старіщого оригіналу й дуже пильно його наслідувати. Усе це веде до того, що найліпший палеографічний аналіз може відійти від правди на якихсь 50—80 літ, а то й на ціле століття.

Місце написання пам'ятки так само не легко зазначити, як і рік його. Определення місця звичайно робиться аналізом словарного складу та аналізом граматичним, але й такий аналіз не дає тривких висновків, бо часто оригінали, що повставали в одній місцевості, переписуються на іншій землі, і кожний писар, як не пильнував він копіювати оригінал, — слово в слово та букву в букву, вносив проте й своїх місцевих ознак до правопису та граматики оригіналу. При таких переписуваннях менше змінявся словарний склад, а тому він – надзвичайно важлива ознака для встановлення давности оригіналу; часом буває, що пам'ятка, скажемо XIV-го віку, має словарний склад давніший, як у пам'ятці, переписаній в XI-м віці; це бачимо на прикладі хоча б Никольської Євангелії XIV-го віку[1]; цеб-то, при наших працях над старо-слов'янськими памя'тками повинно добре розріжняти оригінали від їхніх списків. Звичайно, усе це

[1] *С. Кульбакинъ*, „Извѣстія", 1901 р. т. IV кн. 4, ст. 133.

дуже утруднює нам діялектичний росподіл найдавніщих пам'яток старо-слов'янської мови.

Остаточно не вирішено ще в нашій науці, які саме пам'ятки рахувати за пам'ятки старо-слов'янської мови. Пам'яток з чистою старо-слов'янською мовою, цеб-то мовою Костянтина й Мефодія, зовсім нема, бо кожна пам'ятка має ту чи іншу кількість місцевих діялектичних ознак. Пам'ятки X—XI віків, що дійшли до нас, переписували писарі з найріжніщих місцевостей, і постійно вносили до них ті або інші живі ознаки своєї власної мови. Тому ці пам'ятки ділимо на т. зв. ізводи чи рецензії,—маємо ізвод болгарський, сербський, хорватський, словінський, чеський, моравський, київський і новгородський. Викинувши з пам'ятки місцеві ознаки, маємо «чисту» старо-слов'янську мову первісного оригіналу. Ці місцеві ознаки входять до пам'ятки в більшій чи меншій мірі, в залежності від чого їх рахують пам'ятками старо-слов'янської або місцевої мови, але звичайно такий росподіл—чисто суб'єктивний, тривкого методу тут не встановлено; скажемо, багатенько з поміж кирилівських пам'яток східно-слов'янських рецензій XI-го віку можна б уважати за добрі джерела до вивчення старо-слов'янської мови, хоч звичайно цього в нашій науці вперто не робиться.

Один з найліпших дослідників церковно-слов'янської мови та її пам'яток, академик Ягіч ось так пише про цю справу: „Почти у каждаго изъ древнѣйшихъ памятниковъ церковно-славянскаго языка есть свои особенности, видоизмѣненія и отступленія отъ того нормальнаго типа языка, который наукой получается какъ теоретическій выводъ изъ сравненія многихъ текстовъ“ [1].

Ніяких оригіналів Кирила чи Мефодія або їхніх учнів, як казав я, до нашого часу не дійшло, мало надії й на те, щоби їх коли-небудь знайшли; інакше кажучи: старо-слов'янської мови IX-го віку, цеб-то мови Костянтина та Мефодія, з пам'яток не знаємо,—знаємо її тільки з тих писань, які дійшли до нашого

[1] Маріинское Четвероевангеліе, 1883 р., ст. 423.

часу,—з кінця X-го віку. Правда, маємо такі старі євангельські тексти, як, скажемо, Зографська Євангелія, але думати, що текст цеї Євангелії, то автентичний текст кирило-мєфодіївський, підстав нема.

Вдавнину не було якогось сталого методу праці писарів богослужбових книжок, не було в цій справі й якогось провідного наказу вищої церковної влади,— кожний писар списував по своїому, кожний до цеї праці вносив свою уподобу. Давнина наша ніколи не знала погляду про недоторканність оригіналу та про святість навіть окремої букви, — ці погляди прийшли значно пізніще; з давніх часів не можна вказати, напр., навіть двох євангельских текстів, щоби вони були зовсім однаковими; навпаки, часто писар постільки вільно ставився до свого оригіналу, що його можна б назвати автором пам'ятки. А через це, звичайно, ми не можемо твердити, що наші списки к. X—XI віку близько передають старі кирило-мефодіївські оригінали. Добрий дослідник старо-слов'янських пам'яток, проф. В. Н. Щепкин так пише про ці ріжні ставлення до своєї праці давніх писарів: „Писецъ Зографскаго Евангелія очень дорожилъ тщательной передачей оригинала и прекрасно справлялся съ этой работой; справщикъ (не послѣдній писецъ) Остромирова Евангелія видѣлъ въ своемъ оригиналѣ только сырой матеріалъ, подлежащій послѣдовательной обработкѣ въ одномъ направленіи (цеб-то: „въ тщательномъ удаленіи діалектическихъ особенностей глаголическаго—македонскаго—нарѣчія, при чемъ эта работа производилась не на основаніи какой-либо литературной теоріи, а явно на основаніи какого-то живого говора", ст. VII), признаваемомъ единственно-вѣрнымъ, такъ сказать классическимъ; писецъ Саввиной Книги не обладалъ литературными идеями, дающими тотъ или другой взглядъ на оригиналъ, не задавался совершенно вопросами языка, былъ лишенъ начитанности, но взамѣнъ того онъ смѣлѣе слѣдовалъ своему непосредственному чутью языка и съ удачей выражалъ фонетику своего родного говора. Писцы Мариинскаго и Ассеманова Евангелія имѣютъ мало инициативы и еще менѣе — руководящихъ идей: ихъ ра-

бота обнаруживаетъ неравномѣрное смѣшеніе особенностей живого выговора съ графическими традиціями, уже очень часто понимаемыми неясно. При этомъ во всѣхъ спискахъ мы наблюдаемъ предѣлы, положенные силамъ и вниманію отдѣльнаго лица: писецъ Зогр. не въ силахъ скрыть совершенно своего собственнаго говора, подъ рукою справщика Остр. и писца Савв. изрѣдка проглядываютъ черты удаляемаго ими стараго“ [1].

Що до мови давніх пам'яток к. X — XI віку, то їхня т. зв. старо-слов'янська мова не має якоїсь єдности,—кожна пам'ятка має свої властиві особливості в мові, в кожній з них пробиваються в тій чи іншій мірі діялектичні особливості чи то оригіналу, чи то писаря, чи то того й другого разом; от через це всі давні пам'ятки навіть в такій рисі, як уживання т. зв. ірраціональних звуків **ъ, ь** проявляють велику ріжнорідність.

Не забудьмо ще й того, що якогось сталого одноманітного правопису слов'янська давнина ніколи не знала,—кожний писар мав свою власну систему, а тому всі давні старо-слов'янські пам'ятки мають найріжніщі відміни й правописні, а це, звичайно, дуже утруднює нам аналіз правдивої вимови, що ховається за цим ріжноманітним правописом. Додаймо до цього ще й те, що при переписуванні писар звичайно зберігав і правопис оригіналу, зберігав часом свідомо, часом мимо волі своєї; переплутання правописів оригіналу та свого власного (писаря),—це характерна риса всіх давніх старо-слов'янських пам'яток.

Кожна давня старо-слов'янська пам'ятка звичайно має якусь утерту свою назву, не завше влучну. Назви пам'яткам даються по зовсім випадкових ознаках; так, назви повстали: 1. від назви маснатиря, в якім пам'ятку знайдено, напр.: Зографська Євангелія, Марінська Євангелія, Супрасльський Рукопис, Хиландарські Листки; 2. від назви міста, де пам'ятку знайдено: Охридська Євангелія, Слуцький Псавтир; 3. від

---

[1] Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, „Сборникъ“ т. 67, Спб. 1901 р., передмови ст. VIII—IX.

назви місцевости взагалі, де рукопис знайдено: Синайський Псавтир, Синайський Требник, Македонський Листок; 4. від прізвища особи, що знайшла пам'ятку: Євангелія Ассеманієва; 5. від міста теперішнього збереження: Київські Глаголицькі Уривки, Пражські Листки; 6. від власника пам'ятки: Клоців Збірник, Листки Ундольського; 7. від назви писаря пам'ятки: Савина Книга, і 8. від назви особи, якій написано пам'ятку: Остромирова Євангелія, Збірник Святослава і т. п.

Що ж то за мова, яку донесли нам найдавніщі пам'ятки старо-слов'янські? Чи тут мова одноцільна, з однаковими фонетичними й морфологічними рисами? Відповідь на ці питання дається в IV томі цеї праці, тут підкреслюю тільки головніще. Дуже довгий час учені під словом „старо-слов'янська мова" розуміли ріжні поняття, а часом не маємо на це однакового погляду ще й тепер. В теперішній час більша частина вчених під терміном „старо-слов'янська мова" розуміє ту живу мову, якою говорили Костянтин і Мефодій і на яку вони зробили свої переклади св. Письма та богослужбових книг, цеб-то під „старо-слов'янською" мовою розуміють солунську говірку південно-македонського наріччя болгарської мови половини IX-го століття, яка й стала літературною й церковною мовою усіх слов'янських народів. Але ані одної кирило-мефодіївської пам'ятки в оригіналі не дійшло, цеб-то—т. зв. старо-слов'янської мови з оригінальних пам'яток ми не знаємо; усі найстаріші пам'ятки, які знаємо, то пам'ятки пізніщого часу, десь з кінця X-го століття зачинаючи, і вони дають змогу лише до певного ступіня судити про старо-слов'янську мову. Усі т. зв. старо-слов'янські пам'ятки—це вже пізніщі відписи, в яких немало маємо й місцевих діялектичних ознак. Ось через усе це само собою повстає важливе питання про якусь певну класифікацію тих пам'яток, які дійшли до нашого часу.

При класифікації пам'яток найважніщим питанням являється відшукання того критерія, на основі

якого можна поділити їх на певні групи[1]. Найпростішим критерієм єсть азбука, якою писано пам'ятку, а тому більшість учених звичайно й ділить усі найстаріщі пам'ятки на глаголицькі й кирилівські (але єсть ще й писані латинкою). Пробували були такому поділові надати й хронологічний характер, рахуючи пам'ятки глаголицькі за старші від кирилівських; до певної міри це так і єсть, але з застереженням: словарний склад та морфологічні особливості глаголицьких пам'яток дійсно старіщі, але цього вже не можна сказати про фонетику їх: фонетичні особливості в кирилівських пам'ятках часом старіщі, як в пам'ятках глаголицьких[2].

Корисним було б росподілити пам'ятки, взявши за критерій час їх написання, цеб-то дати класифікацію хронологічну; на жаль тільки таке завдання все буде суб'єктивним, бо майже всі ці пам'ятки недатовані. Можна б поділити пам'ятки по змістові їх, але такий поділ для вивчення мови нічого не дасть. До певної міри ми можемо відбудувати той оригінал, з якого списано нашу пам'ятку, і можна б робити класифікацію пам'яток вже по цих оригіналах,—але й тут ми змушені були б опіратися на виразно суб'єктивні міркування, а сам поділ такий мало поміг би нам для ліпшого вивчення пам'яток.

Найцінніщим поділом тих пам'яток, що дійшли до нас, уважаю поділ діялектичний, цеб-то такий, в якім за критерій поділу беремо батьківщину останнього писаря пам'ятки. Як я вже вище росповідав, кожний писар вносив до своєї праці більше чи менше й ознак своєї рідної живої мови. Ці ознаки для

---

[1] Історію цього питання подає *С. М. Кульбакин* в статті: „Du classement des textes vieux-slaves", див. „Revue des études slaves", Париж, 1922 р., т. II ст. 175 — 205. Про класифікацію див. ще *Б. Цонев*ъ: Класификация на българскитѣ книжовни паметници отъ най-старо врѣме до края на XVI вѣкъ, „Годишникъ на Софийския Университетъ" 1905 р. кн. I ст. 39 — 67; рец. *Г. А. Ільінського* в „Визант. Врем." т. XIII ст. 641—642. Те саме див. в новішій праці *Б. Цонева*: „История на българский езикъ", 1919 р., ст. 138—158.

[2] Докладніще про це росповідаю в IV томі цеї праці.

нас надзвичайно важливі, бо вони дають доброго ключа до зрозуміння не тільки самої пам'ятки, але й того, що звемо старо-слов'янською мовою: викинувши ці місцеві ознаки, перед нами лишається чиста справді вже старо-слов'янська основа пам'ятки. Звичайно, і при таким поділі частенько маємо досить плутанини, а то з тої причини, що часом писарі виявили себе малопомітно.

Рахуючи за старо-слов'янську мову мову оригіналів Костянтина й Мефодія, ми тим самим змушені дивитися на мову найстаріщих пам'яток, які дійшли до нас, лише як на певні рецензії; при такій класифікації пам'ятки болгарської рецензії будут найближчими до тієї мови, яку звемо старо-слов'янською і яка нам з пам'яток-оригіналів не відома. Взагалі, ті пам'ятки, що повстають на території, найближчій до Солуня, мають найбільше ознак старо-слов'янської мови, і навпаки, — в пам'ятках найдальших, напр. східнослов'янських, цих ознак вже менше. Через те, що пам'ятки болгарської рецензії найближчі до т. зв. старо-слов'янської мови, звичайно вирази „старо-слов'янський" і „старо-болгарський" уживають один замість одного, бо вони до певної міри справді однакові. Група пам'яток старо-болгарська найбільша, і її можна б поділити ще далі по язикових ознаках, беручи за критерій головніщі фонетичні явища, напр. уживання звуків ѣ, ѣ, ѫ, ѧ, ѕ, шт, жд, ст, сц, л епентетичне і друг.

Підкреслюю, що коли ми класифікуємо пам'ятки на підставі їхніх діялектичних ознак, то за ознаки тої чи іншої рецензії беремо не тільки риси, що лише їй самій належать (головні ознаки), але й ті її риси, які знають й інші рецензії (другорядні ознаки); таким чином, напр., для чеської рецензії ознаками будуть не тільли ц та з замість шт, жд, або дл зам. л, але й оу зам. ѫ, шч зам. шт і др. Справді, за ознаки тої чи іншої говірки треба рахувати не тільки те, що виключно їй належить (це головні ознаки), але й усе те, що вона так само постійно вживає, хоч ці останні ознаки можуть знаходитися і в інших говірках (другорядні ознаки). Звичайно, цього саме

методу тримався я й при вирахованні діялектичних ознак східно-слов'янських пам'яток.

Давніх глаголицьких пам'яток старо-слов'янської мови збереглося до нашого часу не мало, але не треба думати, ніби всі вони писані чистою старо-слов'янською мовою,—це звичайно т. зв. ізводи, цеб-то з домішкою тих або інших місцевих ознак; навіть найстаріша з глаголицьких пам'яток, Київські Глаголицькі Листки, має в собі виразні діялектичні ознаки.

Великою вадою глаголицьких пам'яток треба вважати те, що всі вони недатовані; дійсно, ані одна з цих пам'яток не має написаної дати, а тому вік пам'яток доводиться означувати аналізом палеографічним та лінгвістичним, а це звичайно не дає потрібної вірности. Цею ознакою глаголицьких пам'яток і пояснюється така велика розбіжність думок про них в науці, така велика кількість гіпотез про них, гіпотез, часто протилежних одна одній. А в гарячій дискусії про давність глаголиці ця недатованість пам'яток постійно була і тепер єсть великою перешкодою для остаточного вирішення справи.

Аналіз глаголицьких пам'яток показує, що в більшості їхня мова—то найдавніщий тип старо-слов'янської мови (але не в фонетиці), а їхній текст—то найдавніщий тип перекладу, може й справді ще в своїй більшості—кирило-мефодіївський.

Кидається в вічі, що всі глаголицькі пам'ятки невеликого розміру, — в малу чвірку, або навіть в вісімку; грецька палеографія твердить, що це ознака давности цих пам'яток. Більшість глаголицьких пам'яток походить з Болгарії, особливо з Македонії; пам'яток глаголицьких західно-слов'янських небагато, а східно-слов'янських зовсім нема.

Головно на основі палеографічній, але беручи на увагу й язикові данні, В. Ягіч в своїй праці: „Глаголическое письмо" 1911 р. ось так класифікує глаголицькі пам'ятки: А. Найдавніще не зовсім кругле письмо (в границях моравсько-паннонських і в сусідніх коло них землях), сюди належать: Київські Гла-

голицькі Листки та Пражські Уривки. B. Переходовий вуглувато-круглий тип глаголицького письма: Клоців Збірник. C. Зовсім кругле письмо глаголиці (походження з Македонії й сусідніх земель): Євангелія Ассеманова, Зографська, Маріїнська, Македонський Листок, Перша сторінка Київських Глаголицьких Листків. D. Давнє не зовсім кругле письмо глаголиці (македонсько-болгарського походження): Синайські Псавтир і Требник, Охридська Євангелія, Вставні листи Зографської Євангелії, Abecenarium Bulgaricum.

Добрий альбом знимків з глаголицьких пам'яток дав *Н. Каринскій* в 1908 р.: „Образцы глаголицы"; тут 25 автотипичних знимків, з кирилівською транскрипцією текстів, з рукописних і друкованих пам'яток X—XVIII-го віків; рец. К(арського) в „РФВ" LX. 231—232, А. Соболевського в „ЖМНПр" 1908 р.XIV. 428—429. Дуже багато глаголицьких знимків і в цінній праці *Ягіча:* Глаголическое письмо, див. „Энциклопедія Славянской Филологіи", вип. 3, Спб. 1911 р.; в додатку до цеї праці дано 36 таблиц знимків з 75 глаголицьких пам'яток X—XVIII віків, з кирилівською транскрипцією їх; в цій же праці Ягіч зазначає, де саме видрукувано знимки з теї чи іншої глаголицької пам'ятки. Цінний загальний огляд глаголицьких пам'яток дає *И. И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники сравнительно съ памятниками кириллицы, Спб. 1866 р. VIII + 298 ст., до того друкувалися в „Извѣстіяхъ Археологическаго Общества" т.т. III—IV та в „Запискахъ" Академії т. IV. Короткий перегляд глаголицьких пам'яток подає Fr. Pastrnek: Památky hlaholského písemnictví, „Čas. Mat. Mor." 1893 р. т. XVII ст. 93—100.

В 1903 р. засновано на острові Krk (Veglia) „Давньослов'янську Академію"—Palaeoslavica Academia Veglensis — для вивчення й видання глаголицьких пам'яток; найбільше працює в ній о. Й. Вайс.

Давніших кирилівських пам'яток з X — XI віку знаємо тепер значно більше, як глаголицьких. Правда, серед них багато дрібних уривків та окремих лист-

ків. Такий стан кирилівської письменности, яко джерела для вивчення старо-слов'янської мови, був би зовсім не лихим, колиб ці пам'ятки були писані дійсно чистою старо-слов'янською мовою; але справа в тім, що значна більшість кирилівських пам'яток мають мову східно-слов'янської реценэії, київської або новгородської, і місцеві елементи часто так сильно означені в них, що таку кирилівську пам'ятку звичайно не рахують пам'яткою старо-слов'янської мови. Як ми бачили, пам'яток зовсім чистої старо-слов'янскої мови взагалі нема й глаголицьких, бо кожна з них має в тій чи іншій скількості місцеві ознаки. Але вже з першої половини XIX-го віку міцно встановилося в нашій науці певне суб'єктивне відношення до пам'яток слов'янських, — коли вона глаголицька, то її охоче рахують за джерело до вивчення старо-слов'янської мови навіть тоді, як що вона має ясно означені провінціялізми; навпаки, до пам'яток кирилівських серед західних учених увесь час помічається суб'єктивне підозріле відношення, як до пам'яток вже тим самим другорядних. Серед учених, переважно західних, встановився певний спис так би мовити „канонічних" книг старо-слов'янських, і до цього „канону" рукописи кирилівські XI-го віку допускаються з великою неохотою та з ріжними застереженнями. Такий методологічний засіб уважаю невідповідним що до дійсного стану мови кирилівських пам'яток; питання про старо-слов'янський „канон" мусимо переглянути і мусимо більше кирилівських пам'яток притягнути для вивчення старо-слов'янської мови, бо ж в них, поза невеликим місцевим наслоєнням, звичайно проглядає чиста старо-слов'янська основа.

Велика цінність кирилівських пам'яток полягає в тому, що серед них маємо вже й датовані, чого зовсім нема серед давніх глаголицьких; в цім відношенні напис царя Самуїла 993 р., Євангелії Остромирова 1056 р. та Архангельська 1092 р., а також Збірники царя Святослава 1073 і 1076 р. мають величезну вагу. Де-кільки з кирилівських пам'яток, напр. Супрасльський Рукопис, дуже великих розмірів і найріжнішого змісту, а це так само збільшує їх цінність. Уже са-

мим зовнішнім виглядом кирилівські пам'ятки відріжняються від глаголицьких,—глаголицькі звичайно розміром малої чвірки, тоді як кирилівські — малий або великий аркуш.

Загальний огляд усіх кирилівських пам'яток, а також передруки їх чи цілих, чи уривків з них, дав відомий словіст Ізмаїл Іванович *Срезневський* в своїх працях: 1. Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, див. ,,Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности" том 1, 12, 15, 20 і 22, те саме і в ,,Запискахъ" Академії томи 1, 6, 7, 9, 11, 20, 22, 24, 28, 34 і 39; те саме й окремо, Спб. 1867—1881; 2. Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, ,,Сборникъ" 1868 р. т. 3 ст. 188+416+24. Треба тільки не забувати, що метод видання пам'яток, якого вживав Срезневський, тепер уже зовсім застарів; крім цього, в усіх виданнях Срезневського, як показали пізніщі видання, чимало помилок.

Багато знимків з кирилівських пам'яток дає *П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р., див. ,,Энциклопедія Славянской Филологіи" вип. 4-й; тут пам'ятки тільки болгарські та сербські з X—XVIII віків, 343 знимки; до книги додано цінний ,,Альбомъ снимковъ съ югославянскихъ рукописей болгарскаго и сербскаго письма", 1917 р., 97 знимків. Добрий альбом східно-слов'янських пам'яток XI—XII віків дав *Н. М. Каринскій* в своїй праці: ,,Образцы письма древнейшего периода истории русской книги", Спб. 1925 р., тут 68 фототипичних знимків на 29 таблицях.

Добре знання старо-слов'янської мови можливе тільки по студіях над самими пам'ятками,—лише праця над пам'ятками дає повну глибину нашому знанню цеї мови, чого ніколи не дають самі граматики старо-слов'янської мови. Ось тому, щоби полегчити працю над окремими пам'ятками, в своїм огляді старо-слов'янських пам'яток скрізь подаю й докладну літературу про них.

38100

Львів. Бібліотека АН. УРСР

В цьому томі подаю огляд старо-слов'янських пам'яток X—XI віку[1]. В науці нашій втерлася вже думка, що „съ концомъ XI вѣка прекращается разрядъ памятниковъ старославянскаго языка", що „памятниковъ, которые мы могли бы назвать старославянскими, позднѣе XI вѣка мы не знаемъ"[2], але думка така відповідає правді лише до певної міри; дійсно, елементи живої мови з XII в. вриваються до слов'янської церковної й літературної мов вже досить сильно, проте ж основа цеї мови залишається таки старо-слов'янською; а викинувши з пам'ятки, скажемо XII в., елементи її живої мови, позостає—як показав це Н. Дурново — чиста старо-слов'янська основа[3]. А коли візьмемо, наприклад, лексику, то вона ще довгі віки позостається старо-слов'янською, і, як казав я вище, часом в пізніщих пам'ятках вона буває цінніщою, ніж в пам'ятках давніщих. От через це при вивченні старо-слов'янскої мови не треба обмежуватися тільки нашим традиційним „каноном" старо-слов'янських пам'яток, бо він занадто обмежений та тісний.

Більшість старо-слов'янських пам'яток мають вже добрі видання[4]. Але ніяке друкарське видання при наукових працях не замінить рукописного оригіналу пам'ятки; річ у тім, що старо-слов'янські пам'ятки постійно мають найріжніщі надрядкові значки, яких звичайним друком передати нема змоги, а між тим значки ці мають не мале значіння не тільки палеографічне, але часом і лінгвістичне. Крім цього, нема ані одного видання, зробленого хоч би найліпшим ученим, в якім не можна було б знайти тих чи інших помилок в порівнянні з оригіналом; найпильніща ко-

---

[1] В частині 2-й цього тому подам важніщі пам'ятки церковно-слов'янської мови XII—XVIII віків.

[2] *В. Н. Щепкинъ:* Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, Спб. 1901 р. ст. XII і XI.

[3] *Н. Н. Дурново:* Русские рукописи XI и XII вв., как памятники старославянского языка, „Јужнословенски Филолог" 1924 р. кн. IV ст. 72—94, 1925—1926 р. кн. V ст. 93—117, Београд.

[4] Методологічні вказівки про найліпше видання пам'яток подаю далі, в огляді Хрестоматій церковно-слов'янської мови.

Львівська державна наукова бібліотека № 4244

ректа не забезпечить від цього, і це тоді, коли в таких пам'ятках часом кожна буква має певне значіння. Ось тому в останній час іде рух за найточніщі фотографічні видання,—тільки вони могли б замінити оригінал, та й то лише до певної міри; кажу до певної міри, бо, напр., в фотолітографічних виданнях (напр. Євангелії Маріїнської чи Збірника кн. Святослава 1073 р.) трапляються помилки, бо нефахові робітники часом самі „підправляють" кліша. Найкращі видання—фотографічні, і напевне, недовго вже лишилося чекати, коли всі найважніщі пам'ятки матимемо в найліпших фотографічних виданнях, а при їх транскрипції друком матимемо й грецький чи латинський їх оригінал, коли це пам'ятка перекладна. Фотографічне видання замінить оригінал, але замінить його знову таки лише до певної міри: звичайна фотографія не передає кольору чорнила, а тим самим не дасть змоги, напр., роспізнати, де в оригіналі пізніща поправка. З цеї причини, напр., писати про мову Збірника 1076 р. з фотографічних знимків було б неможливим. Не передасть фотографія оригіналу й тоді, коли щось написано по підчищеному (пор. **ꙗ коньꙋ** на л. 11 в Остромировій Євангелії).

ЧАСТИНА ПЕРША:

Огляд пам'яток X–XI-го віків.

А. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

І. Старо-слов'янська мова болгарської рецензії.

1. Зографська Євангелія.

ЗЄ має свою назву від болгарського манастиря Зограф (цеб-то мальовничий), заснованого на Афоні ще в IX віці; десь ще в XIV віці Євангелію цю принесено з Болгарії до Зографського манастиря, і вона тут зберігалася аж до 1860-го року, в останній час прикована на ланцюг. Першим звернув увагу на цю дуже цінну пам'ятку австрійський консул в Царгороді Антон Міхановіч, який під час свого побуту на Афоні бачив її. Про цю пам'ятку Міхановіч повідомив Григоровича, що тоді якраз подорожував по Європейській Турції, і той оглянув ЗЄ, а потім коротко згадав про неї в своїм творі: „Очеркъ научнаго путешествія". В 1857 р. прибув до Афону російський археолог П. Севастьянов і сфотографував цілу ЗЄ (трохи зменшеного розміру, в деяких місцях підправлено), і це фотографічне видання подарував цареві Олексан-

дру II, який зацікавився пам'яткою; тепер цей альбом Севастьянова зберігається в Публичній Бібліотеці в Петрограді. А в 1860 р. Зографський манастир, на клопотання цього ж П. Севастьянова, подарував свою коштовну Євангелію російському цареві Олександрові II, про що росповідає нам ось цей напис на доданій до пам'ятки картці: „Сіе глаголическое Евангеліе Аѳоно-Зографская славеноболгарская общежительная обитель вручила дѣйствительному статскому совѣтнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860го года. Настоятель Архимандритъ Анѳимъ съ братіею". Імператор Олександер II передав ЗЄ до Петроградської Публичної Бібліотеки, і з того часу пам'ятка стала приступною для наукових дослідів.

ЗЄ—це Євангелія тетр, цеб-то четверо-євангелія, а не апракос. Рукопис має 304 листи, з них л.л. 2—288б займає Євангелія, писана глаголицею, а на кінцевих 16 листах—лл. 289 — 304 — уміщено Синаксар чи Коліндар (покажчик євангельських читань), писаний кирилицею. Сама глаголицька Євангелія складається з двох частин: старша на л.л. 2 — 40б і 58 — 288б; з Євангелії дуже рано пропала частина і ще вдавнину замінена новішою, молодшою, це л.л. 41—57 (цеб-то Матв. 16^{20}—24^{20}). Старша частина писана на тонкому пергамені, а молодша на іншому, грубшому. Письмо старшої частини зовсім кругле, македонське, букви не на лінії, а вісять під нею; багато буков мають давню глаголицьку форму, напр. *м*, *л*, *оу*, *з*; букви *т* і *ш* менші за другі; письмо молодших вставних листів—їх звичайно відносять на XII-й вік — не зовсім кругле, знати вже вуглуватість. Розмір рукопису—мала чвірка. Не має початку й деяких карток в середині. В багатьох місцях Євангелії єсть кирилівські приписки, коліндарні вказівки для євангельських читань. Писали ЗЄ чотири руки—дві глаголицькі й дві кирилівські, а саме: 1-й писар написав цілу глаголицьку пам'ятку; 2-й дописав загублені лл. 41—57; 3-й писар написав кирилицею, середньоболгарським правописом Синаксар; можливо, що цей саме писар зо-

ставив про себе напис на л. 288б: **Іωаннъ грѣшны иερеи прѣѣклѧжи тетр...**; нарешті, 4-й писар поробив кирилівські коліндарні примітки про читання Євангелії в ріжних місцях пам'ятки.

Повстала ЗЄ десь в Болгарії, а саме—в Македонії; як твердить Ягіч на основі досліду мови—повстала на землі, близькій до сербської; писав Євангелію болгарин. Проф. Б. Цонев на основі асиміляції дальшому складові редукованих звуків **ъ, ь** в ЗЄ (пор. **дъкладьѣ, зъла-зьлѣ, вънъ-вьнѣ** і т. п.), подібне до чого явище знаходить він і тепер в живій болгарській мові, твердить, що ЗЄ повстала десь на землі рупськородопського говору (ст. 167).

Ягіч уважає цю Євангелію за пам'ятку кінця X-го чи початку XI-го віку, і ця дата закріпилася в науковій літературі, хоч Ламанський і Грунський відносять її на кінець XI-го віку (о. Амфилохій рахував цю пам'ятку дуже давньою, і відносив її навіть на IX—X вік). Молодша частина Євангелії, цеб-то листи 41—57, походять з XII-го віку, а кирилівський Синаксар на кінці—XII в., або скоріще поч. XIII-го.

Мова ЗЄ надзвичайно цінна для вивчення старослов'янської мови, особливо своїм дуже правильним уживанням звуків **ъ** та **ь**; через це акад. Ягіч дуже високо ставить цю пам'ятку: „Между всѣми до сихъ поръ извѣстными памятниками первое мѣсто занимаетъ Зографское Евангеліе, подходя лучше всѣхъ къ идеальному церковнославянскому или старославянскому языку"; мова цеї пам'ятки — „вѣрнѣйшее зеркало старо-славянскаго языка" [1]. Свого часу на мову цеї Євангелії накинувся був Архим. Леонид, називаючи її хорватською, а не церковно-слов'янською, але безпідставно. По Київських Глаголицьких Листках ЗЄ

---

[1] Маріинское Четвероевангеліе, 1883 р. ст. 423. Проф. *Н. К. Грунський* не зовсім погоджується з таким твердженням: „Само утвердившееся положеніе, что З.Е. является «вѣрнѣйшимъ зеркаломъ старо-славянскаго языка», въ сущности есть результатъ прежде всего преувеличенной оцѣнки правильности употребленія Ъ и Ь въ З.Е.", див. „Сборникъ" т. 83 ст. 18, 1907 р.

рахується тепер найціннішою пам'яткою старо-слов'янської мови.

Головніщі фонетичні ознаки ЗЄ такі: 1. Слабі ъ, ь часто зникають: много, кто, что і т. п. 2. Сильні ъ, ь часом вокалізуються на о, е, але рідко: шедъ, кѣсенъ, любовь і т. п. 3. Слабі ъ, ь уподібнюються дальшому складу (закон Ягіча), напр.: кърати, къдоба, тъма, зълѣ, дькѣ і т. п.; правда, не бракує й винятків з цього закону. 4. Носові звуки вживаються правильно, але єсть декільки випадків і поплутання носових та заміни їх на чисті, напр.: градоуштю (зам. градѫштю) і т. п. 5. Знаходимо тут ще третій носовий звук, що зазначається особливим значком: Є з вузличком ліворуч; значка цього уживається тільки для зазначення кінцевого ѧі в N[1] дієприкметника теперішнього часу, напр.: сѫщѧі, градѧщѧі. *С. М. Кульбакин*[1] пише про цю літеру: „Быть можетъ не была бы очень смѣлой мысль, что ϙЄ обозначало ѧі, получившее подъ вліяніемъ иныхъ формъ носовой характеръ". 6. Вживаються ь (Єв. Марка й Луки) та и (Єв. Матвія й Іоана): знаменье, зъданиє і т. п. 7. За малими виключеннями, л епентетичне єсть скрізь. 8. Sk перед ѣ, и дає щ, рідко буває ст. 9. Молодша частина ЗЄ знає dz (ѕ), а старша змінила його на з. 10. Тут вживається тільки шт (ѱ нема).

Література. *П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр", 87 ч. 1855 р. ст. 41—42. — *И. И. Срезневскій*: Изслѣдованія и замѣчанія о древнихъ памятникахъ старославянской литературы, Спб. 1856 р. ст. 135—166.—*И. И. Срезневскій:* Календарныя приписки кириллицей въ глаголическихъ рукописяхъ, „Сборникъ" 1867 р. т. I № 7 ст. 69—76: Изъ Зографскаго Евангелія. — V. Jagić: Studien über das altslovenisch - glagolitische Zographos Evangelium, „Archiv" I. 1 — 55, II. 201 — 268, 1875—1876 р., — дуже цінна праця про долю глухих звуків в ЗЄ.—V. Jagić: Quattuor Evangeliorum co-

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, 1915 р., вип. X ст. 39—40.

dex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus, Берлін, 45+175 ст.; 1879 р.; текст подано в кирилівській транскрипції, на початку цінний вступ латинською мовою про ЗЄ; в кінці знимки з л. 131 та 141, а також з частини л.л. 43, 117, 155, 249 і 129.—*М. Колосовъ* в „РФВ" 1879 р. т. II ст. 271—280 дав огляд мови цеї пам'ятки, яко рецензію на видання Ягічеве.—Jos. Kolář: O Zografském Evangelium a jeho berlinském vydaní, Прага, 1879 р., 30 ст.—*И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 105.—*Архим. Леонидъ*: О родинѣ и происхожденіи глаголицы, „Сборникъ" 53 т. 1891 р., ст. 4. — *В. Ламанскій*: Появленіе и развитіе литературныхъ языковъ у народовъ Славянскихъ, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 331—337, росповідається про правопис ЗЄ, на основі чого вона вважається за пам'ятку кінця XI-го в. — *Н. Каринскій*: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ, Спб. 1904 р., видання 2-е 1911 р.,— дано 12 дуже добрих знимків з ЗЄ. — *Н. К. Грунскій*: Къ Зографскому Евангелію, „Сборникъ", Спб. 1907 р. т. 83 ст. 1 — 43, палеографія і мова ЗЄ, в кінці 8 добрих знимків з ст. 43б, 44, 133б, 134, 224б, 225, 288б, 1 ст. Синаксара. — A. Leskien: Die Vocale ъ, ь in dem Codex Zogr., „Archiv" т. 27 вип. 3, 1907 р. — *А. Соболевскій:* „Богословск. Энцикл." 1909 р. т. X ст. 223—224. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 143, опис письма ст. 127, опис вставних листів ст. 133-134.—*Проф. Б. Цоневъ*: Исторія на българский езикъ, 1919 р., т. I ст. 165-168.—N. van Vijk: Zu den altbulgarischen Halbvokalen, „Archiv", т. XXXVII ст. 330-377,—про ріжницю в мові початку й кінця ЗЄ.—N. van Vijk: O prototypie cerkiewnosłowiańskiego Codex Zographensis, „Roczn. Slaw." 1921 р. т. IX ст. 1-14, — вказує на ріжниці в мові початку й кінця ЗЄ, доповнення до попередньої статті.—*Н. Вань Вейкъ*: Еще разъ о Зографскомъ четвероевангеліи, „Slavia" I (1922) ст. 215-218; зам. *С. К.*в „Јужносл. Фил." 1926 р. кн. V ст. 322-323.—Kurz Josef: Několik poznámek k staroslověnskému čtveroevangeliu Zografskému, „Listy Filologické" 1923, т. 50 ст. 229—232, — про деякі фонетичні явища мо-

ви ЗЄ; замітка *С. К.* в „Южн. Филолог“ 1926 р. кн. V. ст. 327-328.

---

2. Савина Євангелія чи Савина Книга.

Пам'ятку цю знайшов Срезневський в Типографській Бібліотеці в Москві і назвав її Савиною книгою через те, що вона має в собі два записи з іменем священника Сави, а саме: на л. 49: **по҃ слава чалъ** і на л. 54: **помози г҃и рабоу твоёмоу савю.** Пам'ятка, як свідчить приписка з XVII в. на л. 1б, перше належала Середкину манастирю під Псковом, тепер же зберігається в Типографській Бібліотеці в Москві під № 14 (15). Зміст пам'ятки — євангелія-апракос; бракує в ньому початку й багатьох листків в середині, але втрачене дописано ще вдавнину.

Пам'ятка складається з 4 частин: перша частина, л.л. 1—24 початок Євангелії, палімпсест, а новий текст написаний десь в XIV віці в Росії з псковськими ознаками в мові; друга частина л.л. 25—151 (л. 139 помилково зазначений два рази) і 164, а разом 129 листів по 19 рядків, це й єсть Савина Євангелія XI-го віку; третя частина, л.л. 152—163, ранні Євангелії, з XII віку, і четверта частина, л. 165, чи не XI віку, але лист з якоїсь іншої пам'ятки, читається з трудом, бо витертий. Як бачимо, рукопис збірний, його часті ріжного віку; всього 166 листів.

Розмір Савиної книги — мала чвірка, 14×17 cm. Рукопис дуже вбогий на вигляд, писаний на пергамені гіршого сорту, з багатьма дірками. Рукопис без оправи, дуже вживаний. Письмо нагадує письмо Збірника Святослава 1073 року. Єсть прості заставки й ініціяли. Письмо трохи похилене вправо.

Головніщі фонетичні ознаки СК такі. 1. Сильні **ъ** та **ь** не міняються на **о**, **е**; заміни **ъ** на **о** зовсім тут нема, як нема й безсумнівних прикладів зміни **ь** на **е**; рідкі випадки зміни **ъ** на **о**, **ь** на **е** пояснюються не фонетичною зміною. 2. Зникнення слабих **ъ**, **ь** дуже часте. 3. По звуках **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **жд**, **з**, **с** досить ча-

сто ѣ міняється на ѧ. 4. Перед палятальним складом ѣ часто міняється на ѧ. 5. Уживання носових звуків надзвичайно правильне, — правильніще, як в інших пам'ятках; безсумнівних випадків поплутання носових можна відмітити тільки два: стоλщѧ 87 зам. стоλщѫ та ѭ 131б зам. ѧ. 6. Буква ѣ уживається скрізь послідовно; часом ѣ пишеться зам. ꙗ, особливо по ѳ і л. 7. Звичайно маємо традиційне и перед голосною: ѥкѣние 51б; ѣ в цім випадку рідкий. 8. Звичайно маємо епентетичне л, але часом його нема. 9. Звука ѕ нема,—змінився на з. 10. Sk перед ѣ та и послідовно дає щ. Панує ѱ, а шт відоме лише один раз в лігатурі. Звичайно пишеться ѥ, рідко ѥ. Букви ѭ та ѧ вживаються лише по голосних.

Дослідник пам'ятки проф. В. Щепкин по довголітній праці прийшов до таких трох висновків про Савину Книгу: „1. Саввина Книга есть непосредственный списокъ съ глаголической рукописи, которая по языку своему относилась къ тому же старо-славянскому нарѣчію, какъ и Евангеліе Зографское, Маріинское, Ассеманово, Glagolita Clozianus, Синайскій Требникъ и Синайская Псалтырь, короче —всѣ крупные глаголическіе памятники старо-славянскаго языка. 2. Говоръ того лица, которое писало Саввину Книгу съ этого глаголическаго оригинала, принадлежалъ къ иному старо-славянскому нарѣчію, при чемъ писецъ при списываніи выражалъ свой родной говоръ гораздо рѣшительнѣе остальныхъ старо-славянскихъ писцовъ. 3. Благодаря этой особой ясности своего говора, Саввина Книга представляетъ и особую важность для оцѣнки остальныхъ старославянскихъ памятниковъ, нерѣдко разрѣшая вопросъ, что въ этихъ послѣднихъ принадлежитъ живому говору писцовъ, что—графической традиціи или оригиналу? Вслѣдствіе этого изученіе языка Саввиной Книги какъ бы необходимо становится исходной точкой для изученія старославянской діалектологіи вообще“[1].

---

[1] **Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, „Сборникъ“ т. 67 ст. I—II передмови, Спб. 1901 р.**

Що до першого висновку,—що оригінал для списка Савиної Книги був глаголицький, на це вказує хоча б те, що писець Савиної Книги дуже часто замість ѣ писав і, а потім виправляв його на ѣ; це могло статися лише при переписуванні з глаголицького оригіналу, бо в глаголиці легко сплутати ці букви. Крім цього, в Савиній Книзі юс малий в середині слова має форму глаголицького ѣ, а саме: ѧ, рідше ѧ[1], але на початку слова звичайно пишеться ѧ[2]. Правда, Ягіч, Фортунатов і Соболевський не приняли міркувань Щепкина про глаголицький оригінал для Савиної Книги. Алфавит цеї пам'ятки знає 43 букві. Пам'ятка східно-болгарського походження.

Література. *Срезневський*, що знайшов цю пам'ятку, він же й видрукував її, див. його „Древніе славянскіе памятники юсоваго письма", „Сборникъ" Спб. 1868 р. т. 3, ст. 5—20 опис пам'ятки, а в другій частині, на ст. 1 — 154 дано й цілу пам'ятку. — Поправки до видання Срезневського й цінні замітки дав *Ягіч* в „Archiv" 1881 р. т. V кн. 4 ст. 534—580: Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas. — V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenisch: Savina kniga, „Archiv" 1893 р. т. XV ст. 356—358. — Савиною книгою занявся спеціяльно проф. *В. Н. Щепкин* і дав праці: Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, „Извѣстія" 1898 р. т. III кн. I ст. 157 — 227, кн. 3 ст. 374 - 571 і кн. 3 ст. 1180 - 1268, а також „Сборникъ" т. 67, 1901 р., ст. XXV+349, дуже цінний дослід не тільки мови Савиної Євангелії, але й взагалі старо-слов'янської мови; рец. *А. Соболевського* в „ЖМНПр" 1900 р. ч. 327 ст. 399 — 404, відповідь Щепкина ibid. ч. 328 ст. 393—396; V. Vondrák в „Archiv" 1900 р. т. XXII ст. 247 — 255, відповідь Щепкина в „В В." 1901 р. т. 26 ст. 161 — 166; в 1903 р. *Вячеславъ Щепкинъ* в „Памятники старо-

---

[1] Цю форму Щепкин пояснює як недописану попередню, з побоювання, щоби не роспливалося чорнило. Див. там само ст. 86.

[2] Там само, ст. III—VII і 57—69.

славянскаго языка“ т. I вип. 3 видрукував і сам текст: „Саввина книга“, VIII+235 ст., з цінним словником в кінці; рец. V. Vondrák'a в „Rocznik Slawistyczny“ 1908 р. т. I ст. 145 — 147; *Є. Карського* в „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 325—326; *Г. А. Ільінського* в „Виз. Врем.“ 1904 р. т. XI ст. 747—748.—*Лавровъ*, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 285.—*А. Соболевскій*: Матеріалы и изслѣдованія, 1910 р. ст. 137.—*Н. М. Каринскій*: Перечень важнѣйшихъ неточностей послѣдняго изданія Саввиной Книги, „Извѣстія“ 1914 р. т. 19 кн. 3 ст. 206-216; автор порівняв оригінал з виданням Щепкина і знайшов в нім досить багато найріжніщих помилок. — *Б. Цоневъ:* История на българский езикъ, 1919 р. ст. 183—184.

---

3. Супрасльський Рукопис чи Супрасльська Минея.

СР знайшов десь перед 1823 роком каноник Михайло Бобровський. Доктор богословія, проф. Виленського Університету М. Бобровський (1785-1848), галичанин з походження, відзначався глибоким знанням мов слов'янських, європейських та східних. Він зібрав багато ріжних рукописів і висилав їх або знимки чи копії з них Добровському, Востокову, Копитару, Ганці і др.

Цінний наш рукопис знайшов Бобровський в Супрасльськім манастирі, звідки пішла й назва цеї пам'ятки. Супрасль знаходиться в 20-ти верстах від Білого Стоку на Городенщині. Благовіщенський Супрасльський манастир заклав в 1498 р. князь Олександер Ходкевич на річці Супраслі; перше тут жили ченці з Афону, що заснували велику й цінну бібліотеку; певне ці афонські ченці й занесли до свого манастиря нашу пам'ятку, що була написана в XI віці десь в Болгарії. На початку XVII-то віку Супрасльський манастир перейшов до уніятів.

Бобровський взяв рукопис з манастиря, і роспоряджався ним як своїм. Частину його одіслав Копи-

тару, і ця частина вже не вернулася назад. Єсть переказ, ніби Бобровський написав був і розвідку про цю цінну пам'ятку, але розвідка згоріла в 1826 році, коли мало не згорів і сам СР.

В 1848 р. Бобровський нагло помер від холери, а його рукописи попали до рук Трембицького, по смерті якого в 1868 р. перейшли до бібліотеки графа Замойського в Варшаві [1], а два зшитки нашого рукопису попали до рук дідича Стрільбицького, який в 1856 р. продав їх академику А. Бичкову до Петрограду. Ось через це в теперішній час СР зберігається аж в трох місцях: 1. В Любляні, в Лицейській бібліотеці, 16 зшитків чи 118 листків, куди вони поступили (разом з копією цілого СР) в 1845 р. від Копитара, по його смерти; 2. В Петроградській Публичній Бібліотеці 2 зшитки чи 16 листків, поступили від Бичкова, і 3. В архиві ординації графів Замойських в Варшаві зберігається 19 зшитків чи 151 лист; рукопис в гарній атласовій пурпурового кольору оправі з написом: „Vitae Sanctorum codex Suprasliensis"; оправа з бронзовими позолоченими застьожками, на яких вирито герба Замойських. Один час Варшавську частину рахували загинулою, але її в 1872 р. знайшов Паплонський. Разом 37 зшитків чи 285 листів, розміром в малий аркуш. Бракує початку й кінця, а також багатьох листів з середини.

Зміст Супрасльського рукопису — Читана Мінея на березень місяць, на 4-31 дні його, містить в собі 24 життя святих; крім цього тут знаходимо: 20 слів Івана Золотоустого, 1 слово Єпифанія Кипрського, Похвала св. Василія Великого 40 мученикам, Молитви св. Піона і 1 слово патріярха Фотія. Це все переклади з грецької мови на мову слов'янську, перекладі дуже старі, що їх зробили може ще учні Костян-

---

[1] **В цім же архиві гр. Замойського в Варшаві під №№ 11, 12, 17, 39, 40, 41, 58, 552 і 649 зберігається рукописна спадщина о. М. Бобровського, а серед неї й цікава його праця польською мовою з 1826-1828 р.:** Grammatyka słowiańskiego języka. **Див. мою статтю: „Starodruki i rękopisy cyrylickie w bibliotece hr. Józ. Ossolińskiego w r. 1818, „Przewodnik Bibljograficzny", 1928 р., Львів.**

тина та Мефодія, або інші письменники з кружка царя Симеона.

СР—пам'ятка XI віку, дуже цінна для дослідів церковно-слов'янської мови; батьківщина її—Болгарія. З палеографічних прикмет зазначу, що тут по приголосних юс малий постійно пишеться в формі ѧ, як часом і в Савиній Книзі, а на початку слів та по голосній пишеться ѧ, цеб-то тут ѧ=іѧ (хоч часом ѧ тут нейтоване ę), а ѧ=ѧ. Значка ' часто вживається для зазначення зм'ягчення приголосних.

Цікаві способи закінчення рядків в СР. Коли в кінці рядка писареві бракувало місця, то він скрізь робить ті або інші скорочення, а саме: 1. Пише букву, яка займає менше місця, напр. пише ѵ, і замість оу, и. 2. Зовсім букви не пише, напр. замість кінцевого ъ ставить апострофа ' зверху над приголосною. 3. Виносить кінцеву букву до гори, коли вона о або оу, при чім цю останню зазначає півколом ◡. 4. В разі браку місця ліва верхня головка ъ виноситься до гори над останню приголосну; те саме робиться і з ъ в кінцевім ъі; так само остання чи частіше передостання т в такім випадкові має свою перекладину вгорі над сусідними літерами. 5. Вживається найріжніщих форм лігатури двох останніх буків, рідше середніх; в сполученні шт буква т дороблюється до середньої чи до правої лінії ш[1].

Головні фонетичні ознаки мови СР: 1. Вокалізація сильного ь на е тут досить часта, але прикладів зміни ъ на о на цілу книгу безсумнівних лише три: любовьнъіи, смоковьнаго і крѣпокъ. 2. Слабі ъ, ь зникають, часом навіть і в кінці слова. 3. Асиміляція ъ, ь дальшому складу помічається, але рідко. 4. Поплутання ъ і ь часте 5. Єсть випадки поплутання ѫ з оу, але мало. 6. Після м'ягких приголосних л, н, р зам. ꙗ часто стоїть ѣ. 7. Слабий редукований и зазначається то через и (в першій частині), то через ь (в другій), або навіть заміняється знаком ' напр.: пришествиіе, лк'іе. 8. Замість початкового ра - тут буває

---

[1] Свої спостереження подаю по Варшавській частині СР; дивись додані знимки.

часом ро-. 9. Епентетичне л дуже рідке. 10. Звука ѕ нема, змінився на з. 11. Звичайно пишеться шт, а не щ. 12. Sk перед ѣ, и майже завше дає ст. 13. З інших особливостей треба підкреслити форми Ab[1] типа кодж, яких тут цілий шерег, — певне, це діялектична риса якогось давньо-болгарського говору. 14. З синтактичних рис кидається в вічі дуже часте вживання форми dativus possesivus, що звичайно вважається за ознаку болгарської мови.

Мова СР має риси південно-слов'янські; „можно видѣть—каже С. М. Кульбакин — въ Супрасльской Рукописи отраженіе какого-то древне-болгарскаго говора, находившагося неподалеку отъ западно-словянскаго или восточно-словянскаго нарѣчія и испытавшаго на себѣ вліяніе этой сосѣдней языковой области“[1]. Покійний Облак відносив говор СР на північну Дакію,—по сусідству з мовою словацькою[2]. Акад. А. Соболевський твердить, що „Супрасльская рукопись написана, повидимому, где-нибудь в пределах позднейшей Венгрии“[3]. В. Вондрак на основі форми заштицаѭ твердить, що СР переписано десь на сході, а саме там, де сходяться словацькі й українські елементи.

СР переписаний з ріжних оригіналів, чому тут маємо не один правопис.

Література про СР велика, бо ж велика й вага цеї пам'ятки. *А. Востоковъ:* Супрасльская рукопись, „Библіографическіе Листы“ 1825 р. ст. 189-200 і 533-537, див. „Филологич. Наблюденія“ 1865 р. ст. 156-167.—В 1851 р. *Міклошич* видав (з копії Копитара) цілу пам'ятку під назвою: Monumenta linguae palaeoslovenicae e Codice Suprasliensi, Відень.—*И. Срезневскій* в „Древніе славянскіе памятники юсоваго письма“ 1868 р. на ст. 27-36 дав опис СР., а на ст. 174-186, 225-240 уривки з неї. — *А. Кочубинскій:* О Супрасльской Рукописи, „Извѣстія“ т. II кн. 4 ст. 1143-

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, Спб. 1915 р. т. X ст. 13.

[2] „Archiv“ т. XV ст. 338 і далі.

[3] „Известия“ 1926 р. т. XXX ст. 443.

1148.—*А. Бемъ:* Историко-филологическое изслѣдованіе о Супрасльской рукописи, „Филологич. Записки“ 1869 р. вип. I ст. 1-44, працяя вже застаріла.—В 1879 р. Петроградське „Общество Любителей Древней Письменности“ в своїх „Изданіяхъ“ під № 50 випустило фотолітографічно 8 листів СР з частини А. Бичкова.—*П. О. Бобровскій:* Судьба Супрасльской рукописи, „ЖМНПр“ 1887 р. кн. X ст. 268-311, кн. XI ст. 79-102; племенник росповідає про свого дядю і про долю СР; хоче доказати, що як би не нагла смерть Бобровського, то все було б повернено Супрасльському манастиреві; багато попередньої літератури.—На цю статтю дав доповнення *Н. А. Поповъ*: Къ вопросу о Супрасльской рукописи, „ЖМНПр“ 1887 р. кн. XII ст. 304-306, а відповідь на них: *П. О. Бобровскій*: Дополненія къ статьѣ: „Судьба Супрасльской рукописи“, „ЖМНПр“ 1888 р. кн. XII ст. 307-315. — В „Sitzungsberichten“ Віденської Академії Наук проф. V. Vondrák умістив три праці про СР: Zur Kritik der altslov. Denkmäle, т. 112, 1886; Altslovenische Studien, т. 122, 1890 р. 90 ст.; Ueber einige orthographische und lexikalische Eigenthümlichkeiten des Codex Suprasliensis, т. 124, 44 ст., 1891 р.; на цю працю Вондрака рецензія *Облака* в „Archiv“ т. XV, 1893 р. ст. 338-348. — A. Brückner: Zum Supraslercodex, „Archiv“ т. XIII, 1891 р. ст. 317—поправки до видання Міклошича з Варшавської частини, про те саме говорить і E. Zivier: Studien über den Codex Suprasliensis, ч. I, Бреславль, 1892 р. 26 ст., ч. II, Катовиці, 1899 р.; рец. Вондрака в „Archiv“ 1893 р. т. XV ст. 407-411.—*И. Л. Бобровскій*, „Энцикл. Слов.“ Брокгауза, півтом 7 ст. 132, 1894 р. — Dr. Abicht und Dr. Schmidt: Quellennachweise zum Codex Suprasliensis, „Archiv“ XV, XVI, XVIII, 1893-1896 р.,—подає аґіографічні грецькі тексти до СР; в XVIII т. „Archiv“ ст. 172-190, подаються грецькі тексти життя Кондрата й Савина. — F. Pastrnek: O rukopise Supraslském, „Listy Filolog.“ 1897 р. вип. 2 ст. 96-109, порівняння Люблянської частини з виданням Міклошича.—*В. Перетцъ*: Супрасльская рукопись, „Энцикл. Слов.“ Брокгауза,

1901 р. півтом 63 ст. 85. — Добре критичне видання цілого рукопису по 8 літній праці дав *Сергѣй Северьяновъ*: Супрасльская рукопись, т. I, VI+570 ст., Спб. 1904 р., „Памятники старославянскаго языка" том II вип. I-й; мав бути й II том — монографія про пам'ятку й словник до нього, — але смерть не дала авторові можности закінчити корисну працю. Рец. на труд Север'янова в „РФВ" 1905 р. кн. 2 ст. 339 і далі; рец. V. Vondrák в „Rocznik Slawistyczny", Краків, 1908 р., т. I ст. 143-145; *Г. Ильинскій* в „Виз. Врем." 1906 р. т. XIII ст. 638-639. — A. Leskien: Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, I, Липськ, 1909 р., „Abhandl. der phil.-hist. Kl. der Kön. Sächischen Geselschaft d. Wiss". т. 27 № 13 ст. 445-465; рец. Meillet в „Bulletin de la Société de linguistique de Paris" 1910 р. т. XVI ст. 380-381. — *С. П. Обнорскій*: Судьба j-та (i) в Супрасльской Рукописи, „Извѣстія" 1912 р. т. XVII кн. 3 ст. 242-255.—Dr. A. Margulіés: Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis, Heidelberg, 1927 р., XVI+253 ст.—*С. П. Обнорскій*: Глухіе въ сочетаніи съ плавными в Супрасльской рукописи, Спб. 1913 р., „Извѣстія" XVII кн. 4.—*Н. Н. Дурново*: К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. Супрасльская рукопись, „Извѣстія" 1926 р. т. XXX ст. 353-429. — N. van Vijk: Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler, I, Suprasliensis.—В 1896 р. з доручення Петроградської Академії Наук зроблено для неї фотографії зо всіх 118 листів Люблянської частини СР, але, на жаль, листи ці ще й досі не видано.—*Б. Цоневъ:* Исторія на българский езикъ, 1919 р., ст. 184-187.—N. Van Vijk: Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, Амстердам, 1925, „Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeeling letterkunde", deel 59, serie A; № 4; рец. С. К(ульбакина) в „Јужнословенски Филолог" 1925-1926 р. кн. V ст. 316-317. — L. Pintar: Die Absendung des Cod. Supr. aus Laibach nach Wien im Jahre 1850, „Archiv" XXXII ст. 622-625.

4. Ассеманієва Євангелія.

Відомий орієнталіст, бібліотекар папський, єзуїт о. Йосип-Симон Assemani (1687-1768), зібрав для Ватиканської бібліотеки багато ріжних давніх рукописів. Під час своєї подорожи до Ливану, Ассемані в 1736 році купив в Єрусалимі від ченців православного манастиря стару глаголицьку Євангелію, дорогоцінну слов'янську пам'ятку XI-го віку. По смерті Ассемані Євангелія ця перейшла до його родича архієпископа Апамейського Степана Ассемані, а від нього до Ватиканської бібліотеки, чому вона й зветься Ассеманієвою або Ватиканською. Із усіх глаголицьких пам'яток учений світ найперше пізнав АЄ. Зберігається тепер у Римі в Ватиканській бібліотеці під № 3.

Євангелія на пергамені, розміром 23×17,5 cm, має 158 листів, без кінця, нема й в середині листа по л. 49-м. До л. 116 писано в два стовпці, а далі в один, по 26-29 рядків на сторінці. Дуже гарне кругле письмо, яке стало Шафарику за зразок до його форм друкарської глаголиці. В пам'ятці багата система глаголицьких лігатур, на основі з'єднання двох вузлів в один. Зміст пам'ятки — „Євангеліє изборное", цеб-то Євангелія апракос, по порядку суботніх та недільних читань, з Великодня починаючи, т. зв. східної чи візантійської редакції. В кінці коліндар (місяцеслов) короткої редакції. В пам'ятці багато пізніщих кирилівських приписок.

Про вік і батьківщину пам'ятки до певної міри можна довідатися з місяцеслова, уміщеного тут на кінці Євангелії. В місяцеслові згадано Климента, єп. Величського, що помер в 916 році,—десь по цім часі й повстала наша пам'ятка, скоріще під кінець X-го віку, чи на початку XI-го, бо потрібно було пройти якомусь часу, аж поки канонізовано Климента. В місяцеслові цім згадується, крім Климента, декільки місцевих македонських святих, напр.: Нестор і Димитрій Солунський, Феодора Солунська, Тимофей, Феодора й Євсевій Струмицькі, а це вказує, що пам'ятка наша повстала в Македонії, може й недалеко коло

Солуня, як то зазначає Соболевський. Дослід мови цеї памятки так само веде нас до Македонії, дослід палеографічний каже про кінець X-го—початок XI-го віку.

Простудіювавши пам'ятку на місці, В. Щепкин прийшов до висновку, що „Ассеманово Евангеліе должно быть причислено къ памятникамъ той переходной эпохи Македонской письменности, когда кириллица уже смѣняла глаголицу... Иными словами, Ассеманово Евангеліе — памятникъ конца XI-го вѣка".

Головніщі фонетичні особливості АЄ такі. 1. Слабі ъ, ь дуже часто зникають не тільки в середині слів, але й на кінці їх. 2. Сильні ъ, ь досить часто змінюються на о, е. 3. Поплутання ъ та ь дуже часте й безсистемне. 4. Єсть трохи прикладів уживання ѧ та ѫ один замість одного. 5. Знає звичайно форми з и (а не з ь), напр.: оучение, оубиеши і т. п. 6. Епентетичного л часто нема. 7. Єсть давнє ѕ (зіло). 8. Sk, zg перед ѣ, и майже завше дає ст.

Література. Перші відомості про АЄ дав *Добровський* в Institutiones 1822 р. ст. 688-9, та *Копитар* в Glagol. Cl. 1836 р. ст. XXVIII і в Hesychii 1840 р. ст. 39-44; *А. Востоковъ* в „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 103 дав уривок.—*П. І. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глагольской письменности, „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 368-369.—*И. И. Срезневский:* Ватиканское Глаголическое Евангеліе, загальна замітка; „Извѣстія" 1861 р. т. X ст. 160.—Доброго наукового видання цеї пам'ятки не маємо ще й тепер. Перше видання зробив хорватський учений каноник Dr. Fr. Rački: Assemanov ili Vatikanski Evangielstar, Загреб, 1865 р. CXIX+216 ст.; до видання додано цінну передмову Ягіча про цю пам'ятку хорватською мовою, ст. XII-XCIX; на жаль, це видання повне коректурних помилок, чому воно не годиться для наукових дослідів; видання зроблено глаголицею.—*И. И. Срезневскій*: Календарь изъ Ватиканскаго глаголическаго евангелія, див. „Свѣдѣнія и замѣтки" № XV, в „Сборникъ" т. I, 1867 р., ст. 49-76, яко доповнення до видання Рачкого, виданого глаголицею з багатьма помилка-

ми.—*И. И. Срезневскій*: Календарныя приписки кириллицей въ глаголическихъ рукописяхъ, там само, № XVI ст. 65-69; там само, ст. 77-81: Остальныя приписки кириллицей въ Ватиканскомъ евангеліи, № XVII.—Значно ліпше друге видання,—Каноник Dr. Ivan Črnčić: Assemanovo izborno evangjelje, Рим, 1878 р., ст. LXXVI+184, — але й це видання Черначича не зовсім відповідне, бо видрукуване латинкою.—*Арх. Леонидъ*, 1891 р. ст. 5,30.—В „Энциклоп. Слов." Брокгауза, півтом 3, 1894 р., ст. 312-313 добра стаття про Ассеманієву Євангелію.—*А. Соболевскій*, „Богословск. Энцикл." 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 126-127.—*П. Шафарикъ*: Взглядъ, 1855 р., ст. 39-40, тут і давніща література.—*В. Н. Щепкинъ*: Ассеманово Евангеліе, „Извѣстія" 1902 р., т. VII кн. 3 ст. 164-167.—Josef Kurz: O potřěbě nového vydání rukopisu Assemanova, „Listy Filologické" 1926 р. т. 53 ст. 106-118, 234-247.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 176-178.—Specimina codicis Assemaniani, edidit Josef Vajs, universitatis Carolinae Pragae professor, Romae 1924,—тут добрі знимки 8 останніх листів Євангелії, 151-158, випущено всього 60 примірників.—Чеські вчені Вайс та Курц в скорому часі випускають фотографічне видання АЄ з кирилівською транскрипцією тексту.

---

5. Синайський Требник.

В бібліотеці давнього грецького манастиря св. Катерини на горі Синай в Аравії збереглося не мало стародавніх рукописних книг, а серед них єсть трохи й книг слов'янських. Уже архимандрит Порфирій Успенский (та Крилов) під час своєї подорожі на Синай в 1850 р. оглянув був тамошні слов'янські рукописи, правда, мало уважно. Він перший звернув увагу на ті два давніх глаголицьких рукописи, що зберігаються тут під №№ 37 та 38,—це Требник та Псавтир;

він же першим подав коротенькі відомості про ці пам'ятки, особливо про Псавтир[1]; з Требника (?) Порфирій взяв два листи й потім передав їх Срезневському, який і видрукував їх (разом з листком, що його привіз Крилов) в 1866 р. В 1880 р. подорожував по Сході загребський словіст Леопольд Гайтлер; головна мета його подорожі була бібліотека св. Катеринінського манастиря на Синаї, де він хотів ближче познайомитися з слов'янськими книгами. Між неважливими слов'янськими рукописами Гайтлер натрапив на №№ 37 і 38, цеб-то на Синайські Требник та Псавтир, і відразу оцінив їх величезну вагу, про що негайно й сповістив учений світ. Гайтлер описав ці пам'ятки і поробив з них знимки, а пізніще — в 1882 і 1883 р. і видав їх, правда—з дуже багатьма помилками, чому ці видання непридатні до наукових студій. Слід за Гайтлером, в маї 1881 року зробив учену подорож на Синай відомий археолог Н. П. Кондаков разом з одеським фотографом Раулем; Кондаков зробив 14 знимків з Синайського Псавтиря і 2 знимки з Требника, які він пізніще й видав в своїм альбомі; крім цього, Кондаков привіз ще один лист з Требника[2], а саме—10-й.

Синайський Требник чи Євхологіон (Euchologium Sinaiticum) або Молитвослов—це був великий рукопис, від якого збереглося тільки 106 (чи 107) листків, а більша частина на початку й кінці загубилася; пергаменові листки розміром 14×10,5 cm. Рукопис, як вже зазначено, переховується в скиту св. Катерини на Синаї; два листки Порфирія та один Кондакова зберігаються в Петроградській Публичній Бібліотеці, а листок Крилова—в рукописнім відділі Академії Наук[3].

---

[1] В самім кінці Псавтиря читаємо таку замітку: „1850 года Іюля 14 дня Читалъ сію псалтирь Архимандр. Порфирій, и переметилъ страницы".

[2] *Н. Каринскій*: Хрестоматія, вид. 2, ст. 33, 1911 р.

[3] Два листки Порфирія та один Крилова походять з одного рукопису; Вондрак настоює (Altkirchenslavische Grammatik, 1912 р. ст. 24), що ці листки, судячи по іншому їх формату, не належать до Синайського Требника, хоч письмо їх і похоже.

Требник має багато ознак давнини як в мові, так і в письмі, чому й відноситься до XI віку. Глаголиця не зовсім кругла; між глаголицькими буквами в ініціялах єсть три рази кирилівське т. Письмо товсте й жирне. Гайтлер відносив цю пам'ятку на другу половину X-го віку; дійсно, окремі частини Требника носять сліди глибокої давнини; так, напр., акад. Соболевський приписує Врачувальні молитви з Синайського Требника тому саме перекладчику, який переклав з латинського Київські Глаголицькі Листки.

Самим своїм змістом Синайський Требник має дуже велике значіння, бо з цього погляду він unicum серед усіх старо-слов'янських пам'яток. Наш рукопис—відпис з давнішого оригіналу; деяки частини його, напр. „Заповѣди ѥв. отьцъ“ л.л. 102а-105б та „Чинъ надъ исповѣдающимьсѧ“ л.л. 66б-80б дуже старі, що повстали може ще в IX в. в Панноніі. Сама пам'ятка переписана десь на півдні, може в Македонії, про що свідчить також і словник її.

Головніші фонетичні особливості в СТ такі. 1. Сильні ъ, ь змінюються на о, ѣ, а слабі зникають. 2. Звуки ъ, ь міняються на ь, ъ в залежності від дальшого складу (асиміляція) або в залежності від попереднього складу (лабіалізація). 3. Замість ѫ часом буває ѹ або о. 4. Звичайно маємо форми з и, а ь тут дуже рідке (правда, форми на -ьи, -ью часті). 5. Давнє ѕ змінилося на з. 6. Sk, zg перед ѣ, и послідовно дає щ.

Література. *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 243-274. — *А. Кочубинскій*: Итоги славянской и русской филологіи, „Записки Новорос. Универс.“ 1882 р. т. 33 ст. 263-274.—Dr. Lavoslav Geitler: Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai-brda, Загреб, 1882 р., XVI+197 ст., дано один знимок, рец. Ягіча в „Archiv“ 1883 р., т. VII ст. 126-133. — Roman Jarosiewicz: Ueber das „Euchologium Sinaiticum“. Відчит реальної гімназії в Коломиї, 1888, 40 ст.—Prokop Lang: Jazykovědecký rozbor Euchologia Sinajského, „Gymn. Progr.“ в Пржібрамі, 1888-1890, I-II, 53 ст.,

огляд тільки правопису та фонетики в СП. На праці Яросевича та Лянга див. рецензію V. Oblak'a в „Archiv" 1888 р. т. XI ст. 590-594. — Vondrák V.: Zachodnio - europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, „Rozprawy", Краків, 1904 р. т. 40 ст. 1-67; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр" 1904 р. кн. 4 ст. 357-360; відповідь автора рецензенту там само 1905 р. кн. 1 ст. 216-218.— V. Benešević: Die „Gebote der heiligen Väter" nach dem Euchologium Sinaiticum, „Zbornik u slavu V. Jagića" 1908 р., ст. 591-596, —тут передрук „Заповѣди св. Отьць" з л.л. 101-104 в кирилівській транскрипції.—*А. И. Соболевскій*: Синайскій Требникъ, „Матеріалы и изслѣдованія", Спб., 1910 р., ст. 100-106.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 131-132.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 173-174. — N. Van Wijk: Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler, II. Euchologium Sinaiticum, „Archiv" 1925-1926 р. т. 40.

---

6. Синайський Псавтир.

В тім самім грецькім манастирі св. Катерини на Синайській горі зберігається під № 38 найдавніщий текст Псавтиря,—т. зв. Синайський Псавтир. Псавтир писаний на пергамені, має 177 листків (354 сторінки) розміром 15×11 cm in 8^0, на кожній сторінці по 20 рядків письма. Від Псавтиря загубився кінець; Псавтир має 1-137 псальми, кінчиться 24 віршем 137 псальми; таким чином загубилося 13 кінцевих псальм.

Письмо Синайського Псавтиря дрібненьке, дуже гарне; Ягіч характеризує його як „древній не совсѣмъ круглый почеркъ македонско-болгарскій". Писало декілька писарів і письмо йде то під лінією, то на ній; писано досить недбало, певно з поспіхом. Серед глаголицьких буков стрічаються кирилівські, напр., **т, м, к.** Безумовно, писав не один писар,—Ягіч вба-

чає тут двох писарів, Гайтлер—трох, а новий видавець, Север'янів, нарахував їх навіть більше як 14[1]. Письмо трохи нагадує письмо Клоцового Збірника. Пам'ятка написана десь в Болгарії, певне в Македонії; через те, що в СП маємо поплутання о з ѫ Б. Цонев твердить, що Псавтир походить „отъ Дебърско" (История, ст. 176). Писано СП десь в XI віці.

Видання Гайтлера 1883 р. має дуже багато помилок, чому було непридатним для наукових дослідів. Через це в 1907 р. російська Академія Наук послала на Синай В. Н. Бенешевича, який сфотографував т. зв. біло-чорною фотографією цілий Псавтир; пізніше по цих знимках С. Север'янів приготовив СП до друку, який, по сумних перешкодах, зміг появитися тільки в 1922 році.

Головніщі особливості мови СП такі. 1. Слабі ъ, ь зникають, а міцні вокалізуються на о, е. 2. Часте поплутання ъ, ь. 3. Замість ѫ дуже часто маємо о, що являється ознакою болгарсько-македонського говору ще й тепер. 4. Змішання ѫ з ѹ, але не таке часте, як змішання з о. 5. Перед йотованою приголосною вживається як и, так і ь, напр.: жрѣбиі, жрѣбьи[2]. 6. Знає давнє ѕ (зіло). 7. Ягіч в „Четыре критико-палеографическія статьи" ст. 60 підкреслює дві рисі, які в'яжуть СП з слов'янами північно-західними: ц і з зам. шт і жд в словах: оукѣщеньа 34, неказестка 29; сюди стосується і вживання къі- зам. из-, напр. къігънаχъ 129б, къірінї 5 і т. п. 8. Багато форм аориста простого: идѣ, прідъ, ѣдѫ[2], обратъ, къздкігъ і т. п.; багато форм аориста сигматичного простого: къзкасъ, съмісъ, съмісомъ, примсомъ і т. п. 9. Багато давніх слів, що звичайно вживаються в глаголицьких пам'ят-

---

[1] Звичайно, це перебільшення, і тому правильно пише про це Е. Карський: „То общее впечатлѣніе, которое получилось у щепетильнаго изслѣдователя ихъ (Северьянова) по снимкамъ, часто обусловливалось состояніемъ птичьяго пера и настроеніемъ писавшаго (почерки тонкій, жирный, крупный, болѣе мелкій)," див. передмова при виданні 1922 р. ст. VII.

[2] У всіх глаголицьких пам'ятках кирилівські букви ѧ та ѭ передаю глаголицьким ѧ, цеб-то глаголицького ѧ не транскрибую.

ках, напр. (в дужках подаю той же вираз з кирилівських пам'яток): ашоуть (без оума), калии (врачь), възхлѧпаѭть (възпросѧть), замѫди (закосни), искрьнии (ближьнии), мѣта—τὰ δῶρα, наліѫці (напрази), натроути (напитати), ометъі (подълъкъі), отокъ (острокъ), отълѧкъ (останъкъ), рѧснота (истина), рѧснотивьнъ (истиньнъ), спѣті (безоума), сънемъ (съборъ), сѧтъ (рече), тепенъ (киенъ), оуѭдрі (оускори), ѭдро (скоро), ѭдропишьць (скорописьць) і т. п. Єсть трѧва и трава. 10. Багато неперекладених грецьких слів таких, які в інших Псавтирях вже перекладені, напр.: акротомь (несѣкомѣи камъкъ), аерънъіхъ (въздоушьнъіхъ), шть карьи (отъ домокъ), кротафъ (скранига), скандѧлъ (съблазнъ) і т. п. З правопису треба підкреслити, що тут нема букви ѧ, єсть тільки ѭ.

В СП дуже багато випадків (більше 55), коли вживається поруч з глаголицею також і кирилиці: тут написані кирилицею частини слів, окремі склади та поодинокі букви. Здається, не далеко стоїть від правди М. Долобко, який твердить, що той оригінал, з якого списувано СП, був кирилівський, на що тут вказували б, напр., поплутання в тексті буків ѥ та ꙗ, ѣ та ь і др., чого при глаголицькім оригіналі бути не могло б.

Література. Першу звістку про Синайський Псавтир подав ще Архимандрит Порфирій *Успенський* в праці: „Путешествіе отца Порфирія Успенскаго по Египту въ 1850 г.“, Спб. 1856 р.; II, ст. 163; див. ще „Извѣстія археол. общества древностей“, 1865 р., т. V ст. 19-20.—В газеті „Obzor“ № 94 і 97 за 17-29. IV. 1880 р. вміщено зміст доклада Гайтлера, який він читав в Загребській Академії Наук: Про глаголицькі пам'ятники на Синаї, див. „Записки Новорос. Унив.“ 1882 р. т. 33 ст. 266-267. — *А. Кочубинскій*: Итоги славянской и русской филологіи, „Записки Новороссійскаго Университета“ 1882 р. т. 33 ст. 263-272, історія пам'ятки, а також опис палеографічний та лінгвістичний.—В 1883 р. цілу пам'ятку в кирилівській транскрипції видав L. Geitler: Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai-brda, „Djela jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti“ кн. III,

Загреб, 1883 р., 8°, 303 ст. — *И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 42-65, цінний аналіз мови Синайського Псавтиря.—Vues et antiquites du Sinai, 1883 р., альбом знимків, які зроблено для проф. Н. Кондакова на Синаї, під час його подорожи; тут знимки з 7 листків Синайського Псавтиря.—*В. Погорѣловъ*: Псалтыри, М. 1901 р. ст. IX-XI. — *А. Соболевскій*: „Богосл. Энцикл." 1909 р., т. X ст. 223-224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 80, 130-131.—*Ю. В. Петровская*: Къ вопросу о мѣнѣ глухихъ въ старославянскихъ памятникахъ. Мѣна глухихъ въ Синайской Псалтыри, „Извѣстія" 1916 р. т. 21 кн. 1 ст. 279-319.—Pastrnek Fr.: Die griechische Artikelkonstructionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung, „Archiv" 1906. XXV. 366-391; рец. Г. Ільїнского в „Виз. Врем." 1903.XII.389. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 174-176.—*С. Северьяновъ*: Синайская Псалтырь, глаголическій памятникъ XI вѣка, Петроград, 1922 р., „Памятники старо-славянскаго языка" т. IV, ст. VII+392; перевидано цілий текст з примітками ст. 1-177, повний словник 181-392, скрізь порівняння з грецьким текстом, XI таблиць знимків чорно-білою фотографією з оригіналу. В передмові V-VII росказано про сумну долю цього видання: роспочав його Фортунатов і Север'янов в 1907 р., але праця затяглася; в 1914 р. Фортунатов помер, догляд над виданням приняв Шахматов; в 1918 р. помер Север'янов, його заступила Ю. Петровська, але в 1919 р. померла з голоду й вона, а в 1920 р. помер Шахматов; закінчив друк тільки Є. Карський. Рецензія: *М. Долобко* в „Zeitschr. für Sl. Ph." 1924 р. т. I ст. 452-466; *Ст. Кульбакинъ* в „Јужнословенски Филолог" 1924 р. кн. IV ст. 166-181 (показано ріжницю від видання Гайтлера, а також дано коротку характеристику мови, особливо про долю носових); *Н. Дурново* в „Slavia" 1924 р. т. III ст. 138-139.—*Ст. Кульбакин*: Полугласници у Синайском Псалтиру, „Јужнословенски Филолог" 1925-1926 р. кн. V ст. 69-82.— *Є. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 212.

7. Хиландарські Листки.

Це два дуже пошарпані кирил. листки, які знайшов В. Ів. Григорович серед хламу в Хиландарськім манастирі на Афоні під час своєї подорожи в 1844 році, десь між 20.XI—12.XII. Пізніще, в 1865 р. Григорович подарував усі свої рукописи новозаснованому Одеському університетові, а разом з ними до цього університету перейшли й ХЛ, де вони й зберігаються під № 23.

ХЛ—це два листки розміром в велику чвірку (чи малий лист), які збереглися зле; в першім Листку велика дірка, що забрала багато тексту; кінці листків, особливо правий горішній вогол, дуже обірвані. Текст писано кирилицею в два стовпці, по 25 рядків на сторінці (лише 1 ст. має 23 рядки). В багатьох місцях текст постільки вже вицвів, що читається з трудом. Букви на лініях; письмо трохи похилене вправо. Зміст пам'ятки — уривки з двох слів Кирила Єрусалимського, переклад з грецького, який зроблено, можливо, ще за часів царя болгарського Симеона.

Правопис ХЛ такий: 1. Знака ѥ ужито лише два рази, панує є. 2. По приголосних пишеться ѫ, ѧ, а по голосних і на початку слова ѭ, ѩ або ѧ, цеб-то ця остання визначає йотоване ę. 3. Букви ѡ нема. 4. Замість ѕ вживається ꙁ. 5. М'ягке л зазначається гачечком справа: ль. 6. Постійно вживається ѱ, а шт ужито тільки раз. 7. По південно-слов'янському звичаю уживається ѣ замість ꙗ, але тільки по приголосних, напр.: разарѣєтъ 1в[9], нѣинѣшьнѣа 2в[20] і т. п. 8. Із знаків розділових маємо лише серединну крапку. 9. На початковім голоснім, а також на голоснім, що йде по голоснім, ставиться надрядковий значок, який буває потрійної форми: густий придих, рисочка і крапка. 10. Титло має обидва кінці опущені додолу, а саме ⁀.

Головніщі фонетичні особливості ХЛ такі. 1. Глухі ъ, ь вживаються досить правильно, але єсть і відступлення від каноничної форми: слабі ъ, ь часом зникають, при чому пропуск їх постійно зазначається паєриком; єсть випадки вокалізації міцного ь на ѣ; бу-

ває поплутання ъ з ь. В сполученні з плавними глухий стоїть по них; в цім випадкові ставиться тільки ъ, напр.: блъка 2в[9], мрътвъ 1в[20], цръкъı 2в[18]. 3. Носові звуки вживаються зовсім правильно. 4. Коли л стоїть по голосній, то воно часом не має йотації: дѣлатн 2г[12], кай 2г[9], непокай(ьно) 2б[6]. 5. Перед йотованою голосною частіще маємо н, рідше ь, напр., оученнıа 2г[11], кръщенній 1а[7], дьıавола 2в[2] і др. 6. Скрізь маємо епентетичне л, але: корабль 1б[21]. 7. В лексиці ХЛ знаходимо чимало давніх слів, напр.: єтеромъ 1в[10], благодѣт(и) 1г[16], кънигамъ 2в[17], вьсего мнра 1г[3], непъщевавъше 2в[13] і др.

ХЛ—пам'ятка XI-го віку болгарського походження. Проаналізувавши ХЛ, спеціяльний дослідник їх, проф. С. М. Кульбакин прийшов до такого висновку про їх давність: „Въ результатѣ, быть можетъ, не было бы большой ошибкой, признавъ Хиландарскіе листки менѣе древними, чѣмъ Зогр. Ев., поставить ихъ на ряду съ такими, какъ Маріинское и Glagolita Clozianus“ (ст. 22).

Література. *В. И. Григоровичъ:* Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, Казань, 1848 р. ст. 36-37, тут і початок другого листка. — *В. И. Григоровичъ*: О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянскихъ, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 89-96, 99-100—текст ХЛ з грецьким оригіналом, коротка характеристика мови й правопису.—*В. И. Григоровичъ*: Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р., ст. 71-94, — передрук статті з „Извѣстія“; в виданні Григоровича не бракує помилок (спис їх дає С. Кульбакин), титла пороскривав.—*И. В. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“, Спб. 1868 р., т. 3 ст. 37-38, 187-191, короткий аналіз правопису та текст, з помилками. — *И. В. Ягичъ*: Образцы, 1882 р., ст. 64-65, текст в добрім виданні (С. Кульбакин зазначає лише дві помилки). — *А. Кочубинський* в 1887 р. зробив фотографічний знимок пам'ятки в шости примірниках.— *В. Н. Мочульскій*: Описаніе рукописей В. И. Григоровича, в „Лѣтопись Историко-Фил. Общества при

Новоросс. Университетѣ“ 1890 р. т. I ст. 53-56 дав опис ХЛ.—*С. М. Кульбакинъ*: Хиландарскіе листки, отрывокъ кирилловской письменности XI-го вѣка, з 4-ма дуже добрими фототипічними знимками, див. „Памятники старославянскаго языка“ т. I вип. I, Спб. 1900 р., 35 ст., дано текст з грецьким оригіналом; нечіткі й відірвані місця доповнено по списку XII в. Моск. Синодальної Бібліотеки, описано палеографічний стан ХЛ і їх мову, в кінці повний словник. Рецензії: V. Vondrák в „Archiv“ т. XXII ст. 542-553: Palaeographisches und sprachliches Anlässlich der neuen Publication der Blätter von Chilandar; *Г. А. Ильинскій* в „Извѣстія“ 1903 р. т. VI кн. 2, ст. 241-243.—*С. М. Кульбакинъ*: Лексика Хиландарскихъ отрывковъ XI вѣка, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 132-139,—докази, що „лексическій матеріалъ Хил. отрывковъ примыкаетъ къ древнему евангельському“ (ст. 137); разом і відповідь на рецензію Вондрака.—*Н. Каринскій*: Хрестоматія, вид. 2, Спб. 1911 р. ст. 37-42, повний текст з грецьким текстом і поясненнями.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, Софія, 1919 р. т. I ст. 178. — *П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, 1915 р., ст. 40.

---

8. Рильський Листок

(Македонський Глаголицький Листок).

В 1845 р. під час своєї подорожі В. І. Григорович був в манастирі св. Івана Рильського в Болгарії і знайшов там один глаголицький листок, що був наклеєний, яко обгортка, до іншого кирилівського рукопису, через що в деяких місцях на нім знати плями від клею. Територія гір Рила в час Григоровича входила до складу Македонії, а тому Григорович назвав знайдений пам'ятник Македонським Глаголиць-

ким Листком[1]. Пізніще, але не відомо коли й як, РЛ перейшов на власність І. І. Срезневського і тепер зберігається в приватній бібліотеці сина його — В. І. Срезневського.

РЛ розміром в малий лист, а саме 10,8×8,5 cm. Рукопис зберігся досить добре: в 1-м стовпці єсть дірка, але вона була ще до написання пам'ятки; єсть ще дірки, які трохи ушкодили пам'ятку. Де-не-де букви зовсім стерлися. Писано в два стовпці, на 7,5 cm ширини кожний, по 37 рядків на сторінці. Глаголиця круглої форми. Єсть два розмальованих ініціяли; ужито фарб червоної (цинобра) та блідо-жовтої. На листку чимало кирилівських та грецьких приписок, але пізніщого часу — десь з XV-XVII віків; приписки писав серб.

Зміст РЛ—уривок з „Паренесиса" Єфрема Сирина, великого вчителя церкви IV—поч. V віку, а саме—уривок з його двох казань: 1. кінець слова „Про суд і про любовь і про покаяння", займає 1-й стовпець і 15 рядків 2-го, і 2. початок слова „Про повернення назад", цеб-то до паганства. Текст „Паренесиса" зберігся і в кирилівській літературі в списках XIII-XIV віку, в яких зазначені дві Слові Єфрема Сирина мають зовсім той саме зміст, — вони походять з одного перекладу.

З правописних ознак РЛ відмічу такі: 1. Букви ї нема зовсім, тоді як її вживається по всіх інших глаголицьких пам'ятках. 2. Уживається звичайно ѫи, а ѫ тільки в випадку сполучення *у+jь*. 3. Початкова голосна складу має надрядковий значок рисочку або густий придих; над ѫ ставиться знак ◌̑; над ѡ єсть кендема ◌̏ в двох випадках. 4. Нерідко вживається лігатури з двох буков. 5. По приголосних пишеться ⱘ, а на початку складу ⱗ, цеб-то тут нейотований кс формою своєю відріжняється від юса йотованого, як то бачимо і в інших глаголицьких пам'ятках (крім Київських Листків, другого Пражського та Охридської Євангелії).

[1] Назва зовсім не слушна; ліпше б назвати цю пам'ятку Рильським Листком, як то запропонував Г. Ільїнський в своїм виданні цеї пам'ятки (ст. 1).

Головніщі фонетичні особливості РЛ такі. 1. Звуки ъ, ь вживаються непослідовно; слабі ъ, ь часто зникають, але виразних прикладів вокалізації ъ, ь на о, е нема; 11 раз ъ замінено на ь. 2. Носові вживаються більш-менш правильно. 3. Перед йотованою голосною звичайно маємо ь, напр.: ѣдѣньє 4 стовпець, трѣкованьѣ 4. Поміж лл не зазначається йотації: любимлл 2, тьм'нлѧ 28 і т. п. 5. Звука ѕ уживається в словах польѕенъ 2, ѿкръѕѣм'ѧ 3. мнѡѕи 4. 5. В прикметниках звичайно стягнені форми, напр.: зълыхъ 3 і др. Про мову РЛ дослідник цеї пам'ятки Г. Ільїнський пише так: „Какъ въ отношеніи палеографическомъ Македонскій Глаголическій Листокъ представляетъ древне-церковно-славянскій, resp. древне-болгарскій текстъ *чистаго* типа, т. е. безъ какихъ-либо среднеболгарскихъ, сербо-хорватскихъ, русскихъ или чешскихъ особенностей, такъ и въ отношеніи лингвистическомъ мы не можемъ указать ничего, что̀ сколько-нибудь противорѣчило бы этому наблюденію. Напротивъ, по чистотѣ и выдержанности своего болгарскаго типа, нашъ памятникъ можетъ быть смѣло поставленъ рядомъ съ лучшими древне-церковно-славянскими текстами“ (ст. 17). Ільїнський схиляється до думки, чи не написаний РЛ на північно-західній болгарській території, на границі з говорами сербськими, на що вказували б: 1. місце знайдення пам'ятки, Рильський манастир, і 2. часта заміна ъ через ь (ст. 18).

В. Погорілов, занявшись питанням, коли саме перекладено „Паренесис“ Єфрема Сирина, прийшов на основі аналізу словарного складу до такого висновку: „Переводъ Словъ Ефрема Сирина, сохранившійся въ спискахъ Паренезиса и въ Македонскомъ Глаголическомъ листкѣ, могъ быть сдѣланъ лишь въ Болгаріи, во время расцвѣта литературной дѣятельности, и слѣдовательно въ этомъ отношеніи Македонскій листокъ долженъ быть отнесенъ къ одной группѣ съ Супрасльской рукописью и Хиландарскими листками“[1]. До того самого висновку прийшов і Г. Ільїнський (ст. 24).

---

[1] Сборникъ статей Фортунатову, 1902 р. ст. 499.

Палеографічні й лінгвістичні ознаки говорять за те, що РЛ—пам'ятка XI-го віку.

Література. *В. Григоровичъ*: О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянскихъ, „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 88.—*В. И. Григоровичъ:* Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р. ст. 63-74. — *И. И. Срезневскій*: „Извѣстія Имп. Археологическаго Общества" т. IV ст. 381-390, текст РЛ. — *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, 1866 р., ст. 220-224, дано текст глаголицею й кирилицею. — *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, „Сборникъ" 1867 р. т. I ст. 27-36 № 5: Глаголическій списокъ поученій Ефрема Сирина; дано текст РЛ, а також повний текст двох слів Єфрема Сирина з кирилівських списків XIII в. і варіянти з інших списків; текст з багатьма помилками. — V. Jagić: Specimina, 1882 р., ст. 27-29, добре видано текст (хоч Ільїнський вказує трохи помилок).—*Валерій Погорѣловъ*: Къ вопросу о Македонскомъ глаголическомъ листкѣ, див. „Сборникъ статей, посвященныхъ учениками и почитателями акад. Ф. Ѳ. Фортунатову", Варшава, 1902 р. ст. 492-499 (томи 48-49 „РФВ"); аналіз словарного матеріялу „Паренесиса" Єфрема Сирина для встановлення часу його перекладу на слов'янську мову. — *Г. Ильинскій*: Македонскій Глаголическій Листокъ. Отрывокъ глаголическаго текста Ефрема Сирина XI вѣка, див. „Памятники старославянскаго языка" т. I вип. 6, Спб. 1909 р. 32 ст. + 2 фототипічні знимки; дано текст з грецьким оригіналом, а також палеографічний і лінгвістичний аналіз та літературне значіння РЛ. Рец. Diels в „Archiv" 1910 р. т. XXXII ст. 251; V. Vondrák в „Rocznik Slawistyczny" 1912 р. т. V ст. 75-76.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо 1911 р. ст. 128.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, Софія, т. I ст. 178-180.

9. Македонський Кирилівський Лист.

Відомий учений А. Гильфердинг знайшов цю пам'ятку в Македонії, але де і як, невідомо, і подарував її словістові І. І. Срезневському. Лист великого розміру: 27×21 cm; зберігся він дуже зле, — верхній лівий вугол відірваний, в пергаменті багато дірок, деякі слова стерлися зовсім. Письмо—скошений направо устав XI-го віку. Оригінал для Листа був, здається, глаголицький, через що в нім знаходимо глаголицьку букву *ю* в двох словах: ѓулогню та (пр҃ило)женню. Пам'ятка ця зовсім не знає букви ъ,—вживає тільки ь (і тільки ы, а не ъı, як всі інші пам'ятки), — а це робить її унікумом серед пам'яток XI-го віку і свідчить про південно-слов'янське походження її. Лист знає юс малий в формі ѧ (а ѧ лише два рази), що Соболевський зве ознакою македонської палеографічної школи; ѧ тут визначає ѧ і ѭ. Уживається тільки шт, нема ѱ; замість ѕ уживається ꙁ, але з гачечком справа: ꙁ҃. Зовсім нема ѡ. Мова пам'ятки так само говорить про давньо-болгарське походження її. Зміст Листа цікавий тим, що він —оригінальний твір XI-го віку граматичного змісту, тоді як усі інші пам'ятки— переклади з грецького; зміст цей нагадує відомий Пролог Івана, екзарха болгарського, до його перекладу „Богословія" Івана Дамаскина; автор Листа безумовно багато користався з цього Прологу, чи скоріше —переробив його. Пам'ятка зберігається в Петрограді, у В. І. Срезневського.

Головніщі фонетичні ознаки МЛ такі: 1. Зовсім правильне уживання носових звуків. 2. Досить правильне уживання глухих, але зам. ъ тут завше ь. 3. Вокалізації сильних глухих зовсім нема. 4. Зникнення слабого глухого бачимо тут тільки в однім слові кто 1^{19}. 1^{21}. 5. Сполучення глухого з плавним тут надзвичайно цікаве, бо глухий стоїть пред плавним у всіх випадках: кърхъ 1^{4}, дързостнѫ 1^{20}, дързъ 1^{21}, гърдь $1б^{4}$, дълбжаіє 1^{27}, навіть пълтн 1^{27}. Таке сполучення знають головно східно-слов'янські пам'ятки, але ознаки палеографічні та інші фонетичні змушують рахувати МЛ

пам'яткою болгарською. 6. Замість ꙗ по південно-слов'янському звичаю вживається тільки ѣ, напр. сказанніѣ 1[8], кысѣ 1б[13]. 7. Перед йотованою голосною вживається лише и (а не ь), напр. сказаннѣ 1[8] і др. 8. Пам'ятка знає dz (зіло), яке зазначає через ꙁ з гачечком справа: ꙁ. 9. Нема л епентетичного в слові оставьше 1б[19]. 10. Цікава форма D[3] ны (намъ) 1[24].

Спеціяльний дослідник МЛ, по докладнім аналізі пам'ятки, приходить до таких висновків: „Подводя итогъ сказанному, нельзя не замѣтить, что въ палеографическомъ отношеніи нашъ памятникъ всецѣло примыкаетъ къ юго-славянской палеографической школѣ (ст. 17). И въ отношеніи языка МЛ вполнѣ сохранилъ печать своего южно-славянскаго, въ частности древне-болгарскаго происхожденія. Нѣкоторыми своими особенностями онъ сближается даже со средне-болгарскими памятниками, и потому въ высшей степени вѣроятнымъ дѣлается предположеніе ак. Ф. Ѳ. Фортунатова, что древность нашего памятника не превосходитъ начала XII или конца XI в". (ст. 21). Палеографічні особливості МЛ дають змогу С. Кульбакину твердити, що наша пам'ятка походить з XI в.[1] Думку деяких учених, ніби МЛ—пам'ятка східно-слов'янської рецензії, Г. Ільїнський рішуче відкидає (ст.17, 19-20); але треба підкреслити, що східно-слов'янське походження МЛ переконуюче ще не повалено; пояснення Г. Ільїнського форм як кърхъ і др.—«что всѣ эти формы своими написаніями только болѣе или менѣе несовершенно выражаютъ» сонантні r і l (ст. 20), мало переконуюче вже хоча б через те, що тут лише на однім листку маємо аж 8 прикладів з глухим перед плавним, і ні одного—з глухим по плавнім.

Згадаю ще про думку Б. Цонева, який на основі вживання самого ь та поплутання ѫ з оу твердить, ніби наша пам'ятка повстала або на неболгарській землі, або по XI віці. Що до поплутання ѫ з оу в словах ноужди 1[19] і дързноу 1[21], то тут не поплутання, а т. зв. чергування, відоме і в інших пам'ятках, напр. в Супрасльському Рукопису.

---

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, 1915 р. т. X ст. 44.

Література. *И. Срезневскій*, див. „Извѣстія Археологическаго Общества“ 1863 р. т. V ст. 66-68, звідсі передруковано і в його „Древніе глаголическіе памятники“ ст. 276, дано текст. — *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., ст. 39-42, 192-193, огляд і текст з помилками. — *И. В. Ягичъ*: Разсужденія старины, 1895 р., ст. 37.—*Г. А. Ильинскій*: Македонскій листокъ, отрывокъ неизвѣстнаго памятника кирилловской письменности XI-XII в., „Памятники старославянскаго языка“, т. I, вип. 5-й, Спб. 1906 р., 35 ст.,—добрий огляд пам'ятки, література про неї, два фототипичних знимки, текст, палеографічний і лінгвістичний огляд.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1911 р. ст. 189.

---

10. Охридські Глаголицькі Листки.

Під час своєї відомої подорожи по тоді турецьких землях Болгарії В. І. Григорович в 1845 р. побував і в місті Охриді, в західній Македонії, давнім центрі болгарської церкви, де й знайшов два мізерних листки нашої пам'ятки. Зміст ОЛ—євангельський текст (а саме: Лука 24^{19-35}, Іоан 1^{35-42}, 3^{30-33}, 20^{19-31}, 2^{1-7}), чому ця пам'ятка в науці відома під неслушною назвою Охридської Євангелії,—її ліпше звати, за прикладом інших подібних пам'яток, тільки Охридськими Листами. Року 1865-го 1 травня в Одесі відкрито університета, і з тої урочистої нагоди 2 травня В. І. Григорович подарував до бібліотеки новозаснованого університету 60 своїх рукописів, а серед них—Охридські (й Хилендарські) Листки, де вони зберігаються й тепер під № 24.

ОЛ—це дуже щуплий уривок з колишньої Євангелії,—лишилося тільки півтора листки: один листок цілий та ліва половина другого, перерізаного вздовж. Із усіх старослов'янських пам'яток ОЛ збереглися найгірше: в деяких місцях письмо або зовсім стерлося, або вицвіло; часом покрито воно віковим брудом, яко-

го стерти нема змоги. Крім цього, цілий лист обрізаний так, що ушкоджено 1-й рядок; сильно ушкоджено й два долішніх рядки; праве поле цього листа також обрізане, чим ушкоджено кінці рядків. В половинці листка обірвано верха, чому пропали три горішні рядки. Розмір цілого листка по обрізанні 19,5×16,9 cm, а половинки 19,7×10,7 cm.

Письмо ОЛ або пряме, або трохи з нахилом вліво; письмо йде під лініями, букви ніби вісять; букви мають досить виразну вуглуватість; взагалі письмо цеї пам'ятки трохи нагадує письмо Синайського Псавтиря. Цікаво, що в заголовнім рядку в слові по пѧстѣ 2^{9} поставлено не глаголицьке, але кирилівське т (Ягіч: Глаголическое письмо, ст. 133, зве цю букву грецькою або латинською) [1]. Цілий рукопис певне був гарно оздоблений, бо й в позосталій частині на л. 2-м єсть ініціял *С* — гарненька вазочка на трикутній ніжці [2].

З правописних рис ОЛ зазначу. 1. Букви ѧ нема, скрізь вживається тільки ꙗ. 2. Букви ї вжито лише 3 рази, панує і; двораменне и рідке. 3. Буков ѳ, ѡ нема зовсім в позосталих листках. 4. Єсть лігатури, але мало; скорочення слова частіще робиться виношенням літери над рядок. 5. Надрядковий значок непослідовно ставиться переважно над и та і.

З фонетичних особливостей ОЛ зазначу такі. 1. Слабі глухі ъ, ь не зникають (цього єсть 55 прикладів), зникнення маємо тут тільки в слові пѣлна $2б^{10}$; задержалися глухі й на кінці слів. 2. Глухі звичайно уподібнюються наступному складу (закон Ягіча), за винятком 3 прикладів. 3. Сильний ь часто вокалізується на ѣ. 4. При сполученні з плавним глухий (звичайно ъ) ставиться по нім: дрѣжїтѣ 2^{20}, дрѣжѧтъѣѧ 2^{20}, крѣхѫ $2б^{26}$. 5. Сполучення ъ+и дає ъі, напр. къі истїи(нж) $1б^{2}$, глѧтъі и 1^{10}. 6. Носові вживаються зовсім правильно, заміни їх на чисті нема. 7. Перед йотованою

---

[1] Яко ініціяла кирилівського Т вживається і в інших пам'ятках, напр. в Мар. Єв. і Син. Пс., а в Син. Требнику аж три рази.

[2] На нашім знимку № 32, на жаль, знати тільки половину цього ініціялу, бо ліва половина його не вийшла.

голосною панує и, а не ѣ, напр.: знаменїѧ 2б[8], ѧвленїе 1[9] і др. 8. Єсть приклади відсутности йотації: неразоумьнаѧ 1[12], гла҃ше 1[27] і др. 9. Постійно вживається епентетичного л, тільки раз прѧломь 1[24]. 10. Єсть ѕ, напр.: кънѩѕи 1[3], дроуѕій 2[23], носѧ 2[14]. 11. Sk перед ě дає ст, напр.: по пастѧ 2[9]. 12. Єсть група здр: къздрадокашѩсѧ 2[15]. 13. В однім випадкові вжито протетичного *в*, а саме вот(ъ кънигъ) 1[17] зам. отъ (пор. українське *від* з *од, отъ*), — unicum в старослов'янських пам'ятках. 14. Букву ѳ передається через т, напр.: тома 2[20], томѧ 2б[1]. Дослідник ОЛ, Г. Ільїнський про мову цього пам'ятника пише: „Языкъ Охр. Листковъ гораздо древнѣе его письма: онъ не содержитъ въ себѣ никакихъ серьезныхъ отступленій отъ той нормы др.-церк.-слав. языка, съ которой мы знакомы, напр. по Кіевск. Глаг. Листк. или Зографск. Ев." (ст. 23).

Палеографічні особливості вказують, що ОЛ—пам'ятка XI віку; Ягіч (Глаголическое письмо, 133) схиляється рахувати їх трохи молодшими, ніж Синайський Псавтир та Синайський Требник.

Література. *В. Григоровичъ*: Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р., ст. 63 і 74, лише згадка про ОЛ.—P. Šafařik: Pohled na prvověk hlaholského písemnictví, „ČČM" 1852 р., лише коротенька згадка. — *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 76-87; тут з оригіналу подано повний текст ОЛ глаголицею й кирилицею, додано й невеличкого знимка, але в виданні забагато недокладностей. — L. Geitler: Die albanesischen und slavischen Schriften, Відень, 1883 р., на ст. 185 подає побіжну коротку замітку про палеографічні особливості ОЛ, а в альбомі приводить добрий знимок з двох сторін пам'ятки. — *Проф. В. Н. Мочульскій*: Описаніе рукописей В. И. Григоровича, див. „Лѣтопись Историко-Филологическаго Общества при Новороссійскомъ Университетѣ" 1890 р., т. I, ст. 56, — коротка характеристика ОЛ, але передрук з статті Срезневського. — *Н. К. Грунскій*: Охридское Евангеліе, „Извѣстія" 1906 р. т. XI кн. 4 ст. 157-164, — видано текст, але недокладно, з

помилками, й дано коротеньку характеристику письма й мови пам'ятки; гостру рецензію на цю працю див. на ст. 3-4 праці Ільїнського 1915 р.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 132-133, огляд письма ОЛ. — *Г. Ильинскій*: Охридскіе Глаголическіе Листки. Отрывокъ древне-церковно-славянскаго евангелія XI в., „Памятники старославянскаго языка" т. III вип. 2-й, 32 ст.+4 фототипичних знимки. Це найцінніща праця про ОЛ,—дано текст з грецьким оригіналом, росказано історію вивчення пам'ятки, а також подано докладну характеристику письма, мови й тексту її; в кінці повний словник ОЛ. — *Б. Цоневъ*: История на българский език, 1919 р., ст. 180,—з помилками, недокладно.

---

11. Листки Ундольського.

Два кирилівські листки, чи 4 сторінки в малу чвірку розміром (перший лист 18,7×16 cm, а другий 19×15 cm), належали відомому бібліографу В. М. Ундольському, а по його смерті перейшли разом з іншими рукописами у власність Московського Рум'янцівського й Публичного Музею, де й зберігаються під № 961. Зміст Листків — уривок з Євангелії - апракос: притча про добре сім'я та бур'ян, Мат. XIII.24-30, 36-43 та оповідання про уздоровлення кровоточивої, Мр. V.24-34. Ціла пам'ятка – чотири сторінки чи 75 рядків, по 19 рядків на сторінці (ст. 2 має їх 18).

Пам'ятка має цікаві особливості палеографічні та мовні, чому на неї вчені звертали давно вже пильну увагу з того часу, як Срезневський перший в 1868 році оголосив її. Докладний палеографічний аналіз ЛУ, який зробили В. Щепкин та Є. Карський, вказав про давність їх письма. Більшість старо-слов'янських пам'яток мають геометрично просте письмо, але в нашій пам'ятці букви похилені вправо досить помітно, як то було і в давнім грецькім письмі. Пергамен зле оброблений, товстий, з дірками. Наша пам'ятка була приклеєна до оправи; при зниманні її

занадто підмочено, чому пергамен погурбився. Ліновано чимсь гострим, чому в деяких місцях пергамен навіть прорізаний. Для зазначення dz (зіло) уживається тут *ꙁ* з перекресленою титлом головкою: ꙁ҃. Письмо під лінією, букви ніби вісять, як то бачимо в Київських Листках, в Листках Клоца і др. старших глаголицьких пам'ятках; так само вісять під лінією й ініціяли великі й малі. Всі чотири сторінки ЛУ—продовження одна одної, цеб-то наші листки — середні листки з одного зшитка. Сторінки 1 та 4 мало виразні і не так ясні, як інші, бо як раз ними були приклеєні до оправи.

ЛУ мають простенькі прикраси—єсть два ініціяли *Р* і *В* та плетена заставка; в орнаменті ужито фарби зеленої, червоної та жовтої. В. Щепкин, що досліджував цей орнамент, ставить його в залежність від глаголицького письма: „Всѣ разсмотрѣнныя особенности—каже Щепкин—въ области обозначенія звуковъ, въ техникѣ письма, въ стилѣ почерка и заглавныхъ буквъ убѣждаютъ насъ въ близкой зависимости ЛУ отъ глаголической письменности“ (ст. 261).

З правописних ознак зазначу такі. 1. Замість ѣ тут постійно ѣ, напр.: дн҃ѣколѣ 25, н҃ѣкова 50, ѣко 18 і др. 2. Із йотованих голосних ЛУ знають лише ю, а інших йотованих, а саме ѥ, ѧ, ѫ вживаються й на початку складу замість йотованих, напр.: ѥго 6, заповѣдаѫ 45 і др. 3. Букви ѡ вживається часом і в середині своїх слов'янських слів, напр.: наѡдъ 57. 4. Панує н, а і, ї рідкі. 5. Один раз ужито ѕ в слові ѕко 11. 6. В букві ѧ часті його з'єднані лінією. 7. Яко цифри 6 вживається *г*, а яко звук тільки ꙁ.

Деякі ознаки мови ЛУ дуже давні, але єсть ознаки й молодші. 1. Так, вживання носових звуків тут зовсім правильне у всіх 80 випадках. 2. Зате нема цеї давности в уживанні глухих,—тут постійно замість ъ уживається ѣ, напр. късѣ 23, конѣцъ 30 і т. п.; ъ ужито тільки два рази, та й то здається, лише з економії місця: єсть 3, г҃ь 21. 3. Єсть приклади вокалізації ь на ѥ та частого зникнення неміцних єрів, напр.: прншєдъше 9, прншєдъшн 63, шєдъшє 13. 16,

оусѣнніе 37, кто 68. 71, многъ 57. 60, дѫн 75 і др.; прикладів вокалізації ъ на о нема. 4. Перед йотованою голосною ставиться н, напр. кънѣсѣніе 49, къ тоуѣніе 58. 5. Епентетичного л вживається правильно: пристѫплъше 19, земла 30. 6. Звука dz ужито правильно 4 рази: къстрѣзѫщє 14, сѣжнзѫтъсѧ 28, полъзѫ 61, прозѫвѣє 7. 7. Прикметники знають лише стягнені форми на -зі, -аго, -омоу, -зіхъ; так само й імперфект лише стягнений. 8. Як і в Супр. Рук., тут єсть форма Pr 3¹ без кінцевого -тъ, а саме: бѫдє 32. 9. Приказовий спосіб на -ѣтє: нзъкерѣтє 17, съкерѣтє 18, съкажѣтє 17, але: оставитє 15. 10. З форм складні зазначимо давальний приналежности: скръжетъ зѫбомъ 33, къ крѣма жатѣ 16. 11. В словнику знаходимо єтера 58, N¹ плѣкелъ 6.8.11, трѣва 8 і др.

Спеціяльний дослідник ЛУ, Є. Карський рахує їх болгарською пам'яткою XI-го віку; так само до XI-го віку відносить ЛУ і П. Лавров; перед тим В. Н. Щепкин відносив ЛУ до середньо-болгарських пам'яток першої половини XII-го віку, але його думка не защепилася в науці. Пробує В. Щепкин і точніше зазначити місце повстання нашої пам'ятки: „На основаніи македонскаго характера графическихъ и художественныхъ пріемовъ, а также на основаніи одной фонетической черты (дѫн 75 замість дъѫн, пор. західне й південно-західне болг. *щерка*), написаніе нашего памятника можно относить къ юго-западной области современной территоріи болгарскаго языка“ (ст. 262).

Література. *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1863 р., „Сборникъ“ т. 3, ст. 73-44, 194-196, опис і текст. — *И. Ягичъ:* Образцы, 1882 р., ст. 48-49, текст. — *В. Щепкинъ:* Листки Ундольскаго, „Сборникъ статей, посвященныхъ Ф. Ѳ. Фортунатову“, Варшава, 1902 р. ст. 249-269; те саме в „РФВ“ 1902 р. т. 49 ст. 249-269; огляд цілої пам'ятки, але головно про палеографічний бік та про орнаменти; пор. „ЖМНПр“ 1903 р. кн. VI ст. 435-436.—*Е. Ѳ. Карскій*: Листки Ундольскаго, отрывокъ кирилловскаго Евангелія XI-го вѣка, „Памятники

старославянскаго языка" т. I вип. 3-й Спб. 1904 р., —тут 4 фототипічних знимки з усеї пам'ятки (на жаль, неясні), повний текст і докладний аналіз письма та мови; рец. Г. Ільїнського в „Визант. Врем." т. XI ст. 748-749.— *П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 29 література і 40-42 палеографічний аналіз письма, див. „Энциклопедія Славянской Филологіи" вип. 4.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 188.

12. Слуцькі Листки

(Слуцький Псавтир).

Як свідчить В. Срезневський [1], Слуцькі Листки знайшов в м. Слуцьку на Мінщині художник Д. М. Струков в 1867 р. і привіз їх до Петрограду. В наступнім 1868 році памятку видав І. Срезневський, який пише про неї: „*нынѣ* открытая Слуцкая псалтырь" (ст. 21); де дівся далі оригінал СЛ, не відомо,—пам'ятка рахується тепер втраченою. Серед рукописів І. Срезневського під № 5 зберігається тільки малюнок з СЛ, але, на жаль, він зроблений на прозорім папері від руки, а не фотографічно.

Пам'ятка складалася з 5 листків розміром в чвірку, по 28 рядків на сторінці. Зміст її—псальма 118, але без початку, середини й кінця; збереглися вірші 10-93, 101-106, 148-154 і 161-176. Псальма без толкувань, але текст написаний так, що позоставлено місце поміж віршами [2] може й для написання толкувань. Письмо трохи похиле, нерівне; писала, здається, не одна рука; так, на л. 3-м помітна вже інша рука [2]. Ягіч (Образцы языка, ст. 56) письмо СЛ зве південно-слов'янським.

[1] Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. 1, ст. 13.

[2] Так свідчить перший видавець пам'ятки І. І. Срезневський, що мав СЛ в своїх руках.

Головніщі правописні ознаки СЛ такі[1]. 1. Буква ѧ ставиться по приголосних, а ѧ по голосних, цеб-то на початку складу; правда, цього додержано не завше. 2. Замість ѣ часом вживається ѣ, напр.: вѣкого 4^{18}, вѣчьскаѧ $3б^{26}$ і т. п. 3. Постійно пишеться щ, а шт зовсім нема. 4. Звичайно пишеться зі, але єсть і жи. 5. Буква о буває чотирох форм: о, ѡ, ⵔ кругле з крапкою і ⵔ квадратове.

Головніщі фонетичні особливості СЛ такі. 1. Слабі ъ, ь часом опускаються; поплутання ъ з ь не рідке; безсумнівних прикладів вокалізації ъ, ь на о, е нема. 2. В сполученні з плавним глухий (звичайно ъ) ставиться по нім: пръкѣє 3^{2}, испръва 5^{10}, грѣдии 2^{27}, грѣтани 4^{22}, исплънь $2б^{24}$ і т. п. 3. Носові вживаються правильно, але вже єсть поплутання ѫ з ѧ та заміна ѫ на оу. 4. Перед йотованою голосною звичайно маємо ь, напр.: поношенье 2^{2}, наказаньію $2б^{28}$ і т. п. 5. Звичайно скрізь уживається л епентетичного, але: на земи 1^{18}, глѵменига 3 $б^{15}$, поглѵмїю 3^{23}. 6. Єсть Ab^{1} на -ъмъ: съ рабъмъ $2б^{26}$ і т. п., нестягнені форми: грѣдѣиихъ 3^{6}, хождаахъ 2^{14} і др.

Про вік СЛ Лавров твердить, здається на основі знимка, що зберігається в матеріялах І. Срезневського: „Рукопись безспорно относится къ XI вѣку“ (ст. 43).

Література. *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. III ст. 21-24: Слуцкая псалтырь, характеристика письма, правопису й мови; ст. 155-165 текст. — *В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 13-14; в більшості повторено те, що дав І. Срезневський.—*И. Ягичъ*: Образцы языка церковнославянскаго, Спб. 1882 р. ст. 53-56, передруковано текст І. Срезневського з варіянтами з Болонського й Погодинського Псавтирів.—*П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 43.

---

[1] Характеристику правопису та мови подаю з видання Срезневського 1868 р.; цитати ставлю по листах і рядках.

13. Напис царя Самуїла 993 р.

Найдавніщою датованою кирилівською пам'яткою на сьогодні вважається Напис царя Самуїла 993 року на гробовій плиті, яку знайдено в селі Герман, коло Преспи, в південно-західній Македонії, де проходить етнографічна границя між слов'янами та албанцями. Плиту знайдено ще в 1888 році, при збудуванні нової церкви в селі Герман. Германські поселяне росповідають, що в їхнім селі жив колись патріярх Герман; як він помер, його поховали в старій церкві, де й тепер під підлогою знаходиться гріб патріярха з написом. Коло гробу патріяршого й знайдено нашу плиту, з написом царя Самуїла на ній. В кінці X—поч. XI-го віку коло Преспи був політичний болгарський центр, тут мав свою столицю й цар Самуїл. Зміст напису каже, що тут була родинна усипальниця Шишмановичів, і що скромна церква в селі Герман ховає в собі, можливо, й останки самого царя Самуїла.

Гробова камінна плита на 1,25 метра довга, а на 0,52 м. широка. Напис знаходиться лише на малій частині цеї плити, правий долішній вугол її відбитий; сам напис має розмір 26,8×27,2 cm. На плиті, крім цього, знати сліди трох хрестів, що колись були прибиті до неї (фотографію плити див. на знимку № 40).

Чутки про цю плиту й цінний напис на ній попали в пресу ще в 1891 році від македонського вченого В. Кънчева, що першим відкрив цей напис, але широкому вченому світові ця надзвичайної ваги пам'ятка стала відома лише в 1898 р., — учені Успенський та П. Милюков подорожували тоді по Македонії і під час цеї подорожи й відкрили цю пам'ятку, про яку й оголосили друком в 1899 р.

Напис царя Самуїла (див. знимок № 41) має зазначений 6501 рік, цеб-то 993 р. по Христі, і в цім власне найбільше його значіння, бо давні слов'янські пам'ятки не датовані. Напис свідчить про глибоку давність кирилівського письма, свідчить і про те, що в 993 р. в Македонії вже вживано кирилиці навіть

для гробових плит. Знайдення напису 993 р. сильно піднесло було надії прихильників старшинства кирилиці, але надії ці не справдилися.

Напис має лише 11 рядків, з них тільки 2 цілі, а решта з відбитими кінцями; уже через цей малий зміст напис не має язикового значіння. Велике палеографічне значіння пам'ятки без усякого сумніву. Письмо пам'ятки — т. зв. уставне, але це устав епіграфічний,—напис вибито на камині. Здається, майстер не був слов'янином, чим і пояснюється, що він в 3-м рядку замість л вирізав п, і лише потім над п поставив потрібне л; з цеї ж причини головки в ъ та ь загнуті тут вправо, а не вліво. Ягіч, Мілетич, Цонев і др. твердять про глаголицький вплив на форму буків Напису 993 р. Напис, на жаль, не має в собі таких буків: ї, ѱ, ѵ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ. В напису проглядає одна діялектична болгарська риса,—нейотоване ж в слові полагаж; про болгарську ж місцевість (інші вчені добачують тут глаголицький вплив) говорить і ѣ зам. ꙗ на 8-9 рядках в слові N¹ (ρиѱими)ѣ. Єсть уже ъ зам. ь в слові крьстѣхъ. Звук ъі тут зазначений (рядок 1-2) як ъи, в чім вбачають глаголицький вплив.

На відбитих місцях Напису назву батька треба читати (ни)кола, а назву матері—(ρиѱими)ѣ.

Література. *Василъ Кънчевъ:* Прѣспенско езеро и Долна Прѣспа, „Сборникъ за народни умотворения", Софія, т. IV ст. 40.—В журналі „Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ", Софія 1899 р., т. IV вип. I, уміщено про напис 993 р. три статті, а саме: *Ѳ. Успенскій*: Надпись царя Самуила, ст. 1-4; *Т. Флоринскій*: Нѣсколько замѣчаній о надписи царя Самуіла, ст. 5-13; *Д-ръ Л. Милетичъ*: Къмъ Самуиловия надписъ отъ 993 година, ст. 14-20. — *Є. Карскій:* Надпись Самуила 993 года, „РФВ" 1899 р. т. 42 кн. 3-4 ст. 231-236. — K. Jireček — V. Jagić: Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993, „Archiv" 1899 р. т. XXI кн. 3-4 ст. 543-557; Ягіч дав тут на ст. 551-557 палеографічний опис пам'ятки.—*Т. Флоринскій*: Къ вопросу о древности и взаимныхъ отношеніяхъ кириллицы и глаголицы,

„Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца“, 1900 р. кн. 14 вип. 2 ст. 73-84.—Karásek J.: Nejstarší slovanská cyrilská památka z r. 993, „Česká Revue“ III. 1003-4, 1117-9. — *Йорданъ Ивановъ:* „Български старини изъ Македония“, Софія, 1908, № V ст. 24-26: Царь-Самуиловъ надписъ отъ 993 г.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 181-183.

---

14. Темницький напис.

В Сербії, в селі Гірнім Катуні, в Темницькім повіті Моравської округи, один селянин, копаючи землю, знайшов на глибині 60-80 cm плитку з написом, яку й продав місцевому вчителеві, а той віддав знайдену пам'ятку в 1900 р. до Народнього Музею в Белграді. Плитка—вапняк, якого немає в околицях; вона квадратової форми: 192×195 mm широка, 195-200 mm довга, 50 mm висока; здається, що плитка знаходилася на жертівнику в вівтарі, а під нею були мощі десятьох Севастійських мучеників (пам'ять 9 березня). Роскопки на тім місті, де знайдено плитку, нічого не дали.

Напис дуже коротенький (див. знимок № 42), всього 7 рядків, 18×18 cm розміром. Зміст його такий:

ⷭ҃тѫн·ѕаньтнаѕѫ· нракѣь·ієкѣѫдк·
ⷭнⷭнѫ·лєонтѫ· куріонѫ·моⷭ҃ѣан
мєлнтѫ·ⷭєкгіріан· ба ѕа нхі·
філоктімон·ангіас·

Різьбар зробив три помилки в словах, а саме: в 2-м рядку в слові ⷭнⷭнѫ вирізано перед ѫ букву и, а потім перероблено її на н; в 5-м рядку зачав був довбати а, а треба було н; помітивши помилку, він скористав із спинки а; в тім же рядку по к різьбар видовбав, під впливом попереднього слова, непотрібне ѣ, але помилки не виправив.

Через те, що напис дуже коротенький — всього 15 слів,—він не має лінгвістичного значіння; можна хиба підкреслити, що деякі грецькі ймення вже зслов'янщено: Ξάνθιας — у нас ѯаньтиасъ, Σισίνιος — сисинъ, Λεόντιος — леонтъ, Μελίτος — мелитъ, Σευηριανός — севѣриан, Φιλοκτήμον —филоктимонъ, Ἁγγίας—ангиасъ, Ηράκλειος —иракѣ, Ἐκδίκος — ієк(ѣ)ъдикъ, Κυρίον—кѵріонъ. Уживання поруч зслов'янщених ймень і незслов'янщених виразно говорить про глибоку давнину нашої пам'ятки, коли ці ймення ще не остаточно втерлися в слов'янській літературі.

Зате пам'ятка має велике палеографічне значіння. Робила його дуже вправна рука,—букви видовбано старанно й надзвичайно гарно. Сербський учений Л. Стоянович, що перший оповістив учений світ про цю пам'ятку, порівняв її з грецькими пам'ятками X віку і твердить, що й Темницький напис—це пам'ятка X-го віку. На мою думку, форма літер цеї пам'ятки (див., напр., літери н, ıє, в яких з'єднуюча лінія не посередині, а вище середини), могла б говорити й про кінець XI-го віку.

Література. *Луб. Стојановић*: Темнићки натпис X-XI века, „Јужнословенски Филолог", Београд, 1913 р. кн. 1-2 ст. 4-20, тут же й два знимки: з плити та з напису.

II. Старо-слов'янська мова сербської рецензії.

1. Маріїнська Євангелія.

Під час своєї відомої подорожи 1844-1845 р., по вказівках консула А. Михановича знайшов проф. В. Григорович на Афоні, в скиту Пресвятої Діви Марії, що належить до Русикону, дуже давній рукопис Євангелії; від Маріїнського манастиря Євангелія ця звичайно зветься Маріїнською. Правда, в науковій літературі появлялися заперечення про місце, де саме знайдено цю пам'ятку,—вказували на Охриду в Бол-

гарії або на лавру св. Афанасія на Афоні і др. Ось тому ця пам'ятка має й інші назви, — часом зветься вона Григоровичевою, по назві особи, що знайшла її; а то ще звуть її Євангелією Афонською.

Рукопис складається з 173 листків чи з 23 зшитків, по 8 листків (quaterniones) в кожнім, крім останнього, що має тільки 6 листків (ternio). Два перших листки (Єванг. Матвія розділи V і VI) ще до Григоровича стали власністю австрійського консула в Костянтинополі хорвата Антона Михановича, від котрого перейшли потім до Міклошича у Відні, а від Міклошича—до проф. Лескина в Липську. Зміст пам'ятки—повна Четвероєвангелія, в порядку Євангелистів. Рукопис пергаменовий, розмір — чвірка; в рукопису бракує початку, кінця й деяких листів в середині; праворуч вгорі по зшитках розставлено так звану зшиткову пагінацію, як то було в грецьких рукописах. Письмо — зовсім кругла глаголиця, правильної круглої форми, близької до форми Ассеманової Євангелії; письмо йде над лініями, а не під ними. В Євангелії багато пізніщих кирилівських приписок на полях з виразними сербізмами в мові; в ініціялах замість глаголицького подибується кирилівське (або грецьке) **т**. Вже в XIV віці пам'ятка безумовно була на Афоні в скиті Богородиці. По смерті Григоровича Євангелія (але без 2 початкових листків) перейшла до Московського Публичного й Рум'янцівського Музею, де й зберігається під № 1683.

Питання про землю, на якій повстала ця дуже важлива пам'ятка, не вирішене ще остаточно. Академик Ягіч, що спеціяльно досліджував цю Євангелію, відносить її написання до сербо-хорватської землі,— пам'ятка написана десь у сербо-хорватів, власне у штокавців,—„гдѣ-нибудь въ предѣлахъ тѣхъ странъ, гдѣ въ XI вѣкѣ жили Хорваты и Сербы, по всей вѣроятности гдѣ-нибудь въ Босніи или южнѣе“ [1], а про це свідчать такі лінгвістичні явища нашої пам'ятки: 1. Часте поплутання **ѫ** з **оу**, 2. поплутання **ꙗ** з **и**, 3. вживання **оу** зам. **къ** на початку слова, напр.: **оусѣ-**

[1] Див. на ст. 410 його праці.

ленжѣ 196[10], оуоржьса 248[11], 4. зовсім сербська форма G[1] сега ради 136[6] зам. сего ради[1] і 5. словарний склад, як напр. кокотъ 100[11] і др. замість коуръ. Це авторитетне твердження Ягіча проте не защіпилося в науці. Уже перший рецензент праці Ягіча, А. Будилович не визнав його доказів за переконуючі і пильнував довести, що „Маріинское Евангеліе писано на почвѣ болгарскихъ говоровъ“[2]. До такого ж переконання прийшов і другий рецензент, відомий знавець болгарських говорів Л. Милетич; він не приняв доказів Ягіча, вказуючи, що такі самі лінгвістичні явища знаходяться й по інших, чисто болгарських пам'ятках; крім цього, Милетич показав, що в Маріінській Євангелії єсть явища, які мусимо визнати за болгарські, напр. вживання о зам. ѫ (що Ягіч рахує тільки опискою)—це діялектична болгарська риса, яку знають і сучасні македонські та родопські говори, й яка здибується в таких пам'ятках, як Синайські Псавтир та Требник[3]. Так само пізніще й Фортунатов в праці „Составъ Остромирова Евангелія“ ст. 1473-1475 не визнав Маріінської Євангелії за сербо-хорватську пам'ятку[4].

До думки Ягіча про сербо-хорватське походження писаря Остромирової Євангелії пристали А. Соболевський, В. Вондрак і др. С. Кульбакин про нашу пам'ятку пише: „Такъ какъ ѣі и въ болгарскомъ языкѣ, говоря вообще, измѣнилось в и, только, быть можетъ, нѣсколько позже, то нѣтъ необходимости пред-

---

[1] Правда, як показав Фортунатов, такі „сербізми“ маємо і в Супрасльському Рукопису, а саме: нѣкога 275[23], кога 435[22], коіега 441[20], іега 509[21], къ'сѣкога 457[13]; уже через це не легко погодитися з думкою, що „сега ради“ — це описка писаря, див. „Сборникъ статей В. Ламанскому“. Спб. 1908 р. ч. II ст.1475.

[2] „ЖМНПр“ 1884 р. березень, ст. 164-165.

[3] „Периодич. Списание“ 1886 р. т. XIX-XX ст. 238-240.

[4] Фортунатов вказує на відсутність в Мѥ прикладів поплутання ѧ, іѧ з ѥ, що було б дійсним сербізмом; поплутання ѣі з и—описки; слово оуселенага відоме і в Супр. Рукоп. та в Син. Псавтиру, а оуоржї—в Збірнику Клоца.

полагать въ писцахъ Маріинскаго Евангелія и Сборника Клоца непремѣнно сербовъ. Оба памятника, быть можетъ, отражаютъ болгарскій говоръ XI вѣка, въ нѣкоторыхъ своихъ чертахъ сближавшійся съ сербскимъ языкомъ"[1]. В 1917 р. він вже твердить про це: „Въ языкѣ памятника встрѣчаются явленія, которыя указываютъ на писца—серба или на болгаро-македонскій говоръ XI вѣка"[2]. В іншій праці[3] Кульбакин пише про це ясніше: „Як що припустити, що МЄ відбиває македонський діалект з о=ъ і ѣ=ѧ, а одночасно у=ѫ, у=къ, а и=ъі, і з формою ѣѣга, то приходимо логічно до висновку, що в Македонії XI-го століття були діялекти з особливостями фонетичними й морфологічними сербськими, бо вище вказані риси, де б вони ні стрічалися, завжди будуть сербськими". А в останній час, в своїй рецензії на працю П. Бузука, Кульбакин ще більше схиляється на бік думки Ягіча про сербо-хорватську батьківщину писаря Маріїнської Євангелії[4]. В теперішній час, здається, маємо право твердити, що МЄ повстала на такій території, де в літературній мові панували болгарські риси, але де не брак було й рис (живих) сербських.

В недавній час, в „Извѣстія" 1921-1925 р. виступив проф. П. А. Бузук з спеціяльною працею: „Къ вопросу о мѣстѣ написанія Маріинскаго евангелія"; після відповідного аналізу (правда, досить хаотичного, як і вся праця), автор прийшов до висновку, що „Маріинское евангеліе нельзя приписывать сербу-писцу, какъ это дѣлалъ Ягичъ. Оно написано болгариномъ"[5]. На цим тимчасово й спинилися досліди над батьківщиною писаря Маріїнської Євангелії. Як бачимо, дослідники визнають сербізми в пам'ятці, тільки не всі відносять повстання їх до чисто сербської території.

---

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, вип. 10 ст. 13, 1915 р.

[2] Древне-церковно-славянскій языкъ, 1917 р. вид. 3, ст.30.

[3] Du classement des textes vieux-slaves, „Revue des études slaves" 1922 р. т. II ст. 200.

[4] „Јужнословенски Филолог" т. IV і V, 1924-1926 р.

[5] „Извѣстія" 1925 р. т. 29 ст. 363.

Цікава мова цеї пам'ятки; її граматичні форми, особливо словарний склад, дуже старі, часом старіщі за такі в Зографській Євангелії, проте в фонетиці не брак і нових форм, а це вказує на глибоку давність оригіналу (але не теперішнього рукопису). Мова виразно свідчить, що МЄ—це пам'ятка старослов'янська, але якої редакції, як ми бачимо, остаточно ще не вирішено. Ягіч схиляється рахувати цю Євангелію за пам'ятку X-го віку, частина вчених відносять її на початок віку XI-го. Докладно проаналізувавши цю Євангелію, Ягіч прийшов до висновку, що це „одинъ изъ самыхъ важныхъ памятниковъ старинной глаголической письменности".

Головніщі фонетичні особливості МЄ такі[1]. 1. Вокалізація сильних ъ, ь на о, є досить часта. 2. Зникнення слабих ъ, ь єсть, але рідке. 3. Поплутання ъ і ь не рідке. 4. Зміна ъ на ь і ь на ъ в залежності від дальшого складу тут єсть, але не часта. 5. По шипячих ь змінюється на ъ, напр. **врачъни** 26[25] і т.п. 6. Поплутання ѫ і оу не рідке; замість ѫ часом маємо о, але це чи не описка замість оу. 7. Поплутання ѫ з ѧ, за одиничними винятками, нема. 8. При збігу двох однакових голосних в кінці слова і на початку дальшого слова голосна не подвоюється: **иже-си** 15[19] зам. **иже еси**, **вранитемоу** 152[21] зам. **враните емоу** і т. п. 9. Перед йотованою голосною звичайно вживається и, напр.: **знамение** 40[26], ь в таких випадках рідке: **аѣье** 24[24] і др. 10. Sk перед ѣ, и дає **щ**, а **ст** тут рідке; часом до **ст** додано ще ц чи в рядку, чи над ним. 11. Епентетичне л часте, але часом його й не буває, особливо перед и та ь. 12. Звук dz (зіло) змінився на з. 13. Сполучення tj > **шт** або **щ**, а dj > **жд**, але єсть **розьѣтка** 48[20], **кнзжь** 399[17]. 14. G[1] прикметників частіще кінчиться на **-аго**, рідше на **-аго**; єсть декільки випадків на **-аего**, а D[1] на **-оуемоу**. 15. В Pr зам. **-аетъ**, **-аете** тут не рідко **-аатъ**, **-аате**: **разбиваатъ** 150[4], **знаатъ**, **знаате** 376[12]. 16. Pr3[1] звичайно кінчиться на **-тъ**; одиночні випадки: **вжде** 169[24], **є** 281[3], **ѧ** 341[12]. 17. Прика-

[1] Цитацію подаю по сторінках і рядках видання В. Ягіча 1883 р.

зовий спосіб знає -дте і -ите: покаждте 290[17] і покажите 80[5]. 18. Дуже багато форм простого несигматичного аориста; аорист сигматичний зберігає *с* в 1 ос. однини й множини, а також в 3 ос. мн.: поѭсъ 265[12], ѭсомъ 210[22], ѭсте 112[16]. Панує звичайно шт, але єсть і ѱ. В пам'ятці дуже багато словарних архаїзмів, що передають мову ще первісного євангельського перекладу. Зазначу ще одну діялектичну рису: одъ нелиже (зам. отъ) в Мар. IX[21] на ст. 150[18].

Література. В. Григорович, що вивіз цю пам'ятку з Афона, перший подав про неї коротенькі відомості в своїм „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи", „Ученыя Записки Казанскаго Университета" 1848 р. кн. 3 ст. 96. — Два листки Михановича видрукував *Міклошич* в „Slavische Bibliothek" 1850 р. ст. 262-263.—*П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глаголь-ской письменности, „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 369.—*Шафарик* в Památky hlaholského písemnictví 1853 р. видрукував уривок, якого дав йому Григорович. — *В. Григорович* в „Извѣстія" 1853 р. т. II ст. 241-247 дав опис пам'ятки й її мови, з двома уривками тексту.—Пізніще трохи про МЄ пише й подає уривки з неї *И. Срезневскій* в своїй праці 1866 р.: „Древніе глаголическіе памятники" ст. 91-115. Див. ще *Шафарикъ*: Взглядъ, 1885 р. ст. 40-41.—*Викторовъ*: Собраніе рукописей В. И. Григоровича, М. 1872 р. ст. 6-7.— *В. Григорович* усе життя своє носився з думкою видати цілу Марііньску Євангелію фотографічно, але це йому не вдалося,—він видав тільки Євангелію від Луки (л.л. 77-130 оригіналу), а видання закінчено вже по смерті його,—воно вийшло в „Изданія Общества Любителей Древней Письменности" 1880-1881 р. №№ 59-79: Евангеліе отъ Луки. Изъ глаголической рукописи XI вѣка, IV+110 ст.; видання фотолітографічне; але треба мати на увазі, що в цім виданні трапляються помилки (правда, дуже мало), як то показав П. А. Бузук („Извѣстія" т. XXIX ст. 356-362), порівнявши видання „ОЛДП" з оригіналом.—Цілу пам'ятку в кирилівській транскрипції видав в 1883 р. в Петрограді академ. *Ягіч*, це його відомий труд: „Памятникъ

глаголической письменности. Маріинское четвероевангеліе"; XX+607 ст.+2 знимки. До видання додано дуже цінний дослід Ягіча про палеографію та про мову цеї Євангелії, а також повний Словник її. *А. Будилович* в „ЖМНПр" за 1884 р. ч. 232 ст. 152-169 умістив рецензію на працю Ягіча, але рецензія закрашена занадто суб'єктивним відношенням рецензента до глаголицьких пам'яток взагалі; *Л. Міletичъ* дав цінну рецензію на працю Ягіча в своїй статті: Особеноститѣ на езика въ Марийнския паметникъ, див. „Периодическото списание на Българското книжовно дружество въ София" кн. XIX-XX за 1886 р., ст. 219-252. Помилки й недогляди видання Ягіча (невеликі) подав *П. Бузук* в „Извѣстія" 1925 р. т. 29 ст. 356-362 на основі порівняння видання з оригіналом.—*И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 105, 141.—*А. Соболевскій*, „Унив. Изв." 1885 р. кн. 9 ст. 304.—*Ф. Фортунатовъ*: Составъ Остромирова Евангелія, „Сборникъ Ламанскому" 1908 р. ч. II ст. 1470-1475 проти сербизмів МЄ.—*А. Соболевскій*, див. „Богосл. Энциклопедія" 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 127-128. — *Б. Цоневъ*: История на български езикъ, 1919 р. ст. 170-173. — *П. Бузукъ*: Къ вопросу о мѣстѣ написанія Маріинскаго Евангелія, „Извѣстія" 1921 р. т. 23 кн. 2 ст. 109-149; продовження цієї праці, але вже під правдивою назвою: „Замѣчанія о Маріинскомъ евангеліи" дано в „Извѣстія" 1925 р. т. 29 ст. 307-368; в праці П. Бузука такі IX розділів: I. Про батьківщину писаря Мар. Єв. ст. 109-116. II. Про зміну глухих 116-134. III. Про редуковані голосні ъі та и 134-143. IV. Про вживання ю та оу по шиплячих 143-149. V. Про заміну ѧ через о та оу 307-334 (том 29). VI. Доля сполучення кѣ перед ѣ та и 334-337. VII. Деклінація 337-340. VIII. Вживання форм імперфекта 340-356. IX. Помилки в виданнях фотолітографічних „ОЛДП" 1880-1881 р. та Ягічевім 356-363. Загальні висновки 363-367. На працю Бузука дав рецензію *С. Кульбакин* в „Јужнословенски Филолог" 1924 р. кн. IV ст. 219-222 та 1926 р. кн. V ст. 304-307.

2. Листки Клоца чи Клоців Збірник.

Уривки Клоца — це глаголицька пам'ятка, що найраніше від усіх інших попала до рук учених дослідників і що відіграла епохальну ролю в вирішенні питання про давність глаголиці. Наша пам'ятка була колись дуже великою, на що вказує те, що перший зшиток помічений числом 62, цеб-то, що перед ним було ще 61 зшиток чи 448 листків. Але те, що збереглося з цього колишнього Збірника казань, тепер дуже вбоге: позосталося лише 14 листків чи 956 рядків; з них 12 листків знайшов в бібліотеці графа Клоца (Cloze, 1777-1856) відомий словіст В. Копитар і видав їх в 1836 році, з якого часу пам'ятка й стала приступною для наукового дослідження; пізніше два листки знайшов Міклошич і видав їх в 1860 р.,—докладний аналіз показав, що ці два листки дійсно походять з того самого збірника, з якого походять і 12 листків Клоца,—вони продовження слова І. Золотоустого.

Дуже цікава доля нашої пам'ятки. Листки Клоца мають пергаменову окладинку, на якій читаємо писану в 1500 році латинською мовою ось таку замітку про долю пам'ятки: „Ці зшитки (quinterni), тут в середині зв'язані, написані були власною рукою св. Єронима, наймудріщого доктора божої церкви. А книжки написані почасти мовою хорватською. А мені подарував (їх) п. Lucas de Reynaldis, пресвітер Веґленської діецезії, що мав (їх) від славного пана Івана Франкопана, власника на вищеназванім острові Веґлія, котрий шанував книжку, прикрашену золотом і сріблом, неначе реліквії. А коли він помер в Венеції[1], добра його віддано на грабіж, і розшарпано їх, то також з цеї книжки знято золото й срібло, а частина книжки попала в руки вищевказаному п. Луці, а з тих рук попалась мені, Marquardo Breisacher, лицареві, а в той час послові цісарському (Cesareo oratori) і тому, що замирив між найясніщим паном Сигизмундом, архикнязем Австрії, з одної сторони, і ясним паном Ве-

[1] Франкопан помер в 1482 р.

нецiянцiв з другої[1], дав (Лука) ці два обгорнені зшитки, як спецiяльний і приємний подарунок. Року від народження Христа 1400“ (помилка: треба 1500).

Брейзахер помер в 1509 р. і його рукопис перейшов на власність графа Шурфа, а від того по наслідству достався гр. Парису Клоцу в Триденті. Перед своєю смертю гр. Клоц віддав рукопис до мійської Тридентської бібліотеки, де він зберігається й тепер.

Пергамент КЛ з дірками, а при лініянні його де-не-де й порізано; картки на 27 cm високі, а на 20,5 широкі. Письмо переходової вуглувато-круглої форми; по давньому звичаю букви писано під лінією, вони тут ніби вісять.

Зміст КЛ—чотири слові: дві Івана Золотоустого: на Вербницю та про Юдину зраду, 1 Афанасія Великого—на Велику П'ятницю і 1 Єпифанія — на Погреб Христа; з них дві слові Золотоустого знаходимо і в Супрасльській Минеї (239[17]-240[28], 306[26]-317[16]), але перекладі ріжні; там же знаходимо й слово Єпифанія (337-342[16]), а переклад зовсім той самий, що і в КЛ. Від першого Слова (на Вербницю) зберігся тільки кінець, а від четвертого (на Погреб Христа) тільки початок; 2 і 3 Слова—цілі. Листки ці красномовно свідчать, що вже в XI віці в слов'янській літературі існувало чимало ріжних казань в перекладі з грецької мови.

Наш рукопис—це відпис з старшого оригіналу, що можна пізнати хоча б з тих помилок, які наробив пізніщий списувач. Сам оригінал повстав на болгарській землі, — певне в Македонії в найстаршу добу болгарської письменности, на що вказує граматичний аналіз пам'ятки (напр. поплутання о та оу: **соугобо, оучіштаетъ** і др.). Цей болгарський оригінал десь в XI віці був переписаний, але на якій землі? У відповідь на це подано декільки гіпотез; так, Гайтлер твердив, що в Македонії, Миклошич—у словінців, Ягіч—в Далмації або в Кроації. С. Кульбакин рахує, що писарем КЛ міг бути й болгарин, а не серб[2]. Найсолідніще

---

[1] Мова про мир 1487 р. між Тиролем і Венецією.

[2] Энциклопедія Славянской Филологіи, 1915 р. т. X ст. 13.

обгрунтував свою теорію В. Вондрак,—на його думку КЛ повстали на сербо-хорватській землі, а що це було так, на це вказують ось такі сербізми в мові КЛ: 1. Поплутання ѫ, який тут ставиться замість оу, або навпаки, напр.: мѫка і др. 2. Поплутання ѣ та и, напр.: покрѣкаше, слишѧ, сѣкрѣти, фарѣисеи і др. 3. Такі форми, як Ас³ тѧ зам. тѣ, достоѧноу (пор. теперішнє сербське те, достојан) і др. Зазначити точніще, де саме на сербській землі переписано КЛ, нема можности, хоч Вондрак більше схиляється до Хорватії, на що вказує й палеографічний аналіз пам'ятки.

Найважніщі фонетичні особливості нашої пам'ятки, крім вище зазначених, такі: 1. Глухі ъ, ь змінюються на ь, ъ під впливом попереднього чи дальшого складу. 2. Вокалізація сильних ъ, ѣ на о, е і зникнення слабих ъ, ѣ. 3. Перед йотованою голосною частіще буває ь (часом ъ): аньє, форми з и рідкі. 4. Звук dz (зіло) змінився на з. 5. Sk перед ѣ, и послідовно дає сц, а не ст. Буква ѯ вживається тут лише по голосних.

Література. B. Kopitar: Glagolita Clozianus, 1836 р., Відень, для свого часу епохальне видання, з цінною передмовою. — *П. Шафарикъ*: Взглядъ, 1855 р., ст. 42-43, або в „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 370.—Dr. F. Miklosich: Zum Glagolita Clozianus, „Denkschriften" Віденської Академії, філософсько-історичний відділ, т. X, ст. 196-214, 1860 р., про два листки Уривків Клоца та їх текст; цей же текст в кирилівській транскрипції передруковано в „Извѣстія" 1860 р. т. IX ст. 99-103. — *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 163-220— видано ввесь текст, зо знимками Копитара.—Dr. Václav Vondrák: Glagolita Clozův, Прага, 1893 р.,— дуже цінна праця: тут з оригіналу видано текст усіх 14 листків з грецьким рівнобіжним текстом; в ціннім вступі дано добрий дослід пам'ятки історичний, палеографічний та язиковий, в кінці добрий словник до КЛ та знимки; рецензія В. Облака в „Archiv" 1893 р. т. XV ст. 588-594.—V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenischen, „Archiv", 1893 р. т. XV, 348-356:

Glagolita Clozianus.—V. Vondrák: Učast Klimentova v textech Glagolity Clozova, див. „Studie z oboru“ 1903 р. ст. 117-123, Прага; тут же на ст. 166-168: Glagolita Clozův, лексичний аналіз. — *А. Соболевскій*, „Богосл. Энц.“ 1909 р. т. X ст. 224. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 124-126, 143, палеографічний опис письма. —J. Milčetić: Zur Entdeckung des „Glagolita Clozianus“, див. „Archiv“ 1914 р. т. 35 ст. 603-606.—*В. Облакъ*: Нѣколко бѣлѣжки върху старобълг. паметници, „Сборникъ за народни умотворения“ т. IX. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ т. I ст. 168-170, 1919 р.

III. Старо-слов'янська мова словінської редакції.

Фрейзингенські Уривки.

Як відомо, чернець Хоробрий в своїм „Оповіданні про письмена“ росказує, що слов'яне (окремі з них особи), охрестившися, вживали також і латинського письма. Мова йде, звичайно, про тих слов'ян, що знаходилися під латино-німецьким впливом, цеб-то про слов'ян західних та південно-західних, — чехів, моравян, хорватів, словінців і др. Пам'яткою такого латинського впливу і єсть т. зв. Фрейзингенські чи Мюнхенські Уривки.

ФУ знайдено в 1803 році в Фрейзингенськім манастирі св. Корбініяна в Баварії, в м. Фрейзинген над річкою Ісарою. Знайдено пам'ятку в старім латинськім рукопису на л. 78а-78б, 158б-161б; це три уривки на 9 сторінках; I уривок має 35 рядків, II—113, а III— 74, разом—222 рядки; I уривок писано в один стовпець, а II та III—в два; уривки II і III писала одна рука. Зміст їх: дві формулі сповіді й один уривок якогось казання. Мова в своїй основі—старослов'янська, але з великим впливом живої словінської мови. Зберегається пам'ятка з 1803 р. в Мюнхенській Бібліотеці під № 6426.

ФУ—це найдавніща пам'ятка старо-словінської мови. Ще Ол. Востоков мову цеї пам'ятки не рахував за старо-слов'янську, але вважав її за хорватську. Текст пам'ятки дуже старий, його часом вважають навіть за до-Кирилівський. Можливо, що це ті формули сповіді та казання, яких уживали латинські місіонери на західно-слов'янських землях ще в VIII—першій половині IX-го віку. Як відомо, ріжні церковні німецькі собори на початку IX-го століття (див. цеї праці т. I ст. 238) наказали користуватися живою мовою в церкві, особливо в казаннях; з того часу почали перекладати проповіді, сповідні формули і т. п. на німецьку мову. От може в той час, як твердить дослідник ФУ Вондрак, якийсь слов'янський священник, певне тубілець, що знав церковно-слов'янську мову, переклав німецькі сповідні формули та молитви, які й маємо в I та III уривках ФУ та в Синайськім Требнику. Звичайно, подібної літератури могло бути значно більше, ніж її збереглося. Правда, таких сповідних формул традиція східної церкви не знає, але що вони були, на те вказує присутність такої ж молитви в Синайськім Требнику.

Спеціяльний дослідник ФУ, В. Вондрак рахує їх лише списком з давнього оригіналу. Але де повстав первісний текст нашої пам'ятки? „ФУ — пише Вондрак—могли повстати лише там, де німецьке духовенство мало великий вплив, де мали значіння старонімецькі сповідні формули, а це говорить про Паннонію, ніколи про сербо-хорватські землі“[1]. Первісний текст ФУ повстав десь в північній Паннонії чи Моравії, а вже звідти перейшов до словінців, де й був переписаний; а що це дійсно було так, на це вказують ті богемізми, які знаходимо у ФУ і які перейшли до них з первісного тексту. Цей первісний текст повстав десь може ще в кінці IX-го віку і був написаний одною з слов'янських азбук — кирилицею чи глаголицею. Перекладчик безумовно добре знав церковно-слов'янську мову, яка помітно відбилася на ФУ, особливо на уривках I та III-м. Давній оригінал пі-

[1] O původu Kijevských listů, 1904 p., ст. 35.

зніще був переписаний серед словінців, звідки й попали до ФУ численні ознаки живої словінської мови.

Що переклад ФУ був зроблений з старо-німецького тексту, на це вказує те, що в графиці нашої пам'ятки та в його правопису при віддачі його латинкою проявився досить помітно німецький вплив. Другий уривок, як правдиво допускає Вондрак, писав певне німець, бо в цім уривкові дуже помітний німецький вплив; це мабуть тому, що оригінал для цього уривка був писаний глаголицею, мало знаною писареві, а тому він, списуючи, підпав більшому впливові свого рідного правопису; німецького впливу нема в III уривкові,—Вондрак пояснює це тим, що його оригінал вже був писаний латинкою.

Старо-німецьким впливом графічним треба пояснити й те, що в цій пам'ятці маємо зазначення акцентів. Правда, цих акцентів зазначено мало, — найбільше в I уривкові, менше в II і зовсім їх нема в III; довготи не зазначається, хоч Вондрак знаходить ніби й це. В старо-німецькій графиці з давнього часу завівся звичай ставити креску над *i*, що, звичайно, ніякого наголосу не визначає в ФУ. Але часом бачимо тут ці значки й над іншими голосними, що вже можна приймати за зазначення наголосу.

Німецькі палеографи ріжно зазначали час повстання ФУ,—відносили їх на IX-XI в.; Вондрак справедливо відносить їх на XI вік.

ФУ показують нам, що церковно-слов'янська мова мала певний вплив і на західних слов'ян. Крім цього, вони свідчать, що на початку старослов'янської письменности роблено переклади не тільки з грецької та латинської мови, але й з мови старо-німецької, про що також свідчить і та сповідна формула, яка знаходиться в Синайськім Требнику і яка така близька до III уривку ФУ.

З фонетичних словінських особливостей зазначу такі: 1. tj > č, що зазначається через *ж*, напр.: choku—хошть, imoki—имѫшти. 2. dj > j, що зазначається через g, напр.: tamoge—тамождє. 3. ѫ вимовляється як *o*, напр.: bodo, bodete. 4. ѧ вимовляється як *e*, наприкл.: ime, bde, delase—дѣлаша. 5. В словнику зна-

ходимо такі слова, як bali—лікар, bratra, natrovuechu, від натрѹути (нагодувати) і т. п.

Слов'янські звуки у Фрейзингенських Уривках передаються так: а-a, б-b, p, в-u, uu, v, vu, uv, г-g, д-d, t, td, є-e, ж-s, z, з-z, zz, sz, s, и-i, й-i, g, к-c, k, ch, g, л-l, м-m, н-n, о-o, п-p, b, р-r, с-z, s, sz, zc, zz, т-t, оу-u, v, х-ch, h, ц-z, c, ч-s, z, c, ts, cc, cs, ch, ш-s, ss, ż, ѣ (ć) -k, c, ck, ъ, ь-e, i, ы-i, ui, ugi, u, ѣ-e, i, ж-o, u, un, on, а-e, en, a. Як бачимо, латинка була мало пристосована для передачи слов'янських звуків.

Література. Aretin, див. „Neuer literarischer Anzeiger" 1807 р. III.190.—*Добровський*, див. „Slovanka" 1814 р. ст. 249-252.—*Востоков* видав ФУ в „Сборникъ памятниковъ, находящихся внѣ Россіи", 1827 р., видав і Копитар в Glagolita Clozianus 1836 р. та Міклошич в Chrestomatia palaeoslovenica 1854 р. — W. Braune: Die altslov. Freisinger Denkmäler in ihrem Verhältnisse zur althochd. Orthografie, „Beiträge zu Geschichte der deutshen Sprache und Literatur", 1874 р., I ст. 527-534.—Добру монографію про пам'ятку, а також видання самого тексту та 9 фотографій з 9 сторінок Фр. Ур. подав Dr. Václav Vondrák: Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanském písemnictví, Прага, 1896 р. 82 ст.+9 знимків; тут і докладна література; рец. Л. Милетича в „Български Прѣгледъ" III.6, 123; Н. К. Грунскій в „Извѣстія" 1898 р. т. III кн. I ст. 267-278.—*Ир. П.*: Фрейзингенскіе отрывки, „Энциклопед. Слов." Брокгауза, 1902 р., півтом 72 ст. 719, вказані видання цеї пам'ятки.—*П. Лавровъ*, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 294, 297, 307, 318. — *Бодянскій*: О времени происхожденія, 1885 р., ст. 247-260 і др. — *Ал. Востоковъ*: Грамматическія объясненія на три статьи Фрейзингенской рукописи, див. „Филологическія Наблюденія", Спб. 1865 р. ст. 1-89; тут дано текст в транскрипціях гражданкою, латинкою та кирилицею, пояснення до тексту і добрий словник.—*И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, „Сборникъ", 1867 р., т. 1 №XXVI: Одна изъ Фрейзингенскихъ статей и поученіе Кли-

мента, ст. 58-60. — W. Vondrák: Zur Frage nach dem Verhältnisse des Freisinger Denkmals zu einer Homilie von Klemens, „Archiv", 1906 р. т. 28 ст. 256-260, замітка на це Ягіча ст. 260-261.— V. Vondrák: Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, „Rozpravy České Akademie" 1903, III. №20 ст. 5-18: Jak se má druhá Frisinská památka k homilii připisované biskupu Klimentovi? Тут же на ст. 45-66 статья: Vznik Frisinských památek jakož i překladu Emmeramské modlitby. — E. Sievers: Die altslavischen Verstexte von Kiew und Freising, „Berichte" Лейпцигської Академії, фил.-іст. відділ, 1925 р., т. 76 кн. 2, рец. N. van Vijk в „Slavia" 1927 р. т. V ст. 557-563. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 145-148.

В. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ЗАХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

І. Старо-слов'янська мова переходова від південно- до західно-слов'янської.

Київські Глаголицькі Листки.

Київські Глаголицькі Уривки (Фрагменти) чи Листки—це найцікавіща й найважніща не тільки глаголицька, але й взагалі старо-слов'янська пам'ятка. На жаль, вона дуже маленька,— всього 7 карток, чи правильніще—13 сторінок невеликого розміру, має 332 рядки, писані на добрім тонкім пергамені. В грецькім письменстві IX-X віку любили малі розміри книжок, може тому й наша пам'ятка має формат невеликої вісімки; розмір сторінки пергамену 14-14, 5×11-10,5 cm.

Зміст пам'ятки—Уривки Міссалу західної церкви, в перекладі з латинської на мову слов'янську; а саме, тут маємо Служби: на пам'ять бл. Климента, бл. Фелицити, 6 Служб на всі дні, св. мученикам і небесним силам, разом — 10 церковних Служб. Листки до

недавна зберігалися в Церковнім Музеї б. Київської Духовної Академії, куди подарував їх в 1862 році питомець цеї Академії, Єрусалимський Архимандрит Антонин (Капустин, 1817-1894), відомий своїми дослідами в церковній історії. Арх. Антонин дуже довгий час пробував в Єрусалимі, яко настоятель Російської Духовної Місії, і зібрав тут багато рукописів, а між ними знайшов в 50-х роках і Київські Глаголицькі Листки, але де саме—точно не відомо, здається—на Синаї. Рукопис переплетено разом з простим папером, на якім написано: „Въ Библіотеку Кіевской Духовной Академіи. Іерусалимъ 2 маіа 1862". По місту збереження Листки ці звуться Київськими, що часом нефахових людей вводить у блуд, бо думають, ніби вони й київського походження. В останній час КЛ перейшли, разом з іншим майном б. Церковного Музею, до Київської Української Академії Наук і переховуються в Київо-Печерській Лаврі, в збірці рукописів в Відділі Письма й Друку Лаврського Музею Культів та Побуту під № 46. В 1874 р. на цю пам'ятку першим натрапив в Музеї Київської Духовної Академії проф. І. Срезневський, прочитав про них доклад на III Археологічнім з'їзді в Київі і з того часу КЛ стали відомі серед наукових працівників.

В палеографічнім відношенні КЛ мають велике значіння, бо аналіз письма їх дає дуже цінні вказівки для історії розвитку форм глаголицьких літер. Письмо Листків—не зовсім круглого характеру, букви писано під лінією, вони ніби вісять на ній,—це найстаріщий глаголицький спосіб писання. Докладний аналіз показує, що цю пам'ятку писали дві руки (не рахуючи початкової сторінки): перша рука написала л.л. 1б і 2а та 7 перших рядків (до слова мьша) л. 2б, а друга рука—решту.

Форма буков КЛ — дуже давня глаголицька форма, яку почасти знаходимо лише в таких найдавніщих старо-слов'янських пам'ятках, як, напр., Зографська Євангелія; букви *т*, *ш*, *ю* тут наполовину менші від інших; букви для ъ та ь—це модифікація значка для *о*. Дуже цікаві тут значки для носових, — їх три: ⱑ, ⱘ та ⱗ, (ѧ тут нема); перша частина для ѧ тут

е, а для ѫ — *о*; друга частина у всіх трох значках однакова,—це значок для носової вимови. Букви *л*, *м*, *оу* мають дуже стару форму.

Початкова сторінка КЛ, цеб-то л. 1а, була спочатку чистою, писана вона пізніше, як уся пам'ятка,— походить десь з кінця XI-го віку, і відріжняється письмом та правописом від усіх інших сторінок; на ній уміщено текст Апостольського читання (до Римл. XIII.1-14-XIX.1-4), як твердить Ягіч — незалежний від латинського тексту, а по нім — молитва до св. Богородиці.

Серед усіх інших пам'яток старо-слов'янської мови КЛ виріжнюються тим, що мають значки наголосу, чого не знає на той час ані один інший глаголицький чи кирилівський рукопис. В КЛ з надрядкових значків маємо два значки придиху ⊢ та ⊣ та 4 значки чи то акцентових чи тільки зазначок граматичної форми або початку та кінця слова, а саме ´ ` ◌̑ ◌̆,—усі ці значки перейнято з грецької графики IX-X в. Здається, можна твердити про певну систему надрядкових значків в КЛ, чого не можна сказати ані про один інший старо-слов'янський пам'ятник, де звичайно якоїсь системи в надрядкових значках не знаходимо. Хоч писало КЛ два писарі, а самі значки мають деяку ріжницю в обох частинах пам'ятки, проте система надрядкових значків тут одна, а то певне з тої причини, що нашу пам'ятку списано з одного оригіналу, який уже мав цю систему надрядкових значків. Для ліпшого зрозуміння системи акцентних значків їх варто порівнювати з акцентами Фрейзингенських Уривків, де ці значки звязані з старонімецькою графікою.

Про акцентні значки в КЛ писано вже багатенько, але справа остаточно ще не вияснена, а то головно через те, що ми взагалі ще не маємо повної історії надрядкових значків за всі віки існування церковно-слов'янської письменности. Напр., ще зовсім не звертано уваги на те, що в церковно-слов'янських пам'ятках, починаючи з КЛ і аж до нашого часу, неперервно йде традиція відріжняти чи то діакритичними значками, чи ріжною формою буков (о - ѡ, ѣ - є) одно-

звучні граматичні форми. Напр., в КЛ писар для відріжнення від N^1 ставить над G^3 камору в самім кінці слова на ъ, напр.: грѣхъ̂, мѫченикъ̂, анѣлъ̂, апостолъ̂, (а по аналогії до цього й дѣлъ̂, силъ̂, дѣвъ̂), тут значком ̂ зазначено не наголос і не довготу, а тільки розріжнення форми, що бачимо й потім в найріжніщих церковно-слов'янських рукописах, як звичайну правописну рису [1]. Те саме треба сказати й про форму G^1 жін. роду: маріѝ, мѫченицѝ, вѣрѝ, пѣснѝ, і т. п., тут значком ̂ зазначено відріжнення їх від N^1 і в жаднім разі не наголос і не довготу.

З новою теорією про значіння надрядкових значків в КЛ виступив в останній час (1925 р.) Едвард Сиверс,—він спробував застосувати свою т. зв. звукову—аналітичну методу до старо-слов'янських текстів. КЛ і Фрейзингенські Уривки — це вірші, а ті 6 надрядкових значків, які маємо в КЛ—це нотні значки, що визначають найріжніщий тон—високий, низький, рівний, глибокий і др. На основі своєї теорії Сиверс пробує відбудувати стародавню вимову старослов'янського тексту; в інших пам'ятках—Фрейзингенських Уривках, Зографській Євангелії, Супрасльському Рукопису і др. Сиверс так само знаходить не звичайні надрядкові значки, але значки нотні. На мою думку, теорія Сиверса дуже суб'єктивна; досить одного тільки погляду на нотні тексти (див. їх в атласі В. М. Металлова: Русская симіографія, М. 1912 р.), щоби відразу сказати, що надрядкові значки КЛ—то не нотні значки, — в нотних текстах цих значків повно, а в КЛ їх дуже мало (хоч сама форма надрядкових значків в КЛ і форма нотних значків — однакова, бо до системи нотних знаків увійшли взагалі всі надрядкові значки) [2].

---

[1] На основі цього ̂ в G^3 В. Вондрак в своїй праці: O původu... ст. 23-25 снує багато ріжних теорій, бачить тут прототипи пізніщих сербських форм G^3 на -а, а тому на цім спирає й свою сербську теорію. Все це тільки непорозуміння. Див. ще мою працю (літографована): Фонетика церковно-слов'янської мови, 1927 р. ст. 100-108.

[2] Н. К. Грунський в Київських „Записках" т. 16 виступив досить переконуюче проти теорії Сиверса; навпаки, Ван Вейк в „Slavia" т. V високо підносить нову теорію.

Київські Глаголицькі Листки—це тільки частина римського Міссалу, а цілий він певне був великим. Листки свідчать, що вже в той час, десь в X віці, існував переклад латинського римського Міссала на слов'янську мову, значить, була й слов'янська служба по західному обряду ще на початку життя слов'янської церкви. У той час, в X віці помічається певне бажання дати деякі переклади з латинського; так, акад. Соболевський, на основі досліду мови та словарного складу, робить припущення, що той автор, який переклав КЛ, він же переклав Бесіди Григорія Великого та Легенди про св. Вячеслава чеського. Таким чином КЛ відріжнюються серед усіх старо-слов'янських пам'яток самим своїм змістом: це єдина пам'ятка західного обряду, бо всі інші знані нам з X-XI в. пам'ятки —обряду східного.

Здається, ні про яку іншу пам'ятку старо-слов'янської мови не писали так багато, як про КЛ. Дійсно, мова цеї пам'ятки дуже загадкова, і не дає можливости міцно застосувати її до якоїсь певної землі. Учені пильно шукали й шукають батьківщини цеї пам'ятки, виставлено чимало вже ріжних гіпотез, написано про це декільки солідних праць, вже велися довгі диспути, але остаточно справи не вирішено. Н. К. Грунський, що спеціяльно працював над цею пам'яткою, закінчив свою працю таким роспачливим висновком: „Видя въ Кіевскихъ Листкахъ именно памятникъ, стоящій ближе другихъ къ Кирилло-Меѳодіевской порѣ, мы отказываемся отъ опредѣленія его родины".

Головніщі діялектичні особливості мови КГЛ такі: 1. Замість шт з tj маємо тут ц, напр.: **огрѣдѫцѧ** 1б[1], **ходатаѩцю** 1б, **чьстѩце** 1б. 6б, **обѣцаниѧ** 2, **пріемлѩце** 3, **обѣцалъ** 3б, **піцѩ** 4б, **обѣцание** 4б, **помоцьѩ** 5, **насъицені** 6, **противѩцїѭъ** 6, **просѩце** 6б, **помоць** 6б. 2. Замість жд з dj маємо тут з, напр.: **подазь** 1б. 2. 5б, **дазь** 3. 4. 4б, 7. 7б, **отъдазь** 4б, **тоѩзе** 2, **о томьзе** 4. 4б, **такозе** 4б. 6б, **тоузїмъ** 4б; один раз: **подаль** 3. 3. Замість шт перед палатальними тут шч, напр.: **зашчі-**

[1] Глаголицький значок ⱑ визначає кирилівське ѣ або ꙗ.

ті 2. 4б. 5. 7б, очішченіа 3, очишчение 5. 4. Із слів зазначу: папежа 1б, къ їнокости 1б, рдснотїкьнаа 2, небесьскаа 4, късѣдъ 3б (причастя), кальство 4б. 6, прафациа 1б і др.; 5. Цікаві ще ці вирази, відомі в живій українській мові: законьніка 1б, обѣщанна 2. 4б, жѣдаемъ 3, соушѣтъ грѣхъі нашімі 3, есн обѣщалъ 3б і др.

З інших особливостей мови зазначу такі. 6. Глухі вживаються зовсім правильно; на більше як 160 випадків правильного уживання ъ і ь лише 2 рази ужито късѣхъ зам. ькъсѣхъ; зникнення слабого ъ, ь не зазначено ані разу. 7. В сполученні глухого з плавним глухий постійно по плавнім: скврьностнї 1б, напльненї 2, срьдьца 2б, дрьжімъ 3б, оутврьді 4б. 8. Вживання носових зовсім правильне; правда, єсть форма Ab¹ небесьскоуіѫ 6б, але, здається, тут помилково вжито оу замість о. 9. Частіші форми на и: милостиѭ, рідші на ь: мілостьіѭ. 10. Sk перед ě, і дає щ: небесьщаі 3б. 11. Епентетичного л скрізь вжито послідовно. 12. Прикметники тільки в стягнених (молодших) формах на -аго, -оумоу, -ъіхъ; взагалі, морфологія тут знає молодші форми. Звука ѕ нема тут зовсім, бо в уривках нема ані одного безсумнівного прикладу, деб це ѕ мусіло бути.

Перша сторінка КЛ — це сторінка пізніща; мова її—також старо-слов'янська, але вже пізнішого часу; мову цеї сторінки Ягіч зве хорватською, чого не приймає Щепкин (Разсужденіе, 1901 р. ст. XXIII передмови).

Отже, як бачимо, КЛ мають характерні діялектичні ознаки в своїй мові, а саме — на загальнім чисто старо-слов'янськім тлі маємо тут деякі давні чехоморавізми, а саме: tj > c, dj > z. Це найголовніщі чехизми КЛ; крім них дослідники вказують ще ось ці дві чеські рисі: 1. stj, skj, sk > šč і 2. Ab¹ основ на о кінчиться на -ъмь; правда, це -ъмь знають і інші пам'ятки, особливо східно-слов'янські, але в КЛ ця ознака проведена послідовно і Вондрак уважав її за ознаку західно-слов'янської мови. Ягіч (Glagolitica, 1890 р). за моравізм рахував ще м'якість *ж*, *ч*, *ш*, *и*, хоч її також знають і інші пам'ятки. Це все ознаки чехо-моравської мови, чому багато вчених, від Срезневського зачавши, а серед них і такі, як Лескин—по цій ознаці зараховують КЛ до пам'яток моравських;

на це вказувало б також і те, що зміст пам'ятки—переклад латинської Служби, — міг найлегче повстати десь власне в Моравії; на те саме вказувало б і значне число латинізмів в мові пам'ятки, напр.; мьша, прафаца, Богъ зам. Боже і др. Цю моравську теорію найбільше боронили Ягіч та Облак; в 1898 р. в „Archiv" XX.10 Ягіч настоював, що сам оригінал КЛ повстав на землях Паннонських, десь в околицях Блатенського озера, цеб-то в князівстві Коцеловім. Подібної ж думки держиться й Пастрнек, тільки шукає іншої території: КЛ повстали в Чехії, а саме — в Сазавськім манастирі[1].

Але й признавши КЛ пам'яткою моравською чи чеською, все-таки лишається в нас не мало темного в цім питанні. Чому тут послідовно проведена тільки одна моравська риса, чому не зазначено інших? Чому в цій пам'ятці так правильно уживаються всі старо-болгарські ознаки, напр. носові, тоді як в моравській пам'ятці ми б цього не чекали? Чому в КЛ маємо риси, яких не міг би вжити західний слов'янин, чех, а саме: л епентетичне; л, а не дл, тл; ѕ, а не ш перед ѣ, ѣ, ѩ (вьсѣдѫхъ і т. п.)?

Логічно думаючи, трудно допустити, щоби КЛ писав чех, бо ж він не поставив би рис, явно не чеських. Не можна також допустити, щоби tj>c, dj>z повстали при переписуванні старо-болгарського оригіналу чехом яко помилки, бо в такому випадкові він хоч декільки раз позоставив би болгарські шт, жд, а між тим в КЛ форми з ц та з проведено без винятку послідовно[2]. Ось через це видатні лінгвісти, такі

---

[1] Головніщі висновки праці Пастрнка такі: 1. КЛ та Пражські Уривки не повстали там, де говорять по-словацькому, бо вони зовсім не знають ѕ, котре ще й досі чути на словацькій землі. Обидві пам'ятки написані десь на богемо-моравській землі. 2. КЛ скоріще повстали в Богемії, і може якраз були написані в Сазавськім манастирі. До цих висновків приєднався й Облак, але про Пражські Листки твердить, що вони повстали на словацькій території, див. „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 106-112.

[2] Цікаво, що спорадично й непослідовно ці чесько-моравські форми знаходимо і в інших пам'ятках південно-слов'ян-

як Міклошич, Ф. Фортунатов, Гайтлер, Калина, В. Щепкин, Б. Ляпунов, С. Кульбакин, Грунський і др. уважають мову цеї пам'ятки за окремий старослов'янський говір; започаткував цю теорію Міклошич в 2-м виданні своєї Vergl. Grammatik 1874 р. Дійсно, КЛ знають ц з tj, ѕ з dj, „но считать на этомъ основаніи—пише В. Щепкин — языкъ Кіевскихъ отрывковъ западно-славянскимъ говоромъ было-бы ошибочно, такъ какъ этому противорѣчитъ вся остальная его фонетика“ [2]. Б. Ляпунов про мову цих Листків пише, що „здѣсь мы имѣемъ особый старославянскій говоръ, отличный кое-чѣмъ отъ другихъ старославянскихъ [3]. Я скорѣе согласился бы дать языку этого памятника особое названіе, чѣмъ считать его старо-славянскимъ и вмѣстѣ съ тѣмъ видѣть въ немъ слѣды моравскаго вліянія, такъ какъ прежде всего нельзя не признать цѣльности и органичности языка этого памятника, но вмѣстѣ съ тѣмъ что мѣшаетъ намъ признать, что языкъ этотъ господствовалъ въ качествѣ живого говора дѣйствительно гдѣ-либо въ области, близкой къ Моравіи, и составлялъ какъ бы мостъ отъ группы говоровъ старославянскихъ иного типа къ группѣ чешско-моравской. Содержаніе памятника говоритъ въ пользу предположенія о возникновеніи его именно въ той области, гдѣ долженъ былъ совершиться переходъ къ римскому обряду“ [4].

ського походженнѧ напр.: Листки Клоца: розѣтко 877-878.879, Супрасльська Минея: ѕаштицаѫ 259[28].308[9], Євангелія Маріїнська: розѣтко Мат. 14[6], кнѩжь Іоан 20[27], Псавтир Синайський: неказѣстка 24[7], оспѫце 29[1]. Подібні форми Вондрак (Glagolita Clozů ст. 13, 1893 р.) пояснює мораво-паннонським впливом на болгарських учнів Мефодія; інші вчені рахують їх описками або асиміляцією *жс* дальшому *с*. Цікаво, що подібні форми В. Обнак знаходить (але в одиничних залишках) в болгарськім говорі Сухо, напр.: чуз(чужд), виз (вижд), див. „Нѣколко“ ст. 7.

[2] Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, 1901 р. ст. XXII передмови.

[3] „Извѣстія“ 1896 р. т. I ст. 941.

[4] *Б. М. Ляпуновъ*: Изслѣдованіе о языкѣ Синодальнаго списка 1-й Новгородской Лѣтописи, Спб. 1900 р. ст. 56.

Приблизно такого ж погляду на мову цеї пам'ятки тримається й С. Кульбакин, — в мові Київських Уривків він бачить „отраженіе старославянскаго говора конца X или начала XI вѣка, представлявшаго переходъ отъ южно-славянской (болгарской) языковой области къ западно-славянской“ [1].

Для Ляпунова та Щепкина відшукання батьківщини КЛ—то справа другорядна, хоч Ляпунов схиляється шукати цю батьківщину десь в придунайських землях, близько до Моравії або Чехії [2]. Взагалі ж, представники цього погляду батьківщини КЛ особливо не шукають.

Для повноти огляду теорії про КЛ зазначу ще, що Geitler твердив про македонське їх походження; польський учений Калина приєднався до цеї думки, додаючи, що сам оригінал повстав у Паннонії в XI віці. Будилович вказував на приадріятицькі землі, як на батьківщину КЛ.

Осібну працю про КЛ випустив в 1904 р. чеський учений В. Вондрак: O původu Kijevských Listů a Pražských Zlomků. Найперше Вондрак твердить, що наша пам'ятка—то відпис, а не оригінал. Оригінал КЛ, на думку Вондрака, повстав у паннонських словінців, десь коло Блатенського озера чи трохи на полудень від нього, на землі кайкавського наріччя. Єсть певна єдність між КЛ та Фрейзингенськими Уривками (наприклад, наголоси), а це каже й про спільну землю, де вони повстали. Наголоси, зазначені в КЛ, в більшості своїй відповідають сучасним словінським наголосам, а це також свідчить про батьківщину оригінала нашої пам'ятки. На паннонсько-словінську батьківщину вказує й словник КЛ, де знаходимо такі вирази, як напр.: **кальство, кърдєні, заклепе, їнокості, лата огрѣджца, подась, утѣже, рєснотівьнаѳ, цѣркъкъе, цркънаѳ** і др. Уже Ягіч підкреслював, що це

---

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, вип. 10, Спб. 1915 р. ст. 12.

[2] „Содержаніе памятника... позволяетъ... прибѣгнуть къ предположенію о существованіи по крайней мѣрѣ говора Кіевскихъ отрывковъ именно въ области около средняго Дуная“, див. „Изслѣдованіе“ ст. 56-57.

не чеські, але паннонсько-словінські слова; так само й Пастрнек твердив (Dějiny 95), що оригінал КЛ повстав в землі Коцеловій. Серед паннонських словінців був досить великий латино-німецький вплив, латинська церква досить тут закорінилася, а тому й міг власне тут повстати такий пам'ятник, як КЛ.

Коли по смерті Мефодія (885 р.) вигнано з Моравії учнів його, то частина їх виїхала до Болгарії, а частина (з ними ніби й Горазд) до Хорватії, де вже було слов'янське Богослуження. Що до сербо-хорватів втікло не мало учнів Кирила та Мефодія, на це вказує значне число чехизмів в старших глаголицьких пам'ятках (ст. 45). Отож хтось з таких втікачів-чехів й переписав слов'янський оригінал КЛ і вніс до нього багатенько чехизмів.

Цей новий список трохи пізніше, десь в другій половині X-го віку, був переписаний „на сербо-хорватській чи скоріше на сербській землі" (ст. 33); переписував серб[1], а це, звичайно, мусіло відбитися й на нашій пам'ятці: писар позагладжував чехізми (позоставивши тільки ц та з). Палеографічний аналіз пам'ятки (31-32) дає Вондракові докази, що КЛ переписано в Сербії. Про те саме свідчить йому й мова пам'ятки, в якій він знаходить навіть сербізми,—і це найхиткіші сторінки в праці Вондрака. Із мовних сербізмів Вондрак зазначає тільки N^3 A^3 ѣі, а також N^3 нѣі (зам. мѣі, шість раз). Але сербізми бачить Вондрак найбільше в наголосах, а головно в формах G^3 гра҃хъ҃ і т. п., бо цей ъ҃ він рахує прототипом пізнішого сербського -*а* (але, як зазначив я вище, тут значком ҃ розріжняється G^3 від N^1, а не зазначається наголос чи довгота). Хоч писарі й додержувалися наголосу в своїм оригіналі, проте вони багатенько внесли й свого сербського. „КЛ—твердить Вондрак—повстали напочатку у словінців (а саме—в угорських словінців), а потім були переписані на сербській землі, що не позостало без впливу на їхню мову, а власне передовсім що до наголосу та довготи складів" (ст. 30).

---

[1] Першу сторінку пізніше написав другий серб.

Щоби КЛ повстали на чеській землі, це Вондрак відкидає рішуче: „Nemůžeme ani na to pomýšleti, že by byly Kijevské listy psány někde na severu, tedy v Čechách neb v sousedství“ (ст. 30). В Чехах панували традиції Мефодія з його східним обрядом, тоді як КЛ — західного обряду (ст. 78); в манастирі Сазавському панував східний обряд, а тому КЛ не могли там повстати (77). Отож, „язикові та палеографічні ознаки показують—твердить Вондрак,—що копія КЛ походить з сербсько-хорватської, а не чесько-моравської землі. А чехизми треба йначе висвітлювати. Авторами тих чехизмів були чеські глаголити, що досталися... з півночі до своїх хорватських братів, де й далі розвивалася глаголиця“ (ст. 40). „В первіснім перекладі КЛ не було чехизмів,—вони досталися тільки при переписуванні“ (ст. 4), чим пояснюється й те, що в КЛ нема словарних чехизмів, як то бачимо, скажемо, в Пражських Листках (4).

Що до першої сторінки КЛ, то вона, на думку Вондрака, „була писана на тій само землі (сербській), чи скоріше в безпосереднім сусідстві, десь в кінці XI століття“ (ст. 33).

От така Вондракова теорія. Як бачимо—занадто складна; її не приняв Ягіч, не приняв і рецензент С. Кульбакин та Г. Ільїнський.

З оригінальною гіпотезою про батьківщину КЛ виступив акад. Ол. Соболевський. Він указує на те, що в Польщі, в X віці, недалеко Кракова, був бенедиктинський манастир в Тинці, про який можна думати, що в нім Богослуження правилися слов'янською мовою. Але в кінці XI-го віку, коли був зруйнований чеський бенедиктинський манастир Сазавський, де правлено Служби по-слов'янському, то тоді ж припинено слов'янські служби і в польськім Тинецькім манастирі. Соболевський думає, що ані в Моравії, ані в Паннонії в той час їх занепаду не могла повстати така значна літературна діяльність, бо ж автор перекладу КЛ переклав ще й інші пам'ятки. Це скоріще могло бути в Польщі,—тут і повстали КЛ; визнавши їх польське повстання, ясним стануть для нас такі

фонетичні риси, як правильне вживання носових та ц, з зам. шт, жд.

В ученій літературі виставляються ще й тепер найріжніщі теорії про повстання КЛ. Так, Н. Дурново в „Slavia“ 1922 р. подає такі думки про мову КЛ. Аналіз східно-слов'янських пам'яток XI-XII в. показує, що їх писарі чи автори писали чистою старо-слов'янською мовою, але вносили до них деякі ознаки своєї рідної живої мови. „Писцы старались—каже Дурново—писать не на своем языке, а по старо-славянски, но в то же время не стремились к точной передаче старославянского произношения и заменяли звуки старославянского языка родными звуками во всех случаях, когда правописание не давало точных указаний на произношение или когда оно указывало на такие звуки или сочетания звуков, которые не встречались вовсе в русском языке“ (ст. 222). „Писцы более или менее последовательно отступали от старославянского правописания в сторону передачи собственного произношения в тех случаях, когда не находили в своем произношении соответствующих этому правописанию звуков и звуковых сочетаний, и по возможности выдерживали старославянское правописание, если это правописание в глазах писца не представляло трудностей для прочтения“ (ст. 224). Так само поступав і писар КГЛ, — він вніс до свого тексту головніщі живі ознаки своєї мови, вживаючи й ознак старо-слов'янських. Остаточного висновку Н. Дурново проте не зробив, бо на дорозі стало йому правильне вживання носових в КЛ: писарем цеї пам'ятки міг бути чех, але для такого твердження треба перше допустити, що в час написання КЛ чеська мова знала ще носові звуки (ст. 227).

До теорії Н. Дурново приєднався й N. van Vijk в своїй статті з 1925 р. Ван Вейк свого часу пристав був до теорії про окрему старослов'янську говірку, від якої лишилися КЛ („Rocznik Slavistyczny“ 1918 р. т. VIII ст. 190), але тепер—під впливом праці Н. Дурново—він змінив свій погляд. Ван Вейк вказує, що між болгарами та західними слов'янами дійсно було сусідство,—перед наїздом венгрів безпосередніми сусі-

дами болгар були словаки; але що мова КЛ не єсть словацька, про те виразно свідчить така форма, як дазь, бо словаки й до сьогодні знають лише dj > dz. Що ж до чеської мови, то вона ніколи не сусідувала з болгарською. Через це Ван Вейк відкидає теорію про якусь переходову говірку старо-слов'янської мови. Мшал Київський—твердить Ван Вейк—написав якийсь чех, але написав старо-слов'янською мовою, яка в кількох пунктах піддавалася впливові чеської людности. А що це могло бути так, на це вказує авторові існування чисто чеських текстів XV-XVII в. з деякими ознаками словацькими; другий подібний приклад бачить Ван Вейк в літературній мові „русинів", що має „główne rysy języka wielkoruskiego, różni się jednak od niego niektóremi cechami, przeprowadzonemi konsekwentnie, wziętemi z narzecza małorosyjskiego ludności podkarpackiej" [1]. Так само й якийсь чех писав чисто старо-слов'янською мовою, але вніс до неї й трохи своїх власних мовних ознак. Слабе місце цеї теорії позостало не заповненим: яким же чином, де й коли міг чех так досконало навчитися старо-болгарської мови? І чого цей чех зазначив в своїй мові тільки c, z?

З іншою протилежною теорією виступила Л. Арасимович. В КЛ кидається в вічі те, що тут tj > c, dj > z проведено скрізь послідовно, а між тим вся мова пам'ятки — чиста старо-слов'янська. „Я не могу представить себе чеха — пише Л. Арасимович, — так хорошо знавшего в то же время др.-ц.-слав. язык. Едва ли к тому времени могли найтись среди туземцев также хорошие знатоки того языка. Это—раз. С другой стороны — еще труднее представить себе писца, пишущего на чужом языке и вставляющего невольно (подчеркиваю невольно) только одну какую нибудь отличительную черту своего родного языка, оставляющего в стороне все другое" (ст.20). Коли писарі переписують, то вони „помиляються" не постійно, а тільки де-не-де. Ось це все й приводить авторку до переко-

---

[1] Недопустима для вченого характеристика одної з говірок української мови!

нання, що писарем КЛ не міг бути чех. Повстали К Л ще за часу праці Мефодія, написав їх чи не Мефодій, або хтось з тих болгар, що прийшли з ним до Моравії. Щоби наблизити свою мову до мови місцевої, цей болгарин скрізь замість своїх шт, жд навмисне повставляв чеське ц, з. Що писарем дійсно був болгарин, на це вказує й система надрядкових значків в КЛ—вона цілком взята з грецьких рукописів; звідки б чеху знати цю грецьку систему?

Слабе місце цеї нової теорії знати відразу. Чому болгарин вставив до свого тексту тільки ц та з? Коли він це робив для того, щоби текст його був більше зрозумілим для місцевої людности, то чи вже ж був він таким простаком, що міг думати, ніби від вставлення ц та з його текст стане вже зрозумілим? Позостається ще словник та й ті разячі болгарські ознаки, яких на Моравії певне не знали.

Усі дослідники однозгідно визнають глибоку давність Київських Листків, на що виразно вказує сам характер письма; серед відомих старо-слов'янських пам'яток це чи не найстаріща. А. Соболевський та Б. Ляпунов рахують Листки за пам'ятку X або початку XI-го віку; Вондрак відносить пам'ятку на половину X-го віку. Ягіч рахує Київські Листки за пам'ятку, сучасну св. Мефодію, цеб-то другої половини IX-го віку, до чого схиляється й Щепкин та в останній своїй праці і Н. Грунський.

Література. *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, Спб. 1876 р. № 77 ст. 529 545: Римско-католическій миссалъ въ древнемъ глаголическомъ спискѣ; тут дано текст глаголицький з кирилівською транскрипцією й примітками, а в № 73 ст. 490-493 дано першу додаткову сторінку: Глаголическіе отрывки изъ книги Апостольскихъ чтеній. — *И. Срезневскій*: О глаголической рукописи, хранящейся въ Кіевской Духовной Академіи, див. „Труды III археологическаго съѣзда въ Россіи", Київ, 1878 р. ст. 269-276, додатки ст. 185-197, тут перевидано пам'ятку.—O. Kolař: O hlaholském zlomku Kijevském, „ČMČ" 1878 р., ст. 330-334.—

И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р.. ст. 138. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р., т. II ст. 408. — Dr. V. Jagić: Glagolitica. Würdigung neuentdekter Fragmente, див. „Denkschriften der Kais. Akademie" философсько-історичний відділ, т. 38, Відень 1890 р., ст. 62+ 10 таблиць знимків. Тут дуже добре фототипичне видання КГЛ разом з Листками Віденськими; на цю працю було багато рецензій, напр.: Т. Флоринського в „Унив. Изв.", Київ, 1891 р.; Щепкина в „Чтенія" М. 1891 р. № 1; Вондрака в „Archiv" т. 14; Пастрнка в „Athenaeum", Praha, 1891, 182-187; Облака, „Zvon" Любляна, 1890, № 564-569, № 10 ст. 630-635 і др.—V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenischen. V. Die Kijever Fragmente, „Archiv" 1893 р. т. XV ст. 359-362.—*В. Облакъ*: Нѣколко бѣлѣжки върху старословѣнскитѣ паметници, „Сборникъ за нар. умотвор." 1893 р. т. IX. — Fr. Pastrnek: Starobylé dz ve slovenských nářečech a hlaholské zlomky Kijevské a Pražské, «ČČM» 1894 р. LXVIII ст. 68-73; яко рецензія на цю працю: V. Oblak: Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente, „Archiv" XVIII ст. 106-112, 1895 р.—*Б. Ляпуновъ* в „Извѣстія" 1896 р.. т. I ст. 940-942.—V. Jagić: Zur Provenienz der Kijever glagol. Blätter, „Archiv" 1898 р. т. XX кн. I. ст. 1-13.— *Б. М. Ляпуновъ*: Изслѣдованіе о языкѣ Синодальнаго списка I-й Новгородской Лѣтописи, „Изслѣдованія по-русскому языку" т. II вип. 2-й, Спб. 1900 р., ст.55-57.— V. Jagić: Nochmals die Kijever Blätter, „Archiv", 1900 р., т. XXII кн. 1-2 ст. 39-45.—*А. Соболевскій*: Церковно-славянскіе тексты моравскаго происхожденія, „РФВ" 1900 р. т. 43 ст. 159-160.—*П. Лавровъ*, „Извѣстія" 1901 р.т. IV кн. I ст. 312.—*В. Щепкинъ:* Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, 1901 р. ст. XXI-XXIV передмови, „Сборникъ" т. 67, цінна замітка.—Pastrnek: Dějiny, 1902 р. ст. 95.—*Н. К. Грунскій:* Памятники и вопросы древне-славянской письменности, Юр'ів, 1904 р., I-IV: вип. I-II і IV це відбитка з „Ученыя Записки Юрьевскаго Университета" 1904 р., № 5-6; вип. I ст. 1-60, вип. II ст. 1-59; рецензія *Б. Ляпунова* в „Записки Новороссійскаго Университета" 1906 р., т. 104 ст. 1-16, Одеса, а також *С. Кульбакина* в

„ЖМНПр“ 1906 р. кн. 3 ст. 185-214; *Г. Ільінського* в „Виз. Вр“. 1906 р. т. XIII ст. 636-637; *Ягіча* в „Archiv“ т. 27 вип. 3, V. Vondrák в „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 472-478: Ueber die Provenienz der Kijever Blätter und der Prager Fragmente.—Vondrák: O původu Kijevských Listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církěvneslovanských památkách vůbec, Прага, 1904 р. № XV „Spisů“; рец. *Ягіча* в „Archiv“ т. 27 вип. 3, та *С. М. Кульбакина* в „Извѣстія“ 1905 р. т. X кн. IV ст. 320-338; *Г. Ільінського* в „Виз. Врем.“ 1906 р. т. XIII ст. 637-638.—*Н. К. Грунскій*: див. його Граматику в „Ученыя Записки Юрьевскаго Университета“ 1907 р. кн. 5 ст. 97-110,—мова Листків, а головно історія питання про їх походження.—*А. Соболевскій*, „Богосл. Энц“. 1909 р. т. X ст. 224.—*А. Соболевскій*: Кіевскіе Глаголическіе Отрывки, „Матеріалы и изслѣдованія“ 1910 р. ст. 92-99; Родина Кіевскихъ Отрывковъ, ст. 106-109, а перше надруковано в „Вѣстникъ Археологіи и Исторіи“ за 1898 р.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 119, 121-123 палеографічний опис, 129-130, 143. — *В. Щепкинъ*: Палеографія, 1920 р. ст. 14. — E. Sievers: Die altslavischen Verstekste von Kiev und Freising, „Berichte“ Лейпцигської Академії, 1925 р., т. 76 кн. 2; рец. N. Van Wijk в „Slavia“ 1927 р. т. V ст. 557-563.— *Николай Дурново*: К вопросу о языке Киевских листков, „Slavia“ 1922 р. т. I ст. 219-227; замітка С. К. в „Южн. Фил.“ 1926 р. кн. V ст. 323-324. — Mikołaj van Wijk: Kilka uwag o pochodzeniu Mszała Kijowskiego, 1925 р.; відбитка з „Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera“ 5-7, Львів. — *Л. Арасимович*: К вопросу о Киевских Листках, „Slavia“ 1927 р. т. VI кн. I ст. 18-27.

Про надрядкові значки КЛ. *Н. К. Грунскій*: Къ исторіи ударенія въ памятникахъ древне-церковнославянскаго языка, „РФВ“ 1901 р. кн. 1. — *Він же* в „Записки Харьковскаго Университета“ 1901 р. № 1 і 4. — *Н. Каринскій*: Объ удареніяхъ въ Кіевскихъ глаголическихъ отрывкахъ, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 3 ст. 281-289.—V. Vondrák: O původu Kijev-

ských Listů, 1904 р. ст. 6-30.—*Н. К. Грунскій*: Памятники и вопросы древне-славянской письменности, Юр'їв, 1904 р., ст. 34-59; в рецензії на цю працю *С. Кульбакин* в „ЖМНПр" 1906 р. кн. 3 ст. 187-200 подав цінні замітки про наголос; теж у *Б. Ляпунова* в „Записки Новоросс. университета" 1906 р. т. 104 ст. 6-8. — *Проф. Микола Грунський*: Київські листки, „Записки" т. XVI ст. 10-17, Київ, 1928, нічого нового.

II. Старо-слов'янська мова чеської рецензії.

Пражські Глаголицькі Листи.

Пражські Листи знайдено в листопаді 1855 року. Німецький історик, проф. Пражського університету Карл Höfler, працюючи в бібліотеці пражської митрополичої капітули над латинським рукописом XI-го віку (він містив в собі Апокалипсис, Справи апостольські та Листи ап. Павла), замітив, що до внутрішньої сторони задньої дошки (оправи) цього рукопису приклеєно один коло одного якісь два глаголицькі пергаменові листки. Про свою нахідку Гефлер росповів пражському словістові П. Шафарикові, а той відразу оцінив велике значіння нової пам'ятки і дуже старанно відділив ці листки від оправи.

Шафарик росповідає, як багато довелося йому попрацювати, щоби зняти Листи з оправи хоч до певної міри неушкодженими. Два пергаменові Листки були приклеєні до задньої дошки сторінками Іа та IIб,—тому ці сторінки вже тим самим найбільше ушкоджені, а сторінки Іб та IIа досить ясні та прорізні, хоч і не так, як звичайно те маємо в рукописах. Найбільше ушкоджена сторінка IIб, бо при відклеюванні більша частина чорнила позостала на дерев'яній дошці або на клею, а клей цей в деяких місцях відпав від дошки, а з ним і чорнило деяких літер. Шафарик використав усе, що позостало на дошці та на

клею, і в міру можливости прочитав сторінку IIб. Крім цього, Шафарик ужив хімічних реактивів, так що письмо на якусь хвильку стало зовсім ясним, але через декільки днів воно стало бліднути; щоби зберегти цю сторінку від впливу повітря, її негайно взято в дві шкли і по краях наглухо залютовано. Що до л. Іа, то характер чорнил її не дозволив вжити для її відчитання хімічних реактивів. Щоби зберегти письмо від знищення, Листи знимали, наскільки було можливо, насухо[1].

Усе це дало можливість Шафарикові прочитати 4-ту сторінку, на якій тепер мало що можна розібрати, зате багато місць першої сторінки Шафарик таки не відчитав; не можна, звичайно, відчитати його й тепер, — знати лише то там то сям окремі літери[2]. Але в деяких місцях письмо заховалося надзвичайно добре, а це дає змогу таки вжити ПрЛ для наукових цілів.

Так знайдено й врятовано для науки ті два пергаменові листки, що в науці відомі під назвою Пражських Листків, Уривків чи Фрагментів. Скоро по цьому, 17 грудня 1855 р. про свою нахідку Шафарик зробив прилюдний доклад в Пражськім Науковім Товаристві. В теперішній час ПрЛ переховуються в бібліотеці Свято-Вітської капітули в Празі.

В 1857 році Шафарик (разом з Гефлером) першим подав дуже добру працю про новознайдену пам'ятку, в якій докладно описав її письмо та мову, а також подав не злі факсиміле з трох сторінок пам'ятки. На думку Шафарика ПрЛ написано десь на чесько-мораво-паннонській землі між 862-950 р., а до оправи вклеєно їх значно пізніше,—десь в XII-XIII ст. Шафарик відчитав усі 4 сторінки пам'ятки, наскільки це було можливим, і це для нас має велику вагу, бо тепер письмо ПрЛ ще більше стерлося, а деякі місця зовсім нечитальні, хоч зараз же по відкритті пам'ятки, як ми бачили, листки взято під шкла, але

---

[1] Šafařik: Glag. Fragmente, ст. 27-28; V. Vondrák: O původu, ст. VIII-IX.

[2] V. Vondrák: O původu Kijevských Listů, ст. IX.

це не спасло вже їх: тепер вони досить змінилися, вицвіли й стерлися. Зміст ПрЛ—церковні піснопіння: світильни, тропарі, антифони, і що дуже для нас важливе—пісні ці по східному обряду.

ПрЛ складаються лише з двох пегарменових листків, цеб-то з 4 сторінок, і тому не в самій мові їхня найголовніща цінність, — їх вага в тому, що вони— наочний свідок на те, що й на чеській землі в XI віці уживали глаголиці, а це підтверджує думку про давність глаголиці взагалі; важно також і те, що зміст цеї пам'ятки—церковні пісні східного, а не західного обряду, бо це розбиває теорії тих учених, які неправдиво зв'язували глаголицю лише з католицькою церквою.

ПрЛ писало три руки: ст. 1 і 2 листа I, а також ст. 3-4 листа II ріжняться між собою не тільки письмом, але й мовою. Письмо 2 ст. більше й більш вуглувате, як письмо 1 ст.; II лист старіщий від I-го на якихсь 50 літ. Ст. 3 і 4 писала одна рука; ст. 2 єсть продовження 1-ої, а 4—продовження 3-ої. Характер письма не зовсім круглий, ясно знати помітну вуглуватість буків. На II листку букви писано під лінією, вони часом ніби вісять на ній,—це давній глаголицький спосіб писання. Лист I-й, ст. 1-2—це палімпсест: під написаним ще ясно знати сліди старіщого письма, як твердить Шафарик—були тут якісь церковні пісні. Вондрак в вимазанім письмі з 2-ої ст. вбачає подібність до письма II листка. Письмо II-го листка взагалі старше за письмо листка I-го.

Мова ПрЛ в своїй основі старо-слов'янська, але з виразними чехизмами. Головніщі з цих чехизмів такі: 1. Сполучення tj і dj дають тут ц та з, а не шт та жд, як то звичайно маємо в старо-слов'янських пам'ятках: п[ри]с[н]от[ек]оуц[ъ] 1^{9}, проск[ѣ]ць $1б^{2}$, хвалѧцимъ $1б^{15}$, обндѧц 2^{14}, таѧцагосѧ $2б^{15}$, къпъюце $2б^{22}$, насъницъшаго $2б^{23}$; приклади для dj > z: розъзо $1б^{10}$, розъство $1б^{16}$, оуткрьзение $1б^{22}$. 2. Сполучення дл зам. л, а саме: модлитвоу $1б^{13}$, модлитвами 1^{16}, сватидлъна $1б^{9}$, [с]ѧдидлъна 2^{9}, въседлисѧ $2б^{12}$, але: иселенъ $2б^{10}$. 3. Звук ś перед дифтонгічного походження голосними ѣ та и переходить на ш, напр.: къшѧхъ 1^{17}, кшачьскаѧ $1б^{3}$, кшн

$1б^{5}$. 4. Відсутність епентетичного *л*, напр.: **прѣставѣнїе** $1б^{25}$, **зємїѧ** $1б^{26}$, **продѣѧвѣаше** 2^{10}. 5. N^{1} у речівників основ на *-і* кінчиться на *-і*, напр.: **вєлиѧ милости** $2б^{7}$, **каѧ кѣзни** 2^{20}. 6. Від **Иоанъ** маємо G^{1} в чеській формі: **іан[а]** $1б^{10}$, цеб-то **иѧна** чи **ѧна**. Крім цих головних чехизмів, В. Вондрак за чехизми рахує й ось ці явища, які знаходимо і в інших слов'янських мовах: 7. Уживання **є** зам. **ѧ**, напр. **пѩнѣтникостїе сѵ̑ѧ** $1б^{4}$, **цѣлєнїе** G^{1} 2^{23}. 8. В говорі писаря не було вже носових звуків, замість **ѫ** знає він **оу**, напр.: **боудет[ъ]** 1^{10}, **глаѳкою** 1^{29}, **за ланитоу** $2б^{4}$ і др., а замість **ѧ** вживає **а**, напр.: **оудариша** 2^{4}, **кѣзложиша** 2^{17}, **поставиша** $2б^{21}$, **та** 2^{20}; в слові **мѩнѣноую** $2б^{22}$ ужито **ѩ** зам. **а**, а в слові **помилѫи** 2^{18} маємо **ѫ** зам. **оу**. 9. Уживається *шч* зам. *шт*, напр.: **на соудишчи** $2б^{21}$. 10. Ab^{1} на *-ѣмъ*: **дрѣвѣмъ же кнїжѣнѣмъ** $2б^{10}$. 11. G^{1} м'ягких основ на *-а* кінчиться на **ѧ**, напр. **бц̑ѧ** $1б^{25}$; так само Ac^{3} **сиѧ** $2б^{23}$. 12. G^{1} **мнє** 2^{13}; **єза** 2^{21} зам. **ѣда**.

Про ПрЛ не мало вже писано, але остаточної думки про цю пам'ятку ще не маємо, виставляються ріжні гіпотези, часом одна одній протилежні. Перш над усе, цікаве питання, звідки був той оригінал, з якого списано ПрЛ. Один з перших дослідників ПрЛ, Срезневський подав думку про те, що їхній оригінал міг бути „первоначально чистый старо-славянскій или скорѣе Русско-Славянскій"; він же подавав для ПрЛ паралєлі з пізніщих східно-слов'янських текстів [1]. Думки Срезневського пізніще розвинув акад. Ягіч, який теж твердив, ніби ПрЛ мають не чисто болгарську, але болгаро-руську основу [2]. Проти цих тверджень Ягіча виступив Вондрак, і переконуюче довів, що оригінал для ПрЛ був чисто болгарський і що в ПрЛ ніяких русизмів нема. Оригінал ПрЛ, як про те свідчить їх мова, був писаний в Болгарії, а звідти попав до Чехії, але попав не впрост, а через якесь інше посередництво, може землі Карпатської, але не російської [3].

---

[1] Древніе глаголическіе памятники, ст. 53-54.

[2] Zur Entstehungsgeschichte 1900 p. ст. 57.

[3] O původu Kijevských Listů 1904 p., ст. 49 59. Посередництво карпатських українців не виключене.

На якій землі був переписаний цей болгарський оригінал? І в цім питанні, в питанні про батьківщину писаря ПрЛ, не маємо однозгідної відповіди. Перший дослідник ГІрЛ, П. Шафарик в своїм досліді 1857 р. місце походження нашої пам'ятки зазначив неясно, — повстала вона на чесько-словацькій землі, цеб-то десь між чехами, моравanами й словаками. Гайтлер, основуючись на палеографічних доказах, відносив ПрЛ до Македонії; а Будилович, без якихсь глибоких доказів, вказував на Адріятику, як на батьківщину ПрЛ. Учень Ягіча, В. Облак намагався поважно довести („Archiv" XIII.247,XV.358-359,XVIII. 110-112), ніби ПрЛ повстали в Словаччині, про що свідчив би і східний обряд пам'ятки; до Чехії Облак не міг прив'язати ПрЛ, бо в Чехах, на думку Облака, в той час східного обряду не було.

Цілий ряд учених рахували ПрЛ пам'яткою чеською, напр. про це писали Миклошич, Ягіч і др.; цей останній вже зв'язував повстання ПрЛ з слов'янським Богослуженням в чеському Сазавському манастирі. Останній дослідник ПрЛ, В. Вондрак в своїй праці: O původu Kijevských Listů a Pražských Zlomků 1904 р., докладно спиняється над цим найважніщим питанням про батьківщину писаря ПрЛ. Перед тим Вондрак, як і Облак, признавав був словацьке походження ПрЛ, але тут вже він знову переглядає ціле питання (ст. 60-64) і доводить, що ПрЛ не можуть бути словацького походження; про це може свідчити хоча б те, що в ПрЛ нема *s*, а тільки *з*, тоді як Словаччина знає dz ще й тепер. Докладний аналіз мови ПрЛ, в якій знаходимо не мало чехизмів, свідчить виразно, що ПрЛ повстали в Чехії. Але де саме в Чехії могло бути слов'янське Богослуження, та до того ще й грецького обряду? Таке могло бути тільки в пражськім Сазавськім манастирі, де в XI в. дійсно відправлялося слов'янське Богослуження, і єсть підстави твердити, що Богослуження по східному обряду. Зміст ПрЛ вказує на те, що це була богослужбова книжка, яку вживано в церкві, і ми не будемо далекі від правди — каже Вондрак, — коли допустимо, що ПрЛ повстали в Сазавськім манастирі, який мав якісь зв'яз-

ки зо східною церквою. В XI в. між глаголитами південними (Македонія) та північними (Чехія) був певний зв'язок, особливо в Карпатських країнах, а тому нема нічого дивного, що болгарський оригінал з Болгарії попав до Чехії, де його й переписано.

Найріжніші думки висловлювалися так само й про час повстання ПрЛ,—їх відносили на IX-XIV віки. Перший дослідник ПрЛ, П. Шафарик рахував цю пам'ятку надзвичайно давньою і відносив її на час між 862-950 роками; інших старіщих пам'яток в той час (1857 р.) наука ще не знала, а тому нема нічого дивного, що Шафарик так перебільшив вік ПрЛ. Срезневський не погодився з думкою Шафарика про такий глибокий вік ПрЛ і відносив їх на XI-XII в., а дальші дослідники ще більше зменшували вагу цеї пам'ятки; так, Макушев твердив, ніби оригінал ПрЛ повстав в XIII в., а сама пам'ятка написана тільки в XIV віці; навіть В. Ламанський («Извѣстія» 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 339) доводив, що „всего правильнѣе относить Пражскіе Отрывки къ исходу XIII в.". Очевидно, це було перебільшення; Облак і Грунський заняли серединну позицію—відносять ПрЛ вже на XII вік; „памятникъ,—пише Грунський — въ настоящемъ его видѣ мы можемъ отнести самое большее къ концу XII вѣка[1].

До трохи інших висновків прийшов В. Вондрак, що написав про ПрЛ найкращу працю. На основі докладного палеографічного аналізу він переконуюче твердить, що ПрЛ не одного віку: перший лист молодший, його писано в другій половині XI-го віку, десь наприкінці його, а другий лист старіщий від першого на якихсь 50 літ; про це саме свідчить і мова пам'ятки. Але хоч ПрЛ й не одного віку, проте повстали вони на одній землі і вийшли з одної писемної школи, на що вказує єдність їх мови та єдність палеографічних ознак.

ПрЛ звичайно ставлять поруч з Київськими Листами, як пам'яткою західно-слов'янської редакції. Цим питанням занявся Вондрак і рішуче твердить, що па-

[1] Пражскіе Глаголическіе Отрывки, 1905 р., ст. 20.

м'ятки ці не мають такої єдности. Чехізми ц, з, шч зам. шт, жд дійсно в'яжуть докупи ці дві пам'ятки, але в них маємо й багато ріжного. В ПрЛ єсть явні ознаки писаря чеха, яких немає в КЛ. Глибокий палеографічний аналіз так само переконує нас в тім, що ці пам'ятки повстали в ріжних писемних традиціях. Нарешті самим церковним обрядом КЛ і ПрЛ різко росходяться: ПрЛ східного обряду, тоді як КЛ — західного.

Література. Glagolitische Fragmente, Herausgegeben von Dr. K. A. C. Höfler und Dr. P. I. Šafařík, Прага, 1857 р., ст. 62+5 знимків. — *В. Ганка*: Остатьци Словянськаго Богослуженія у Чеховъ, Прага, 1859 р.,—уривки з ПрЛ.—*И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р. ст. 33-35, а також „Извѣстія" (стара серія) 1858 р. т. VI ст. 171-179: Глагольскіе отрывки, найденные въ Прагѣ, яко рецензія на працю Гефлера й Шафарика, дано опис пам'ятки й текст кирилицею; в т. VI ст. 217-219 за 1858 р.: Еще выписки къ вопросу о пражскихъ глагольскихъ отрывкахъ,—варіянти з пам'яток XII-XIII в.—*Макушевъ*: Изъ чтеній о старо-чешской письменности, „Филолог. Записки" 1877 р. кн. IV ст. 15-22. — V. Vondrák: Altslovenische Studien, „Sitzungsberichte d. K. Akademie", істор.-філолог. відділ т. 122 ст. 75-81: Prager glag. Fragmente, 1890 р.; рец. Облака: Zur Würdigung des Altslovenischen, „Archiv" т. XV ст. 358-359. — V. Oblak: Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente, „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 106-112.—Pastrnek: Starobylé dz ve slovenských nařečích, „ČČM" 1894 р. ст. 68-73.—Vondrák V.: Zur Würdigung d. altsloven. Wenzels Legende und d. Legende vom heil. Prokop, „Sitzungsber. W. Ak.", том 127. — *П. Лавровъ*, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 277. — *В. Ламанскій* в „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 337-338. — Prof. Dr. Václav Vondrák: O původu Kijevských Listů a Pražskych zlomků, Прага, 1904 р., ст. 48-90, з 4 знимками,—це найцінніща праця із усеї літератури.—*Н. К. Грунскій*: Пражскіе глаголическіе отрывки,

„Ученыя Записки Юрьевскаго Университета“ 1905 р., кн. 1, ст. 3-48, тут і вся література. Цю саму працю, тільки з поправками та доповненнями, передруковано й в „Памятники старославянскаго языка“ т. I вип. 4, 27 ст.+4 дуже добрі знимки, Спб. 1905 р.—W. Vondrák: Ueber die Provenienz der Kiever Blätter und der Prager Fragmente, „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 472-478. — B. Ljapunov: Wie soll man I B. 4-5 der Prager glagolitischen Fragmente lesen? „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 478-480.—*А. Соболевскій*, „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 123-124, 68.—*В. Щепкинъ*: Палеографія, 1920 р., ст. 14.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 143-145.

С. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

Для вивчення старої церковно-слов'янської мови подаю тут і пам'ятки східно-слов'янські (про це див. вище на ст. 7, 15-17); вони не належать до тих пам'яток, що мають зовсім чисту старо-слов'янську мову (таких пам'яток, власне, зовсім нема), бо мають в більшій чи меншій мірі місцеві східно-слов'янські ознаки. Але загальний фон їхньої мови постійно старослов'янський, а тому відкидати ці пам'ятки при старо-слов'янських студіях (особливо лексикальних) було б зовсім не науковим.

Вивчення місцевих східно-слов'янських рис в старших пам'ятках йшло в нашій науці надзвичайно помалу. Започаткував це вивчення *І. І. Срезневський* в багатьох своїх працях, а головно в „Свѣдѣнія и замѣтки“, Спб. 1867-1881 (див. вище ст. 16) та в „Древніе памятники русскаго письма и языка (X-XIV в.)“, див. „Извѣстія“ 1861-1863 р. т. X, а друге видання в 1882 р. Більш науково і в більшому розмірі поставив вивчення східно-слов'янських ознак давніх пам'яток тоді молодий учений *Ал. Соболевський* в своїх працях: „Изслѣдованія въ области русской

грамматики", „РФВ" 1881 р., Варшава, та „Очерки изъ исторіи русскаго языка", Київ, 1884 р. (відбитка з „Универс. Извѣстія"). Одночасно з цим надзвичайно багато причинився до висвітлення питання про східно-слов'янські риси в давніх пам'ятках акад. *Ягіч* своєю працею: „Четыре критико - палеографическія статьи", Спб. 1884 р. („Сборникъ" т. 33), в котрій третю статтю на ст. 74-102 призначено аналізу Галицької Евангелії 1144 р. і вперше систематично подано ознаки давньої української мови. Доброму науковому висвітленню цього питання допоміг і *Ал. Шахматов* своєю змістовною рецензією на „Изслѣдованія" Соболевського 1881 р.,—це були „Beiträge zur russischen Grammatik", вміщені в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 57-77. А. Соболевський відповів Ягічеві новою статтею: „Источники для знакомства съ древне-Кіевскимъ говоромъ", „ЖМНПр" 1885 р. ч. 237 ст. 349-357. Скоро по цьому виходить епохальна праця Соболевського: „Лекціи по исторіи русскаго языка", перше видання, Київ, 1888 р. На цих працях Соболевського та Ягіча зародилася багата література, в якій потроху науково висвітлювалося, що саме маємо вважати за ознаки східно-слов'янські, а крім того, як ці ознаки поділити між мовами українською та російською. Надзвичайно цінну рецензію (власне— окрему працю) на зазначені праці Соболевського дав акад. *И. В. Ягичъ*: „Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка", Спб. 1889 р. 171 ст., „Сборникъ" т. 46, де багато місця уділено українським ознакам. Так започаткувалася дуже цінна в нашій науці історична діялектологія, яка дала можливість із немалої кількости старо-слов'янських рукописів виділяти східно-слов'янські, а ці останні ділити далі на пам'ятки українські та російські.

В справі давньої східно-слов'янської діялектології писано дуже багато; як помалу йшло виріжнення східно-слов'янських ознак, показує *Н. М. Каринський* в своїй статті: „Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древнерусскаго языка", „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 кн. V ст. 94-110. Цілу літературу про українські ознаки аналізує *В. Розов* в своїй праці: „До старо-руської діялектольогії", „Записки НТШ" 1907 р. т. 77. Добрий опис українських ознак та літературу подає й Dr. A. Kolessa: Dia-

lectologische Merkmale des südrussischen Denkmales „Žitije sv. Savy", див. „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 473-523. В цій справі в останній час появилася цінна праця *Н. Дурново:* Русские рукописи XI и XII вв., какъ памятники старославянскаго языка, „Južnoslovenski Filolog" 1924 р. кн. IV і V, Београд. В бібліографічнім покажчику *Ів. Огієнка*: „Українська мова", Київ, 1918 р., на ст. 10-21 дано докладну літературу питання.

Зазначу ще важніші праці. *А. Крымскій*: Филологія и Погодинская гипотеза, „Кіевская Старина" 1898 р. кн. 6 і 9, 1899 р. кн. 1, 6 і 9 і окремо 1904 р. з доповненням передмови. *А. Соболевскій*: Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія" 1905 р. кн. I ст. 308-323; на цю працю відповів *А. Крымскій*: Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія" 1906 р. кн. 3 ст. 368-411. *А. Крымський*: Деякі непевні критерії для діялектольогічної клясифікації старо-руських рукописів, „Науковий Збірник" М. Грушевському, Львів, 1906 р. ст. 91-153. Праці Кримського проти тверджень А. Соболевського заналізував *Вол. Розов*: Трильогія проф. А. Крим:ького, „Записки НТШ" 1907 р. т. 78 ст. 146-171.

В теперішній час, при добре розвиненім вивченні окремих давньо-слов'янських пам'яток, місцеві східно-слов'янські ознаки легко виділити, а поза тим зостанеться більш-менш чиста старо-слов'янська основа[1], чому при вивченні старо-слов'янської мови не можна нехтувати й цих пам'яток. Значна більшість цих пам'яток — це пам'ятки українського походження, що часом мають дуже виразні місцеві ознаки в своїй мові; на жаль тільки, ці пам'ятки з діялектичного погляду, яко пам'ятки українські, досліджені дуже мало, а тому спиняюся далі на них трохи докладніще, щоби тим покласти початок систематичного досліду української мови по пам'ятках XI-го віку.

Східно-слов'янські ознаки[2] в пам'ятках XI-го віку ділю на три групі.

1. *Спільні південні (українські) й північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.*

1. Поплутання носових звуків ѫ, ѧ з чистими оу, ꙗ, а дуже часте; але єсть пам'ятки, які ѫ знають дуже рідко. 2. Так само часте зникнення слабих глухих. 3.

[1] Див. зазначену вище на ст. 17 працю Н. Дурново.

[2] Характеристику ознак подаю якнайкоротше, бо про кожну з цих рис докладно роспові:аю в своїй праці: „Фонетика церковно-слов'янської мови", Варшава, 1927 р. (видання літографоване).

При сполученні з плавним глухий ставиться перед ним (тоді як в рецензії болгарській—по нім); це дуже часта ознака. 4. Повноголосні форми на ѻро, ѻло, ѣре трапляються, хоч дуже рідко. 5. Форми з так зв. другим повноголосом, напр. пѣрѣвыи, дуже часті. 6. Початкове ст.-сл. ѥ- часом переходить на о-, але рідко; цю рису, але дуже рідко, часом можна спіткати і в пам'ятках південно-слов'янських. 7. Початкове ст.-сл. ра-, ла- часом переходить на ро-, ло-. 8. Перед йотованою голосною редуковане и частіше зазначається через ь: дьıаколъ. 9. Часті форми з йотованим голосним: покаıанию і т. п., часом і ıазъ зам. ст.-сл. азъ. 10. Замість ст.-сл. рѣ, лѣ (в тих випадках, коли в східно-слов. маємо повноголос) часом буває ре: времѧ. 11. Сполучення dj дуже часто дає ж, а не жд, як в старо-слов'янській. 12. Сполучення tj дає ч, але не часто. 13. Епентетичного л уживається скрізь послідовно; форм без цього л нема. 14. Ab^1 муж. і сер. родів *о* основ кінчиться на -ъмь, -ьмь, тоді як в ст.-сл. тут -омь, -емь. 15. G^1 N^3 Ac^3 кінчиться на -ѣ зам. ст.-сл. ѧ, що ще в 1881 р. міцно встановив Соболевський. 16. В прикметниках часта коротка стягнена форма на -аго, -ому і др. 17. Трапляються форми прикметників на -анъ, напр. каманъ, зам. ст.-сл. -ѣнъ. 18. Sk перед ѣ,и часом позостається незмінним (не переходить на ещ або на ст), але рідко: апостольскѣи. 19. D^1 L^1 займенників токѣ, сокѣ зам. тебѣ, себѣ. 20. Pr 3^1 і 3^3, також і в імперфекті надзвичайно часто має -ть (в південно-слов'янській рецензії панує -тъ). 21. Імперфект на -ıах, напр. ıаше зам. ст.-слов. -ѣах (ѣаше), не частий. 22. Стягнені форми імперфекта дуже часті (в південно-слов'янських пам'ятках цих форм менше) 23. Participium на л зам. ст.-сл. -ѧı, напр. ıда зам. ıдъı.

2. Південні (українські) ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.

1. Замість ст.-сл. ѣ пишеться живе и, але не часто (проте частіше, як в пам'ятках північних — новгородських та псковських — східно-слов'янських). 2. Так зване нове ѣ (початок зміни е>і): съпасѣнїе. 3. Поплутання ъı з и досить часте (це поплутання знає й

рецензія сербська). 4. Звук ѣ по шиплячих в пнях слів переходить на о: чолокѣка, але рідко; зате в закінченнях ця зміна значно частіща; в пам'ятках північно-руських вона дуже рідка. 5. Поплутання початкових оу та ъ, напр. ъгодьно (таке поплутання знають і інші пам'ятки, напр. сербські, білоруські, псковські, але пізніщі). 6. Поплутання ненаголошеного ѣ з и. 7. Поплутання ненаголошеного о з оу. 8. Відпад початкового и, напр. бо, змарагдъ. 9. Появлення и перед групою приголосних: илжа. 10. Передача грецького *а* через о, напр. олѣ҃андръ в Збірнику 1073 р. 11. Наближення звуків к та у по голосній, як в Збірнику 1073 р.: праꙋда і др. 12. Дуже часте отвердіння р (а звідсі часте поплутання ꙑ та и по нім), часто знане також і іншим рецензіям. 13. Редуковане и перед йотованою голосною зазначається дуже часто через ь (частіще, як в пам'ятках північних). 14. Помічається й отвердіння шиплячих (хоч в деяких памятках бачимо, навпаки, зм'ягчення їх). 15. Мягке ц досить часте. 16. Сполучення zgj, zdj дають жч, напр. дъжчь. 17. Зміна кр на хр, напр. хрьстиѧ (але тут і аналогія слова хрьстос; риса ця відома й іншим, напр. північним пам'яткам). 18. Зникнення г, напр. сорѣшѫ, изниѣть, тъда, або зазначення його через х, яко результат придихової (як h) вимови його. 19. Опущення д в таких словах, як семжѫ і т. п. 20. D[1] на -оки, N[3] -ове і G[3] -окъ значно частіще, як в пам'ятках північних. 21. G[1] прикметників на -ого зам. ст.-сл. -аго. 22. Зміна закінчення -ть в Pr перед наступним и на ти и, а -ъ и на ꙑ и, що вперше довів Шахматов в „Archiv" 1883 р. т. VII ст.73-6. 23. В закінченні Pr -ѥть, -ѣть може відпадати -ть, досить часто: нарицаѥ. 24. Приказовий спосіб на -ѣ-, напр. идѣте, як і в сучасній живій українській мові; ця риса часта в болгарських і в др. пам'ятках. 25. Акад. В. Ягіч ще в 1884 р. („Четыре критико-палеографическія статьи", ст. 93-97) настоював, що українською рисою треба вважати і закінчення імперфекта -шета, -шете, -шеть, -хоуть: оубиѥшета, хотѧхоуть і др.; це закінчення не було тут рисою живої мови, бо прийшло із пам'яток південно-слов'янських. 26. Дослідники підкре-

слюють ще, як рису українських пам'яток, форму окремих слів, напр. **къде, сьде, свѣдительство** і др., а Ягіч додає слова **сесьць, скерба** чи **скьрба, скрьба** і др. Інші, не зазначені тут ознаки, див. далі при опису мови кожної з окремих пам'яток.

Але треба підкреслити, що перераховані тут ознаки не належать виключно тільки українській рецензії старої церковно-слов'янської мови,— кожна окрема риса часом здибується і в інших рецензіях. Але через те, що перераховані тут риси всі стрічаються в старих українських пам'ятках і в сучасній живій українській мові (крім хиба деяких), відношу їх до рис українських.

3. Північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.

1. Досить часте поплутання **ѣ** з **є** (в південних пам'ятках таке поплутання значно рідше). 2. Заміна **ѣ** через **и** рідка, тоді як в пам'ятках південних частіща. 3. Поплутання **ц** і **ч** дуже часте (в укр. пам'ятках рідке). 4. Сполучення zgj, zdj дають **жг**, а не ст.-сл. **жд**.

Оце найголовніщі ознаки місцевої мови в східно-слов'янських пам'ятках XI-го віку; правда, деякі з цих ознак знаходимо і в інших рецензіях, напр. в південно-слов'янських. Звичайно буває так, що цих ознак не багато в кожній окремій пам'ятці,—вони виступають тут лише як рідкі винятки на загальнім старослов'янськім фоні, чому й цих пам'яток не треба відкидати при вивченні старо-слов'янської мови.

I. Старо-слов'янська мова української редакції.

1. Остромирова Євангелія.

До числа тих джерел, з яких досліджуємо старослов'янську мову, треба непремінно віднести й ОЄ, про що твердив ще в 1843 р. А. Х. Востоков: „языкъ сего Евангелія можно назвать по преимуществу церковно-словенскимъ". Правда, пам'ятка ця має багатенько східно-слов'янських ознак, відмінних від мови

старо-слов'янської, але поза цими ознаками, які тепер не трудно виділити, мова ОЄ уявляє з себе ту старослов'янську мову, яку ми знаємо з болгарських пам'яток. Через це при дослідах старо-слов'янської мови не можна оминати й ОЄ[1].

Велика цінність цеї пам'ятки перше всього в тім, що вона датована. Це єдина поміж усіма іншими давнішими пам'ятка, що має т. зв. книжковий літопис. А саме, на останнім 294 листі Євангелії дрібним письмом писар записав, що він **Написахъ єу҃лие сѵ҇. рабоу бж҃ию нарече҃ноу сн҃ѡу къ крщении иосифъ. а мирьскъі остромиръ близокоу сн҃ѡу изъславоу кънязоу.** Сам Ізяслав правив в Київі, а Остромира послав до Новгорода. **Азъ Григории диако҃**—читаємо далі, — **поухъ писати мц҃а окта҃ка а оконьу҃а мц҃а мина къ вї,** цеб-то Євангелію писав він 6 місяців і 22 дні.

Декільки віків перебувала наша пам'ятка в Новгороді, в Софійській катедрі, про що говорить і приписка XVI в. на 1-м листі рукопису: **єу҃аліе софѣискоє апракоѕ.** Пізніще, але коли саме й як — докладно того не знаємо, Остромирова Євангелія перейшла до Москви і зберігалася там в ризниці Воскресенської двірцевої церкви. З наказу царя Петра I ОЄ відіслали 13 листопада 1720 року до Петрограду, до царського двірця. Під час Катерини II цінна ця Євангелія валялася в її гардеробі[1], де її й знайшов по смерті цариці Я. Дружинин. Дорогоцінну пам'ятку Дружинин в 1806 р. віддав Олександрові I, а той наказав зберігати її в Петроградській Публичній Бібліотеці (тепер Державна Публична Бібліотека). І з того часу ОЄ стала приступною для наукових дослідів.

ОЄ—це Євангелія-апракос; вона писана великим на 6-7 mm високим роскішним уставним письмом; крім цього письма тут вживається ще й уставу середнього — для заголовків; післямову написано уста-

---

[1] Першим чи не Лескин почав твердити, що ОЄ не есть пам'ятка старо-слов'янської мови; твердженъ Лескина не приняли А. Соболевський, А. Шахматов і др.

[1] З вимог суворої цензури Ол. Востоков в цім місці змушений був слово „въ гардеробѣ" замінити на „въ покояхъ", див. ст. І його передмови до видання 1843 р.

вом дрібним; можливо, що письмо ОЄ передає графічні манери доби ще царя Симеона. Рукопис має 294 листи великого розміру, 36×29 cm, — це найбільший розмір серед усіх пам'яток XI-го віку; писано в два стовпці, по 18 рядків на сторінці. В середині книжки на 3 листках уміщено мініятюри євангелистів Івана, Луки, Марка, а два листи лишено порожніми, тому писаних листів 289. Заставки та ініціяли покрито золотом або фарбами—зеленою, блакитною, червоною й білою. Азбука ОЄ складається аж з 46 буков. В деяких місцях пергамен такий тонкий, що написане просвічується на другий бік (пор., напр., л. 228).

Докладний палеографічний аналіз письма ОЄ, який зробив недавно Н. Каринський, виявив, що ОЄ писали два писарі: перший написав лл. 2-24 євангельського тексту і золоті заголовки в цілій книзі (крім п'яти зшитків), а другий—лл. 25-294 тексту, заголовки та синаксар чорнилом, він же зробив і запис. Перший писар писав не багато, бо був, здається, фахівцем художником; він менше знався на традиційній церковній вимові і тому вніс до свого писання багатенько живих ознак своєї мови. Другий писар, діякон Григорій, був писарем фахівцем, добре досвідченим в своїй праці. Але обидва писарі писали в можливо однаковім стилі, розлінівка зшитків у них одна (по 18 рядків на сторінці), писали в два стовпці; правда, ближчий аналіз таки виявляє, що форма літер у двох писарів не однакова (пор., напр., літери **з**, **є**, **ѡ** і др.). Був ще й третій працівник коло ОЄ,— він написав заголовки золотом в п'яти зшитках, а саме—на лл. 21-40б і 131-154б; він же робив написи на мініятюрах (де знаходимо й письмо під лінією); здається, що був це фахівець орнаментатор.

Проаналізувавши в 1908 р. ОЄ що до її мови й правопису, академик Ф. Фортунатов прийшов ще тоді до такого самого висновку, який дає й аналіз палеографічний: ОЄ писали два писарі і кожний з них тримався своїх правописних звичок; так, напр., 1-й писар писав по-живому глухий перед плавним, тоді як 2-й писав ці форми по ст.-сл. зразку; 1-й писар знову таки вживав живих форм імперфекта на -ѧа- (напр.

бѣлаше), тоді як 2-й писав їх з ст.-слов. -ѣа- (бѣаше) і т. п. Взагалі кидається в вічі, що перший писар вніс до своєї праці чимало східно-слов'янських форм, тоді як другий писар надзвичайно пильно копіював свій болгарський оригінал. Академик Фортунатов прийшов до такого висновку про той оригінал, з якого списував свою Євангелію діякон Григорій: „Оригиналомъ для листовъ 2-24 Остромирова евангелія служилъ русскій списокъ старо-славянскаго апракоснаго евангелія[1], а всѣ прочіе листы нашего памятника списаны съ другого оригинала, которымъ была, надо думать, старославянская рукопись. Такимъ образомъ за первыми 23-мя листами текста Остромирова евангелія перед нами открывается другой русскій списокъ евангелія, который въ свою очередь приводитъ насъ къ старославянской рукописи, отличавшейся по нѣкоторымъ признакамъ отъ старославянскаго оригинала, служившаго для прочихъ листовъ памятника“[2]. До такого висновку прийшов Фортунатов по детальнім аналізі мови та правопису цих двох частин ОЄ: вони тут ріжні. І це можливо, бо ж в Київі напевне були й до того списки Євангелія; не виясненим тільки лишається, чого саме Григорію довелося списувати з двох оригіналів.

Оригінал у діякона Григорія для листів 25-294 був болгарський, але він не по-рабському списував з нього. Як догадується Н. Каринський, в той час Євангелію звичайно напівспівали[3], співали з місцевою церковною вимовою, а тому Григорій і вніс до свого списку живі ознаки східно-слов'янської мови, напр. заміну юса великого через оу. Цю гіпотезу Каринського можна приняти хиба до певної міри, бо ж лишається не виясненим, чому, скажемо, діякон Григорій, при живій вимові, не писав и замість ѣ.

ОЄ до недавна рахували найстаршою новгородською пам'яткою, а діякона Григорія — новгородцем.

---

[1] Крім цього, оригінал, з якого списувано цю частину, був написаний двома руками.

[2] Сборникъ статей В. И. Ламанскому, Спб. 1908 р. ч. II ст. 1453.

[3] На л. 140 дійсно позосталися й нотні значки; див. знимок.

Основою для такого твердження звичайно служать приписки на полях ОЄ, в яких знати новгородські ознаки; так, напр., на л. 11 знаходимо приписку: сѣ коньчь, а міна ц та ч — це ознака новгородського говору. Н. Волков в 1897 р. занявся спеціяльно питанням про походження діякона Григорія, і прийшов до висновку, що він був киянин, і що ОЄ написано в Київі, цеб-то, що ця пам'ятка—київського походження. Волков перевірив приписку «се коньчь» по оригіналу і переконався, що її написано значно пізніще, десь в XIII-XIV віці, написав якийсь новгородський священник, а сам напис зроблено по підчищеному. Усі давні дійсно новгородські пам'ятки мають характерну ознаку новгородської мови,—поплутання ц та ч, а між тим в ОЄ ні в його тексті, ні в кінцевім книжковім літопису нема ані одної новгородської риси, а це виразно говорить про те, що ОЄ—це пам'ятка не новгородська.

Григорій був певне діяконом при домовій княжій церкві в Київі, і тут і написав Євангелію з доручення Остромира. Письменність в Новгороді почалася пізніще, як в Київі, і тому на перших порах книжки для Новгорода звичайно доставлялися з Київа. Та й новгородське письмо XI-го віку, поскільки ми його знаємо, не похоже на письмо ОЄ,—воно не таке величне й не таке чітке. Лише з XIII-го віку появляються в Новгороді писарі, що пишуть великим чітким уставом.

Думка Н. Волкова про київське походження ОЄ вже принялася в науковій літературі; один з найкращих сучасних словістів, акад. Ол. Соболевський пише про ОЄ, що воно „написано, вѣроятно, въ Кіевѣ[1].

З головніщих правописних ознак зазначу такі. 1. Йотовані голосні ꙗ, ѥ, ю, ѩ, ѫ вживаються скрізь більш-менш послідовно. 2. Значка ѥ вживається скрізь правильно, але часом зам. ѥ ставиться є; цікаво, що те початкове ѥ, яке в східно-слов'янських мовах пе-

[1] „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 217-218. Правда, В. Н. Щепкин в „Slavia“ 1928 р. т. VI ст. 750 ще настоює на новгородськім походженні Євангелії.

рейшло на *о*, тут звичайно передається через **є**, напр.; **єщє, єзеро, єдъка** і др.; часом зам. **ѥ** ставиться **є** з надрядковим значком зверху; деколи **ѥ** ставиться й по приголосних: **къ нѣмь, ѣмлѣте** і др., але ніколи по **р**. 3. Часом йотації при **а** не зазначається: **темьнаа** 293в, **покаанию** 45а, **ѹаанна** і др. 4. Панує **и**, замість нього в кінці рядка може бути **і**; **ї** рідке. 5. Рідке **ѡ**. 6. В 2-й частині ОЄ (з л. 25 починаючи) **ѣ** досить частенько ставиться по південно-слов'янській (глаголицькій) традиції замість **а**, напр.: **чѣсъ, помѣшлѣѥте, вѣсѣкъ, сила гнѣѣ** 90г, G[1] **июнѣ** 238б і др.: це ж буває ще в формах імперфекта: **молѣаше, творѣаше** і др., а також в прикметниках: **ближьнѣаго** (при **ближьнѣаго**), **къшьнѣаго** і др.; цікаво, що в І ч. ОЄ з цього явища нема ані одного прикладу. 7. Панує **оу**, але в кінці рядка (рідко в середині) може бути й **ѹ**. 8. Постійно пишеться **ѱ**, а **шт** дуже рідке. 9. Цифру 6 звичайно зазначається через **ѕ**, але три рази єсть і друга форма *г*. 10. Надрядковий значок має ріжну форму: ° ˆ • ′ і др., а ставиться для зазначення: а. м'якости голосного чи приголосного, б. пропуска **ъ, ь**, і в. між двома приголосними. 11. Панує титло з кінцями додолу ‾, довге чи коротше. 12. Яко знака розділового скрізь ужито серединної крапки; початок рубрики зазначається двокрапкою. 13. Стишиця найріжнішої форми: ⁑ ⁘ — і др. (див. знимки). 13. На л. 140б в долішній половині євангельського тексту вміщено нотні крюкові значки (див. знимок), писані чорнилом; а на л. 211в,г в фразі: **о̑ слове‖сехъ благода|тн̑. исхо̑дящи|их̑ из оустъ |ѥго** над рядком кендемою ˝ а під рядком (в **оустъ ѥго**) придихом ’ теж зазначено нотні значки, тут уже циноброк. Ці нотні значки (в виданні Савинкова їх нема або передано не все) показують, що вдавнину Євангелію в церкві справді співали. 14. Треба зазначити загальну рису в пам'ятці: т. зв. рубрики (пояснення до євангельських читань) та коліндар написані не так пильно, як євангельський текст; так само й правопис тут не додержується правильно.

В ОЄ знаходимо ось такі особливості Київської мови XI-го віку. 1. Поплутання носових звуків **ѫ, ѧ** з чистими **оу, а** (**ѧ, ѧ**), а саме: **оу** зам. **ѫ** маємо 40

раз, а навпаки ѫ зам. оу 62 рази; ю зам. ѭ 150 раз, а ѭ зам. ю 65 раз. 2. При сполученні з плавними глухий стоїть перед ними: вьрха 12, испьрва 24, тържьникомъ 9, пьретъ 11, испълнисѧ 10 і т. п.,— більше 200 прикладів (а прикладів, коли глухий стоїть по плавнім, більше 270, все в другій частині ОЄ). 3. Повноголосних форм тільки три[1]: дві в післяслові: новѣгородѣ 294 та володимира 294 і одна в коліндарі: перегънѫкъ 265; але форм т. зв. другого повноголосу не мало: зьрьно, скъръкь, мълъка і т. п. 4. Вказівкою на поплутання ѣ з и тут може до певної міри бути тільки вѣдѣ 289г зам. видѣ. 5. Замість жд 34 рази маємо ж, напр.: прихожѫ 23, прѣже 52, рожьжоуса 251, роженъін 8, рожьство 216, такоже 13 і т. п. 6. Тверде р: боура 244, лазара 96, кесара 184, алтара 278, февруара 264, назаранинъ 112, вечераѭ 113, оударанте 275 і др. 7. М'якке ц: коньць, отьць і т. п. 8. Форми ишъдъше 65г, ишьдъше 99а, тут ш зам. ш. 9. Зникнення *д* в слові семѫѭ 19. 10. G[1] та N[3] слів жін. роду на -ѣ зам. ст.-сл. а: недѣлѣ 12в і др., каплѣ 160а. 11. Форми прикметників на -анъ зам. ст.-сл. -ѣнъ: каманъ 12а, трьнанъ 183б, багъранѫ 183а і др. 12. Рг 3[1] і 3[3] кінчиться постійно на -ть: слъшитъ 60, рекѫтъ 69 і т. п.; -тъ в цім випадку лише 4 рази. 13. Зникнення -ть в закінченні Рг 3[1] -ѣть: напише 294, ѥ 53. 56. 14. Приказовий спосіб на -ѣте частий (він панує в живій українській мові): въздвѣдѣте 32, идѣте 18б, идѣмъ 48г, ръпъшѣте 20г, ишѣте 60а і др. 15. Імперфект на -ѧа- зам. ст.-сл. -ѣа-, напр.: бѧахѫ 3г, идѧаше 15г, живѧаше 9в, вѣдѧаше 24г і др. 16. Поплутання оу з въ, напр.: ста оу нихъ 250а (Зогр. і Мар. Єв. мають тут вь). Головніщих місцевих ознак, таких як повноголос або dj>ж, в євангельськім тексті зовсім нема; взагалі, післямова й коліндар мають більше місцевих рис, як сам євангельський текст, що бачимо і в інших подібних пам'ятках.

З інших ознак мови зазначу. 1. Дуже правильне вживання звуків ъ, ь, чим ОЄ займає помітне становище серед інших пам'яток; слабі ъ, ь часом опуска-

[1] В ОЄ знаходимо 15 разъ сѫребро, сѫребьникъ і под., але тут, здається, Ѫ поставлено по С тільки з правописної звички ставити його при збігу двох приголосних.

ються в 1-й частині (перші 16 листів), але в 2-й частині пропуск рідкий (чи не в трох тільки словах); пропуск глухого часто зазначається надрядковим значком; на кінці слів ъ, ь звичайно не опускається; вокалізації сильних ъ, ь на о, є ОЄ не знає. 2. Перед йотованою приголосною постійно знаходимо и: ѧбиє, биєши і т. п., а ь в такім випадкові тільки раз: цр҃кꙋвьиж 215г. 3. Поплутання є з ѣ тут майже нема, бо поза нѣсть 26в інші приклади невиразні. 4. Звука ѕ тут нема, єсть тільки цифра ѕ. 5. Епентетичне л ставиться скрізь надзвичайно послідовно, що можна віднести також до ознак східно-слов'янських. 6. Sk перед ѣ, и 14 раз дає ст і 12 раз сц. 7. Один раз маємо дієіменник на -ть зам. -ти в слові напълнить 213б.

Література про ОЄ велика й солідна. Роспочав її *Ол. Востоков*, котрий вже з 1814 року працював над цею пам'яткою, на котрій виросло його епохальне „Разсужденіе о словенскомъ языкѣ“ 1820 року. Востоков не припиняв своїх праць над ОЄ і готував його до друку, але стрів на цій дорозі багато перешкод, бо св. Синод не дозволяв йому видати цього давнього Євангелія, текст якого має багато відмін від сучасного. Дуже довго тяглася справа, і тільки заступництво московського митрополита Филарета врятувало справу, і труд Востокова в 1843 р. побачив світ; це було: „Остромирово Евангеліе 1056-1057 года“. Видання рядок в рядок і сторінка в сторінку наслідує оригінал (правда, не мало помилок, див. їх у Козловського), а рівнобіжно дано й грецький давній текст; в книжці багато знимків з оригіналу. Працю видрукувано осібним шрифтом, близьким до письма ОЄ. В кінці видання дано: „Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія“ ст. 1-37, дуже цінні для свого часу, на самім кінці „Словоуказатель“ ст. 39-315, де дано пояснення слів і форм, при словах і їх грецький оригінал. Назву Євангелії „Остромирова“ дав Востоков. Рецензію на труд Востокова написав *Ф. Міклошич*: Ostromirs Evangelium, „Wiener Jahrbücher der Literatur“ 1847 р., Відень, т. 119 ст. 1-39.

Праця Ол. Востокова була епохальною, і тому довго про ОЄ не появлялося великих праць. В 1853 р. у Празі *Вяч. Ганка* видав ОЄ для популярного вжитку, зо змінами в правопису; видання для наукових занять зовсім не годиться: „Сватоє Евангелиє по Остромировоу сѣписковоу. Изданиє Вячеслава Ганкѣ. Иждивеніємь издателевѣмь. Празѣ. 1853", ст. XII+206 in 16°. Передмову до видання дано на п'яти мовах: чеській, російській, болгарській, польській і сербській. Ганка над багатьма словами поставив новий російський (sic!) акцент, що зовсім невідповідає для пам'ятки XI-го віку, та ще Київської. — *Г. Д. Филимоновъ*: Дополнительныя свѣдѣнія объ исторіи Остромирова Евангелія, „Лѣтописи Русской Литературы и Древностей", М. 1859 р. т. 1, ст. 145-149,—як ОЄ перейшла з Москви до Петрограду.—*К. К. Гериъ*: Миніатюры Остромірова Евангелія, „Лѣтописи", М. 1861 р. т. III ст. 3-5.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р., ст. 21-23 опис і ст. 416-419 записи, спис знимків.—Й о г о ж: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., „Сборникъ" т. 3 ст. 176-179.—Й о г о ж: Славяно-русская палеографія, Спб. 1885 р. ст. 104-111, опис мови й писма.—„Остромірово Евангеліе 1056-1057 года, хранящееся въ Императорской Публичной Библіотекѣ. Иждивеніемъ С.-Петербургскаго купца *Ильи Савинкова*", Спб. 1883 р., — роскішне фотолітографічне видання, в натуральну величину, редакція - догляд академика А. Бичкова; на жаль, в виданні єсть помилки, напр. надрядкові значки передано не всі; видання появилося в світ в обмеженім числі екземплярів. Рец. *П. Сырку* в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества" 1885 р. ст. 35. Через 6 років, в р. 1889-м це видання повторено вдруге.—*П. И. Савваитовъ*: Объ изданіи Остромирова Евангелія и о содѣйствіи Московскаго Митрополита Филарета выпуску въ свѣтъ этого изданія, „Чтенія въ Общ. Любит. Дух. Просвѣщенія" 1884 р. т. II ст. 109-156, — тут видрукувано цілу справу, як Востоков друкував ОЄ.—*М. М. Козловскій*: Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Евангелія, Спб. 1885 р. ст. 1-127, „Изслѣдованія по рус-

скому языку", Спб. 1895 р. т. I, дано й усі поправки до видання Востокова. Рец. *Н. Шлякова* в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества" 1885 р. ст. 454-457; *А. Соболевського*, „ЖМНПр" 1886 р. ч. 243 ст. 172-178, січень; див. ще поправки Н. Каринського в „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 ст. 101-103. — *А. Шахматовъ* і *В. Щепкинъ*: Особенности языка Остромирова Евангелія, це яко доповнення до російського перекладу праці А. Лескина: Грамматика старославянскаго языка, М. 1890 р., ст. 155-192. — *Графъ Н. С. Ланской*: Къ исторіи Остромирова Евангелія, замѣтка, „Русская Старина" 1891 р. кн. I т. 79.—*Н. Волковъ*: О не-новгородскомъ происхожденіи Діакона Григорія, писца Остромирова Евангелія, «ЖМНПр» 1897 р. кн. XII ст. 443-446.—*Н. М. Каринскій*: Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древнерусскаго языка, «ЖМНПр» 1903 р. ч. 347 кн. V ст. 94-110.—*Ф. Ѳ. Фортунатовъ*: Составъ Остромирова Евангелія, „Сборникъ статей, посвященныхъ почитателями академику и заслуженному професору В. И. Ламанскому", Спб. 1908 р. ч. II ст. 1416-1479; замітка N. в „Rocznik Slawistyczny" 1909 р. т. II ст. 261-262; рец. Diels, див. „Archiv" 1910 р. т. XXXII ст. 249-250.—*Н. М. Каринскій*: Письмо Остромирова Евангелія, „Сборникъ Россійской Публичной Библіотеки", 1920 р., т. I.—*Н. М. Каринскій*: Образцы письма древнейшего периода истории русской книги, Ленинград, 1925 р. ст. 9-10,—палеографічний аналіз пам'ятки, а на табл. 1-5 дано добрі фотографічні знимки в натуральну величину.

---

2. Збірник Святослава 1073 р.

Збірник Святослава Ярославовича — це великий пергаменовий рукопис, що складається з 266 листів, розміром 35×25 cm, по 29 рядків в два стовпці на кожній сторінці. Заголовок Збірника такий: **Сѣкоръ отъ многъ ѡц҃ь·тълкованиа о неразоумьныихъ слокесѣхъ·въ єуаггелии·и въ ап҃лѣ и въ инѣхъ книгахъ·вькратъцѣ сложены**

на памать и на готокъ отъкѣтъ. Повстав Збірник яко слов'янський переклад з грецького оригіналу IX в., який (переклад) зроблено в X віці для болгарського царя Симеона; наша пам'ятка—це копія з цього болгарського перекладу. На л. 263в читаємо: въ лѣто· ѕ҃фпа· написа їѡаннъ диакъ изборьникъ сь· великоуоумоу князю сѵ҃ославоу. Але треба зазначити, що в цім напису все, зачинаючи від слова їѡаннъ і до кінця написано на витертому, тільки рік писаний на чистому. В 1073 р. князя Ізяслава вигнано з Київа, а великокняжеський престіл заняв з 22 березня Святослав; тому може правдиве припущення Шевирева, що „рукопись первоначально писана была для Изяслава, потомъ уже досталась она Святославу, который и приказалъ повторить ту же подпись въ началѣ рукописи, гдѣ его имя читается не по скобленному, и гдѣ (цеб-то на передній стороні 1-го л.) изображенъ онъ самъ со всѣмъ своимъ семействомъ“ [1].

Книжка ділиться на дві частині: I лл. 1-122 і II лл. 123-266; в першій частині перед початком тексту загублено 2 листи оглаву; оглав II ч. дано на лл. 123-127. На книжку не шкодовано грошей: писано її на доброму тонкому білому пергамені, писано дуже гарним уставним письмом, на 4 mm високим. Книжка на початку кождої части роскішно прикрашена. В ЗС знаходимо такі мініятюри на окремих сторінках: 1. На

---

[1] *Горскій* и *Невоструевъ*: Описаніе, II. 2 ст. 367.—В праці „Образцы письма“ 1925 р. на ст. 11 *Н. Каринський* не погоджується з таким поясненням і дає інше. Справа в тому, що аналіз письма показує, що на підчищеному писав той самий перший писар, а не інша особа; тому Каринський виставляє таке пояснення: „Первый писец сначала списал небольшую запись Симеоновского Сборника, в которой могло быть указание на писца-болгарина и царя Симеона, а второй писец, переписывая вслед за ним стихотворение, написал похвалу Симеону с болгарского подлинника (Великъїи в царѣхъ царь Симеонъ), как мы читаем ее в списке 1446 г. Затем решено было, в виду изготовления изображений кн. Святослава и его семейства, вместо „царѣхъ царь Симеонъ“ поставить имя русского князя и вместе имя болгарского переписчика заменить именем русского. Соответствующие поправки и были сдѣланы главнымъ писцом рукописи 1073 г., писавшимъ запись и ответственным за всю работу“.

л. 1—князь Святослав з жінкою та з дітьми, зверху їх ймення: гѣлѣвъ· ольгъ· дѣд· ρωманъ· ꙗрославъ· кнагы-ни· ст҃ославъ. 2. Благословляючий Христос, малюнок дуже витертий. 3. На л. 3, л. 3б, 128 і 128б—на кожнім церква з рядами святих. 4. На л. 2б роскішна рама, а в середині запис. Усі ці 7 малюнків роскішно прикрашені по боках павами та іншими птахами. Початкові сторінки тексту кожної частини, цеб-то л. 4 і 129 мають роскішні заставки, а в них заголовки; текст на цих сторінках писано циноброю і покрито золотом. Крім цього, на л. 250б-251 на маргінесах вміщено малюнки 12 зодіяків в фарбах, а лл. 263б-264 прикрашені золотом; на л. 62 малюнок чорнилом якоїсь святої, чи не пізніщий. На цих усіх малюнках багато ріжних фарб та золота. Мініятюри, особливо перша, як датовані, мають величезну вартість для історії мистецтва.

Писали Збірника два писарі: перший написав лл. 1-86 (до половини 15 рядка 1-го стовпця) та 264-265б (запис), а другий—лл. 86-263б; л. 127б був порожнім і дописаний десь в XV віці. Письмо другого писаря часом трохи похилене вправо. Хоч Зб. 1073 р. писали два писарі, але вони пильнували писати по можливості одним стилем,—письмо вийшло дуже подібне в цілій книзі (хоч ріжниця в писанні окремих буков проте досить помітна). Перший писар був, певне, старшим, чому він і запис зробив; був це їѡаннъ диакъ[1]. Другий писар писав вільніще від першого, вживаючи буков ріжної форми.

Крім списку 1073 р. відомі ще два списки ЗС; перший—1403 р., на 164 листи, пергаменовий, переписав його в Москві в Андроніківськім манастирі грішний Онфим; це дуже точна копія з списку 1073 р., навіть з його помилками, зроблена за митрополита Кипріяна; переховувався в Синодальній Бібліотеці в

---

[1] Слово диакъ я розумію як диякон; в ЗС на л. 52в.г. читаємо: слышиши бо диꙗка глѣща: соуштии къ покаꙗнии, изидѣте. Тут ясно, що диакъ це — диякон. Та й в Науках Кирила Єрусалимського гр. διάκονος перекладено словом диакъ 209б.

Москві № 275, тепер в Історичнім Музеї. Але цікаво, що в цім спискові наша пам'ятка зветься „Око церковное". Другий список належав Кирило-Білозерському манастирю, має той самий заголовок: **Око цр҃ковное или собранїе вкратцѣ ѿ сты҃х ѡц҃ь**; список 1519 р., має 269 листів in f°; в кінці його читаємо: **Повелѣнїемъ раба бж҃ия сп҃еносе҃рѣа инока игна҃а на спасенїе дш҃и. грѣшныи иѡница написа соборникъ сии.** Відома ще копія Збірника 1073 р., яку дуже добре зробив в 1819 р. Ол. Ратшин для гр. Румянцова.

ЗС — це дуже цінна пам'ятка не тільки що до свого змісту,—це перша старо-слов'янська духовна енциклопедія, — але й мови, бо ознаки живої київської мови XI-го віку вдерлися сюди досить помітно.

ЗС 1073 р. знайшов 10 червня 1817 р. в св. Воскресенськім Ново-Єрусалимськім манастирі коло Москви (Звенигородський повіт) відомий учений свого часу Калайдович, знайшов його „въ кучѣ книгъ неважныхъ и покрытыхъ пылью въ углу монастырскомъ"[1]. Воскресенський манастир заснував в 1656 р. патріярх Никон, і наш збірник був в його бібліотеці. В Ново-Єрусалимськім манастирі Збірник (під неправдивим заголовком: „Сборникъ или нравоученіе изъ книгъ Соломоновыхъ") переховувався до 29 серпня 1834 р., а з цього часу його віддано до Синодальної Бібліотеки в Москві, де він і зберігався під № 31; тепер пам'ятка знаходиться в Історичнім Музеї в Москві. Перший листок Збірника, з малюнком великокняжеської сем'ї, зберігався в Архиві Мін. Закорд. Справ в Москві.

Заходи про видання ЗС 1073 р. роспочалися ще з року його віднайдення; над цим працювали гр. Н. Румянцов, Калайдович і Востоков, але з їхніх заходів нічого не вийшло. І тільки О. Бодянський в 1856 р. роспочав це видання на кошти болгарина І. Н. Денкоглу; справа проволікалася надзвичайно, і Бодянський встиг видати лише 74 листи Збірника, що складає 23 друковані аркуші. Смерть Бодянського (1877 р.) припинила це видання, кінець приготовленого руко-

[1] Е. Барсовъ, див. „Чтенія" 1883 р. кн. 4 ст. II.

пису загубили, і лише в 1883 р. світ побачив нарешті тільки те, що видрукував Бодянський.

Не багато краща доля випала й другому виданню. В кінці 1877 року відомий історик України Г. Карпов († 1890 р.) запропонував новозаснованому тоді „Обществу Любителей Древней Письменности“ видати ЗС 1073 р. „посредствомъ свѣтописи, или инымъ тому подобнымъ способомъ, черта въ черту, ни въ чемъ не отступая отъ подлинника“ [1]. Товариство прийняло предложення, а потрібні дуже великі кошти на видання дав Т. С. Морозов. Друкування роспочали весною 1878 р., а на початку 1880 р. видання закінчено; це був „Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года“, яко 55 число видань „ОЛДП“. Як заявляє редактор видання, Г. Карпов, „текстъ Изборника Святослава печатался посредствомъ фотолитографіи, по способу М. И. Алисова“ [1]; видано тільки 360 примірників. Це коштовне видання, яке дуже допомогло вивченню цеї цінної пам'ятки. На жаль тільки, видання не вдалося так, як хотілося, бо забули за найпильніщу техничну коректу. Ол. Шахматов порівняв це „фотолітографічне“ видання з оригіналом і свої висновки оголосив в „Archiv“ 1882 р. т. VI ст. 590-597 під назвою: „Zur Textkritik des Codex Sviatoslai vom J. 1073 nach der photolithographischen Ausgabe“ [2]. Як показав Шахматов, видання Г. Карпова передає загальний характер оригіналу досить добре, але не передає його буква в букву, бо має багато недокладностей. Так, чорнильні й інші плями та дірочки в пергамені в багатьох місцях змінили форму буков. Де-не-де крапки бруду вийшли як крапки над буквами. В надрядкових значках вза-

---

[1] З передмови до видання 1880 р., ст. IX.

[2] Цікаво, що не мало дослідників, які згадують про видання ЗС 1073 р., твердять, що Шахматов дав свої поправки в „Archiv“ т. VII (а треба—VI); так зазначив, напр., Соболевський в своїх „Лекціях“ вид. 3, 1903 р. ст. 12, а за ним пішли й інші: *А. Кримскій*: Украинская грамматика, М. 1907 р., т. I вип. 1 ст. 44, *Н. Дурново*, „Записки“ 1914 р. (літографовані) ст. 75, *І. Свєнціцкий*: „Нариси з історії укр. мови“ 1920 р. ст. 22, *П. Бузук*: „Нарис історії укр. мови“ 1927 р. ст. 18 і др.

галі багато непослідовностей,—їх поплутано. Титла часом не вийшли, а часом опинилися не на своєму місці... В кінці деяких рядків нема потрібного ˘ цебто оу. Єсть випадки, коли опущено цілі слова, а то й речення. На маргінесах оригіналу єсть глоси та уваги,—їх не вийшло в виданні. В оригіналі єсть витерті місця, але їх все таки ще можна відчитати, а в виданні вони зовсім не вийшли. На л. 111в.г в оригіналі перенесено слово так: **кєзъ - дьниж**, а в виданні якимсь дивним способом (недопустима халатність коректора!) перескочила буква з рядка до рядка, з кінця шпальти *в* на початок *г*, і вийшло **кє-здьниж**. Нема докладности також і в розставленні знаків розділових. Отже, як бачимо, видання для наукових палеографічно-лінгвістичних дослідів не заступає оригіналу.

Головніші риси правопису[1]. 1. Вживається буков **ѣ** та **ы** однаково часто. 2. Вживається **шт**: **аштє** 16а, **кєштъ** 17б, **хоштємъ** 17б, **штєдръ** 41б, але й **щ** дуже часте; коли в кінці рядка бракує місця на **шт**, то пишеться **щ**, пор. на л. 37б поруч: **обращ҃єѧ** і **обрашт҃єть**. 3. Надрядковий значок частіще має форму придиха тупого чи гострого; ставиться він звичайно на початковім голоснім слова чи складу, цеб-то в середині слова постійно ставиться над тею голосною, що йде по голосній, незалежно від того, йотована вона чи ні. 4. Дуже часто пишеться нейотована голосна там, де чекали б йотовану: **кьсєжѧ силожѧ** 27в, **тъчиж҃ѧ** 6а, **своєжѧ** 7а; придих над нейотованою в цім випадкові майже постійний (але так само часто стоїть він і над йотованою); звичайно, ця нейотованість тут з болгарського оригіналу. 5. М'ягкість **л** та **н** дуже часто зазначається гачечком справа вгорі: **л҆**, **н҆**. 6. Букви **є** вживається дуже часто на початку слова чи складу, але не постійно; часом **є** стоїть і по приголосній: **гнієвъ** 28в. 7. Частенько знаходимо тут і йотований **ѣ**, перенесений

---

[1] **Характеристику правопису та мови подаю на основі аналізу фотолітографічного видання 1880 р.; чотири стовпці кожного листа зазначаю так: передньої сторінки *а*, *б*, а задньої *в*, *г*. На жаль, ЗС ще не досліджений докладно яко пам'ятка українська, хоч такий дослід для історії української мови надзвичайно потрібний.**

сюди з болгарського оригіналу: ѣ; цього йотованого ѣ інші східно-слов'янські пам'ятки не знають. 8. На л. 35б стрів я букву ѧ в слові вдаше[1]. 9. Грецьке ν зазначається не тільки через у, але й через оу: вавоулоньскъій 121в, вавоулоньскъı 154а, полоукарпово 254б. 10. Часом маємо зазначення ѣ через ıа, напр. в слові: ныиашьнии 77г. 11. Часто пишеться ѧггелъ 10а, ѧггели 52в.

Мова ЗС—старо-слов'янська мова, але писар вніс сюди дуже багато ознак своєї живої мови. Перерахую лише важніщі з них.

Вокалізм. 1. Поплутання носових з чистими дуже часте: пішоу 7а, соудъ 44в, соуть 44в, ѵасто 58а. 58б, ѵада 29в. 30а. 79в, причастьникъ 28в. 2. Зникнення слабих єрів так само дуже часте: вси 5а, всѣхъ 3б, никто 15, кто 150б, книгъ 3б і т. п., пропуск глухого часто зазначається паєриком; вокалізація сильних глухих не рідка; цікаве слово N[1] притоуѵа 241а. 3. Глухі в сполученні з плавними стоять перед ними: дьржати 63г, дьржи 9г, сѫдьржа 9г, жьртвы 33г, пьрвоє 10г, простьрлоса 8а, съвьрхоу 48г, съвьршаıа 8г, совьршенніє 10а, цьркъвьноє 35г, скърби 10г, испълнить 9г, въ мълѵании 35а, съл'ньце 8а, на хол'мѣ 265в; форму скрьбь чи скрьбь Ягіч рахує за українську[2], пор. скрьбьнъıихъ 100а; але чимало тут і форм ст.-сл.: трьплю 113в, съмрьти 113г і т. п. 4. Повноголосних форм чимало: вереди 35г, вередиши 38а, короставыимъ 49в, полон' 63в, полона 81а, въ полонѣ 71б, полоньникъ 67г, полоньникы 83в, полонен 264б, полоıаемъ 69б, поросате (*о* надписане зверху) 251а, серебро 162г, серебра 158в і др.; також: золобѣ 174г, зълобы 203в. 5. Часом замість ѣ знаходимо и: исцили неплодьнъııа 162б, нимаıа клатва 142а, аште ихъ въпрашаіе к'то, ними соуть 150б, ницин 5а, (камінь) пламениіе 153г, разоуминиіе 264а, видомыи 29а, ѣ видѣи в'са 149б, надежда видома 6а, въ авраами (?) 113г, въ вѣри 17в, на коупри 153а і др.; мшусии 83а; на л. 249а поруч: альѕан'дрѣне і алексан'дрине; форма посмыаниіе 240в. 240г говорить за посмиıаниіе, але ця не з посмѣıаниіе.

[1] Як що це не помилка в виданні 1880 р.

[2] Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889 р. ст. 26.

6. Навпаки, часом замість *и* маємо *ѣ*: паклѣнѣѥ 9в. 11в. 7. Поплутання ы та и часте: ахименыды 154а, глѣтьжесы 9б, къзмъше выны 154в, градъ неправди 104г, плътолюбъіа 135а, N³ помыслї 58в, приталы 72а, ти (=ты) 87а; це поплутання особливо часте по р, як результат його отвердіння: о земламѣрѣи 203в, отрикаіжшти 237в, прикрикаіе 185б, рика 251а, трѣзнѣ 92б і др. 8. Замість ра- часом маємо ро-, напр.: розкойникъ 212г, розкоинникъі 98б, розгнѣваіѣть 187б, роздѣли 162б, розоумѣти 125г, роспатж 197в, рокъ (?) 187г, N³ роки 241а, G³ рокъ своихъ 187в.258а. 9. Поплутання оу та къ: къгодіть 85в, къгодьно 35, къкрадоу 71в, къуинены 95в. 97в, къуьнемъ 38б, оуразити 57а, оуселіатьса 37б, оуселіены 17а.23б, оуселіѣнѣи 18а.48в, оуселеноуж 9г і т. п. 10. Наближення у до к по голосній: праукда 60в, аугоуста 249а і акъгоусть 249а, паькъ 7а.74а.237а, пакъл 187г і паоулъ 164б, паулъ 181б.237а, паула 187г, (підбила на гріх) змыа екъгѫ и ѥуга адама 209а. 11. Ненаголошене ѣ часом зазначається через и: алїѯаньдрьскаго 123б, вѣроуимъ 19в, движитьса 59г, ипискоупа 150в, на кристѣ 157б, нариуеши 11г, ни рьци (поруч: не рьци) 28в; під впливом хрістос повстали: хрістиса 264в, хрішталхоуса 46в, хрістивъіиса 28в, хрішт'ениа 59а, хрішт'ениж 46в, хрішт'ениемь 58г. 12. Ненаголошене *о* бренить як *у*: оусквьрнилъса 28г, оуучистивъшеса 38б, також в Ab¹: божьскѫіж силоіж 245б, съітостыіж оутробьноуіж 157г, оумьноуіж мъіслыіж 132а.б. 13. Коли слово починається групою приголосних, воно може приняти и на початку: ильстивъіихъ 116в, илъжаишта 29б, илъжи (?) ѡць 29в, глеть же ихъ твоимъ людьмъ 83б, аште исъкажете боудеть съказано 125в. 14. Початкове и-, коли воно окремий склад, може зникати: ко 5в, змарагдъ 121г, исоус 254б. 24в, исоусоу 64в. 15. Зміна *е* на *о* по шиплячих та м'ягких: чоловѣка 179г, василиово 124в (=Васильово, пор. василево 203в). 16. Початкове ѥ часом міняється на о: одъва 107б. 17. Звичайно *а* в слові помагати 91б, помагаіе 48в. 18. Зміна грецького *а* на *о* в слові ольѯан'дръ 258а. 19. По л, р часом е замість ѣ: облецѣмъіса 54а, средоу 78в.109г.196в, отъ средъі 109г, оумрети 107б. 20. Редуковане *и* часто зазначається через ь: бъілыа 154в, бъітьемъ 247б, дъіакола 156г, лихорѣчыіе 237г,

любомоудрыємъ 202а, облыкъшися 156в, третыаго 154г. 156г.

Консонантизм. 1. Отвердіння *р*: чрѣка матера 207в, жалтира 253в, раствораѣтьса 211в, сетекра 251а, оухъщраше 115в, сътворѫ 86а, творѫ 158а, ц҃р҃у 143г. 185б, також: коумира 120б, трапезоу 120а і др. 2.Отвердіння шиплячих часте. 3. М'ягке *ц* дуже часте: игрець 39в, коньць 69а.154г, мѣсяць 187в, о҃ць 7а, самовидьць 132а, самодьржьць 60в, сьрдьцевѣдьць 83а, старьць 258а, творьць 10в, лихоимьцю 29а, сьрдьцю 74б, клоудьница 49в, пиганицѣ 32г.37г, понавица 153г. 4. Сполучення dj дає часто *ж*: осоужени 51г,шсоужаѫшта 27г, прѣже 23а. 52в, прѣпроважаємъ 211г, роженоѣ 11в (на маргінесі), стражеть 66в, постраже 5а, тожьство 3б, тожьствомь 9в, штѫжалаго 91б, не ѣжь 251а, не ѣжь 251б. 5. Сполучення tj дає *ч*, але рідко: клекоучѫ 27г. 6. Зникнення *г* як результат його вимови як h: разнѣкакъса 145в, тъда 240б (пор. укр. тоді). 7. Зникнення *д* в групі *здн*: празни 211г, оупразникыися 34в, оупразнимыса 38а. 8. Зміна групи *зн* на *жн*: беж нѣго 24а (пор. сучасне укр. ріжний). 9. Sk перед ѣ часом не змінюється: золокѣ женьскѣ 174г. 10. Зміна *г* на *ж* в дієслівних формах: вѣжѫ 131б, вѣжоу 9г, отъвѣжимъ 31а. 11. Зміна *кр* на *хр*, приклади див. в вокалізмі § 11.

Морфологія: 1. G^1 жіночого роду на -ѣ зам. ст.-сл. ѧ: отъ троицѣ 8г, нозѣ ієѣ 169г, отъ неѣ 155г, своеѣ 70в. 2. G^1 на -оу частий: народоу 46б, домоу 74в. 3. D^1 на -оки дуже частий:господеви 29г, изранлеви 51г, мшусеови 64б, петрови 239г. 4. N^3 на -ове дуже часто: вѣсове 33а.58б.150а, видове 60в, вождеве 44в, врауеве 121в. 154в, врѣдове 211г, домове 79в, доухове 135а, родове 197а, садове 224б, сѣноѣ 16в.135а, оудове 17в.49в, уѧрове 130а, цвѣтове 121б і т. п. 5. G^3 на -овъ дуже частий: вѣсовъ 28г, видовъ 60в, врауевъ 48г, врѣдовъ 46б, грѣховъ 30а.37г.45а.70а.107а, даровъ 83б, дѫховъ 37б, плодовъ 83б.113в, молевъ 77г, сѣновъ 135а, уѧровъ 78г і т. п. 6. Ab^1 на -омь, -емь, але часто бувають форми й на -ѫмь, -ьмь: богѫмь 10б, врѣдѫмь 14а, подвигѫмь 91а, приходѫмь 7г, сѫдѫмь 83а, соудѫмь 105а, оукорѫмь 240в, врѣменьмь 17б, лицьмь 83а.241а і т. п. 7. Ab^3 основ на *і* звичайно кінчиться на -ьми: мастьми 39в, пакостьми 58а,

скрьбьми 105а, страстьми 14а, оугльми 153г і т. п. 8. N² муж. роду заступається N³: обоіе законы 83б. 9. N¹ сер. роду на *-я*: житиа и строи 57а. 10. G¹ на *-ого*: єдиного 5а.5г, иного 11г. 11. Прикметники на -ан: оцьтана 251б. 12. Pr постійно на -ть: дѣіетьсѧ 29г, теуеть 16в, ходить 17а; закінчення -тъ дуже рідке; наричаіт̀сѧ 29в, і поруч: наричаіетьсѧ. 13. В закінченні Pr -еть дуже часто відпадає -ть, як і в сучасній українській мові: кѫде 4в.7а.8б. 11в. 16б.17а.27в.28г.29а.35б35г.38а.83в, коуде 91б.240г, кыкаіе 29в.105б, къпрашаіе 150б, гние 86а, сѧ гноушае 83г, довълѣіе 17в, дьрзаіе 29б, краде 40в, може 7г.14в, назнаменоуіе 29б, сѧ наричаіе 7г.29б.в, наученне 16в, подаіе 86б, подобаіе 33г, сѧ покоушаіе 17в, послоушаіе 76г, постигне 105б, постраже 5в, призираіе 104г, простираіе 16г, прѣкъіваіе 16а, прѣстане 153а, разоуіе 27г, с̀псаіе 165а, трѣбоуіе 18а.29а.83г.132а, оумираіе 240г і т. п., також є, іе зам. іесть: лѣпо іемоу є 5в, к'то іе 150а, іе писано 33в, іе 8а.9в.35а.83а.239г і др. 14. Закінчення Pr -ть з наступним займенником и дає -ти и: къбьржети и бъ̀ 63г, ведоути и 58б, положаты и 192а, посадити и 201г і др. 15. Закінчення особи 1³ Pr і Fut на -мо: пьемо 121г, одьржимо 17а. 17. Приказовий спосіб дуже часто на *-ь-*: идѣте 33а. 104в, изидѣте 52г, глаголѣте 239г, приимѣте 64г.179г. наученѣте 104в, поманѣте 65а, рыцѣте 15г, сѣцѣте 104в, тълцѣте 41б, къзиштѣте 41а, иштѣте 41б, кѫдѣмъ 49в, навыкнѣмъ 31а, разоумѣимъ 31а і т. п.; звичайно, ці самі слова часто мають тут і и: сѣците. 18. Імперфект на ѧ зам. ст.-сл. ѣ: бѧаше 35б, бѧше 49г, идѧаше 48г; часті й форми на ѣ: бѣаше 120а. 19. Часті дієслова на *-овати* (пор. сучасні українські на *-увати*): искоуповати 83в, испокѣдовати 5в.46в, неуистовати 54г, распытовати 6а, распытоваіште 15в і др. 20. Поплутання из та с: безлинаниа 13в, незмѹтьнѣ 247б (поруч: неизмоутьно 247б). 21. Надзвичайно багато слів, що й тепер живуть в українській мові, напр.: праздьникъ кърбьныи 194г, готовизна 74б, лоуками ѫода 186в, напослѣдъкъ 74г, нашьскаа 116в, разоума нашьскаго 16б, нашьскы 5в.7г, окрыдаіѫть 129г, боголго онѫшта 86а, акъі къ повони (повінь) 113а, подоба 49г.38а, прикладъ 237г, принада 16а. 39г.77г, принадникъ 12г, такоже капла изгонать ч̀л̀вка къ

дьнь слотьнъ отъ хлѣбинъı своєıа 170а, обавленııа съпасова 156г, къ къздоусѣ стоудень 8б і т. п.; ймення: Илли 254б, Никола 262в, Петро 262в, Пауло 262в. 22. Дієслово є може вживатися і для множини: мы повелѣни є приносити 34в.

З інших рис мови СЗ зазначу: 1. М'ягкість жд: нуждa 17б. 2. Форми: съмѣраєть 131б, оцѣстить 28в, оцѣштенıє 33г, часті в давніх пам'ятках. 3. Вставлення *д* в сполучення *зр*: къздрастоуть 39г, издрадьно 220б, издрадьноє 16б, издрaиль 156в, раздроушить 16б, раздрѣшите 45а і т. п. 4. Переписувач ЗС вимовляв ѳ як т, пор. гоѳѳн 153б, тѣмьнaнъ; певне, цим пояснюється и ѳ в слові дaкиѳъ 7а.9г.12в.35б.48г.69а.74б, дaкиѳa 74а, дaкъıѳa 172б, къ дaкиѳоу 48г, дaкъıѳьмь 98б, дaукьıѳоко 64г; чи не дало тут *д*>*т*, а це останнє переписувач зазначив через ѳ? Пор. ще дaудъ 254б. Часом ѳ змішується з ф, напр. сапъѳиръ 153а. 5. Форми на -шьды, а не жьды: дъкашьды 52г.239г, многашьды 17а.52г.63г.220б.14а. 6. Давальний (зам. родового) приналежности частий: къ кѣкы кѣкшмъ 74в, испокѣданıє грѣхшмъ 46б і т. п. 7. В деяких грецьких словах не відкидається кінцевого -*ос*, напр.: къ китосѣ 18в; отъ псaлмоса 69б.58г, о ѱaлмосѣ 48г, ѱaл҃моси 254а, ѱaлъмосъı 204а, псaл҃мосънъıнхъ 220б; хрістоса 10б, 24а.г.33а. 37в.48г, хрістосоу 28в, хрістосомь 5а, при хрістосѣ 24г, хрістосовъ 27в.45б, хрістосово 29г,156в, хрістосова 83в, хрістосовоу 52в, по хрістосовѣ 37в. 8. Деякі слова: їєнъуарa (=єнваря) 251а, бл҃годѣть 64г.69а.57а, комъкати (причащатися), ц҃рѣтво нб҃ьсkоє 33г, слѣза не гаждь 251б, и прокоє (= і прочеє) 9г, о҃уе нашь иже єси на нб҃си и прокоє 28г.

Література. Першу вказівку з початку XVIII-го віку на Збірник Святослава дають старообрядчеські „Поморскіе Отвѣты".—Першими писали: *Добровський*: Institutiones, 1822 р. ст. 673-675; *К. Калайдовичъ*: Іоаннъ Ексархъ, М. 1824 р. ст. 102-104 і 213. — *А. Востоковъ*: Описаніе русскихъ и словенскихъ рукописей Румянцовскаго Музеума, Спб. 1842 р,; тут під № 356 на ст. 499-506 дано докладний опис списка Зб. 1073 р., який добре зробив для гр. Румянцова

Ал. Ратшин в 1819 р.; багато цінних вказівок про сам Збірник; на ст. 9-10 описано питання Анастасія по рукоп. XV в., які маємо в Збірнику не всі.—*С. П. Шевыревъ*: Поѣздка въ Кирилло-Бѣлозерскій монастырь, М. 1850 р. т. II ст. 30-32,—опис нового 1519 р. списку з Зб. 1073 р., що належить К.-Б. манастирю.—*А. Горскій* и *К. Невоструевъ*: Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки, М. 1859 р., відділ II, 2, № 161 ст. 365-405, тут дуже докладний опис змісту Збірника, його мови, характеристика перекладу; № 162 ст. 406-409 опис списка 1403 р.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р. т. X ст. 26, 419-426 і 434-436, виписки.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р. ст. 179-181,—опис мови й правопису.—Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 г., фотолітографічне видання „Общества Любителей Древней Письменности", Спб. 1880 р. № LV; при виданні змістовна передмова на ст. III-X Г. Карпова; нефаховий коректор в багатьох місцях виправив знимки, див. вище ст. 116.—*И. Срезневскій:* Славяно-русская палеографія, Спб. 1882 р. ст. 111-116, добрий опис змісту, мови й письма.—*А. Соболевскій*: Источники для знакомства съ древне-кіевскимъ говоромъ, „ЖМНПр" 1885 р. ч. 237 ст. 352-353 дає огляд мови Збірника. — Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года. Це те видання, яке зробив О. Бодянський; дано грецький та латинський тексти; на початку на ст. I-XXV змістовна передмова Є. Барсова, а далі на ст. 1-23 записка про Збірник А. Дювернуа. Змістовну рец. дав L. Masing в „Archiv" 1885 р. т. VIII ст. 549-572.—L. Masing: Studien zur Kenntniss des Izbornik Svjatoslava vom Jahre 1073 nebst Bemerkungen zu den jüngeren Handschriften, „Archiv" 1885-1886 р. т. VIII 357-395, IX 77-112. — *А. Розенфельдъ*: Языкъ Святославова Изборника 1073 г., „РФВ" 1899 р. т. 41 ст. 152-197, праця мало наукова.— *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ 1919 р., ст. 156-157.—*Ол. Шахматов—Аг. Кримський*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р. ст. 50 (замітка В. Дем'ян-

чука).—*Н. Н. Дурново*: Русские рукописи XI-XII в.в., как памятники старо-славянского языка, „Jужн. Фил." 1924 р. кн. IV ст. 77-78.— *Н. М. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р., ст. 10-11, — палеографічний аналіз пам'ятки.

---

3. Збірник 1076 року.

Збірник 1076 р. має велике значіння вже й через те, що він датований,—це третя з черги велика східно-слов'янська датована пам'ятка. А через те, що в мові цього Збірника сильно відбилася жива київська говірка XI-го віку, пам'ятка ця стає надзвичайно цінною для історії української мови.

Зміст пам'ятки—хрестоматія для релігійно-навчаючого читання, що починається статтею про користь читання книжок. Пам'ятка перекладна, але всіх грецьких оригіналів для цього Збірника ще не відшукано.

Рукопис складається з 277 листків, з них перший зовсім чистий (тому часто подається, що рукопис складається з 276 листів); розмір найменший серед усіх рукописів XI-го віку, а саме 16 × 13 cm, по 13 рядків на сторінці, хоч треба сказати, що малі розміри серед східно-слов'янських книг дуже рідкі. Текст починається з л. 2а і тягнеться по л. 275б; на 11 рядку л. 275б починається книжковий літопис і уривається на л. 276а; остання сторінка л. 276б така брудна, що на ній нічого прочитати вже не можна. Рукопис складається з 35 зшитків по 8 листів, з них зшитки 11 і 17 мають по 7 л., 24 має 6 л., а 35-й— 9 листів, разом 277 листків. Цілу книгу писав один писар. Листки при оправі в деяких місцях поплутано; рукопис зберігся не цілий, — чимало зникло від часу. Через обрізання рукопису для оправи не знати давньої пагінації; долі єсть зшиткова пагінація, але вона мабуть з XIV-го віку.

Пергамен зле оброблений, з багатьма дірками, темно-жовтого кольору; листки його не однакові. Писано на лініях, в одну шпальту, по 13 рядків на сто-

рінку (лише деякі сторінки мають по 12 рядків); гарне уставне письмо на 3 mm високе. Закінчення окремих статей звичайно писано так, що вони мають лійковату форму. Єсть цинобра. Рукопис без прикрас.

На л. 276а читаємо дату написання нашого Збірника: «Конѹахъ книжькы сиа въ лѣ: ѕ.ф.п.д. лѣто при ѥтославѣ кнази роуськы земла»; 6584-5508 = 1076 рік. Книгу написано «роукою грѣшьнаго иоана нзбьрано из мъногъ книгъ книжнихъ». В даті хтось хотів переробити п на н, цеб-то збільшити її вік на 30 років, чому на початку рукопис цей рахували за книгу 1046 року; Єрмолаїв перший запримітив це фальшування і встановив Збірнику його правдиву дату—1076 р.

Рукопис оправлений в дерево і переховується в шкірянім футлярі, на якім написано: „8112. Зборникъ Святослава, писанный въ лѣто отъ С. М. въ 6554, отъ Р. Х. 1046". По цій сфальшованій даті на початку й цитовано Збірник.

Рукопис від часу сильно попсувся, так що в багатьох місцях вже не можна й відчитати не тільки окремих слів, але й цілих сторінок. В пізніщий час, — як твердить Соболевський та Ягіч, десь в XV віці,— зблідлий і не читкий текст підновили дві руки: одна підправляла чорнилом бурим, а після неї, чого вона не виправила, виправила те друга рука чорнилом зеленим[1]. Зелене чорнило роз'їло пергамен і поробило плями, від чого текст став зовсім нечиткий. Також дуже ушкодила нашу пам'ятку й невміла хімічна реакція, що при допомозі її хотіли відчитати неясне письмо. Ось через усе це основний давній характер письма позостався не скрізь,—в багатьох місцях його підправлено, часом перероблено в XV чи може й XVI-м віці; ці поправки іноді зроблено так, що під ними зовсім уже не видно давнього тексту, а де-не-де від старого тексту лишилися тільки плями. Єсть побоювання, що зелене чорнило з часом ще більше знищить пергамен. Правда, деякі частини Збірника збе-

[1] В. Шимановський в своїм виданні 1894 р. на ст. V говорить про чорні й сині чорнила підправлень; у Ягіча бурі й зелені.

регли виразно своє давнє письмо, напр. л.л. 170-203, але єсть листи зовсім вже не читкі, напр. 165, 178, 182б і др. Звичайно, усе це треба приймати на увагу, роблячи якісь досліди над Збірником 1076 р.

Збірник 1076 р. в літературі став відомий ще з 1770 р.; тоді він був власністю історика кн. М. М. Щербатова, чому його й звали Щербатівський Збірник. По смерті Щербатова († 1790 р.) всі його рукописи перейшли до Ермітажу, а з ними й Збірник 1076 р. Нарешті, в 1852 р. Збірник перейшов до Публичної Бібліотеки в Петрограді, де він переховується й тепер.

Збірник 1076 р. звуть звичайно Святославовим, але, на мою думку, без належних доводів. Книжковий літопис, як ми бачили, говорить тільки про те, що Збірника складено **изъ мъногъ книгъ книжихъ** (при чому останнє слово дуже не читке), а закінчено **при свѣтославѣ, князи роуськѣмъ земля.** Отже ніде не сказано, що Збірник готувався для самого князя,—навпаки, із сказаного можна робити висновок, що з книг княжих дозволили скласти збірника може для якогось приватного вжитку[1]. Що це не була книжка для самого князя, про те свідчить також і зовсім убогий вигляд її.

Правопис мало чим відріжняється від правопису інших українських пам'яток XI віку. Яко вплив південно-слов'янського оригіналу часом маємо поплутання **ѣ** з **а**, напр.: **нына** 62.256б.257. 262, **скитѣнина** 244б, а також форми з роззівом (дуже рідкі), хоч панують форми йотовані: **дѣлати** 246. Часте *шт:* **ношть** 3б, як і *щ*. Букви **і** вживається дуже послідовно на початку слова та складу; **ꙗі** та **ы** вживаються без ріжниці, але **ы** частіще.

Головніщі ознаки мови цеї пам'ятки такі. *Вокалізм*: 1. Слабі глухі часто зникають: **кто, книгы, зло** і т. п.; сильні **ъ, ь** часом вокалізуються: **лъгокъ** 240, тільки треба не забувати, що тут часто **ъ, ь** перепрaвлені пізніщою рукою на *о, е*. 2. При сполученні з

[1] Дійсно, на лл. 228-266 вміщено «**Ѩ҃ѳанасиєвы ѿкѣтн**», взяті зо Збірника 1073 р.; інших книг княжих не знаємо,—вони зникли.

плавним глухий ставиться перед ним дуже часто: **испълненъ** 13, **мълва** 235б, **пьрвоіе** 5б, **съпьрва** 4, але часто ставиться й по нім, як то було в південно-слов'янськім оригіналі. 3. Поплутання носових з чистими дуже часте. 4. Повноголосних форм багатенько: **берема** 78.96, **коротися** 107, **борошьнъмь** 150б, **береда** 63. 222б, **бередихъ** 109, **верема** 40б.58.185б, **веремене** 149б, **корога**(?) 239, **добронорокиіе** 103б, **по истверезении** 75б, **морозъ** 157, **морозъмь** 42б, **морокъ** 170б, **нороковоу** 102б, **норшкъмь** 109, **нороквы** 6б.7б.28.33.45.84.256, **окороникъши** 33б, **перекыкваниіе** 60а, **огорожаютъ** 245, **переже** 120.125, **уюже сѣмя половела горутѣіе** 76, **пороха** 41, **горомажиковоу** 102, **хоронити** 103, **уереплютъ** 17 і др.; здається, треба сюди віднести й **уресъ** bis 239б. 5. Часом *ъ* плутається з *и*: **вижъ въ мироу**[1] **вино пиющихъ** 237б, **излѣю** 84, **не въсхотѣ** (=не въсхоти) 158б, **мостѣи** 244б і **моси** 254, **нинеѣгитѣне** 121б і **ѳеманитиноу** 122б; *и* зам. *ъ* в G[1]: **волѫ іеи творита** 111б, **не косноутьса іеи** 245, **ходатаи іеси братии твоіеи** 253; т. зв. нове *ѣ*: **шюмѣнии** 8б; зате по *р* дуже часто маємо *е*, а не ст.-болгарське *ѣ*: **врема** 86. 165б.166. 249, **времене** 186а, **древо** 47, **посредѣ** 81.146б. 147б.151б.222б, **пребываіетъ** 68б.60, **предъ** 241б.255б, **престарѣвъшеса** 238б, **раздереться** 251б, **ребро** 256.26, **ребра** 105, **требоуіемъ** 233, **трезвоуіемы** 233, **оумрети** 125.168б, **уребоу** 237, **уресъ** 237.239б.240б і др.,—це риса східно-слов'янська; **процвитаи** 183б звичайна давня форма з *ви*. 6. Поплутання *и* з *ы*: **дироу** 43, **милостина** 13б, **шсѣрѣи** (осиротію) 112б, **пронирливии** 249, **ты** (ти) 40б.41б і др. 7. Зміна *е* на *о* по шиплячих: **жона моудра** 181б; сюди можна б віднести й такі форми: **мъножъствѣ** 236, **наоучьшю** 243, **ниоучьсоже** 245б, **грѣшьнъ** 246, **пришъдъши** 235б і др. 8. Початкове іе міняється на *о*: **одинъ** 168б, **одиною** 240, **въ шдиныи на десате оусъ** 127, **одиномоу** 178, **одъва** 180, **опїтимиахъ** 175 і др. 9. Приставне *и*, як і в живій українській мові: **не въсхотѣ илъгати въсакоѣ илъжа** 158б. 10. Поплутання *въ* з *оу* не рідке: **оуселитьса** 168б, **оуселихъ** 81б, **въгодити** 74, **възако**[**нѣ**]**ниса** 246б і др.; також: **паулъ** 97б.121б і **павьлъ** 119б (знане і в других

---

[1] С. Кульбакин твердить, що тут *и* підновлене, див. „ЖМ НПр" 1898 р. ч. 315 ст. 209.

пам'ятках). 11. Сполучення -ъ+*и* дає -*ы и* в Рг: **повиты и, помажоути и, поставити и**; так само **разумивъı и**. 12. Ненаголошене *е* часом передається через *и*: **кластилинъ** 130б, **съ иєрѣкимь** 260б, **оуунитила** 233, **въздыханимъ** 262б, **въпинимъ** 262б, **послоушаимъ** 3б, **поканмъса** 202, і навпаки: **къ коренфиомъ** 122а. 13. Ненаголошене *о* бренить як *у*: **кѫзлюби сѫтворьшаго** 159б (але приклади підозрілі). 14. Згідно з грецьким μαναστέριον маємо: **манастъıра** 14.59б.111, **манастъıрю** 22б, **къ манастъıрехъ** 22, **манастъıрьскии** 22, **манастъıрьскыи** 22, **манастъıрьхъ** 22, як то й по інших пам'ятках і як то й тепер бренить в живій українській мові. 15. Постійно *а* в словах: **помагати** 92, **помагаєши** 86, **помагаюшталаго** 58б.

Консонантизм. 1. Сполучення dj дає ж досить часто: **прѣпроважаєшн** 261, **прѣпроважан** 157б, **проважата** 22, **вижь** 39б. 60. 237б, **крѣженоу** 31б, **кѣжь** 63, **йспокѣжьса** 241, **дажь** 13б. 15. 40б. 80б. 143б. 154. 166б. 175, **въздажь** 44, **подажь** 113, **ѿдажь** 48б, **жажющии** 236б, **огорожаютъ** 245, **одежю** 113. 264, **одежетъ** 94, **одежемъ** 94, **осоужати** 93а, **осоужати** 97, **осоужаєши** 98, **осоужаєтъ** 93, **не осоужан** 23б. 72б, **осоужайте** 98, **осоуженъ** 130б, **осоуженоу** 103б, **осоужени** 98, **осоуженига** 253б. 255б, **осоужению** 256, **на брани побѣженъ** 240, **прѣже** 50б. 60б. 66а. 82б. 98. 124. 147б, **ражата** 66б, **рожено** 29, **рожьшима** 156, **недосажати** 33, **свобожаєши** 48, **свобожаєтъ** 66, **наслажаєтъса** 89б, **слажьша** 5б, **слажьши** 83б, **слаже** 173, **съслажата** 235, **стражеши** 41б, **стражетъ** 265б, **стражютъ** 39б, **стражѫтъ** 126, **стража** 153б, **стражюшта** 40, **стражаюштимъ** 24б, **такоже** 20б. 52б, **троужатиса** 102б, **троужанса** 67.114, **потроужаиса** 60, **оутвьржень** 135б, **късхожю** 45, **ѡбьхожѫ** 118б, **хожениа** 15, **ѵюже** 76б, **ѵюжета** 175, **ѵюжен** 250б, **ѵюжемоу** 73б.113, **ѵжжю** 110а, **ѵжжѫ** 117б, **ѵюжинъхъ** 51б, **ѵюжихъ** 72б, **ѵюжимъ** 51 і т. п. 2. Сполучення tj значно рідше дає *ч*, а не *шт*: **ищюуе** 244б, **ноуь** 274, **къ пеуерахъ** 111, **хоуѫ** 57, **хоую** 95, **хоуеши** 72б. 73б. 76. 78б. 98. 177б, **хоуетъ** 52б. 68. 72. 90, **хоуемъ** 75. 131б, **късхоуетъ** 275, **късхоуи** 140б, **похоуетъ** 64б і др. 3. Тверде *р* часте: **коруться** 244б, **коржщагоса** 216, **моржъ** 265б, D[1] **сътворѫ** 192. 243б, **ц҃р҃ѫ** 263 і др,; пор. ще **трапеза** 260б. 216. 252б. 260. 4. Отвердіння шиплячих: **кънижьникъ** 242б, **матежъ** 235б, **ороужъе** 228б. 240. 255, **слоужъбоу**

257, наѹѣнетѣ 243б, брашѣна 240, испрошѣ 255б, многашѣды 243, немощью 240. 5. Отвердіння губних: кръвѣ 262, часті форми Ab¹ на *-ъмъ*, *-омъ*. 6. М'ягке *ц*: кѣньць 183б. 246, старьць 239, вѣдовицамъ 15б, житьница 183б, коньца 131. 246, мьрьцаѧ 10б, отьца 112б, пѣтица 79. 270, приницати 104б, горѣ имѣимъ с҃р҃д҃ц҃а 260, на оулицахъ 267, агньцю 260б, творьцю 264б. 7. Зникнення *д* в слові семи 261. 8. Зникнення *г*, як результат його придихової (=h) вимови: изниѥть 237 (= изгниѥть). 9. Зміна *кр* на *хр*: хрьщеноу 247. 10. Зміна *мн* на *вн*: вѣножьство 183б (пор. в Словнику П. Беринди кѹ҃вната 97, сучасне діял. ківната). 11. Вимова ѳ: тьмьѧнъ 21б. 129б, серадѳимъ 256, єлисавеѳь 45б. 12. Як і в інших пам'ятках, маємо тут: ієлишьды 71, мъногашьдъі 64. 127а. 243. 179, тришьдъі 1б, отже тут нема зміни *ж* на *ш*. 13. Sk перед ě без зміни в виразі зълобѣ женьскѣ 180б. 14. Зміна *зн* на *жн*: съблажнаюштаѧ 23б.

Морфологія. 1. Ab¹ часто на *-омь*, *-емь*, але часто й на *-ъмь*, *-ъмъ:* корошьнъмь 150б, крѣменьмь 45б, гнѣвъмь 151, даръмь 48б, кнѧзьмь 47, миръмь 181, нѡровъмь 109, словъмь 59б, сребръмь 111б, медъмь 266б, промыслъмь 15б, разумъмь 45б, страхъмь 44. 59б. 256б. 262б, оумъмь 262б, оурокъмь 237, огньмь 185, олтарьмь 255б. 2. D¹ на *-ови*, N³ на *-ове* і G³ на *-овъ* частенько: коневи 2, моужеви 159б, олтареви 188б; дарове 170б, садове 269б. 270б, соудове 131, с҃н҃о҃в҃е 14. 49. 251, оудове 203б, цвѣтове 269б, ѹарове 213; грѣховъ 241, вождевъ 7б, даровъ 158, ларевъ 272б. 3. N³ і Ac³ на *-ъ*: на пѣтицѣ 171б, Ac³ ѣ 36б. 171б, пиганицѣ 268, ларѣ 272. 4. L¹ въ медѹ 268б. 5. Прикметники на *-ан*: плътѧныи 256, так само: багранищѫ 87. 6. G¹ на *-ого*: малого 76, вьсакого 45.60б.63.245б. 7. Займенник D¹ токѣ 47б. 8. Pr на *-ть* панує; в закінченні *-ѥть* часом відпадає *-ть*: трѣбоуіе 12б, також іе 12б. 65б. 116. 150б. 159б. 164б .168б. 170б. 8. Приказовий спосіб з *ъ* дуже частий: вънидѣмъ 263, не мозѣмъ 251, отъвьрзѣмъ 250б, приимѣмъ 261б. 262, имѣимъ 260, станѣмъ 100, боудѣте 250б, не окрадѣте 250, не лъжѣте 250, покажѣте 272, не мозѣте 262, вънемлѣте 122, ѹтѣте 257б, живѣте 110б, изъмѣта 110б, ѹбѣта 111 і др. 9. Імперфект на-*ах*: теѹахѹ 270б. 10. Будучий час: соудиѫ имоуть имѣти 78 (= імітимуть). 11. L³ на *-хъ*

зам. -*мъ*: потъщися по нихъ 7 (пор. сучасне: по горах). 12. В словнику дуже багато цікавих слів: бесѣдоующите бесѣды неподобьныа 260, въ коръзѣ 267б, къръзо 1б, бѣжи грѣха 9б, вельми 28, веселоватися 9б, глумися 73б, не гладали ующега доброты 175, годѣ 64, гърньцю 150, гривьна 139б, гоубить 31б, дароуи 13б, отъ горы до долоу 269б, дѣлати 72б, заблоудивъ съ поути 48, завидьливыи 165, зазираємъ 63б.73, даждь зимномоу теплотоу 39б, казати 5б, кажеть 126, клопотъ 265б, користь 3б, ласкавъ 25, леуьць (лікар) 53, лоуче 165б. 168б. 173, 179, с҃н҃ оу мои любыи 112, лѣпымъ 26б, людина обидѣти 26, не мини 80, съ моужатицею не посѣди 175б, навыкнеши 162, напасть 17б, напослѣдъкъ 139б.149.183б, ненавиди 74б.76б, николи 37б, обараєтьса 66б, обоє 93б, озиранса 255б, ухъ мънѣ 36.39б, пагоуба 46.267б, пакость 28.192, пытаи 15, погынеши 28б, погынеть 155, погынемъ 86б, подобаєть 51, покрыи 11б, помагаи 17б, поноуди 38б, попелоу 90б, посѵплаєть лице 181б, прибѣгни 50б, приазниж 28, поута 139б, роспытаи 63, рокоу рекъше лѣтоу 123б, рота 201, сварь 137б, не сварися 161.161б.174, свита 272, осьрдоболи 52б, гасти не до сыти (= не досить) 240б, съкъруивъшагося 38б, съпоноу твори плъти 65б, въ соусѣдѣхъ 10, тоугы 146б, тоужиши 126, тѵжить тѣло и отънемагаєть 49б, тоужи 126б.248, потоужи 54, тажько 19б.36б, стенюштю тажько 52б, оукори 156, оупиваіжться 10, оутѣха 137б, ующеши 98б, къдазити въ ухызины 95 і т. п. Через те, що серед статей 3б 1076 р. деякі може місцевого походження, словник цеї пам'ятки цінний і цікавий.

Література. *А. Н. Оленинъ*: Письмо о камнѣ Тмутороканскомъ, Спб. 1806 р., есть знимок зо Збірника 1076 р. — *И. Пенинскій*: Славянская и русская христоматія, 1828 р., тут дано статтю про читання книг,— прочитано дуже добре ті місця, які тепер нечиткі.— *А. Востоков* використав Збірник 1076 р. для свого Словника 1858-1861 р.—*Ѳ. Буслаевъ*: Историческая христоматія, М. 1861 р. ст. 289-306, деякі уривки та примітки до них.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія", т. X ст. 26-27, 426-435, виписки; вид. 2-е 1882 р. ст. 27-28. — Й о г о ж: Славяно-русская палеографія, Спб. 1882 р. ст. 116-119, — дано зміст, опис мови й письма. —*В.*

Шимановскій: Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ, Варшава, 1887 р.; в додатку до цеї книжки дано повний текст Збірника 1076 р. Видання мало критичне й мало наукове: головні його хиби: 1. Шимановський (учень Будиловича) не відріжнив давній текст від потім підправленого й зіпсутого, 2. Не скрізь розумів текст і дав невірне читання, бо не рівняв його з грецьким оригіналом або з подібними іншими слов'янськими текстами (звичайно, там, де це було можливим) і 3. Допустив в виданні занадто багато коректурних помилок. Взагалі, оперує старими методами, що й відмітила критика: *А. И. Соболевскій*, „ЖМНПр" 1888 р. ч. 255, лютий, ст. 524-527; *А. Смирновъ*: Разборъ книги В. Шимановскаго, „РФВ" 1888 р. т. XIX № 1 ст. 74-117, — різка рецензія, зве книжку Шимановського шкідливою; V. Jagić: Die Ausgabe des altruss. Codex vom Jahre 1076 nebst den Berichtigungen Simony's, „Archiv" 1888 р. т. XI ст. 233-241, 368-383,—цінна стаття про Святославів Збірник і рецензія на основі матеріялів П. Симони. Усі рецензії признали видання Шимановського незадовольняючим і підкреслили потребу нового видання. „Під свіжим враженням різкого тону" рецензії Смирнова Шимановський поїхав до Петрограду і перевірив своє видання з оригіналом; яко результат цього появився його різкий „Отвѣтъ критику. Дополненіе къ книгѣ: Къ исторіи древнерусскихъ говоровъ", Варшава, 1888 р. 42 ст.; на цей „Отвѣтъ" відповів Смирнов статтею: „По поводу изданія Сборника 1076 года" в «РФВ» 1888 р. т. 20 кн. 3-4 ст. 303-310 і доказав, що поправки Шимановського потребують нових поправок. В 1894 р. В. Шимановський дав друге видання своєї праці: „Сборникъ Святослава 1076 г.", Варшава, 1894 р. X+124+IV ст.,—тут автор знову звірив своє видання з оригіналом і приняв на увагу вказівки критики; на жаль, не дав нового досліду про пам'ятку. На цю працю дали рецензії: 1. *Н. Некрасовъ* в „ЖМНПр" 1897 р. ч. 313, жовтень, ст. 393-419; росповівши історію видання Шимановського, Некрасов подав на 22-ох ст. спис ріжниць між 1-м та 2-м виданням і тому признав це 2-е видання можливим для наукового вивчення. 2.

С. Кульбакинъ: Святославовъ Сборникъ 1076 года въ послѣднемъ изданіи, „ЖМНПр“ ,1898 р. ч. 315, лютий, ст. 203-209, подає помилки видання що до ст. 161-188, а також підкреслює, що Шимановський не відділив і тут нового від тексту старого; загальний його висновок: потрібно нове наукове видання, бо „точная научная характеристика языка Сборника по изданію 1894 г. г. Шимановскаго едва ли возможна“ (ст. 209).—*В. Бобровъ*: Къ исторіи изученія Святославова Сборника 1076 года, Казань, 1902 р.—*В. Бобровъ*: Къ исправленію печатнаго текста Сборника 1076 года, „РФВ“ 1902 р. т. 47 ст. 243-258, т. 48 ст. 469-476, автор на 20 сторінках дає поправки до 2-го вид. Збірника на основі порівняння з оригіналом; чому ці поправки часто нічого не виправляють, бо подають те саме читання, що й у Шимановського? — V. Bobrov: Zur Wiederherstellung einiger unleserlichen Stellen in der Handschrift Sbornik Svjatoslava vom J. 1076, «Archiv» ,1902 p.t.24.—*Ол. Шахматовъ-Аг. Крим-ський*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р. ст. 40-51, замітка В. Дем'янчука.

---

4. Архангельська Євангелія 1092 року.

Євангелія 1092 р. Архангельською названа тільки випадково: в 1877 р. її привіз до Москви селянин з Архангельщини і продав антикваревi С. Большакову, а той перепродав її за 500 рублів Московському Публичному й Румянцевському Музеям (в 1924 р. перейменовані на „Публичная библиотека Союза ССР имени Ленина“), де вона й зберігається під № 1666.

АЄ—це рукопис в чвірку, розміром приблизно 20,5×16,0 cm, писаний на пергамені. Пергамен не однакової якости, — єсть дуже тонкий і добрий, але частенько єсть і грубий; обріз пергамену нерівний, часто листи навіть не повні; трапляються й дірочки. Усіх листків 178, зшитих в 23 зшитки, — 21 зшиток по 8 листків, 1 на 4 листки, а останній—на 6 листків.

Писано Євангелію уставом, по 21 рядку на сторінці. Писало п'ять рук: 1. лл. 1-76, це перша частина книжки, писана уставом трохи більшим від 2-ої частини, на 3 mm високим; в деяких місцях письмо похилене вперед; 2. лл. 77-175 верх, може й 177а, письмо тоньше й трохи менше від 1-ої частини, на 2,4 mm високе; 3. лл. 175 (без верхньої частини) -176; 4. л. 177б — відмінне, велике письмо, пізнішого часу, може десь кінця XIII в.; 5. л. 178б, на самім долі якого під заставкою праворуч написано: **Завидъ пăлъ бѣ.**

Час напису Євангелії зазначено в другій частині її, а саме—на лл. 174б і на 175а познаємо писаря— тут уміщено післямову до книжки, що кінчиться так: **Іще въ тѣхъ мысльхъ блоудлъ съблазнилъся боудоу пиша·не мозѣте... братиє клати·нъ исправите·и Бѣте· и простите оубогоую мою· дшю. мене грѣшьнаго. рекъше· мнѣка.** Останній рядок 177а листа містить і дату: **коньчă азъ пѣ· тъмиѧ· въ лѣ ѕч презвутѣ грѣш.** Рік 6600-й від сотворення світу, — це й буде рік 1092-й нашої ери. На жаль, цей останній цінний запис дуже витертий і нечиткий (див. знимок), а самий листок 177а писаний письмом, яке має деякі — правда, незначні,— відміни від письма 2-ої частини.

Дата 1092 р. знаходиться, таким чином, тільки в 2-ій частині, яку писав Мичко; палеографичні дані цеї частини не суперечать 1092 року. Але серед учених нема згоди що до определення часу написання 1-ої частини; напр. А. Бичков, що перший писав про цю Євангелію, уважав 1 частину за пам'ятку кінця XII-го або навіть XIII-го віку; 3-5 частини—XIII віку. Навпаки, Дювернуа та Є. Карський уважають 1 і 2 частини одночасними; інші частини Карський уважає пізніщими, а ч. 5-та, що писав її Завид,— це письмо XII віку. Частину 3-тю, цеб-то лл. 175-177б Н. Дурново вважає за писану одною рукою, що писала й 2 частину, але лл. 175-176б вицвіли і пізніщий писар підновив їх; частину 1-шу Дурново вважає теж за пізніщу, але не пізніщою 2-ої половини XII-го віку.

Зміст пам'ятки — Євангелія апракос, цеб-то Євангелія по порядку читань в церкві. Початок утрачений: Євангелія роспочинається Іоаном IV[5], зачало

12,—це місце, скажемо, в Євангелії Остромировій уміщено на л. 29б, — значить, в нашій пам'ятці перші приблизно 29 листів, може перші 4 зшитки по 8листків загинули. Між лл. 48-49, 52-53 і 84-85 також загинули листки.

Євангелія в дуже старій і тим цінній оправі,—від неї збереглися голі дошки, стягнені рамінцями та шнурками; якого саме часу оправа, трудно сказати, хоч Г. Георгієвський уважає її за оправу кінця XI-го віку (див. знимок).

Який був оригінал АЄ, того остаточно не вирішено. Ще А. Дювернуа переконуюче доводив, що ця пам'ятка списана з глаголицького оригіналу, з чим погоджується тепер й П. Бузук; трудно тільки вирішити, чи не було ще якогось посереднього списку. А. Кримський кинув був думку, що ця Євангелія повстала в Галичині[1], але переконуючих доказів на це не маємо. Пам'ятка тепер загально вважається за українську[2].

Правопис АЄ такий самий, як і в інших українськихъ пам'ятках XI-го віку. 1. Букву ѥ ставиться на початку слова чи складу; дуже часто стоїть вона й по *л*, *н*, що тут визначає, звичайно, тільки правописну традицію, а не вимову, бо ж частіще по *л*, *н* ставиться просто *е*. 2. Панують форми з йотованими голосними по голосній: **ꙗюда** 89.93, **дїаволъ** 154, навіть частенько **ꙗзъ** (особливо по *и*) 7.17.18.20.21.25.71.100б, **ꙗможе** 99.9б; форми з роззівом не часті: **диаволъ** 154, **покаание** 14 і др. 3. Постійно **ꙑ**, а **ы** нема. 4. Як південно-слов'янська риса оригіналу позосталося поплутання **ѣ** та **ꙗ**, але рідке: **нꙑнѣ** 32.87.87б.142б і звичайне **нꙑнѣ** 87б.99 і др. 5. М'ягкість *л*, *н* часом зазначається гачечком справа: **ль**, **нь**. 6. Частий надрядковий значок в формі двох крапок, звичайно ставиться над другою голосною при збігу голосних.

В мові АЄ досить багато східно-слов'янських рис. *Вокалізм.* 1. Поплутання носових з чистими ду-

---

[1] Филологія и Погодинская гипотеза, 1904 р. ст. 69-70.

[2] Українською АЄ визнали ще А. Шахматов в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 74, А. Соболевський в „Унив. Изв." 1887 р. кн. 5 ст. 52-53 і др.

же часте: боудетъ 18б, идоу 14б; в кінці рядка часто пишеться ж, коли бракує місця для оу. 2. Зникнення глухих звуків дуже часте: кто 18, никто 7б.15.18б.87, два 92, мнѣ 88б, князь 18.87б.88, уто 87.88б.104 і сила інших, і поруч з тим: къто 21б, мънѣ 15.18б.88б, къназь 18б, уьто 22; вокалізація глухих не часта: шедъ 89; пропуск слабого ъ, ь часто зазначається надрядковим значком (дві крапки). 3. При сполученні з плавним глухий ставиться перед ним майже завжди: зьрно 11б, уьрвь 61, испьрва 18б, съвьршихъ 16б, жьрти 90, мълва 92б, испълнена 19б, навіть изкълкъше 133 і т. п.; часті форми скьрби 19б, скьрбѣти 95б, скьрбмаше 94, прискьрбьна 95б, які Ягіч зве українськими (див. вище ст. 102)[1]. 4. Повноголосних форм мало: беремя 139б, метаχоу жеребця 110б, оумерети 95; т. зв. 2-й повноголос: вълъски 144б, цьрькъвь 168б. 5. Часом ъ передається через *и*: уто ієсть оудокиє рѣщи 79б, кѣсѣда бо твоя ракы та творить 98, двѣ ризи 151б, яко призри на съмѣрение моє 126б, не оудобляють ієи 168б, како поуть можемъ кидѣти 99, овьца по немь идоуть. яко кидать гласъ іего 6, аще къі кидѣлъ къ къіи уасъ тать придеть 61б, кидикъше (чудо) народи, уюдишася 32б і др. 6. Надзвичайно часто ставиться *е* по *р*, *л*: врема 87б.167, дреко 151б, посредѣ 13б.91, предъ 88.98, пре- дуже часто, сребро 89б, средъі 133, оумрьть 87, урева 22б, урела 61, козлежай 91 і т. п., а це рахується ознакою східно-слов'янською. 7. Буває, але рідко, поплутання ъ з *е*: кѣсѣда 98, съвѣдетеля 97 і др.[2]. 8. Поплутання ъі з *и* не часте: до годъінъі 111, постъідъітьса 80б (і поруч: постъідитьса), рибъі 163 (і

---

[1] *А. Шахматовъ*: Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка, 1915 р., на ст. 158 і 183 пояснює ці форми, як результат церковного давньоболгарського впливу.

[2] Через це поплутання Є. Карський про походження Архангельського Євангелія висловлює таку гіпотезу: „Придется предположить,—пише він,—что югославянскій оригиналъ, происходящій изъ восточной Болгаріи, былъ сначала переписанъ на югѣ Руси, напр. въ Кіевѣ; эта послѣдняя копія была переписана гдѣ-либо въ средней Руси; среднерусская копія послужила оригиналомъ для писцовъ Архангельскаго Евангелія", див. „РФВ" 1913 р. т. 69 ст. 476-477.

поруч: рꙑбꙑ), облекоша їєго въ рꙑзꙑ 118, рꙑзꙑ 102б. 108. 110б і др. 9. Початкове ѥ рідко дає *о*: одинъ 96. 101б, одиного 129. 10. Сполучення в Pr *-ть+и* дає *-ти и* або *тъı и*: поуꙗтети и оц҃ъ мои 11б, разоумѣ їс҃ъ іако хотѣти и въпрашати 19, призꙑва въпрашашети и 73, поутети и оц҃ъ 87, мардѳа приатъı и 126б, тъгда поатъı и диаволъ 7.154, паки поатъı и диаволъ 154, молѧхоути и 2б, прѣдасти и 40, дасти и 51, творити ѩ, приведохъı и 38, призваꙑ и 40, оубиѥмъı и 43; так само: възима 15б (1 поруч: възима) і др. 11. Редуковане *и* в першій частині звичайно передається через *и* (рідко ъ), а в другій частіше через ъ: побиють 7б, оубꙑють 92.98б, лѣтью 92.

Консонантизм: 1. Сполучення dj дає *ж* надзвичайно часто: преже 90.95.98, прѣже 16б.18б.21.43б, межю собою 19.99, дажь 16.72, бижю 2.9, жажю 1б, положю 99, поражю 95, прихожю 1б, стражю 61б, соужю 13.88б, газнижю 168б, охожаше 157, рожьшюсѧ 144б, троужьшеисѧ 140 і др. 2. Сполучення tj>*ч* значно рідше: скрьжьуеть 81б, хоую 22.95.95б, хоуеши 93, хоуете 104 і др. 3. Шиплячі звуки *ж*, *ч*, *ш*, *щ* тут звичайно м'ягкі. 4. М'ягке *и* дуже часте: ниць 96, младеньць 126б.156, отьць 88б.15, стоуденьць 1б, тельць 73, горьницю 90, десницю 118, коупьцю 132, пьшеницю 91б, тьмьницю 91б, блоудьницами 72, дѣвица 32, нарицаѥмъıи 93, нарицаите 44. 5. Тверде *р* рідке: приобращеть 80б. 6. Зміна *зн* на *жн*: съблажьнюсѧ 95, ражнѣвасѧ 44б, ражнѣвавъжесѧ 73; в двох останніх прикладах випало *г*, бо вимовлялося як h. 7. Поплутання ѳ з *т*: назареѳъ 154б.157, назареѳа 152б, сареѳтоу 165. 8. Вимова *ф* як *п*: прокопиа 169 (в рубриці).

Морфологія: 1. G¹ N³ Ac³ слів жіночого роду кінчаться на *-ъ* (укр. *і*), а не *а*: недѣлъ 86б.88б, пр҃рцъ 157б, с҃тоѣ мунцъ 169 (все в рубриці), ждоуще захарию 167, дамъ тобѣ клоуъ 168 і др. 2. Ab¹ основ на *о* частенько кінчаться на *-ъмь*, *-ьмь*: кѣтрьмь 158, исоусьмь 98, постьмь 157, пьретьмь 43б, ложьмь 49, ножьмь 96б і др. 3. Закінчення D¹ на *-ови* часте: андрѣови 11б. 86б, архиереови 97.101б, иоанови 157б, петрови 95б.98, сѣиноки 87б і др. 4. Закінчення *-ого*: ѥдиного 73.104. 129. 5. Числівник: до семидесать 157. 6. Займенники в D¹ L¹ часто тобѣ 81б.90.91б.95.99.111.168б, собѣ 14б.

15.49.87б.90б.99б.153. 7. Майже постійно Рг на *-ть*: подобаѣть 14, любить 20. 8. Відпад *-ть* в *-еть* рідке: може 49, приде 18.18б.19.20.22б.87, також ѥ 22. 9. Дуже часто приказовий спосіб з *ъ*, як і в сучасній українській мові: призовѣте 44б, идѣмъ 18б, поидѣмъ 96, идѣте 44б, идѣта 90, отидѣте 32, придѣте 44б.139б, боудѣте 18б, пребоудѣтесѧ 95б, сѧдѣте 95б, осмѣѣте 13б, покажѣтесѧ 64, възбрѣзѣте 45, заколѣте 73, имѣте 15. 96.100, възмѣте 45.139б, примѣте 90б.94б, въстанѣте 18б.96, изнесѣте 72б, не плачѣтесѧ 55, облѣцѣте 72б, рѣцѣте 44, тълцѣте 162б, ищѣте 162б, въсплещѣте 13 і др. 10. Ознакою східно-слов'янських пам'яток треба рахувати також дуже частий імперфект стягненої форми; правда, знають його й південно-слов'янські пам'ятки, але меньше; в АЄ, по підрахунку Бузука, 224 форми стягнених і 143 нестягнених імперфекти. 11. Імперфект на *-ѧ-* зам. *-ѣа-* не рідкий: идѧше 92.97, молѧше 95б, сѣдѧхъ 99б, сѣдѧше 97.98, сходѧше 150. 12. Дієменник на *-ть* зам. *ти*: не имоуть къкоусить съмьрти 80б. 13. Зміна ѧ на ѣи: съжалижеси петръ 21б. 14. Будучий зложений час: пеуаль имѣти имате 19б (= матимете).

В *словнику* не бракує цікавих виразів: приде година 19, жаданиѥмь 90, напасть 95б, радощами 126б, ротитисѧ 98, тоужити 95б, да оуморать ѥго 97, хлѣбъ таѹьнъ 5, іѥана (але це на л. 177б, а він з XIII в.) і др. Родовий відмінок в ролі знахідного: обличить мира 18б.

В 1912 р. Архангельську Євангелію видано в Москві трохкольоровою фотоцинкографією; видання на кошти Румянцевського Музея, за виданням доглядав Г. Георгієвський. Видання вийшло надзвичайно цінне,—повна й близька імітація оригіналу: трохкольоровий друк передав письмо дуже близьким до оригіналу, навіть з його плямами від пальців і т. п.; папір підібрано так, що він добре імітує пергамен; оправу до найменших дрібниць зроблено так, як в оригіналі (див. знимок). Взагалі, видавці пильнували випустити таке видання, щоби воно по можливості заміняло оригінал. В більшості це й удалося видавцям, хоч єсть і певні дефекти, так що те, що не трудно читається в оригіналі, тут читається з трудом, або й зовсім не-

читке. Те, що вжито було червоного кольору на цілу клішу, дало червонавий відблиск на багатьох сторінках, а це при читанні рябить в очах. Видання не замінить оригіналу зовсім, але все-таки для звичайних довідок можна сміло звертатися до нього.

Література. *А. Ѳ. Бычковъ*: О вновь найденномъ пергаминномъ спискѣ Евангелія, „Записки И. Академіи Наукъ" т. 29 кн. I або „Сборникъ" т. 17, Спб. 1877 р.—*Архимандритъ Амфилохій*: Описаніе Евангелія 1092 года (сличеннаго преимущественно съ Остромировимъ Евангеліемъ), „Древности Моск. Археолог. Общества" т. VII, 1877 р., 32 ст.+X таблиць знимків.—*А. Дювернуа*: О критическомъ значеніи Архангельскаго Евангелія, хранящагося въ Московск. Румянц. Музеѣ, „ЖМНПр" 1878 р. ч. 199 кн. X ст. 181-219.—Отчетъ Моск. Публичнаго и Румянцевскаго Музеевъ за 1876-1878 г.г., М. 1879, ст. 87-90. — *А. Соболевскій*: Источники для знакомства съ древнекіевскимъ говоромъ, „ЖМНПр" 1885 р. ч. 237 ст. 356.—*Г. Воскресенскій*: Евангеліе отъ Марка, Серг. Посад, 1894 р. ст. 15-16.—*Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка по 112 рукописяхъ Евангелія XI-XVI вв., М. 1896 р., ст. 14-15, 163-179.—*Г. Георгіевскій*: Архангельское Евангеліе 1092 года, М. 1912 р., 10 ненумерованих сторінок, додаток до роскішного трохкольорового фотоцинкографічного видання Московського Румянцевського Музея.—*Е. Карскій*: Архангельское Евангеліе 1092 г.; по поводу изданія Румянцевскаго музея (М. 1912), „РФВ" 1912 р. т. 69 кн. 2 ст. 467-477, тут і огляд мови.—*Н. Н. Дурново*: Архангельское Евангеліе 1092 года, Изданіе Румянцевскаго Музея, „Извѣстія" 1913 р. т. 18 кн. 2 ст. 348-349.— *Н. Н. Дурново*: Смягченные согласные во 2-м почерке Архангельского Евангелия, „Ученые Записки Высшей Школы города Одессы", Одеса, 1922 р.; див. «Slavia» II.1 ст. 134-135, 1923 р.; рец. Е. Тимченка в «Украина» 1925 р. кн. 1-2 ст. 190-191. Цю саму працю, переробивши й виправивши, автор видрукував вдруге: К истории звуков русского языка. II. Старославянские смягченные согласные в Архан-

гельском Евангелии, див. «Slavia» 1924 р. річн. II кн. 4 ст. 599-612.—*Петро Бузук*: Про мову найдавнішої української Євангелії, «Записки історично-філологічного відділу» 1927 р. т. XII ст. 1-11. — *Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII века, как памятники старославянского языка, «Южносл. Филол.» 1924 р. кн. IV ст.80-82.

5. Турівські Листки чи Турівська Євангелія.

Куратор Виленської шкільної округи (1864-1868), Ів. П. Корнилов (1811-1901) не мало працював для збірання давніх рукописів та стародруків, чим і поклав початок рукописному відділу Виленської Публичної Бібліотеки. Корнилов посилав своїх довірених людей в археографічні поїздки, які вишукували йому забутки церковно-слов'янської старовини; під час одної такої поїздки з доручення Корнилова в 1865 р. Н. І. Соколов і знайшов нашу пам'ятку, що зберігалася при Спаській церкві в м. Турові (Мозирський повіт на Мінщині), звідки й назва її[1].

Наша пам'ятка складається з 10 листків в чвірку, розміром в 21×17,5 cm, писаних в один стовпець, по 18 рядків на сторінці; розмір писаної сторінки 15×10,5 cm. Місце для письма розліновано грубими лініями, які виразно знати й тепер. Писала одна рука; правда, л. 10а робить враження трохи іншого письма, вищого й тоньшого. Письмо старанно й гарно написане досить великим уставом (висотою в 3,5-4 mm), який своїм характером близько нагадує письмо Остромирової Євангелії; в деяких місцях письмо

[1] Євангельські листки Корнилова, про які згадує Н. В. Волков в праці: Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI-XIV вѣковъ, Спб. 1897 р. ст. 50 № 6,— це тільки непорозуміння: це листки з Турівської Євангелії, які вперше оголосив Срезневський. Про ці ж листки Корнилова згадує ще й сам Срезневський в своїй „Славяно-русская палеографія" 1885 р. ст. 129, звідки звістку взяв, певне, й Волков.

вузьке й стиснене (як і в Хиландарських Листках); текстом своїм ТЄ так само майже однакове з ОЄ. Пергамен доброї якости. Зміст пам'ятки — Євангелія апракос, від якої збереглося тільки три уривки: І. л. 1-й, Єв. Іоана X 1-9, 17-20; II. л. 2-й, Іоана XII 27-34, а на звороті запис 1513 р.; і III. лл. 3-10, всього 8 листів, де вміщено вже без перерви: Матв. XXIV 40-44, XXV 14-30, 1-13, XV 21-28, Лука IV 31-36, V 1-11, 17-26, VI 31-36, V 27-32, VII 11-12[1]; крім цього, на полях листа 6б другий запис 1508 р. В пам'ятці маємо 11 ініціялів, — **Я** 6 раз, **Р** 4 рази і **О** один раз; в ініціялах ужито фарби червоної, синьої й зеленої; заголовки перед кожним зачалом розмальовані циноброю.

На нашій пам'ятці в двох місцях маємо довгі дарункові записи для Преображенської церкви в Турові князя Костянтина Івановича Острізького. На полях л. 6б вміщено запис князя з 2 травня 1508 р.: **Надали єсмо к турове и записали у єуліи ко цр҃кви бж҃ей к пр҃ешображению... садъ с пасекою и поле зъ сеножатьми и, с (о)зеры и зъ жамѣжьками;** в другім запису на порожнім л. 2б кн. Острізький записав 10 лютого 1513 р.: **Надали єсмо к тѹрове и записали, оу єуліи, к цр҃кви бж҃ии, к пр҃ешображению... три поли**[2]. Ці записи виразно свідчать про те, що на початку XVI ст. Турівська Євангелія була ще цілою і належала Турівській Спаській церкві; записи були дуже важливі для церкви, і їх ніколи не писав би кн. Острізький в неповну Євангелію або в таку, якої не вживано за Богослуженням; сама ціль таких дарункових записів на Євангелії — знаходитися на престолі — говорить про те, що в 1508 р. наша пам'ятка була ще богослужбовою, а тим самим і повною[3].

---

[1] В Остромировій Євангелії цим уривкам відповідають лл. 35б-36, 42б-43, 83-92б.

[2] Записи повно видрукувано у П. Гильтебрандта 1869 р.; в IV т. „Археографическій Сборникъ“ № 1 і 2, а також у Срезневського в його „Свѣдѣнія и замѣтки“ 1875 р. № 45 ст. 118-119.

[3] На Волині був добре знаний звичай писати даровизни церквам на порожніх місцях Євангелії; таку запис з 1560 року,

Місто Турів з околицями належало литовському маршалу Михайлу Глинському; посварившись з королем польським Сигизмундом, Глинський на початку 1508 р. підчас війни перейшов на бік московського князя Василя; війна скінчилась зле для Глинського, бо по мировій умові з 8 жовтня 1508 р. Турів остався за Сигизмундом і перейшов до маєтків кн. К. І. Острізського, який і поспішив дарувати соборній Турівській церкві свої надання. Виникає питання: чи кн. Острізський писав свою запис 1508 р. на Євангелії, що й до того була в Спаській Турівській церкві, чи може прислав до Турова свою давню Євангелію разом з актом надання? Для відповіді на це не маємо данних, бо взагалі долі ТЄ до 1508 р. не знаємо. Пізніще, мабуть під час релігійних колотнеч, ТЄ була знищена, — лишилось тільки 10 листків з неї. До 1915 р. пам'ятка зберігалася в рукописнім відділі Виленської Публичної Бібліотеки, а 1915 р., підчас евакуації Вильні, вивезена до Ярославля, де—як каже поголоска—й згоріла в 1920 р. з іншими рукописами[1].

Правопис: 1. На початку слова чи складу дуже послідовно, як в ОЄ, пишеться ѥ, рідко ꙗ; часом знаходимо ѥ й в середині слова по м'ягких приголосних л, н. 2. Часто й правильно вживається ѫ. 3. Скрізь пишеться ѱ, шт нема. 4. Надрядковий знак—крапка над голосною.

Головніщі ознаки мови ТЛ такі. 1. Носові звуки вживаються досить правильно, але й часте поплутання їх з чистими; особливо часта плутанина ѧ та ѩ, а поплутання ѫ з оу тут відоме тільки 9 раз при більше сотні правильних прикладів. 2. Повноголосна форма тільки два рази в слові серебро Зб.46. 3. При сполученні з плавними глухий звичайно ставиться по

маємо, напр., на Вербській Євангелії,—даровизна Михайла Івановича Росальського та Василя Ванковича Мировицького з жінками; про цю Євангелію готовлю окрему статтю.

[1] Цікаво, що Н. Каринський в „Образцы письма" 1925 р. на ст. 19 твердить, що ТЄ зберігається в б. Виленській Публичній Бібліотеці, але це чи так, бо пам'ятку з Вильні вивезено ще в 1915 р. Є. Карський в „Палеография" 1928 р. ст. 23 пише: „Исчезнувшая Виленская Публичная Библиотека".

них: **исплъниша** 8, **прѣмлъуи** 7, **тружьникомъ** 4б, **Шкрьзи** 5б і др., але один раз **ѵмьрѣша** 10б. 4. Сполучення dj скрізь дає **жд**, але в замітці на л. 6б читаємо **до рожьства**; поруч **прѣ**, але в скороченні. 5. Риса другорядна—м'ягке **ц**, напр.: **овьца** 1, **овцамъ** 1.5, **оц҃ь** 1б і др. Тверде *р*: **двьрь** 6. 6. Pr на **-ть** постійно. 7. Єсть випадки вживання **и** зам. **ѣ**, напр.: **видать глась** ѥго 1 (в ОЄ **вѣдать**); в приказовім способі маємо **ѣ** або **и**, напр.: **ѣждѣте** 3, **възмѣте** 4б, **идѣте** 5б, **вземетѣте** 7б, також: **дадите** 4б.5, **коупите** 5б, **вздите** 5б; цікаве: **възѣди** 7б і **изиди** 8. 8. Імперфект на **-аа**: **хотааше** 2, **молаахѫ** 6.

Інші ознаки. 9. Глухі звуки вживаються дуже правильно; зникнення слабого глухого зазначено тільки в **мнози** 1б, **множьство** 8, **ѵ'то** 9, **кто** 9 і **поуто** 10б; вокалізація зазначена дуже рідко: **шедъ**. 10. Поплутання **ѣ** з **е** помітно тільки по **р**, напр.: **посредѣ** 7. 11. Йотації часом не зазначається: **поклании҃е** 10б. 12. Перед голосним ставиться **и**, але буває й **ь**, напр. **татыѥ** 1. 13. Sk перед ě дає *ст*: **генисарьтьстѣ** 7б. 14. Епентетичне **л** вживається правильно скрізь. 15. D[1] **симонови** 8. 16. Ab[1] на **-омъ**: **гласомъ** 7, але **ложьмь** 8б. 17. G[1] з ст.-сл. закінченням: **Ѡ земла** 7б, Ac[3] **мрѣжа ваша** 7 і др. 18. Прикметники постійно в нестягненій формі: **цоуждааго** 1, **имоуцюоумоу** 4б, **мѫдрѣимъ** 5 і др. 19. Імперфект звичайно не стягнений: **подобааше** 4б, **съпаахѫ** 5; до слова **оужасахѫсѧ** 7 дописано **л** зверху. 20. Словник той сам, що і в Остромировій Євангелії, з дуже рідкими ріжницями.

Форма письма та язикові ознаки дають змогу віднести нашу пам'ятку на XI-й вік. Срезневський в 1875 р. писав: „Туровское Євангеліе моложе Остромирова Євангелія и старѣе Минеи 1096 и 1097 г.г." (ст. 120)[1]. Списано ТЄ з південно-слов'янського оригіналу. Уже Соболевський відносив ТЄ до числа пам'яток київських.

---

[1] *Н. М. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р., ст. 6 про ТЄ пише, що воно належить до XI в. „или самое позднее к первой половине XII в.".

В. Стасов в своїм труді: „Славянскій и восточный орнаментъ“ 1884-1887 р. зарахував був ТЄ до білоруських пам'яток. Справедливо проти цього виступив А. Соболевський: „Отрывокъ ТЕ можетъ быть считаемъ написаннымъ въ западной Руси единственно потому, что въ началѣ XVI вѣка онъ находился въ одной изъ церквей Турова; но если руководиться подобными данными, то придется считать Саввину Книгу написанною подъ Псковомъ (она поступила въ патріаршее книгохранилище въ Москвѣ изъ Псковскаго Середкина монастыря), нотный кондакарь XII в. Имп. Публ. библіотеки—въ Нижнемъ Новгородѣ, Добрилово Евангеліе—въ Москвѣ. Языкъ ТЕ не заключаетъ въ себѣ ничего бѣлорусскаго, и если уже относить этотъ памятникъ къ какой либо группѣ, то всего удобнѣе дать ему мѣсто между памятниками кіевскими[1].

Література. *И. И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, Спб. 1867 р., № XXXIII ст. 30-33: Отрывокъ еще изъ одной Русской книги Евангельскихъ чтеній XI вѣка (див. „Сборникъ“ т. I або „Записки Академіи Наукъ“ 1867 р. т. XI), — тут подано текст л.л. 3 і 10; ці два листи Волков (див. вище ст. 139) помилково відділяє від ТЛ. — *И. И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, див. «Сборникъ» т. III, Спб. 1868 р. ст. 168-172, — видрукувано текст лл. 5-10.— **Тоуровскоє єѵа́нгеліѥ ѯдина́дцатагѡ кѣ́ка. Ѝзда́нїѥ Ви́ленскагѡ Оучѣ́бнагѡ Окроу́га. С. Петерко́ргъ. ѧѿѯи.** Літографія Бермелєва при Археографическ. Коммиссіи,—хромолитографичне видання всіх 10 листків в фарбах.— *П. А. Гильтебрандтъ*: **Тоуровскоє Евангеліе одиннадцатаго кѣка.** I. Краткое извѣстіе о Туровскомъ Евангеліи. II. Древній текстъ, съ современнымъ насупротивъ, и съ отмѣнами по Остромирову Евангелію, Вильня, 1869 р. X+20 ст.,—історія пам'ятки, її опис і повний текст.—*И. И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, № 45, див. „Сборникъ“ 1875 р. т. 12 ст. 105-136: Туровскіе

---

[1] „Университетскія Извѣстія“, Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 53.

евангельскіе листы XI вѣка; це найліпша праця про ТЄ: дано цілий текст, опис правопису й мови, значіння пам'ятки; на ст. 123-134 подано варіянти з інших Євангелій.—*Ф. Добрянскій*: Описаніе рукописей Виленской Публичной Библіотеки церковно-славянскихъ и русскихъ, Вильня, 1882 р., ст. XXXIX і 1-6,— опис дано з праці Гільтебрандта .— *А. Соболевській*: „Унив. Извѣстія", Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 53, рахує пам'ятку за Київську. — *П. В. Владиміровъ*: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія", Київ, 1890 р. кн. IV ст. 108.

---

6. Реймська Євангелія.

У Франції, в бібліотеці міста Реймса зберігається цінна пергаменова пам'ятка — уривок з слов'янської апракосної Євангелії. Початок Євангелії, 16 листів (32 сторінки, цеб-то 2 зшитки), писано кирилицею, решта—глаголицею, 31 лист, разом 47 листів. Кирилівська частина писана десь під кінець XI-го віку, і вже пізніще, в 1395 р. до неї додано глаголицьку частину (зразок мирного співжиття обох азбук). Кирилівська частина подає святкові Євангелія (з кінця жовтня до початку березня) по православному обрядові. Частина глаголицька має виразні риси хорватської редакції (правда, єсть і чехизми).

В кінці глаголицької частини рукопису єсть такий тепер дуже витертий запис чеською мовою: „Року Божого 1395 ця Євангелія та послання списані слов'янською мовою; співати по них не можна, бо по них опат править мшу підчас коронації. А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою. А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові. Господи, подай йому вічний спокій. Амінь". Як бачимо, традиція звязала написання РЄ з св. Прокопом († 1053 р.).

Імператор Кароль IV заснував в 1347 р. в Празі Ємауський манастир на честь св. Кирила, Мефодія, Войтеха та Прокопа. В цім манастирі ченці правили Служби по-слов'янському, і їм Кароль IV подарував слов'янську Євангелію, яку не відомо де дістав; ці ж ченці трохи пізніше, в 1395 р. додали глаголицьку частину РЄ. В цім манастирі РЄ зберігалося аж до часу його зруйнування в 1419 р.; потім гусити занесли цю Євангелію до Царгороду, де набув її кардинал Кароль Лотарингський, який в 1574 р. подарував цю пам'ятку Реймському катедральному соборові. Тут РЄ зберігалася увесь час і була в великій пошані: на ній присягали французькі королі під час коронації. За часів французької революції пропало дорогоцінне каміння, що прикрашувало РЄ, та й про саму Євангелію зникли були сліди і вже раховано, що вона загинула. Єсть переказ, що Петро I, коли в 1717 році був в Реймсі, звернув увагу на цю слов'янську пам'ятку. Що пам'ятка не зникла, про це повідомив учений світ в 1835 р. А. І. Тургенев.

Кирилівська частина пам'ятки—16 аркушів—писана уставним письмом середньої форми, букви на 3,1 mm високі. Єсть ініціяли та 5 заставок: для окраси вжито багато жовтої фарби, як то бачимо і в інших слов'янських пам'ятках XI-го віку (напр. в Син. Псавтирі, Син. Требнику, Минеях 1095-1096 р.); не мало й фарби блакитної; але найбільше цинобри; ст. 26 і 27 позоставлені незафарбованими, а ст. 15 і 25 недофарбовані. Розмір пергаменового листа 23,2×16,5 cm, розмір писаного (в два стовпці) 17,5×13,2 cm. Писала одна рука; рубрики писано дрібненьким уставом, букви на 2,3 mm високі. На ст. 13-14 (л. 7) пергамен був обірваний ще до писання.

Цікаві деякі *палеографічні* ознаки РЄ. 1. На початку слова чи складу (по голосній) дуже часто ставиться широке *о* з крапкою в середині; на ст. 18 таке ж *ф* з крапкою в кожній частинці. 2. Частенько, див. напр. ст. 8б.20б.25[1], вживається *пс* на зразок

[1] Аналіз роблю в видання Leger 1899 р.; цифри визначають сторінки РЄ, а *б* визначає правий стовпець сторінки. По

глаголицького *а*, цеб-то ѧ. 3. Титло має лівий край піднятий догори, а правий опущений додолу. 4. Єсть немало винесених над рядок буков; буває спосіб, пізніще широко вживаний: приголосна, що стоїть поміж двома однаковими голосними, виноситься над рядок, а голосна не повторюється: р҃е 29. 5. Яко знак надрядковий, ставиться тут крапка, найчастіще—над початковою голосною слова чи складу; але часто цього значка зовсім не буває. 6. Знаком розділовим служить крапка серединна, рідко гірня. 7. Завше пишеться ы (а не ъі), але між ъ та і постійно крапка посередині. 8. При перенесенні з рядка до рядка писар майже ніколи не дбав про те, щоби закінчити слово в рядку, —він переносить, скільки лишилося, навіть одну букву, напр.: хощ|ет҃ъ 5, оучениц|и 5, кам|ъ 6, ест|ъ 8, к|ѣфлеомъ 9 і т. п. 9. Цифра 6 передається через *г*.

З правопису треба зазначити. 1. В цілій пам'ятці нема ъ, панує тільки ь. 2. Зовсім нема йотованих носових, цеб-то ѩ та ѭ. 3. Буква ѥ тут дуже рідка, —я її запримітив тільки 5 раз: ѥзрома 6б, ѥремнемь 15, колѥ 21б, знаѥть 26б і ѥгда 29. 4. З південнослов'янського оригіналу, з якого списано РЄ, зайшло дуже багато форм з роззівом, а власне без йотованого носового: скожѫ 18б, сиѫ 32 токожѫ 19б, испокѣдажѫе 19 і т. п.: правда, в цих випадках часто (але не завше) ставиться крапка над ѫ; взагалі ж тут борються живі форми йотовані з чужими з роззівом, напр.; наковь 6 і наковъ 7б, ѕекиа 7 і ѕекиѫ 7; звичайно азъ, але єсть раз: да и азь 13б. 5. Оригінал, з якого списано РЄ, був, здається, глаголицьким; на це вказувало б поплутання ѣ та ѣ, цеб-то невміла передача глаголицького ѣ, напр.: крама 13, ѿ назарафа 22б, крьститала 23, може пл[а]кы 22 (в Остр. Єв. плѣкъі); назви народів передаються по східно-слов'янськи: иерѣмлане 19, назаранинъ 15б, самараньскь 1б, изѣлтаны 13. 6. Дуже часто зам. ѣ ставиться ѧ як по голосній, так і по приголосній. 7. Пишеться тільки *щ*, *шт* нема. 8. Писар любить з двох однакових буков писати тільки одну: ащединого

прикладах в дужках часом подаю ті самі слова з Остромирової Євангелії, зазначаючи її ОЄ.

5б (аще единого); сътворитима (има) 11, пж|твои 31б, покание 20б, покания 21 і др. 9. Писар не дуже пильнував при своїй праці, а тому частенько робить пропуски в слові: принть 8 (Остр. Єв. приметь), жи 14б (ОЄ вѣжи), оуа 30 (ОЄ отроуа), ите 32 (ОЄ идѣте), ка 28 зам. каша, в реченні: блажени правьды ради 27б пропущено изгьнании і т. п.; ѿ крьве 30, а треба цркве; на 2б недобре крапку поставлено: проклоума· зимоу.

Вокалізм. 1. Поплутання носових з чистими дуже часте: бждоу 3, оумрьшж же иродоу 15, идоша 15б.27, акльшееса 13б і т. п. 2. Зникнення ъ, ь в слабій позиції дуже часте: кто 3б.5.16.32б, зло 4б.6, двѣ 3.21б, многь 3.15 і т. п., при: кьто 3б.21.26б, уьто 18, дьши 3б і т. п.; зникає глухий і в кінці: хрм 14; часом ъ пишеться замість *е*: дьмьана 1. 3. При сполученні з плавним ъ ставиться завше по нім: кльква 15, мльуахоу 5, зрьну 6, прьваго 15б, трьсть 31 і т. п., навіть зль 27б (ОЄ зълъ). 4. Поплутання *ы* з *и*: ныже 15 (ОЄ ниже). 5. Сполучення -ъ+*и* сусідніх слів дає -*и*+*и*: нарекоути има 8 (ОЄ нарекѫть има), а -ъ+*и* > *ы* *и*: повиты и 9 (ОЄ повитъ ѥго), поаты и дьаволь 24б (ОЄ поѩтъ и), ть приаты и 29 (ОЄ тъ приѩтъ ѥ). 6. В слові росташе 12б перейшло *рас* на *рос*. 7. Початкове складове *и* чи *е* в слові може відпадати: ердана 25б.27, къ ерданѣ 22б, ерданьскаа 19, къ ерданьстѣи 19б, катеринѣ 2б (при: ердданѣ 19, ердданьскоуж 20б), також ждѣа. 4. Пишеться *ѣ* в грецьких ймennях: андрѣа 2б, галилѣа 8б, иоудѣа 18, матѳѣа 2б, але: матѳеа 1.2б; пор. в ОЄ галилеа, иоудеа і т. п. др. 5. Заміну *ѣ* (ст.-сл. ѣ) на *и* може можна бачити в па̃ сто аи̃ тимофеа· и мци анастасиї 27 (чи тут D¹?). Цікаві ады 18б, еды 19б, пор. в ОЄ ѣдъ, ѣдъı. 6. В *ре* з tert звичайно пишеться *ѣ*: дрѣва 21, брѣма 26б, прѣдь 19 і т. п., але дуже часто тут маємо живе *е*: времени 15, древо 21, сребрьникоу 32, среды 2б, средѣ 17б, посредѣ 5б, стрегжще 9, къ уревѣ 7б. 8.10б.17, о уреслѣхъ 18б.19.7. Живою місцевою ознакою треба вважати й часту тут форму Ян: нань 5б.18б.19. 22.23.25б.30, G¹ нана 2б.22б.23б.28.30б.31б три рази, D¹ наноу 20б.22б.30б, о нанѣ 22.31. 8. Редуковане *и* дуже часто зазначається тут через ъ: антоньа 2б, касильа 16б. 26, григорьа 2б, илья 31б, марьа 8, къ марьеж 9б,14, дьаволь

25, нощьж 14б, оружье 11б.29б, третьж 32 і т. п. 9. Зміна *е* на *о*: їесеѧ 6б і їосеи 6б. 10. Стягнені форми ймень авраѧмь 6, аврама 7б,21, аврамла 6, исакь 6, исака 6, данилж 5, хоч: авраамоу 21.

Консонантизм. 1. Сполучення dj дуже часто дає *ж*: вельбложь 10, вельблжжи 19б, жажщеи 27б, прѣже 1б. 5.6.7б.10б.11.17.18б.28б, рожьство 7б.12б, рожьства 5.6. 12б, рожтвомь 6, по рожьствѣ 15б, стражщинухъ 4, троужажщинсѧ 26б, хожаста 17, нехожаше 19, нихожаше 19, охожаше 12. 2. Єсть тверде *р*: кесара 8б.20, морж 25б. 3. Пропуск *д* в слові семь 29б. 4. Дуже часто не зазначається м'ягкого *л*, може як результат його середньої вимови: вьзлоубленыи 22б.23.16, землоу 15.27, лоудье 25б, лоуди 8.13.29, лоудии 11б.29, лоудьмь 9б.22.22б, лоудьскы 13, посьлоу 19.31б сьблоудаше 18.10, оучителоу 5б. 21б і т. п.; часом те саме при *н*: поклонжсѧ 13б, въ поустыноу 31, гнж 30. 5. Sk перед ě, і дає *ст*: вавжлоньствмь 7 і др. 6. Епентетичне *л* постійно скрізь, але: нефалимихъ 25б. 7. Тверде *ц* скрізь. 8. Вимову ѳ знати з цих прикладів: назареть 12б, назарефь 15б.18. 25б. 30 (ОЄ назареѳъ), назарефа 8б, назарафа 22б, матфѣа 2б, матѳѣа 2б, нефалимихъ 25б, нефѳалимла 25б, иоатѳамь 7, иоатѳама 7. 9. Зазначу ще: ижнего 4; въсж 1б. 3б, макыка 31, макыкы 31, ана 12.29б (Анна).

Морфологія. 1. G[1] на *ъ*: недѣлѣ 2б, пользѣ 3, ѿ нее 7б, мцѝи анастасиї 27; Ac[3]: въсѣ 4, свое 4.19.19б, ѥ 32 (ОЄ ѩ). 2. Ab[1] на *-ъмь* (тут і *-ьмь*) частий: вѣтрьмь 31, дхмь 24, лицьмь 11б.19.29.31б, постьмь 12.30, огньмь 22.22б, поутьмь 14, страхьмь 9б, тѣльмь 18б. 3. D[1] на *-ови*: иосифоки 7б.14б (ОЄ иосифоу). 4. Приказовий спосіб частенько на *-ѣ-*: идѣте 1б.1б.32б, вьнидѣте 1б, придѣте 26б, вждѣте 22, вьзмѣте 26б; на л. 22б єсть форма без кінцевого *-е*: принесѣт. 5. Імперфект частіше стягнений: искаше 4, видѣхъ 24. 6. Імперфект на ѧ(а): ѧше 12б.17.19б.30 (ОЄ вѣ), ѧхоу 9 (ОЄ вѣахж), идѧше 3. 13б (ОЄ идѣаше), идѧахж 8б (ОЄ идѣахж), ходѧше 1б, ростѧше 12б (ОЄ растѣаше). 7. Аорист 3[3] простий: придж 10, ѿидоу 10, обрѣтж 10 (ОЄ -ошѧ). 8. Fut 3[3] без *-ть*: егда принесж 4б (ОЄ пронесѧть).

Словник. Зазначу лише деякі вирази: коузьмы 1, григора 26.27, гаврилоу 2, сьмень 11б, оукорать 27б (ОЄ

поносать), великьмь 9б (ОЄ велинмь), оужемь 26 (ОЄ веригамъ), кьде 13, сотоно 25, кавилоньска 7б і кавжлоньское 7, съмѣриться 20б, етера 3, съньмь 2, къ дроужинѣ сѫщь 17 (=подорожній), х̃са 29 =Христоса, х̃тови 6 =Христосови; аугѫста 8б, октомьбра 46.26 і октѣбра 2, декѣбра 3. 26 і декᵃ 28, февраря 28, гекара 16б. Давальний приналежности: оставление грѣхомь 20б (ОЄ грѣховъ), обрѣтение мощьмь 28.

Про кирилівську частину РЄ було багато сперечання. Білярський в 1847 р. уважав цю частину за одночасну з частиною глаголицькою, цеб-то за копію XIV віку; навпаки, Амфилохій в 1883 р. твердив, що це пам'ятка з IX-X віку. А. Соболевський, проаналізувавши РЄ з палеографічного й лінгвістичного боку, прийшов до такого правдивого висновку: „Краска, форма и употребленіе буквъ показываютъ, что кирилловскую часть РЕв. надо относить къ XI или XII в., и что всѣ палеографическія особенности этого памятника встрѣчаются, между прочимъ, въ русскихъ рукописяхъ этого времени". Загальний висновокъ: „Итакъ, кирилловская часть Р.Ев. есть памятникъ русской письменности XI-XII в., сохранившій много особенностей южно-славянскаго оригинала". В теперішній час більшість учених визнають РЄ за пам'ятку XI-го віку[1]. Пам'ятка українського походження; Ягіч висловив правдоподібний здогад, чи не повстала РЄ на південному Підкарпаттю[2].

Література. Докладну літературу (але не всю) про РЄ з років 1715-1899 подає L. Leger в своїй праці 1899 р. (див. нижче) ст. 35-41. Я подаю тут лише головніще.—*П. Билярскій*: Судьбы церковнаго языка, Спб. 1847 р.; ч. II про РЄ, тут і вся література. — *А. Востоковъ*: Замѣчанія о Реймскомъ Евангел'и, див. „Филологическія Наблюденія" 1865 р. ст. 205-208 (ще з рр. 1841-1848); рахує РЄ за пам'ятку XI-го віку. —

---

[1] Н. М. Каринський в „Образцы письма" 1925 р. на ст. 10 зве РЄ пам'яткою XII го віку.

[2] Entstehungsgeschichte, 1913 р. ст. 105; до цеї думки пристав і Ол. Колесса, див. „Погляд на історію української мови", Прага, 1924 р. ст. 18.

П. Строевъ в „ЖМНПр“ 1831 р. ч. 21, опис кирилівської частини.—Jastrzębski: Notice sur le Texte du Sacre, „Journal Général de l'Instruction Publique“ 1839 р. за 4 і 7.IX.—Hanka: Výpiski z Remešského a Ostromírského Ewangelium, Прага, 1843 р.,— видано лише частину РЄ. — Sylvestre de Sacy: Évangéliaire Slave, dit Texte du Sacre de la bibliothèque de Reims, або: Evangelia slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia Remensis, vulgo Texte du sacre, ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit Silvestre, Париж, 1843 р., літографоване видання на кошти російського уряду; на жаль, есть помилки, бо Сильвестр малював від руки; друге видання 1852 р. з передмовою та бібліографічним покажчиком Л. Папі.—Hanka: Сазаво-Еммаузское святое благовѣствованіе, Прага, 1846 р.; видано ввесь текст.—K(u n i k): Das Reimser Evangelium, „Sanct-Petersburger Zeitung“, 1846 р. № 68-69.—*Билярскій*: О кирилловской части Реймскаго Евангелія, Спб. 1847 р. (яко II частина праці автора: „Судьбы церковнаго языка“).— *Паплонскій*: О Реймскомъ Евангеліи, „ЖМНПр“ 1848 р. ч. 57-58.—Kunik: Sur quelques points relatifs à l'histoire antérieure de l'Évangile de Reims, відчит 22.XII. 1848 р. на історично-філологічній секції Академії Наук.—*П. Лавровскій*: О Реймскомъ Евангеліи, „Опыты историко-филологическихъ трудовъ студентовъ Главнаго Педагогическаго Института 6-го выпуска“, Спб. 1852 р., ст. 1-141; рец. А. Востокова в «Извѣстія» 1852 р. т. I ст. 116-118. — *В. Ганка*: Остатьци Словяньскаго богослуженія у Чеховъ, Прага, 1859 р.—Cerf: L'Évangéliaire slave, 1868 р., Reims, вид. 2 в 1881 р.—*Г. Филимоновъ*: Славянскія знаменитости въ предѣлахъ Франціи. I. Реймское Евангеліе, «Вѣстникъ Общества древне-русскаго искусства при Моск. Публ. Музеѣ», М. 1874 р. вип. 4-5 ст. 25-27,—показує, що в виданні Сильвестра змінено фарби та малюнки.— Łoś J.: Berichtigungen zum Reimser Evangelium, „Archiv“ т. IX, 1886 р., ст. 478-486,— дає спис помилок видання 1843 р.—*А. Соболевскій*: Кирилловская часть Реймскаго Евангелія, «РФВ»

1887 р. т. 18 ст. 143-150. — Dr. Pastrnek Fr.: Evangelium Sázavsko-emauské čili remšké „ČMM“ 1891 р. т. XV ст. 331-340.—V. Charlier: Évangéliare slave, 1897 р. — L. Leger: Catherine II et l'Évangéliaire slave de Reims; Reims, 1899, „Travaux de l'Academie de Reims“ т. 103 ст. 287.—L'Évangéliaire slavon de Reims. Dit: Text du sacre. Édition facsimile en héliogravure publiée sous les auspices de l'Académie Nationale de Reims précédée d'une Introduction historique par L. Leger, Reims-Pragae, 1899 р. in 4°, 45 ст. тексту+94 л. знимків; на жаль, і це видання має деякі недокладності, напр. не скрізь повиходили тонкі лінії; зам. *м* вийшло *ні* 1, *ль* 8; зам. *б*, *в*, *ъ* вийшло *в*, *ъ*, *ѣ*; єсть зіпсуття на ст. 30а. Рец. *Ягіча* в „Archiv“ 1899 р. т. XXI ст. 635-636, *Г. Ільїнського* в «Извѣстія» 1900 р. т. V кн. 3 ст. 1050-1051.—*Вл. Францевъ*: Къ исторіи изданій Реймскаго Евангелія, „ЖМНПр“ 1900 р. ч. 330, липень, ст. 126-255 і 1901 р. ч. 335 ст. 511-517; з приводу видання L. Leger; багато бібліографічних вказівок.

---

7. Типографські Листки чи Євангелія Типографська.

В 1866 році І. Срезневський знайшов в Типографській Бібліотеці в Москві[1] кусок Євангелія-апракоса,—12 пергаменових листків in 4°, в яких текст іде без перерви. Срезневський назвав цей уривок Типографською Євангелією, а по характеру письма та мови відніс пам'ятку на XI вік. На жаль, пам'ятка зовсім не досліджена, в літературі нема з неї ані одного знимку. Тепер вона переховується в Історичнім Музеї в Москві.

Букви ѥ вживається тут, як і в інших пам'ятках, також і по *л*, але часто на початку слова чи складу

---

[1] *И. Срезневскій*: Древніе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. III ст. 3.

буває й *е*. Скрізь панує *щ*, нема *шт*. Форм із роззівом нема, навіть **тамо же** 56 [1].

Із ознак мови зазначу. 1. Носові вживаються дуже правильно, поплутання з чистими не часте. 2. Дуже правильне вживання звуків *ъ*, *ь*, зникнення їх в слабій позиції рідке: **что** 52, **мнѣ** 56, **книгъ** 57. 3. При сполученні з плавним глухий постійно по нім; **есть** поплутання: **мрѣтвѣихъ** 54.55. 4. Єсть форма **оскрьбѣ** 56, що Ягіч зве ознакою українських пам'яток (див. вище ст. 102). 5. Постійно по *р*, *л* з типу tert пишеться *ѣ*, але **посредѣ** 50.53. 6. Єсть поплутання *ѣ* з *е*: **принѣси** і поруч: **принеси** 53. 7. Сполучення dj часом дає *ж:* **прѣже** 45.51, **оутвьржающю** 46, **нжжаста** 49. 8. Часом знаходимо м'ягке *ц*: **близньць** 53.54. 9. Шиплячі м'ягкі. 10. Ab[1] на *-ьмь* рідкий: **коравлѣцьмь** 55. 11. Форми **петрови** 45, **грѣховъ** 50 рідкі. 12. Прикметники та імперфект звичайно стягнені. 13. Pr 3^1 і 3^3 кінчиться на *ть*. 14. Есть форма **ıє** 56 bis зам. **ıестъ**. 15. Приказовий спосіб з *ѣ* частий: **идѣте** 45, **придѣте** 55, **осажѣте** 50, **къвьрьзѣте** 54, **примѣте** 53, **помянѣте** 47, **принесѣте** 55, **рыцѣте** 43. 16. Імперфект на **ѧ**, а не **ѣ**: **имахоу** 47, **бѫхоу** 51.53, **бѣста** 48, **идѧше** 48, **идѣста** 49, **вѣдѧше** 52. 17. Есть форми на *-шета*, що Ягіч уважає за ознаку давніх українських пам'яток (див. вище ст. 102): **идѧшета** 51, **теүѧшета** 51. 18. В словнику: **сьде** 45.47.50, **ѿ бъүелъ** 50.

Література. *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, „Сборникъ“ 1867 р. т. I № XXV ст. 44-57, видано цілий текст без пояснень і без опису пам'ятки.—Й о г о ж: Древніе пам. русск. п. и яз. 1882 р. ст. 38, згадка.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 50 № 7, рахує ТЄ за пам'ятку XI віку.

---

[1] Цифри визначають сторінку видання Срезневського.

8. Купріянівські Євангельські Листи.

В 1865 році Петроградська Публична Бібліотека набула від відомого археолога І. К. Купріянова два пергаменових листки Євангельських читань, розміром кожний 34,5×28,5 cm. Текст писано в два стовпці, по 20 рядків в кожнім. Зміст Листів—три уривки з апракосної Євангелії: Марка X[45], Іоана XI[1-16] і Матвія XXIV[25-37]. До Купріянова рукопис знаходився в Новгородській Софійській Бібліотеці, чому ці Листи часом звуть ще й Новгородськими. Тепер Листи — в Державній Бібліотеці в Петрограді F. п. I № 58.

Листки збереглися зле, пергамен витерся, погурбився, а чорнила вицвіли, золото обсипалось. Письмо Листів—устав XI-го віку. Писар КЛ був дуже вправним фахівцем писання книжок,—рука в нього випробувана, сміла й міцна. Письмо вийшло надзвичайно симетричним та пропорційним, а для ока дуже шляхетним; висота буків майже скрізь однакова, а стоять вони зовсім рівно; усім цим письмо дуже нагадує (пор. напр., літери ж, ѕ, н, ѵ, ρ і др.) письмо Остромирової Євангелії (а правильною симетричністю часом і перевищує її), а часом (пор. ѵ) Збірник 1073 р. По Остромировій Євангелії письмо КЛ найбільше розміром—коло 5 mm високе. Правопис добре витриманий,—видно, писар умів пильно копіювати. Безумовно позосталі 2 листки—це тільки рештки з якоїсь надто величної пам'ятки, написаної для якоїсь значної особи; дуже великі поля (правий маргінес має 8,5 cm, а долішній 7,2 cm) свідчать про те, що на пергамен грошей не шкодували; та й сам пергамен високого ґатунку. В ініціялах єсть фарби, а заголовки писано золотом. Мова та правопис пам'ятки так само нагадують Євангелію Остромирову, чому Фортунатов висловив був думку про спільний для обох цих пам'яток оригінал, чого не відкидає й спеціяльний дослідник Купріянових Листків Ф. Каминський.

Мале число листків не дає змоги міцно й остаточно встановити, де саме повстала наша пам'ятка—чи на півдні слов'янства чи на його сході; в мові Листків не знаходимо якихсь виразніщих ознак, а це

теж утруднює відшукання батьківщини їх. Так, ще Міклошич рахував Купріянові листки за „паннонські“, а Срезневський—за південно-слов'янські; Ягіч схилявся до того, що може пам'ятку цю написано „на почвѣ русской, но съ тщательнымъ соблюденіемъ правописанія южнаго подлинника“ [1]; Н. Каринський твердить вже сміліше, що Купріянівські Листки написано „въ XI вѣкѣ въ предѣлахъ Россіи“ [2]. П. Лавров так само рахує КЛ за пам'ятку східно-слов'янську.

Що це пам'ятка справді східно-слов'янська[3], і при тому може походить чи не з півдня, про це свідчать такі ознаки. 1. Письмо Купріянових Листків найбільше подібне до Остромирової Євангелії, як це здавалося А. Бичкову, Ф. Фортунатову й П. Лаврову; правда, окремі літери пишуться тут трохи не так, як в ОЄ, але загальний стиль їх настільки близький, що дає можливість твердити про одну графічну школу для ОЄ і Купр. Листків. 2. Знаки розділові, напр. хрест на зразок глаголицького *а*, такі самі, як і в ОЄ. 3. Буква ѣ уживається зовсім правильно, тільки раз знаходимо ѣ зам. ѥ в слові **посълластѣ** 1а; таке правильне уживання ѣ скоріще говорить за Київщину. 4. Скрізь єсть л епентетичне. 5. Як і в ОЄ, нема звука **s**. 6. Тверде *р*: **лазаръ, лазара**. 7. Ab[1] східно-слов'янські пам'ятки мають на **-ѫмь**; в наших Листках маємо тільки раз **муръмь** 1а (при переносі). 8. Найважніща риса, яка в'яже КЛ до теї землі, де повстала ОЄ, це—**-тьı** в Pr: тут маємо 33 рази **-тьı**, а **-тъ** лише 4 рази. 9. Imperativus **идѣмъ** 1б.1г, **придѣте** 2а, **имѣте** 2а. 10. Імперфект на **-ѣаѧ** (а не на ст.-сл. **-ѣа-**): **болѣаше** 1а. 11. Словарний склад КЛ найближчий до ОЄ. Кожна окрема з перерахованих тут рис може й не промовляє за виключно східно-слов'янське походження КЛ, але всі разом вони таки говорять за це.

---

[1] Образцы языка церковно-славянскаго, 1882 р. ст. 51.

[2] Хрестоматія, 1911 р. ст. 107; пор. „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 347 ст. 106 і та ж Хрестоматія 1904 р. ст. 107. Див. ще „Образцы письма“ 1925 р. ст. 10-11.

[3] Треба підкреслити, що південно-слов'янських пам'яток XI в. з таким роскішним великим письмом зовсім не знаємо.

З інших особливостей мови КЛ зазначу ще такі. 12. Слабі ъ, ь в більшості випадків не зникають, але знаходимо тут чимало прикладів і пропуска таких ъ, ь. 13. Вокалізації сильних ъ, ь на о, е нема. 14. Часом ъ і ь змінюються і пишуться один замість одного. 15. Уживання носових звуків зовсім правильне; поплутання їх чи заміни їх на чисті зовсім нема. 16. Сполучення глухих з плавними по старо-слов'янському зразку: млъниа 2а, скръби 2а і мрькнеть 2а. 17. Панують форми з и, а не з ь, напр.: пришьствиє 2г, знамениє 2б і т. п. 18. Єсть випадки передачи ꙗ через ѣ, напр.: ꙗвлѣєтьсѧ 2а і люблѣше 1б, що свідчить про знайомість писаря з глаголицьким письмом. 19. Йотовані форми: июден 1б, июдеи 1а. 20. Прикметники частіще мають нестягнені форми на -ааго, -ъимь, -ии, -ъихъ. 21. Скрізь шт, ѱ нема.

Рукопис має нотні знаки (зовсім такі, як і в Остр. Єв.), що були писані циноброю, яка тепер вицвіла[1].

Література. Вперше пам'ятку видав *А. Бычков* в 1865 р. в V томі „Извѣстія Археологическаго Общества", вип. I ст. 29-39, дано й знимок з л. 2б. — *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма 1868 р., ст. 166-173 текст і ст. 25-26 про правопис.—*И. Ягичъ*: Образцы языка церковно-славянскаго, 1882 р., ст. 50-51. — *Н. М. Каринскій*: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ, 1904 р. (I вид.) і 1911 р. (II вид.) ст. 107-109, дано знимка з л. 1б.—*П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, «Энциклопедія Славянской Филологіи», 1915 р. т. 4 ст. 43-44.— *Ф. Каминский*: Отрывки евангельских чтений XI в., именуемые Куприяновскими (Новгородскими), «Извѣстия» 1924 р. т. XXVIII ст. 273-320, тут дано текст з варіянтами, аналізи палеографічний та лінгвістичний, а також 4 знимки з цілої пам'ятки; рец. С. Кульбакина в «Южносл. Филолог» 1924 р. кн. IV ст. 237-

[1] Через ці нотні значки Н. Каринський твердить, що Євангелію в церкві співали, а не читали, див. „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 ст. 106 і 109.

239.—*Н. М. Каринский*: Образцы письма, 1925 р. ст. 11-12,—палеографічний аналіз.

---

9. Чудівський Псавтир.

В московськім Чудівськім манастирі під № 7 зберігався найстаріщий толковий (з поясненнями) Псавтир; пізніще цю пам'ятку перенесено до Синодальної (патріяршої) Бібліотеки, № 7/7, а тепер вона в Історичнім Музеї в Москві. Рукопис складається з 176 листків розміром 28×21,5 cm, чи з 23 зшитків: 17 зшитків повних, по 8 листків, а в решті зшитків деякі листки позникали; л. 1 і 175 дописані пізніще десь в XIV-XV віці. Писано в 2 стовпці, по 19 рядків на сторінці. Збереглася тільки частина рукопису, десь коло чверті колишнього складу її, — це псальми 1-3, 41-47 і 58-86. Рукопис в оправі, але пізнішій. Пергамен рівний і гладенький, але не скрізь однакової якости. Писано уставним письмом, буквами на 3,5 mm високими; письмо старанне й дуже гарне, тонке, робить враження роскішного; дослідник пам'ятки, В. Погорілов, твердить, що „по типу начертаній и по системѣ надстрочныхъ знаковъ наиболѣе приближается къ Чудовской Псалтыри Изборникъ 1073 г.“[1]. Хоч писар списував свій рукопис дуже старанно, проте допустився багатьох помилок. Чорнило вже зблідло, а де-не-де й вицвіло. Рукопис прикрашений гарненькими ініціялами, для яких вжито червоної, зеленої, білої, блакитної й жовтої фарби. Цілий рукопис написала одна рука (крім пізніщих л.л.1 і 175).

Надрядкових значків в ЧП вживається послідовно; головно, це три значки: камора ˜ над йотованими голосними ꙗ, ѣ, ѩ і ю; вуглик догори ˇ ставиться над и, а, о, ѡ, оу, у, а вуглик додолу ^ — над є і ѥ. Зм'ягчення л, н, зазначається гачком справа згори: л̓, н̓.

Толковий Псавтир відомий двох редакцій—1. Офанасія Олександрійського, пояснення сухі й короткі,

---

[1] Толкованія Ѳеодорита Киррскаго, ст. 8.

збереглося дуже багато найріжніщих списков з XI віку, і 2. Феодорита Киррського, пояснення довгі, але живі, часом різко полемічні, списків збереглося мало, всі вони—східно-слов'янські. Наша пам'ятка—це Псавтир з поясненнями („толковий") Феодорита Киррського.

Місцевих східно-слов'янських ознак в мові ЧП небагато. 1. Повноголос, але лише один приклад: **иштерека** 97б. 2. Початкове **о** зам. **ѥ**, напр.: **из одиноѥ** 148г, **ни о[дн]ж** 90б. 3. Заміст **жд** часом маємо **ж**, напр.: **рожьство** 104г.105а, **рѣже** 6б, **постыжжсѧ** 96б, **наслажаіжштинухъсѧ** 165в, **ограженъ** 47г, **ограженіѥ** 96в, **оутвьрженіѥ** 96в, **късхоженни** 75в і т. п. 4. Часом, але дуже рідко, знаходимо и зам. **ѣ**, напр.: **питніѥ** зам. **пѣтніѥ** 82в; крім цього, часом маємо **при-** зам. **прѣ-**, напр.: **приреуе** 157г, **приложи** 90г, **приложеніѥ** 33г і т. п.; часом писар писав **ѣ** зам. **и**, напр. в 2 ос. однини в приказовім способі **повелѣ** 84а, **късхотѣ** 18г (в останнім випадку сам писар в кінці дописав ще й **и**). 5. G[1] жін. роду на **ѥ** зам. **ꙗ**, напр.: **ни ѥдиноѥ** 58г, **из одиноѥ матере** 148г; теж в Ac[3]: **разлиуьнъіѥ** 28в. 6. Займенник **собѣ** 42б. 7. Приказовий спосіб: **створь** 88г. 8. Сполучення глухого з плавним звичайно східно-слов'янське, цеб-то глухий перед плавним: **бърза, вьрхъ, дьржава, жьртва скърбь, пьрсть, вълны, дълго, пълно, сълньце, хълмъ** і т.п., але часто буває тут глухий і по плавнім. 9. Імперфект на **-лахъ** або **-ѩахъ**.

З інших фонетичних явищ зазначу ще такі. 10. Глухі вживаються досить правильно, але й винятків з цього дуже багато; так, поплутання **ъ** чи **ь** досить часте; так само часто слабі **ъ**, **ь** зникають, навіть на кінці слова; єсть приклади вокалізації **ъ**, **ь** на **о**, **е**. 11. Поплутання носових звуків з чистими часте. 12. Букви **ѣ** уживається досить правильно, але не мало випадків, коли її змішується з **е**. 13. Відсутність йотації при **л**, коли стоїть по **л**, **ѩ**, **ѣ**, напр.: **подланиѥ** 54а, **уланиѥ** 33в, **дѣланиѥ** 3в і т. п. 14. Передъ йотованою голосною панує **и**, а **ь** лише 9 раз: **безаконьіа** 13в і др. 15. Sk перед **ѣ**, **и** дає **сц**, дуже рідко **ст**, напр.: **арабьсцин** 106б, **земьсцин** 7а, **жидовьсцѣ** 109а, **житинсцѣи** 168в і т. п. 16. Епентетичне **л** часте, але також ча-

сто його нема. 17. Словник ЧП має багато цікавих давніх слів, як, напр.: ѥаригъ (в інших списках крѣтиць), благословєствити (благословити), истовъ (истиньнъ), коньць (коньѵина), кънигъѵии (кънижьникъ), одолѣкъ (отълѣкъ, остатъкъ) і т. п.

Звичайно, оригінал, з якого списувано ЧП, був південно-слов'янський, мабуть болгарський.

Література. *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1863 р. т. X ст. 472-481, уривки. — Й о г о ж: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ" 1858 р. т. 3, ст. 172-175, дано зразки з п'яти псальм. — *В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтири, Спб. 1877 р. ч. I ст. 26-38, дано палеографічний і лінгвістичний опис.—*Архим. Амфилохій*: Древнеславянская псалтирь сѵмоновская до 1280 года, 4 томи, М. 1880-1881 р., тут подано варіянти з ЧП.—*И. Ягичъ*: Четыре критико-палеографическія статьи, Спб. 1884 р., ст. 36-73, про давні Псавтирі, в звязку з працею о. Амфилохія; уміщено в „Сборникъ" т. 33.—*Н. Глубоковскій*: Блаженный Ѳеодоритъ, епископъ Киррскій, М. 1890 р. т. I-II.—Бібліотека Московской Сѵнодальной Тѵпографіи. Псалтыри. Описалъ *Валерій Погорѣловъ*, М. 1901 р. ст. XI-XIII.—*В. Погорѣловъ*: Чудовская Псалтырь XI вѣка, отрывокъ Толкованія Ѳеодорита Киррскаго на Псалтирь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Спб. 1910 р.; „Памятники старославянскаго языка", т. III вип. I-й; дано цілий текст і короткий греко-слов'янський словник до нього. — *В. Погорѣловъ*: Словарь къ толкованіямъ Ѳеодорита Киррскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Варшава, 1910 р.; тут всі слова по всіх формах, дано й грецьке їх значіння; друковано в „Варшавскія Университетскія Извѣстія", 1909-1910 р.—*В. Погорѣловъ*: Толкованія Ѳеодорита Киррскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Варшава, 1911 р.; друковано в „Варшавскія Университетскія Извѣстія" 1910 р. кн. 7-9 і 1911 р. кн. 1-9; Погорілов дав тут на ст. 1-82 палеографічний і фонетичний (але недокладний) опис пам'ятки; в кінці дано порівнявчу таблицю форми буков з ЧП, Збірника 1073 р., Супр.

Рукоп., Хиланд. Листків і Савиної Книги. — *С. П. Обнорскій*: Къ исторіи глухихъ въ Чудовской Псалтыри XI вѣка, «РФВ» 1912 р. т. 68 кн. 4 ст. 337-369; багато поправок до праці Погорілова: Толкованія... 1911 р, котрий—на думку Обнорського—„съ лингвистическою задачей справляется не вполнѣ удовлетворительно" (ст. 337).

---

10. Євгенові Листки або Євгенів Псавтир.

Єпископ Євгеній Болховитинов поїхав одного разу до Новгородського Юр'ївського манастиря; на греблі перед манастирем стрів він якусь підозрілу фіру і запитав, що везуть. Манастирський служка відповів попросту, що до манастиря має приїхати єпископ, а тому манастирське начальство «чистить» бібліотеку,— викидає архивний «хлам» в річку... Євгеній завернув воза назад, а серед його «хламу» знайшов і нашу пам'ятку[1].

ЄП має тільки 20 листків, розміром 24×28 cm; текст писано в 2 стовпці по 20 рядків на кожнім; розмір тексту в стовпці 6,5×19,5 cm. Пергамен постільки тонкий, що часом букви просвічуються; лінівано чимсь гострим, так що в деяких місцях навіть прорізано пергамен. Листи 9-11 досить зіпсуті. Писано пам'ятку гарним, читким письмом; букви мають значно більшу висоту (3,1 mm), ніж ширину і трохи нагадують букви Збірника 1073 р. На лл. 7.9.10.11 і 18 єсть поправки іншим чорнилом пізнішого часу. В кінці рядка часом бувають лігатури, але дуже рідко. Прикрас в Листках нема, крім 7 великих (на 4 рядки) орнаментових ініціялів; цікаво, що 3 з цих ініціялів— глаголицькі, на л.л. 6, 18 і 20, —переконуюче свідоцтво, що східно-слов'янські писарі знали глаголицю. Зміст пам'ятки—Псавтир т. зв. толковий, що зберігся тут лише в уривках, а саме збереглися псаль-

[1] *Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 5. *Архангельскій*: Введеніе въ исторію русской литературы, ст. 176-177.

ми: 85^{5-11} (л. 1), 88^{4-9} (л. 2), 95^{11-13} (л. 3), 96^{1-12} (л. 4 і 5), 97^{1-9} (л. 6 і 7), 98^{1-6} (л. 8), 102^{19-22} (л. 9), 103^{1-15} (10-12), пісня Мойсеєва з в. 36 до кінця (л. 13 і 14), молитви пророка Аввакума та Анни (л. 15-19), пісня Ісаії 1-6 (л. 20). Як бачимо, з Псавтиря лишилися тільки окремі листи. Листи 10 і 11 єп. Євгеній подарував був Кеппену,—вони тепер зберігаються в Петроградській Академії Наук, в рукописнім відділі № 4. 5.7; 18 листків перейшло до Погодина, а з 1851 р. зберігаються в Петроградській Публичній Бібліотеці, збірка Погодина № 9.

Правопис: 1. На початку слова й на початку складу звичайно вживається ѥ, часом і по приголосній *л* та *н* (ніколи по *р*); але не рідко в цих випадках маємо й **е**; на початку слова вжито ѥ 51 раз, а **е** 31 раз; в середині по голосній маємо ѥ 66 раз, а **е** 22 рази; по **л** вжито ѥ 19 раз, **е** 3 рази, а по **н** маємо ѥ 10 раз, а **е** 3 рази. 2. На початку слова чи складу звичайно пишеться **а** зам. **ꙗ**: **ако**, **моа** і др., в цих самих випадках вживається й букви **ꙗ**, але рідко. 3. Замість ст.-сл. **а** по **ш** ставиться **ꙗ** 43 рази, і тільки 4 рази маємо **-ша** зам. **-ша**. 4. По шиплячих і м'ягких приголосних звичайно ставиться **ю**. 5. Постійно пишеться **оу**, а **ѹ** рідке. 6. Один раз маємо **ѣ** зам. **ꙗ** в слові **ѣко** 11г. 7. Замість **ѱ** тут **шт**. 8. Значок **ѕ** тут лише як число (пишеться *г*), а букви **ѕ** нема. 9. При збігу двох голосних надрядковий значок ставиться над другим голосним; цікаво, що надрядкові значки досить послідовно ставляться над початковим і кінцевим голосним слова, — тут вони зазначки початку й кінця слова при scriptura continua.

Головніщі особливості мови. І. Східно-слов'янських особливостей мало; це будуть: 1. При сполученні глухого з **ꙗ** 9 раз вжито східно-слов'янського порядку, цеб-то глухий стоїть перед **ꙗ**, напр.: **тѣꙗрди** 10г, **осквѣрнѣѥшꙗ** 16 і др. 2. Сполучення dj дає звичайно **ж**. 3. Початкове ѥ дає **о** в однім випадкові: **отиепьска** 16а. 4. Рг кінчиться звичайно на **-тѣ**. 5. Поплутання носових звуків з чистими. 6. Може східно-слов'янськими треба рахувати й форми N^1 прикметників: **день сѫдьнои** 160, **сильнои** 164, **неуестивои** 164б. 7.

Єсть форми імперфекта ос. 2^3 на -шете зам. -сте, напр.: имѧшете 13б, що Ягіч уважає за ознаку українську.

II. Всі інші ознаки —старо-слов'янські, а саме. 8. Серед інших східно-слов'янських пам'яток ЄЛ помітно виділяються своїм досить правильним уживанням глухих звуків; так, слабі глухі зберігаються тут послідовно скрізь як в корнях, так і в суфіксах, тоді як в інших східно-слов'янських пам'ятках слабі глухі звичайно зникають. Сильні глухі також зберігаються, але часом буває й вокалізація їх: ъ > о не часто, але ь > е дуже часто: любовь 15г, мєчь 14а, мєсть 14а і др.; часом буває поплутання ъ і ь, — уживаються один зам. одного. 9. При сполученні з плавним глухий звичайно ставиться по нім, і тільки 9 раз перед ним; при цім якість глухого звичайно не міняється, крім одного випадку: оустрѣмленыѥ 16б. 10. Сполучення ъ+j дає ъі, напр.: къістинѫ 5а, къінѫ 6а, къіспокѣданыѥ 10а і др. 11. Часто нема йотації при а по голосній: дѣланью 3в, ѹлати 8г, покаланьѥ 9г, ѓаспатаа 15а, єкоа 17а і др. 12. Перед йотованими голосними часто вживається ь, а не и. 13. Звичайно tj > шт, а ч ніколи. 14. Постійно маємо л епентетичне, але один раз: къздиьлавъше 11г. 15. Сполучення *здр*: издроукъі 5в.5г, къздрадоуѭтьсѧ 7г. 16. Грецька ϑ передана через т в слові отиєпьска 16а. 17. Перенесення закінчень *й* основ на *о* основи: D^1 иакови 6в, їєалъмови 9г; N^3 жидовє 8а.13а.18г, кѣсовє 11а; G^3 садовъ 17г. 18. G^1, N^3 і Ac^3 мають старослов'янське закінчення ѧ (чи ꙗ), а не східно-слов'янське ѣ. 19. В прикметниках панують нестягнені форми на -аго, -оуоуму. 20. Імперфект звичайно нестягненої форми. 21. Східно-слов'янські пам'ятки простого аориста звичайно не знають, а тут маємо прѣидѫ 19а. 22. В словнику маємо слово трѣка 12в.

Проаналізувавши детально лінгвістичний й палеографічні особливості ЄЛ, спеціяльний дослідник пам'ятки, Н. Гринкова прийшла до висновку, що оригінал для списка ЄЛ був західно-болгарський; „в таком случае Евгениевская Псалтырь является одной из крайне немногочисленных русских рукописей, списанных с западно-болгарских текстов“ (ст. 306).

В. Ягіч відносить ЄП до пам'яток східно-слов'янських,—південного чи західно-південного походження («Четыре критико-палеографическія статьи», 1884 р. ст. 94).

Література. *Кеппенъ П.*: Списокъ русскимъ памятникамъ, II. № 19 ст. 22-24; Й о г о ж: Ueber Alterthum und Kunst in Russland, ст. 17.—*А. Востоковъ*: Описаніе рукописей преосвящ. Евгенія, 1821 р., див. «Учен. Записки 2-го отд. Академіі Наук» т. II ст. 59-75, 1855 р., передруковано в «Филологическія Наблюденія» 1865 р. ст. 135-140, — тут вперше дано короткий опис мови ЄЛ.—*Калайдовичъ К.*: Іоаннъ... 1824 р. ст. 97.—*Копитар* в «Glagolita Cloz.» 1836 р. ст. 41-41 подає виписку з ЄП.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, «Извѣстія» 1863 р. т. X вип. 5 ст. 451-472, — повний текст 16 листків, зо знимком в окремім виданні; довгий спис помилок подає Н. Гринкова ст. 290-293.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, Спб. 1868 р., ст. 183-184: коротка характеристика мови ЄЛ.—*В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р., ч. I ст. 11-13, короткий опис пам'ятки палеографічний і лінгвістичний.—*Вл. Стасовъ*: Славянскій и восточный орнаментъ, Спб. 1887 р., на л. 108 дано ініціяли.—*Н. М. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р., на таблиці 25 дає знимок л. 6-го ЄП. — *Н. Гринкова*: Евгениевская Псалтырь, как памятник русской письменности XI века, «Известия» 1925 р. т. 29 ст. 289-306,— докладний (але не повний) палеографічний і лінгвістичний аналіз пам'ятки.

---

11. Толстовський Псавтир.

Рукопис складається з 270 листів in f°, розмір писаної сторінки 21×13 cm. В книжці бракує початку й кінця,— починається з псальми 15, а кінчиться псальмою 146-ю; крім цього в середині нема псальм 29, 60, 61, 143 і 145; дещо з загубленого було допи-

сане, але вже на папері, в XVII-м віці,—це лл. 136-137 і 148-152. На книжці єсть декільки заміток пізнішого часу; єсть і латинські приписки (фрази з латинського псавтиря) з XVII віку, котрі може свідчать, що рукопис зберігався десь на землях українських. Пергамен тонкий, пожовклий, з багатьма дірками. Письмо—устав середнього розміру, на 3,2 mm високий, нестаранно написаний; писала не одна рука (пор. напр., лл. 230б, 236б і др.). Зміст пам'ятки—толковий Псавтир, з тими толкованнями, що приписуються св. Офанасію Олександрійському; це ті самі толкування, що й в Євгеніївському Псавтиру. Належав Псавтир Ф. Толстому, чому й відомий в науці під назвою Толстовського; де Толстой добув цю пам'ятку, не знаємо; пізніще, разом з іншими рукописами ТП перейшов до Публичної Бібліотеки, де й зберігається під № F. п. 23. Наша пам'ятка—список з якогось південно-слов'янського оригіналу, що знати на ньому постійно; переписував східний слов'янин, котрий позоставив по собі також деякі сліди, але не багато. В примітці до праці П. А. Лаврова: „Описаніе семи рукописей" О. Бодянський додав про наш пам'ятник: «Можно сказать утвердительно, что онъ списанъ съ глагольскаго подлинника»[1]; таке твердження Бодянського можна підперти хиба тим, що в ТП часом плутаються ѣ і ꙗ (в глаголиці це один значок ⰔⰀ), напр.: прѣмо 55, прѣпитѣти, питѣємі, трапетьна 17[8] і др[2].

З правописних рис зазначу такі. 1. Як звичайно, маємо на початку слова чи складу іє, але не скрізь. 2. Звичайно йотація зазначається: иаковле 21[24], але частенько її брак: тко҃ж 24[5], раѣьнаѫтьсѧ. 3. Панує ѱ, але дуже часте й шт. 4. Замість ѧ часом буває ѧ, напр.: кьсѧ 118[6], мѧ 118[121]. 5. На л. 225 в пс. 118-й єсть два рази перевернуте ѳ: призьрѳи і съхранѳи. 6. Над початковою голосною слова чи складу ставиться крапку, ставиться однаково над йотованими чи не йотованими голосними.

---

[1] „Чтенія", Москва, 1858 р. кн. 4 ст. 33.

[2] При цитаціях з ТП просто сама цифра визначає лист, а цифра з цифрою вгорі визначає псальму і вірш її.

Головніщі ознаки мови ТП такі (на жаль тільки, з ТП оголошено дотепер дуже мало тексту). 1. Носові часто вживаються правильно, але поплутання їх з чистими теж дуже часте. 2. Так само й глухі стоять правильно на своїх місцях, але зникнення слабих глухих та поплутання їх один з одним частеньке; вокалізація ъ, ь рідка. 3. При сполученні з плавним глухий стоїть по нім, але часом і перед ним: **твьрдь** 18^{2}, **мьртвъихъ** 247. 4. Бувають форми **скрьбь** 21^{12}, **скрьби** 24^{17}, G^{3} **скрьбии** 24^{22}, а це, як твердить Ягіч (див. вище ст. 103), українська риса. 5. Повноголосних форм в надрукованих частинах не знайшов, але єсть **пожерети** 5. 6. Замість *ъ* маємо *и* в слові **възвистите** 21^{31}, інші приклади неясні: **възиди на херовимъ и летѣ** 17^{11}; а то буває *ъ* зам. *и*, напр.: **непрѣстоупенъ, непрѣмѣненъ**. 7. По *р* буває *е* зам. *ъ*: **бренье** 17^{43}, **врема** 118^{126}, **жребиа** 21^{19}, **посредѣ** $21^{15.23}$ 22^{4}, **прерѣканья** 17^{44}, **урека** 21^{15}, **ищрека** 21^{10}, **урепина** пс. 21. 8. Форма з *а* в слові **помагаѫщаго** 21^{12}. 9. Єсть **шлѣемь** 22^{5}, але його початкове *о* зам. ѥ могло повстати й з німецького. 10. Перед йотованою голосною дуже часто не *и*, а *ь*: **оупованье** 21^{10}, **съвѣдѣныа** 118^{125} і т. п. 11. Панує dj > *жд*, але єсть часом і *ж*: **постѣижоуса** 118^{6}, **стоужаѫщиими** 22^{5}, **жажю** пс. 103, **оутвьржено** пс. 17 і др. 12. Тверде *р*: **твороу, бороущиса** 55^{3}, **гороуще, гороущии**. 13. М'ягке *и*: **вѣньць** 20^{4}, **коньць** 17^{36}, **десница** 17^{36}, **палица** 22^{4}, **пътица** 182, **на колесницахъ** 19^{8}. 14. Зникнення *д* в групі *здн*: **оупразнитьса** 135. 15. Епентетичне *л* скрізь, але часом його брак. 16. Sk перед ě, і дає **сц**, рідко **ст**. 17. Ab^{1} звичайно на *-омь*, але досить частенько буває й *-ъмь, -ьмь*: **родъмь** 23, **мжжьмь** 17^{26}. 18. D^{1} на *-ови* дуже частий: **авраамоуви** пс. 104, **крижеви** 213; N^{3}: **вѣсове, жидове** 11.27; G^{3}: **львовъ** 21^{22}, **сѣновъ** 20^{11}. 19. Прикметники на **-ан**: **мѣданъ** 17^{35}. 20. Єсть N^{1} прикметників на *-ой*: **на поуть истиньнои** 3, **ноуьнои вранъ** 182. 21. Звичайно Pr 3^{1} і 3^{3} на **-ть**, але часом буває й **-тъ**. 22. В закінченні Pr або Ft 3^{3} часом відпадає *-ть*: **изидоу** 18^{5}, **падоу** 19^{9}. 72^{28}, **прондж** 17^{13}. 23. Приказовий спосіб на *-ь-*: **възмѣте** 23^{7-9}, **възкликнѣте** 80^{2}. 24. Родовий в характері знахідного: **азъ побѣдихъ вьсего мира** (цей же приклад і в інших пам'ятках). 25. Давальний приналежности: **цр҃ь славѣ**

23^{8}, гѣ силамъ 23^{10}. 26. В словнику багато південнослов'янських слів: рѣснота 212, лѣкъ 135, натрапити 146 і т. п., а також кричъ 213, попелъ 20^{10}, плотъ 212, оцѣсти 24^{11} (звичайна форма для всіх пам'яток), съмѣреніе 24^{18} (теж) і т. п.

Для досліду мови XI віку ТП дуже цінний, особливо цікаві толкування на псальми, де знаходимо багато цінного лексичного матеріялу. А. Соболевський та П. Владимирів рахують ТП за пам'ятку українську.

Література мала, бо пам'ятка ще не досліджена докладно. *П. А. Лавровскій*: Описаніе семи рукописей Имп. Спб. Публичной Библіотеки, „Чтенія" московські 1858 р. кн. 4 ст. 24-33 № III, короткий палеографічний та лінгвістичний опис, більше про словник ТП.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ" 1868 р. т. III на ст. 155, 162-163 і 165 дано уривки з псальми 118 яко додаток до Слуцького Псавтиря. — *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, „Сборникъ" 1874 р. т. 12 ст. 43-62, дано текст псальм 17, 18 і 20-24, яко варіянти до Псавтиря А. Бичкова.—*В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 17-25,—опис письма, мови, коротенький словник і аналіз перекладу, а в додатку на табл. III—IV знимки з ТП та її азбука. — *И. Срезневскій*: Древн. пам. русск. письма и языка, 1882 р. ст. 38.—*А. Соболевскій*: Новый трудъ г. Стасова, „Унив. Изв." Київ, 1887 р., май, ст. 53.—*П. Владимировъ*: Обзоръ южнорусскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія въ ист. общ. Нестора Лѣтописца", Київ, 1890 р. кн. 4 ст. 108-109, рахує ТП за український, посилаючись на Соболевського.

12. Казання Григорія Богослова.

Казання (Слова) Григорія Богослова Петроградська Публична Бібліотека набула з приватних рук в 1824 році. Це пергаменовий рукопис, що склада-

ється з 376 листів в чвірку, розміром на 23,2×19,5 cm (а розмір писаної сторінки 18×12,5 cm). Пергамен тонкий і гладенький. Писано в два стовпці гарним уставним письмом, близьким до знаного і з інших пам'яток київського уставу XI в.; висота буков 3,5 mm. На деяких листах чорнило так вицвіло, що письмо читається з трудом. На полях книги багато приписок (глос), писаних тею ж рукою, що й увесь рукопис; єсть приписки й пізніщі. В багатьох місцях, особливо на лл. 1-10, пізніща рука повиправляла правопис та повставляла надрядкові значки (і наголоси), часом понаводила поблідлі букви. Кожне з 13 казань, крім останнього, починається з вузеньких заставочок, розмальованих синьою й червоною фарбами. Зберігається рукопис в Державній Бібліотеці в Петрограді № 1.Ѳ. п. 16. Ще П. Прейс звернув увагу, що в цій книзі єсть глаголицькі букви; дослідник КГБ, Будилович вказує тут глаголицькі букви *а*, *с*, *ъ*, що вживаються в слові замість кирилівських; а це, разом з деякими рисами правопису, дає можливість твердити, що наша пам'ятка—список з глаголицького оригіналу[1].

Зміст нашої пам'ятки—13 казань Григорія Богослова чи Назіянзина; це переклад з грецького, який повстав десь чи не в X віці у південних слов'ян. Хто був цей перекладчик, не знаємо, можемо про нього судити лише з його праці; це була людина, яка грецької мови не знала досконало, а між тим казання Григорія тяжкі для перекладу, тому й повстало в цій пам'ятці багато неточних та неправильних місць в порівнянні з грецьким оригіналом. Перекладчик сліпо йшов за своїм оригіналом і перекладав слово за словом; а через те, що в той час запас слів слов'янської літературної мови не був великим (та й перекладчик не володів ним в досконалості), переклад вийшов постільки темним, що в багатьох місцях потрібує порівняння з грецьким оригіналом, щоб його зрозуміти. До всього цього українець, що списував з цього пів-

[1] Так твердив ще Шафарик: „это списокъ съ рукописи глагольской", див. „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 371; в новий час про це ж твердить Н. Дурново в „Южн. Фил." 1924 р. IV ст. 78.

денно-слов'янського глаголицького оригіналу, не скрізь добре розумів текст, а тому наробив багато нових помилок; напр. замість **лика** він переписав **келика** 92б[1], а зам. **назареи** написав **назии иереи** 248а. Може через цю неуважливість переписувача й повстав на л. 101в.г долі такий запис, яко наука йому: **ѹгле** (ім'я писаря?) **крикна главо пиши право.** Крім цього списка казань Григорія Богослова маємо ще немало й інших з XIV-XVII віків, що дає можливість досліджувати сам переклад.

Головні ознаки правопису. 1. Букви **ѥ** вживається, як і по інших українських пам'ятках, на початку слова чи складу, але частенько й плутається з **є**; часте **ѥ** й по приголосних, особливо по **л, н.** 2. Частіше **ꙑ**, рідше **ы**; часом **ъ** та **і** з'єднані лінією, а то **і** маленьке вгорі. 3. Панує **шт**, але дуже часте й **щ**, особливо там, де бракувало місця для написання **шт.** 4. Часто не зазначається йотації: **дѣаниѥ** 27в.45а, **мꙑслꙗнна** 50в, **зълодѣа** 51г; звичайно, це вплив південно-слов'янського оригіналу. 5. Впливом глаголицького оригіналу можна пояснити й часте поплутання буков **ꙗ** та **ѣ**, бо вони в глаголиці передаються одною буквою **ѧ**, напр.: **нꙑнꙗ** 203б.297а.324в (часте й по інших пам'ятках), **далꙗѥ** 298б, **довлꙗѥтъ** 118б, **прѣмо** 234в, N[1] **канѣ** 104в і т. п. 6. В декількох місцях трапляється оригінальна форма для *ѣ*,—це перекреслені титлою ⁻ букви **а** або **ѧ**. 7. Титла ˘ не часті, бо багато слів, що звичайно пишуться з покриттям, тут пишуться повно. 8. З надрядкових значків часом маємо й крапку над голосною. 9. Панують знаки розділові горішня крапка або двокрапка. 10. Писар любить писати *о* з крапкою в середині; єсть чимало лігатур.

В мові нашої пам'тки багатенько місцевих ознак. Зазначу хоча б такі. *Вокалізм.* 1. Носові вживаються більш-менш правильно, але часто буває поплутання їх з чистими; на л. 51г читаємо **съжалилъсѧ**, як і сьогодні говорять в Галичині. 2. Глухі вживаються правильно,

---

[1] Буквами *а, б, в, г* зазначаю чотири стовпці тексту на листі. Дослід правопису та мови роблю на основі видання А. Будиловича 1875 р.

але не мало пропусків слабих та поплутання їх між собою; вокалізація ъ, ь, не рідка; цікаве кото 78б; форму изо окоиж 154б рахують українською ознакою (див. Ол. Колесса в „Archiv“ 1896 р. т. 18 ст. 508); в кінці рядків часом ъ не дописується. 3. При сполученні з плавними глухий ставиться по нім, рідко перед ним: търгъ 366а, тьрпѣти 337г і др. 4. Рідко ѣ передається через и, напр.: съ стинъı 6в, исили (?) 79б, доселѣ 34а і досели 263а; пор. в чужих словах: къ кѣтьıхъ 33г, кѣтьıствомь 43б, але відоме і в інших памятках. 5. Нове ѣ (для зазначення е > і): съпасѣнїе 7г; може ще рождѣнъ, исходѣнъı 10б і др. 6. Нема ѣ по *р*: вредьнъ 30в. 7. Дуже багато прикладів поплутання ъı з и: оубивала 282б (оубыкала?), дыю жьрѣть 322б, мьногажьди 79в, лъıстъı 52а, наоученыи 341а, по пъıтании (= питании) 55а, старьци не милоуіеми, дѣвъı охоулиѭемъı 248а; часто по *р*, яко результат його отвердіння: рикала 299а, трьızнж 86а і т. п. 8. Повноголосних форм не багато: коротитъсѧ 246а, холокъıхъ 122а; в приписках: огороднїкъ 369в, сторожъ стерегъ 204б, пелена 21б; Будилович зазначає ще городоу 73б, але в тексті градоу; форм т. зв. з другим повноголосом багато: мьрьтвъ 349б і т. п. 9. Зміну *е* на *о* по шиплячих маємо в слові ниуосоже 24г. 10. Поплутання къ з оу, напр.: къгодьникъ 292г, къгодьнъıихъ 8б, оуселишисѧ 107а, оуселиѭена 271г, ієже уписалъ ієсмь къписахъ 143а. 11. Наближення ненаголошеного *о* до *у*: оудолѣвала 300в, оузирала 302а. 12. Зникнення початкового и: съпокѣданиіе 23а, съпокѣданиа 62г, съпокѣдѣ 63в, съпокѣдаіеть 63а, съпокѣдаѭть 33а, съпокѣдахъ 27а, съпокѣдаѭщиихъ 63а (ці самі слова маємо тут і з и на початку), трѣкованиемь и (?) зколѣниемь 176в. 13. Зміна *о* на *а*: помагати 59б, помагаіеть 51г, помагають 134а, правда, відоме у всіх пам'ятках, див. ще 26.51г.55г. 77а.83а. 14. Зміна початкового ıе на о: още 145б, в приписці: одїна 203г (олѣи 310а могло прийти з д.-г. -нім. olei). 15. В приписці єсть роздѣлена 203г. 16. Протетичне *в*: вжтрокж 314а (*в* витерто), вжзъı 195г, въплъıиѭсѧ 51б (пор. вище ст. 52).

Консонантизм. 1. Дуже часто замість *жд* маємо живе *ж*: вижь 350в, дажь 110г, надежа 298а, по насажении 313в, прѣже 86.216.320г, въсхожанига 8в, хоуже 18в, гос-

пожеⷢ 75а, гражани 150г, рожьство 148в, прихожю 168б, оуурѣжда 269б і т. п. 2. Замість шт з tj рідко ꙋ: ꙋюждь 122б, ꙋюжего 376а, съкроуꙋлсѧ 282б; частіше буває шꙋ: ашꙋе 133в, имѫшꙋе 71а, отвѣшꙋа 65в і т. п. 3. Тверде *р*: горкаго 134б, кесароу 7в, съ кесарокомь 113а, по морѫ 222в, съмощрѫ 45г, тварь 305в, творѫ 85б, цр҃ь 60г і др. 4. Отвердіння *м* дуже часте: стлѣпъмь 313в і др. 5. Поплутання *г* і *х*, як результат придихової вимови *г* (= h): ходъ (годъ) 146б, слугъ (слухъ) 336а. 6. Зникнення *д*, що не рідко знають пам'ятки й інших рецензій: о празницѣ 9а, празноуѫштиихъ 9а, семое 358а, до семи 24б. 7. М'ягке *ц*: агньць 203г, коньць 80б, старьць 298б, пшеница 55а, птица 75в, сраꙋица 75в, старьца 13а, до коньца 43а і др. 8. Вимова ѳ як *т*: атины 33г. 34а, тьмьнѣ 236а, трискиа 4а; пор. ще голнада 110г. 9. Sk перед ě часом не змінюється: (на) коскѣ 188в. 10. Епентетичне *л* скрізь, але часом його й не буває (вплив оригіналу): земa 244в, приеметь 306а.

Морфологія. 1. Ab¹ *о* основ звичайно кінчиться на *-омь*, *-емь*, але дуже часто маємо тут і *-ъмь*, *-ьмь*: богъмь 10в, грѣхъмь 18в, нравъмь 41б, свѣтъмь 1в, къпльмь 36в, кесарьмь 113а і т. п. 2. Трапляються (але не всі ясні) слова сер. роду N¹ на -иа зам. -ие (пор. сучасні життя і т. п.): отъданиа надъгробьное 266г, добро и отъшествїа 166б, благопостижьно и цр҃ско сѫште похвалѣниа 34б, доброе и о ѵлꙋскоѥ приꙋастиа 240г. 3. Ужívання форм D¹ замість L¹: ѡ жестогрьдоумоу фараосѣ 305а. 4. D¹ на *-ови* частий: гласови 158б, дъневи 3а, змиевы 155в, морεви 107г, нилови 285б, олтареви 167г, самовластиевы 155б, христосови 196г, цѣсареви 202а і т. п.; цікаво, що вже в цій пам'ятці маємо й закінчення *-ові*: дхѣ 356в (пор. дхї 357а). 5. N¹ на *-ове* частий: бѣсове 5а, краꙋеве 179а, дарове 236г, домове 52г, садове 239а, свѣтове 18г, смѣхове 271б ꙋиновε 10а. 6. G³ на *-овъ*, *-евъ*: волокъ 320в, даровъ 97г домовъ 77в, дъждевъ 290г, плаꙋевъ 248б. 7. G¹ слів жіночого роду на *ъ*: мѫителѣ 2б. 8. Прикметники на *-ан*: мраморанꙗи 77б. 9. Закінчення *-ого*: ꙗдиного 34г.43а.65а, оного 21в, иного некого 66б. 10. Pr 3¹ і 3³ звичайно кінчиться на -ть, закінчення -тъ рідке. 11. В закінченні Pr *-ет* часто відпадає *-ть*: бѫде 294б, достане 176б, може 204г,

подобаѣ 237а, прѣщаѣ 74г і т. п. 12. Рг 1^3 на *-мо*: кѣроуѣмо 45а. 13. Приказовий спосіб з *ть* частий: къзъмѣмъ 1в, къзнесѣмь 316в, обьмѣмсѧ 373а („Извѣстія“ 1853 р. т. II ст. 255 дають объімѣмсѧ), късплещѣте 79г, къстанѣте 120г, идѣте 123г. 14. Зміна ѧ на *ъ*: оубоись 366а (?). 15. Імперефект часом на а: дадаше 59г; єсть форми на -шете (див. Ягіча: „Четыре статьи“ ст. 94). 16. Форм на *-овати* (тепер *-увати*) багато: описовати 10г, праздъновати 1б і т. п. 17. Неясне: елико до нѣрлма 90г, а треба отъ, тому виникає питання, чи тут отъ не зазначено через одо (пор. українське *од*). 18. Вживання *є* для всіх осіб: (ты) уиестъ ієсть (зам. ієси) 112а.

В тексті дуже багато слів, які й сьогодні знаходимо в живій українській мові, напр.: каблѣнина 269б, касиль 47в, кеуерѣ 26в, годинѣ 20б, гощю моѧ дроугъі 237в, григора 162б, дикимо ієсть 151в, еуга, еугъі 10г, клопота 166а, николи 44в, погониуи 199а, подока 10г, попеломъ 2а, рало 188г, безъ скара 55в, седмора врата 77б, седморо 359б, съгола 301, телица 2а, тажари 319г, оудобизна 123г, змиѧ хапліжиѧ 113а, цвилити 2г, уароуіжть 224в і т. п.

Що писар нашої пам'ятки був українцем, про це нема сумніву[1]; але з якої саме місцевості був він? Чи не першим проф. А. Кримський назвав КГБ червоноруськими; в „Украинская грамматика“ 1907 р. т. I вип. I на ст. 47 він пише про цю пам'ятку: „въ ней есть черты языка и правописанія, рѣзко отличающія ее отъ безусловно несомнѣнныхъ кіевскихъ памятниковъ—Изборниковъ Святослава 1073 и 1076 года, а общее впечатлѣніе отъ чтенія ея такое, что это памятникъ з а п а д н о-малорусскій и въ частности червонорусскій“. В другій праці Кримський знову зве цю пам'ятку червоно-руською, а ближче — південно-галицькою[2]. Проф. Ол. Колесса пробує ще ближче за-

---

[1] На л. 252 єсть пізніщий запис про те, що року 1276 прийшов до Новгороду архієпископ Климент, отже в XIII ст. наш рукопис вже переховувався в Новгороді; певне на основі цього Шафарик твердив про писаря КГБ: „переписчикъ былъ русскій, вѣроятно, Новгородецъ“, див. „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 371.

[2] Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р., ст. 97.

значити місце КГБ: „За найважнійший памятник, написаний, по моїй думці, неперечно в західній части українського Закарпаття, треба вважати Слова Григорія Богослова з XI. в. На дуже старинному церковно-слов'янському підкладі тексту бачимо з одного боку діялектольогічні прикмети старо-українські, а з другого, поруч незначних польських, виразні чесько-словацькі. Се могло статися лише на західних окраїнах Закарпатської Руси-України, де сусідують із собою три етнічні території: чесько-словацька, українська і польська і де безпосередно сягали з Моравії відголоси діяльности словянських апостолів та їх учеників; се проявилося в старинним підкладі староболгарського тексту сеї рукописі“ [1]. Дійсно, в КГБ знаходимо немало західно-українських виразів, напр.: **просѣтимъ оуи да право гладаємъ** 136б, **маљженьствоу** 196г, **малъженъноумоу житиѭ** 76в, **тросками** 284в, **смрѣтунємь** 59б, **раунша приати** 318б, **оутрънпению** 33в і т. п. Але ці й подібні вирази я не звав би польськими,—їх ще з до-історичних часів мала в своїй мові західна вітка українського народу.

Література. *А. Востоковъ*: Рукопись перевода твореній Григорія Богослова, XI вѣка, „Библіографическія Листы“ 1825 р. ст. 85-91; передруковано в «Филологическія Наблюденія» 1865 р. ст. 151-156; короткий опис пам'ятки; майже цілу пам'ятку цю Востоков переніс до свого Словника. — *П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глагольской письменности, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 370-371, про глаголицькі літери в КГБ.—*Н. Чернышевскій*: Слова Григорія Богослова, I, „Извѣстія“ 1853 р. т. II ст. 247-255,—короткий опис рукопису, дано початок і кінець кожного Слова. Продовження цього дав *И. Срезневскій*: Слова Григорія Богослова, II, „Извѣстія“ 1854 р. т.

---

[1] Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р. ст. 18. Автор ще додає: „Діялектольогічну характеристику сього памятника, в яким я мав нагоду зазнайомитися в Петербурзі безпосередно з рукописі, не зовсім вірно виданої Будиловичем,—оголошу незабаром“. Шановному авторові бажаємо якнайскоріще здійснити свою цінну обіцянку.

III ст. 27-38, тут видрукуване ціле X Слово, лл. 304-324; продовження цього, яко III ч., дано в „Извѣстія“ 1855 р. т. IV ст. 294-312,—реконструований згідно з грецьким оригіналом текст X Слова; багато приміток що до перекладу пам'ятки; IX-те Слово видрукував Срезневський в «Древніе пам. рус. п. и яз.», див. «Извѣстія» 1861-1863 р. т. X ст. 486-490. — *В. Ламанскій*: О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, див. „Записки Ак. Наукъ“ 1854 р. т. VI,—єсть трохи про мову КГБ. — *А. Горскій—К. Невоструевъ*: Описаніе слав. рук. Моск. Синод. Библіотеки, М. 1859 р., II, 2 №№ 117-124,—опис інших списків КГБ з XIV-XVII віків, дає аналіз перекладу.—*Ѳ. Буслаевъ*: Историческая христоматія, М. 1861 р. ст. 321-331,—уривок з X слова, що його видав Срезневський, багато граматичних пояснень.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. III ст. 181-183, короткий опис мови та правопису.—*А. Будиловичъ*: Изслѣдованіе языка древнеславянскаго перевода XIII Словъ Григорія Богослова по рукописи Имп. Публичной Библіотеки XI вѣка, Спб. 1871 р. VI+154 ст.+3 табл. знимків; тут дано опис палеографічний та лінгвістичний, а також добрий аналіз самого перекладу в порівнянні з грецьким текстом. Рец. Бодуэнъ-де-Куртенэ в „ЖМНПр“ 1872 р. ч. 162, серпень, ст. 342-363, і ч. 164, листопад, ст. 166-189.— *А. Будиловичъ*: XIII Словъ Григорія Богослова въ древнеславянскомъ переводѣ по рукописи Имп. Публичной Библіотеки XI вѣка, Спб. 1875 р., XII+285 ст., повний текст, а долі пояснення та грецький текст для трудніщих місць; видання не задовольняюче. — *Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII вв., „Іужн. Фил.“ 1924 р. т. IV ст. 78-79.

13. Пандекти Антіоха.

Східно-слов'янський список з Пандектів Антіоха має 310 листків[1], розміром 22×17,7 cm, писаних в два стовпці. Пам'ятку писали три руки: I. лл. 18б-188б, II. лл. 189-308 і III. лл. 1-18, 29б-31б, 59б, 60, 65, 97, 103, 103б, 106б і 153[2]. Письмо I писаря трохи похилене наліво, тоді як письмо II писаря має нахил вправо; букви приближно на 3 mm високі. Збереглася книга майже вся, бракує лише декількох листків. Пам'ятка знаходилася в Воскресенськім Новоєрусалимськім манастирі (по опису архм. Леонида № 81), тепер зберігається в Історичнім Музеї в Москві, куди перейшла з б. Синодальної Бібліотеки. В ініціялах єсть блакитна фарба.

Письмо ПА дуже нестійке; на деяких листках воно занадто поспішне й нагадує будучий півустав (пор. лл. 309б і 310). Ріжниця між товстими й тонкими лініями часом виступає в письмі занадто різко. Цікаво, що в деяких місцях ПА знаходимо букву ѩ написану так: іѫ, цеб-то без з'єднуючої лінії, що Н. Каринський зве „первоначальным начертанием йотованных гласных"; а саме це явище—напис йотованих без з'єднуючої лінії—„должно быть отнесено едва ли не к эпохе создания кирилловского алфавита и к эпохе начального его употребления в письменности"[3].

Правопис ПА. 1. Йотація ѧ зазначається через іа, часом тільки крапкою над ѧ; часто йотації зовсім не зазначається: ꙁ҃ѧла 129б. 2. Букви ѥ та ѣ вживаються без ріжниці, перша часом і по приголосній. 3. Йотоване ѩ рідке. 4. Частенько ставиться ѣ зам. іа: пр҃ѣмо 176, N҃ꙁ҃ла конѣ 169б. 5. Досить часто зам. ꙁі

---

[1] Н. Дурново в „Іужнослов. Фил." 1924 р. т. IV ст. 80 твердить, що ПА має 308 листків.

[2] Так ділить ПА між трох писарів П. Копко. Але Н. Каринський („Образцы письма" ст. 12) приймає тільки двох писарів: 1-й написав лл. 18б-29 і 32-309, рука в нього вправна й міцна; 2-й писар написав лл. 2-18б і 30б-31б, руку мав невправну й несталу.

[3] Образцы письма, 1925 р. ст. 7б і 13а.

ставиться ъ, напр.: мъ 203, N³ молитвъ 233б, бъти 50 і др. 6. Дуже часто вживається а зам. а(ꙗ) по ц, рідше по ш, ч, ще рідше по ж. 7. Панує и, по голосній часто маємо ї, буква і рідка. 8. Панує ъі, але крім неї єсть ще й інші форми: частенько ы, рідше ъ і (ъ звязане лінією з і), часом ъи. 9. Часом трапляється ѳ. 10. Перший писар звичайно пише шт, а другий щ; в сполученні шт часто т пишеться над ш. 11. Не мало ріжних лігатур, а самі літери часто виносяться над рядок. 12. Часто пропускаються цілі склади.

Східно-слов'янські ознаки в мові такі. 1. Носові звуки вживаються досить правильно, але єсть поплутання їх між собою та з чистими. 2. Повноголосної форми вжито 4 рази: серебро 24б, серебра 30 bis, чересъ 21; єсть ще хроминѫ 251, може з пропущеним о по х. 3. Зміна початкового ѣ на о лише в слові оклисластъ 79б. 4. Поплутання оу з къ, напр.: оудворихъся 183, оуселитьса 204 і др. 5. Замість ст.-сл. ра- маємо ро-, напр.: къздроста 172б, роботъі 188, розгнѣваѭть 187. 6. Поплутання ъі з и не часте: Ac³ граждани 106б, N³ отъсѣчуенъі 279, часто къімь зам. кимь, манастъірь 4б і монастира 2. 7. Сполучення dj дає жд, але рідко буває й ж: такоже 18б, прѣже47, послѣже147, кижю 152, стражеть 200 і др 8. Єсть два випадки написання ц зам. ч: црьньць 23, отъ плацѫщихъ 194б, але це певне описки, а не північно-руська діялектична риса; пор. в Савиній Книзі село скждьльнице 115б; не забудьмо також, що поплутання ц і ч знають і т. зв. „галицько-волинські" пам'ятки, а також сучасні західно-українські говірки, напр. ци зам. чи. 9. Суфікс -ан- в прикметниках: тръстанъ 176б, дрѣванъ 204, плътанъ 297.223. 10. Займенникова форма тобѣ 140. 11. Дуже часто в Pr закінчення -ть, хоч так само часте і -тъ. 12. Pr без -тъ: є 76, бжде 111б, отвѣштавае 148б, призъіваѥ 163, не хоще 220б.

Інші ознаки. 13. В більшості своїй глухі вживаються правильно, але не мало й відступлень від нормального їх вживання, а саме: слабі ъ, ь частенько опускаються, що часом зазначується надрядковим значком; вокалізація єсть: частіще ь>е, рідко ъ>о; поплутання глухих через асиміляцію чи лабіалізацію дуже часте. 14. При

сполученні з плавними глухий ставиться по ній: **влъкъ** 68б, **отвръста** 154б, східно-слов'янських форм з глухим перед плавним зовсім нема. 15. Сполучення **ъ+и**: **зъвавъı имъ** 12, **приимъı и** 10, **въı истинѫ** 27, **въı иномъ** 60 і др. 16. Перед йотованою голосною панує **ь**, а не **и**. 17. Часте поплутання **ѣ** з **и**: **оуучетела** 119, **оуслъıшити** 81б і т. п. 18. Єсть форма **манастъıрь** 4б з грецького μοναστήριον. 19. М'ягке **ц**: **црьньць** 23, **пъшеница** 7б, **въдовица** 17б. 20. Звичайно епентетичне **л** скрізь, але часто його й нема. 21. Sk перед **ѣ, и** дає **щ**. 22. В сполученні **здн** часом випадає **д**: **оупразни** 47, **празнь** 155, **оупразнована** 43. 23. Грецька буква **ϑ** передається через **ѳ, т, ф**. 24. Ab[1] постійно на **-омь, -емь** (часом **-омъ, -емъ**, і тільки два рази східно слов'янське **-ъмь**: **трудъмь** 46б і **длъгъмь** 107б. 25. L[3] звичайно на **-ıхъ** чи **-ѣхъ**. 26. N[3] на **-оке** частий: **бѣлоке** 100, **оудоке** 168б, **колоке** 271б, **крѣдоке** 207 і др. 27. В прикметниках панують не стягнені форми, а стягнені рідкі. 28. Часом буває дієйменник на **-ть**: **хранить** 173б, **въселитьсѧ** 189б.244, **гонить** 280. 29. Імперфект в I частині нестягнений, а в II стягнений.

Дослідник мови Пандектів, П. Копко висловив думку, що ПА написані „3-мя монахами во время ихъ пребыванія *на югѣ*", ченці списували, дуже поспішаючи („Извѣстія" XX кн. 4 ст. 88); і в другім місці своєї праці він твердить, що „мы имѣемъ полное право съ увѣренностью считать нашъ памятникъ памятникомъ *македонскаго* происхожденія" (ib. кн. 3 ст. 157—158). Але це твердження Копка не розв'язує питання, з якої саме землі походили писарі пам'ятки. А. Кримський зве ПА пам'яткою новгородською[1]. А. Соболевський про пам'ятку коротенько твердить: „писаные едва ли не въ

---

1 Украинская грамматика, М. 1907 р. т. I вип. 1 ст. 134. Див. ще „Филологія и Погодинская гипотеза" 1904 р. ст. 62—63; Кримський базується на поплутанні **ѫ** і **ч** та **ѭ** і **є**, що єсть ознакою новгородською; але на цілу велику пам'ятку перших випадків тільки два, а других—всього один, а тому це могли бути й прості описки. Не забудьмо ще, що поплутання **ч** і **ц** знають часом і українські пам'ятки, як знають його й сучасні ріжні українські говори.

Кіевѣ"[1]—і таке твердження можна оперти на характері письма, а ознаки мови так само не будуть тому противитися. Київською рахує цю пам'ятку й Вл. Стасов на основі аналізу орнамента. Пам'ятка звичайно вважається за пам'ятку XI-го віку; Є. Карський, правда, відносить її на XI-XII в.[2]

П. Копко твердить, здається, досить грунтовно, що ПА списані з глаголицького оригіналу.[3]

Література. *К. Калайдовичъ*: Іоаннъ Экзархъ Болгарскій, М. 1824 р. ст. 12, 95-96.—*Архим. Амфилохій* та *И. Срезневскій*: Выписки изъ списка Пандекта Антіохова XI в., „Извѣстія" 1858 р. ст. 41-48, 147-155, —коротенький опис, виписки та знимок з 21 ініціяла. —*Арх. Амфилохій*: Описаніе рукописей Воскресенскаго монастыря, „Извѣстія" 1859 р. т. VIII ст. 101-106, під № 30 дано палеографічний опис ПА та виписки з нього.—*Архим. Амфилохій*: Изъ пандекта Антіохова XI в., див. „Матеріалы для сравнительнаго словаря" 1863 р. т. VIII ст. 1-58; див. ще т. V ст. 161-190, виписки.—Крім цього, о. Амфилохій зняв фотографічно 10 сторінок ПА (де знимки?), див. „Извѣстія" 1859 р. т. VIII ст. 160.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р. т. X ст. 490-494, виписки. *Архим. Амфилохій*: Словарь изъ Пандекта Антіоха по списку XI вѣка Воскресенской Новоіерусалимской библіотеки, М. 1880 р.— *Вл. Стасовъ*: Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени, Спб. 1887 р., —на л. 42 дано заставку та ініціяли, зве цю пам'ятку київською.—*Архим. Амфилохій*: Изслѣдованіе Пандекта Антіоха XI вѣка, 1863 р. (праця в 1863 р. удостоєна Демидівської премії),—тут дано палеграфічний та лінгвістичний (недокладний) опис пам'ятки з слов-

---

[1] Лекціи по исторіи русскаго языка, М. 1903 р., вид 3, ст. 12; те саме див. в „Унив. Изв"., Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 52 і 54,—пам'ятка Київська.

[2] Славянская Кирилловская палеография, Спб. 1928 р. ст. 132, 380-381; В. І. Григорович в „Извѣстія" 1851 р. т. I ст. 97 відносить ПА на XIII вік.

[3] „Извѣстія" 1915 р. кн. 3 ст. 174.

ником.—*Архим. Леонидъ*: Описаніе славянорусскихъ рукописей книгохранилища Воскресенскаго монастыря, М. 1871 р. (з „Чтенія" кн. 1) № 81.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р., вид. 2, ст. 40; в 1-м виданні 1863 р. дано виписки з ПА.—*П. М. Копко*: Изслѣдованіе о языкѣ Пандектовъ Антіоха XI в., розділи I-XVIII, „Извѣстія" 1915 р. кн. 3 ст. 139-216, кн. 4 ст. 1-92.—*Н. Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII в в., „Іужнословенски Филолог" 1924 р. кн. 4 ст. 80.—*Е. Карский*: Палеография, 1928 р., на ст. 380-381 дав два знимки з ПА.—*Н. Каринский*: Образцы письма, 1925 р. ст. 12, — палеографічний аналіз письма, на таблиці 15-й знимок л. 1а в натуральну величину.

14. Синайський Патерик.

Синайський Патерик—по-грецькому Лимонар чи Левада (Луг) Духовна — написав візантійський письменник Іван Мосх (к. VI—п. VII в.); працю досить рано перекладено на слов'янську мову; переклад добрий, але в дуже багатьох місцях знати, що перекладчик деяких грецьких слів зовсім не розумів. Пам'ятка складається з 184 листів розміром 19,9×17,7 cm, по 20 рядків на сторінці; але два перших листи до Патерика не стосуються: 1-й л. був чистий, а записаний десь в XIV віці, так само л. 2-й, вставний, походить з XIV-го віку; таким чином Патерик починається з л. 3-го, а тому складається з 182 листів. Писано на доброму пергамені, письмо дуже гарне, на 2,7 mm високе; на деяких сторінках (22, 25, 60б, 70, 71 і др.) воно похиле. Зберігався СП в Патріяршій Бібліотеці в Москві № 551, тепер він в Історичнім Музеї.

Правопис не сталий і не скрізь однаковий. Букву ѥ пишеться як звичайно; єсть ѣ і ы; часте ж, але єсть сторінки без ж; де-не-де єсть шт замість щ; м'якість *л* та *н* зазначається гачечком справа: ѓ, ѕ.

В мові СП досить багато східно-слов'янських мовних ознак, а саме. 1. Поплутання носових з чистими не

рідке. 2. Пропуск глухих в слабій позиції частий. 3. В сполученні з плавним глухий пишеться перед ним, або по нім: **тьрпи, цьркъвь.** 4. Повноголосних форм не мало: **керема** 13, **золотьникъ** 29.82, **моромор҃ъ, небережахоу, окоротити, перегноукъ** 113б, **сторонникъ** 14, **оумерети** 30. 54.128, **хворостина, черевиє** 13.28; до повноголосних форм треба віднести, певне, й ці (з недописаним одним *о*): **кротъı** 110, **злотьникъ** 29.82.83.89, **обронишасѧ, плониша** 79, **поклоуи, роспоръши** 131 і др. 5. Зміна початкового є на о не рідка: **одинъ** 58.74.86.121, **одина** 59.74.90, **одиноу** 90, **одиною** 90, **въ одинъмь** 58, **олико, олишьдъı** („Сборникъ" т. 20 ст. 104), а також: **одъва** 126, **оже** 26.83, **още** 27.35. 6. Зміна початкового ра-, ла- на ро-, ло-, напр.: **робота,** Ac[1] **робѫ, робою, робица, росъıпа, роспоръши** 131.266, **роздвигъ** 74, **локътию** і др. 7. Часом и зам. ѣ: **о аввѣ маркє[л]и** 58, **въ палестини** 63, **отътоли** 63.73.94 (тут цитація з видання Срезневського). 8. Замість ѣ в рѣ маємо **е: въ средѫ** 120, **древанъ.** 9. Замість **из** маємо **въı: въıнемъ** 74. 10. Поплутання **къ** з **оу: къзаконенааго** 31, **оусѣленъıа** 112. 11. Звук ж зам. ст.-сл. жд: **вѣжь** 129, **дажь, невр҃женъ** 22, **оражавати** 126, **тоужь** 79 і др. 12. Звук ч зам. ст.-сл. шт: **хочеши** 26, **хочемъ, обьчь, дъчькѫ** 282, **шьпъчюща, скрьжьчюща, дъва лъкича** 10 і др. 13. Зникнення д в слові **семьıи** 128. 14. М'якге ц: **старьць, старьцю, горнцю, кл҃тьцю** і т. п. 15. Sk перед ě, і часом не змінюється: **апостольскѣи** 22.16. G[1] N[3] A[3] кінчиться на **-ѣ** зам. ст.-сл.-**а: до землѣ, своѣ волъı, лоучѣ** і др. 17. Ab[1]: **именьмь, съ гнѣвьмь.** 18. D[1] L[1] **тобѣ, собѣ.** 19. В закінченні Pr 3[1] **-ѥть** часто опускається **-ть: бѫде** 155, **хоще** 131, **послоушаѥ** 133, так само є 24.34 і др. 20. Pr на **-ть.** 21. Суфикс прикметників **-ан** зам. ст.-сл. **-ѣн,** напр.: **древанъ.** 22. Ягіч (Критическія замѣтки, ст. 26) підкреслює „південноруські" форми **скърбитъ, скърби.** З інших рис зазначу ще: 1. Згідно з грецьким μαναστήριον маємо скрізь: **манастъıрь, манастъıра, манастъıрю, въ манастъıри** і т. п. 2. Поплутання буков ѳ і т, яко результат однакової вимови їх: **гетьсимани** 133 і др. 3. Багато цікавих давніх слів, напр. **година,** або таких як **говорите** і т. п.

Соболевський, вказуючи на деякі (неясні) при-

клади поплутання ц і у, рахує ПС за пам'ятку північно-руську; навпаки, Шахматов не знаходить в СП змішування ц з у. І. Срезневський, перший видавець СП, про вік нашої пам'ятки писав, що вона, „судя по почерку, принадлежитъ къ числу памятниковъ конца XI вѣка или много-много начала XII вѣка“ („Сборникъ“ т. 20 ст. 49). За Срезневським Н. Волков (ст. 87 № 589) відніс СП вже впрост на XII в. Навпаки, Н. Дурново настоює на XI віці: „Вопреки мнению большинства исследователей—пише він,—но в согласии с Шахматовым отношу эту рукопись к XI в.: в ней нет начертаний, появляющихся только в конце XI в. или позднее; в то же время встречается, особенно на страницах, писанных косым почерком, очень архаичное ѣ с мачтой не выше уровня строки и с очень низко опущенным коромыслом, напоминающим ѣ в Сав.; очень архаичный характер носит попадающийся на некоторых страницах наклонный почерк“ (ст. 79-60).

Література. *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, № 83, «Сборникъ» 1879 р. т. 20 ст. 49-110, опис пам'ятки й великі уривки, а також словник цікавіших виразів.—Й о г о ж: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р. ст. 40.—*П. Владимировъ*: Обзоръ, 1890 р. ст. 108.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 87 № 589.—*А. Кримскій*: Украинская грамматика, М. 1908 р. т. I вип. 2 ст. 205ɣ.—*Н. Дурново:* Русские рукописи, „Южн. Фил.“ 1924 р. IV. 79-80.

---

15. Уривок з життя св. Кондрата.

Життя св. мученика Кондрата (пам'ять святкується 10 березня) це пам'ятка, що складається лише з двох листків, писаних в два стовпці, на пергамені, розміром в лист на 29,9×23,7 cm (розмір писаного стовпця 23,0×6,5-7,2 cm). Знайшов пам'ятку архієпископ Псковський (пізніще митрополит) Євгеній Болховитинов, але не відомо де і при яких обставинах.

Архієпископ всі свої старші пам'ятки, в тім числі й ЖК, віддав Ол. Востокову для вивчення, а той, в листі до архієп. Євгенія з 21 листопаду 1821 р. дав перший опис ЖК (Востоков, між іншим, приймав нашу пам'ятку за один лист). Пізніще Євгеніївські пам'ятки перейшли до Древлехранилища Погодина, який видав одну сторінку нашої пам'ятки. В липні 1851 р. Древлехранилище Погодина купила Публична Петроградська Бібліотека, і з того часу ЖК переховується в ній, в збірці Погодина № 64.

Крім нашої пам'ятки, ЖК дійшло ще й в Супрасльській березневій Мінеї під 10 березня, займаючи в Люблянській частині 12 листів, лл. 50-61, в виданні Север'янова ст. 97-119; наші два листи відповідають в Супр. Мінеї листам 51б-52б і 58-58б (в виданні Север'янова це ст. 100-102 і 113-114). Перекладі нашої пам'ятки й СМ не однакові, ріжні, хоч і не дуже далекі, бо зроблені з одного грецького тексту.

Писано пам'ятку гарним уставним письмом, висота буков 3,5—3,7 mm. Єсть цікаві букви: так, ѕ тут має форму *Z*, тільки долішня лінія має гачечок, опущений додолу; у букви ꙗ ціла лінія геометрично рівна, а не вигнута, права частина має форму півкруга; взагалі це *ꙗ* нагадує скорі наше друковане граждан-ське; *пс* має форму хреста ҂; у ѣі части зв'язані лінією; зовсім нема іє та ѧ. В слові ѵоуд'нѣиіхъ 1б дуже цікаве оу, а саме у має гачечок справа ˜, як то буває в деяких болгарських рукописах у *л* та *н* для зазначення їхньої м'ягкости; думаю, що цей гачечок справа і тут визначає м'ягкість, цеб-то ю. Востоков в 1821 році, проаналізувавши характер письма ЖК і знайшовши його велику подібність до письма грецького, прийшов до дивного висновку, ніби „писецъ былъ *Грекъ*, копировавшій славянскую рукопись“ [1].

Правопис пам'ятки — звичайний старо-слов'янський правопис зо східно-слов'янськими рисами; панує *щ*, а *шт* нема; єсть форма окалне 2б.

---

[1] „Филологическія Наблюденія“ 1865 р. ст. 142; висновок неправильний, бо ж кожний кирилівський рукопис XI віку дуже близько нагадує рукопис грецький.

Особливості мови такі: 1. Носові вживаються правильно, відступлень від норми мало: D[1] **крстиганж** 1б, **биате** 2а і др. 2. Вживання *ъ*, *ь* більш-менш правильне, але єсть 18 випадків, коли глухий в слабій позиції зникає в корні слова; правда, пропущення глухого майже постійно зазначається крапкою над приголосною: **что** 1а, **кто** 1а, **два** 2б і т. п., **зълоу** і поруч **злоу** 2б; часом опускається глухий в кінці слова (але при кінці рядка) і теж зазначається крапкою: **может** 1а, **ѭдит** 1в. Тут ще треба підкреслити, що в рукопису панувало під впливом південно-слов'янського оригіналу скрізь *ъ*, а *ь* було дуже рідке, але якийсь справщик скрізь попереправляв *ъ* на *ь*, витерши його лівого гачка; це виправлення зроблено головно в таких випадках: а. в Pr *-тъ* перероблено на *-ть*, б. а *-мъ* на *-мь*, в. в Ab[1] *-мъ* на *-мь*, г. по палатальних також *ъ* перероблено на *ь*. Цікава форма **прѣлищали** 1в, як в Супр. Минеї. 3. При сполученні з плавним глухий скрізь стоїть по ньому: **трьпѣние** 2в, **задлъжиша** 2а і т. п. 4. Єсть приклад поплутання *и* з *ы*: **повелѣ стрьгати ногътъı** 2в. 5. Сполучення *ъ*+j: **да ведъше оустѣкнѫти** ѥ 2г, що рахується ознакою українських пам'яток[1]. 6. Редуковане *и* перед йотованою голосною часом зазначається через *ъ*: **тъıую** 2б. 7. Звичайно по *р* скрізь правильно маємо *ь*, але **оумреши** 1б (тут *ь* перероблено з *ъ*). 8. По шиплячих початково було *ъ*, але скрізь перероблено на *ь*. 9. Епентетичне *л* скрізь де треба. 10. На л. 1а було **по дъстѣ**, але справщик, що переробляв *ъ* на *ь*, переробив *т* на *к* і стало **по дъскѣ** (в Супр. Минеї **на дьстѣ**)[2], зосталося **крстиганьстѣ** 1б 12. По аналогії слова **крестъ** маємо тут: **крстиганж** 1б, **крстиганъ** 1в, **крстиганъı** 1в. 13. G[1] на *ѣ*: **заповѣдь цр҃ѣ** 1в; V[1] **ѥ҃у** 2в. 14. Нестягнені форми прикметників: **блажена**ᲂ**го** 2в, **невидима**ᲂ**го** 2в, **м'ногъıихъ** 2в, але **единому** 2б, **въсему** 2б. 15. Єсть імперфект на *-ѧ*: **славлѧаше** 2а, **моляста** 2в. 16. Приказового способу на *ѣ* нема: **пощадите** 1а, **въставите** 1а. 17. Із словника: **вълѣзъ въ**

---

[1] Див. *А. Шахматов* в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 74.

[2] Пор. в Збірнику 1076 р. л. 180б: **зълокѣ женьскѣ**, а в Казаннях Гр. Богослова **на коскѣ** 188в.

храмъ 2г, болгаръ 1б.1в, анѳупа 1в і анѳупата 1а; в Супр. Мінеї тільки Кодратъ, а в нашій пам'ятці Кондратъ 7 раз, тільки на 1 листі, Кодрантъ 7 раз тільки на 2-м листі і Кондрантъ 1а 1 раз. Як у всіх пам'ятках, з *ѣ* пишеться съмѣреналаго 2б.2в.

Усі дослідники підкреслюють глибоку давність ЖК, що найперше знати з форми його письма. Шафарик постільки був захоплений ЖК, що рахував його найстаріщою пам'яткою кирилівського письма і відносив на 860-950 роки. Так само й В. Ягіч („Archiv" VI. 227-228) та Ол. Шахматов (ib.VII.74) рахують цю пам'ятку дуже давньою, давніщою від інших; можливо, що це пам'ятка самого початку XI віку, коли не кінця X-го.

Література. Першим описав ЖК *Ол. Востоков* в листі з 21 листопаду 1821 р. до архієп. Євгенія, „Сборникъ Статей" т. V кн. 2 ст. 12-14; передруковано в «Филол. Набл.» 1865 р. ст. 140-142. Тоді ж описав ЖК і *Кеппен* в «Списокъ русскимъ Памятникамъ, собраннымъ П. Кеппеномъ», М. 1822 р.; також в „Библіографическіе Листы" 1825 р.—Одну сторінку ЖК дав в знимку *Погодин* в своїх „Образцы славянскаго древлеписанія" 1840 р., але єсть недокладності.—В „Отчетъ Имп. Публичной Библіотеки за 1852 годъ", Спб. 1853 р. ст. 24 вказується на перехід пам'ятки до Публ. Бібліотеки, підкреслюється її значіння.—*Ѳ. Буслаевъ*: Историческая христоматія, М.1861 р. ст. 317-318 видрукував текст з примітками.—*И. Срезневскій*: Древніе пам. рус. письма и яз., «Извѣстія» 1863 р. т. X ст. 35, коротка згадка, а 481-483 повний текст, але з помилками; вид. 1882 р. ст. 40.—V. Jagicz: Zur Berichtigung der altrussischen Texte. I. Das Fragment der Passio s. Condrati, „Archiv" 1882 р. т. VI ст. 224-228 опис пам'ятки, а 228-231 повний текст. — *Ол. Шахматов* в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 74 рахує ЖК за пам'ятку українську, як і Ягіч.—Dr. Schmidt: Martyrium des Kodratus, „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 172-182, грецький текст ЖК.—*Б. М. Ляпуновъ*: Отзывы о сочиненіяхъ: „О языкѣ ЖК по ст.-сл. списку Супр. рукоп." и „ЖК по спискамъ XI вѣка", Одеса, 1912 р., 41 ст., відбитка з „За-

писки Имп. Новороссійскаго Университета", відділ офіційний, вип. V, Одеса, 1912 р. ст. 108-147, — рецензії на дві студентські недруковані праці.—Знимок в натуральну величину дав *И. Срезневскій* в „Древніе памятники, снимки съ памятниковъ", Спб. 1898 р., л. 1б., *Н. М. Каринский* в «Образцы письма» 1925 р. табл. 21, л. 1в.г, також *Е. Карский*: Палеография, 1928 р., ст. 372, тут частина л. 1б.

---

16. Уривок з життя св. Теклі.

Пам'ятка складається тільки з двох листів розміром 33,5×26,3 cm (розмір писаної сторінки 25×17,5 cm). Писано в два стовпці дуже гарним уставним письмом, яке близько нагадує київську школу XI віку; письмо велике, розміром 3,8—4,0 mm. Зміст пам'ятки—уривок з життя св. великомучениці Теклі. В пам'ятці єсть виправлення іншої руки (див. знимок). Пам'ятку знайшов митр. Євгеній (Болховитинів) і йому вона спершу й належала; пізніще перейшла вона до Погодинського «Древлехранилища»; в липні 1851 р. це «Древлехранилище» купила Петроградська Публична Бібліотека і з того часу ЖТ зберігається там під № 63, збір Погодина.

Занадто щуплий розмір нашої пам'ятки не дає змоги докладніще схарактеризувати її правопис та мову. Буков ѡ та ѣ нема зовсім; ѥ вжито тільки раз в слові **къ нѥмоу** 2[1], *шт* тільки раз, панує *щ*; єсть форми з роззівом: **иереоу** 1б, але панують форми йотовані. Загальний характер правопису—старослов'янський.

З ознак мови зазначу. 1. Носові вживаються правильно, але єсть поплутання з чистими. 2. Глухі ъ, ь так само вживаються правильно, відступлень від ст.-слов. норми дуже мало. 3. Сполучення глухого з плавним східно-слов'янське: **дъкозърньнъı** 2, **дьржава** 1б, **пьрко-мѵ|ѵениця** 1б, **съвьрже** 2, **съвьр̓женъ** 2, **оумьръша** 1, **оутвьр-**

---

[1] Цифрою зазначаю уривок 1-й чи 2-й.

дишасѧ 1, потѣлкѣнѫвъ 1б, пьрвѣихъ 2, вѣвьржената 2, вѣвьржена 2. 4. Замість *ѣ* (чи *ѧ*) вжито *и* в G¹ тои (= тоѭ) 2; есть форма проповѣдѣна 2. 5. Відпад початкового *и*: написано ѥреи 1б, але зверху добавлено и. 6. М'ягке *и*: вльждьница 2, письць 2, пьрком҃|ѵеница 1б. 7. Шиплячі м'ягкі. 8. По аналогії до *крестъ* маємо крс҃тиана 2. 9. Ab¹ на *-ъмь*: вѣсѣмь 2, дѣмонѣмь 2, словѣмь 1б. 10. Прикметники в нестягненій формі: добрѣимь 1б і др. 11. Pr на *-ть*: пишетъ 2 і др. 12. Імперфект на *-гаа*: идгаахѫ 2, живгааше 1б, ѣдгаааше 1б, ницѣлгаахѫсѧ 2 і др.

Ознаки мови, а особливо ознаки палеографічні дають підстави рахувати Життя Теклі за пам'ятку XI в. української рецензії.

Література. *А. Х. Востоковъ*: Отрывокъ изъ житія первомученицы Ѳеклы, лист 1821 р. до архіеп. Євгенія (Болховитинова); передруковано в „Филол. Набл." 1865 р. ст. 140, коротенький опис.—*М. Погодинъ*: Образцы славянскаго древлеписанія, 1840 р. вип. I ст. 4, тут знимок, яко зразок письма. — *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1861-1863 р. т. X ст. 35 і 483-486, цілий текст, але з помилками; по вид. 1882 р. ст. 40.

---

17. Напис на Тмутороканськім каміні 1068 р.

Камінь знайдено в 1792 році в руїнах турецької фортеці коло Тамані (Фанагорія); знайшли його в військовій казармі, де його покладено замість порога. Хто саме знайшов його—докладно не відомо,—одні джерела говорять про флотського капитана Пустошкина, інші—про отамана Головатого. Але на камінь не звернули особливої уваги, чому він і далі нищився. В той час часом підроблювали подібні забутки старовини, чому напочатку й Тмутороканський Камінь раховано підробленим, а тому на нього не звертали потрібної уваги. І тільки в 1803 р. на ТК натрапив Н. А. Львов, що

знайшов його на цвинтарі Таманської церкви заваленим іншим камінням. Львов переніс каміня до церкви і зробив над ним такий напис: „Свидѣтел: вѣков: прошедших: послужил: великой Екатеринѣ к: обрѣтенію исторической истинны о царствѣ Тмутараканском: найденный въ 1792 Атаманом: Головатым: свидѣтельство его свѣту сообщил грф Пушкин: из: былія извел: Львов: Никольской 1803. VIII. 7." Камінь важить 884,52 кільо (54 пуди); розміри його: довгий на 2,27 m, широкий на 0,71 m і грубий на 0,25 m (вимір Спицина: довгий на 3 арш. 3 вершки, широкий коло 1 арш. і грубий в $5^1/_2$ вершків). Пізніще камінь перевезено до Петрограду, де він і зберігається в Ермітажу. Перед відвезенням каміня його, на жаль, добре „почистили", що, здається, відбилося й на формі буков напису. На камині такий напис в два рядки:

въ лѣто: ·ϛ·ϕоϛ іни·ϛ глѣбъ князь мѣрилъ мо(ре) по ледꙋ ѿ тьмꙋторокана до кърчева·г·и д·сажє(нии)

Напис вирізано на мармурі, взятім з підніжка якоїсь статуї, що їх в Керчі чи в Тмуторокані певне було не мало від класичної давнини. Довжина напису 0,89 m ($1^1/_4$ арш.), ширина 8,9 cm (2 вершки), висота буков 2,5 cm ($^9/_{16}$ вершка). Велика цінність пам'ятки, звичайно, полягає в тім, що вона датована: 6576-5508=1068 рік, що дійсно дає й 6-й індикт.

Дивний зміст пам'ятки тепер пояснюється тим, що Керченська протока замерзає дуже рідко, десь раз на сто років, що й примусило князя наказати поміряти тут протоку, а самий вимір вибити на камині, який певне десь і поставлено на березі. Ще перший дослідник Тмутороканського Каміня, А. Оленин вказав, що вимір князя — 14000 сажень — приблизно правдивий, коли тільки рахувати сажень за $2^1/_2$ арш., цеб-то давню міру витягнених рук.

Форма буков—звичайна для XI-го віку форма; цікаво тут, що в даті кінцеве ϛ поміщено в середині о. Починався напис певне хрестом, від якого лишилося щось неясне на зразок п'яти крапок. З особливостей мови зазначу: 1. Глухий зберігся в словах **тьмꙋторокана** і **кърчева**, зник в слові **князь**, вокалізувався в **по ледꙋ**.

2. Носовий зберігся в кнаѕь і сажє(нии), але плутається з ѧ в слові тъмѫторокана. 3. Сполучення глухого з плавним східно-слов'янське: кърѹєка (Керч). 4. Назва „Тмуторокань" тут мужеського роду, а в „сажень" рід не зазначений, бо слово не дописане: сажє(нии,-ньи,-нь, -нъ?). 5. Форма перфекта мѣрилъ без ѥстъ. 6. Форма *по леду* живе ще й тепер в українській мові; пор. ще українські *сяг, сяжень* для сажень.

Література. *А. Н. Оленинъ*: Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину. О камнѣ Тмутороканскомъ, найденномъ на островѣ Таманѣ въ 1792 г. Съ описаніемъ картинъ, къ письму приложенныхъ. Въ градѣ св. Петра, 1806 р.; тут дуже добрий малюнок ТК, який зробив А. Єрмолаєв.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники, „Извѣстія" 1861 р. т. X ст. 23-24; вид. 2-е 1882 р. ст. 24; знимок в виданнях 1866 і 1898 р. № 2.—*Його ж*: Славяно-русская палеографія, 1885 р., ст. 131-133, добрий опис, а на ст. 134 знимок.—Дуже добру працю про ТК дав *А. Спицынъ*: О тмутороканскомъ камнѣ, „Записки отдѣленія русской и славянской археологіи Имп. Русскаго Археологическаго Общества" 1915 р. т. XI, тут і гарні знимки з каміня та з напису (на жаль, я не міг дістати цеї праці).—*Проф. И. Шляпкинъ*: Палеографія, 1905 р. ст. 5.—*Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 61 і 106.

18. Чернигівська гривна.

Чернигівську гривну на зразок медаля з ушком, знайдено коло села Білоусова в 7 верстах від Чернигова. Вона з чистого золота, важить 43 золотники, в діаметрі має 9 cm. З одного боку вичеканено архангела Михаїла в крузі, а поза кругом грецький напис: +агіос агіос агіос к(ѵріо)с сабаѳ, плирис о ѵранос к(а)і гі+ (див. в напису третій рядок). На другім боці чоловіча голова, оточена 10 зміями, а кругом два написи. Перший напис: +гн помози рабоу своємѫ василиѣ амин+; Срезневський під цим Василієм бачить Володимира

Мономаха: „Имя Василія напоминаетъ о князѣ Владимирѣ; мѣстонахожденіе, Черниговъ, заставляетъ думать о Владимирѣ Мономахѣ, бывшемъ Черниговскимъ княземъ до 1095 года". Другий рядок не розібраний. Письмо має звичайні риси XI віку. В формі D[1] василиѫ маємо звичайне поплутання носового з чистим. Кидається в вічі, що грецький і слов'янський напис написаний зовсім однаковим письмом.

Подібні гривни встаровину носили на шиї яко прикраси.

Про цю гривну маємо малий опис з малюнком в праці *І. Срезневського*: Славянорусская палеографія XI-XIV вв., Спб. 1885 р. ст. 136-139; *його ж*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" т. X 1863 р. ст. 36; по вид. 1882 р. ст. 40-41. *Е. Карский:* Палеография, 1928 р. ст. 105 зве цю пам'ятку черніговською гривною 1096-1097 р.

---

19. Монети XI віку.

В теперешній час знайдено вже багато монет давнього часу; серед них, здається, єсть і монети кінця X-XI віку[1]. Правда, ще остаточно не покінчилася дискусія, чи це монети чи медалі і чи нема серед них монет чужосторонніх. Але для нас цікаві тільки написи на цих пам'ятках. Звичайно, якогось більшого язикового матеріялу монети не дають, зате не мале їх значіння для окреслення історії епіграфічного українського письма XI-го віку.

Золоті монети Володимира Великого († 1015 р.) мають на передній стороні образ князя та круговий напис: **владимиръ на столѣ**, а на задній образ Спасителя й напис: **исусъ христосъ**; на одній монеті маємо спереді: **владимиръ а се его злато**; на срібних часті написи: **владимиръ на столѣ**, а на заднім боці: **а се его сребро**; часом:

---

[1] Особливо цінний т. зв. Ніжинський скарб, викопаний в 1852 р. коло Ніжина. Думають, що цей скарб закопано ще перед нападом Болеслава на Київ.

кладимиръ а се его сребро. На задній стороні Володимирових срібних монет звичайно вміщено тризуба—герба Київської держави; цього ж герба бачимо й на монетах інших Київських князів. Монети Святополка такі самі, як Володимирові. На монетах Ярослава спереді вміщено св. Юрія Побідоносця зо списом та щитом, а кругом напис: о гєѡргіос, а на другій стороні часто: гарославле съребро (чи сребро і др.) амин.

Крім цього, відомі 4 монети польського короля Болеслава; спереді князь і напис: колеславъ, а ззаді 12-ти конечний хрест і той саме напис колеславъ. Чи ці монети з кирилівським написом Болеслав вибив, як в 1018 р. взяв Київ, чи він їх вибив в Польщі, остаточно ще не встановлено.

Правопис написів на монетах дуже хитрий. Різне й письмо, в залежності від майстра, що вибивав напис, але його загальний характер той самий, який знаємо з писаних пам'яток XI віка.

Про монети див. працю: *Графъ Ив. Ив. Толстой*: Древнѣйшія русскія монеты Великаго княжества Кіевскаго, Спб. 1882 р. IX+272 ст.+15 таблиць знимків з монет; на ст. 269-272 дано всі написи, які маємо на монетах; на ст. 239-249 повна бібліографія по 1881 рік. — *И. Срезневскій*: Славяно-русская палеографія, 1885 р. ст. 134-135.—*М. Грушевський*: Історія України-Руси, Львів, 1905 р. вид. 2 ст. 546-547, тут і література.

II. Старо-слов'янська мова північно-руської редакції.

1. Служебні Минеї 1095-1097 років.

Найбагатше джерело греко-візантійської гімнографії—це т. зв. Минеї; зміст їх--пісні на дні святкові та на славу святих, роскладені по днях місяця. Служебні Минеї вперше перекладено десь в кінці X—поч. XI віку у південних слов'ян, певне в Болгарії, а вже звідти достались ці Минеї й до східних слов'ян. Цей давніщий переклад панував аж до кінця XIV-го віку,

коли появився новий, значно ліпший південно-слов'янський переклад Миней.

Служебні Минеї 1095-1097 років за місяці вересень, жовтень і листопад об'єднані єдністю свого походження. Формат та пергамен у всіх трох книгах майже однаковий, досить грубого виробу. У всіх єсть зшиткова пагінація в правім вуглі, часто, правда, відрізана. Письмо М 1095 р., особливо другої половини її, таке близьке до письма М 1096 р., що можна говорити про одного їх писаря. На декількох сторінках Миней єсть письмо, писане під лінією.

Минеї вбогі на вигляд; ініціяли прості, часом тільки з якоюсь фігуркою (лице, риба, пташка); заставка в М 1096 р. простенька; цинобри нема. Писані дрібним, на 2,2-2,7 mm високим, т. зв. минейним уставом.

Текст Миней назначався для співання (переклад грецьких вірш), але нотних значків в наших книгах не зазначено; єдиним нотним значком служить тут θ стояча чи лежача, яку пишеться над словом.

Пануючий надрядковий знак у всіх трох Минеях— крапка, яку ставиться над голосною на початку слова або складу; часом тільки замість цеї крапки маємо густий придих або акут. В кінці рядків, для скорочення слова, вживається лігатур.

Минеї 1096 і 1097 р. знайшов в Синодальній Типографській Бібліотеці в 1858 р. архимандрит Савва. Три книги ці надзвичайно цікаві й цінні не тільки тим, що вони датовані, але й тим, що тільки вони серед усіх книг XI-го віку мають в мові своїй багато виразних новгородських рис.

1. Минея 1095 р.

Минея на вересень має 176 листків in 4°, розміром 20-21×17-17,5 cm; число рядків на сторінці не однакове,—звичайно по 22 рядки, але єсть і по 21-20, а на передостанній і останній сторінці по 27-28 рядків. Збереглося 22 повних зшитки по 8 листків; але перший зшиток —пізніщий, дописаний десь в XIII в.,

так що письмо XI в. починається тільки з 9-го листка; останнього листка також не збереглося. Написана М або на початку 1096 р., або скоріше в 1095 році. Цілу М 1095 р. писала, здається, одна рука. Писав книжку чернець Яків, що в миру звався Домкою; він позоставив про себе декільки записів в ріжних місцях книжки; так, на л. 176б читаємо: **Азъ грѣшьнъıи рабъ бжии недостоинъıи дъмъка написахъ кънигъı сиа стѣи гжѣ бцѣ**; на л. 56б: **ги простите ма грѣшьнаго оубогаго оунъıлаго недостоиннаго раба своего акова а мирьскъı дъмъка. простите же ма аминъ.** Письмо трошки більше, як в М. 1096 р., на 2,7 mm високе, часом похилене вліво. Пам'ятка зберігалася в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 294, тепер в Історичнім Музеї в Москві.

Правописні риси. 1. Буков ѫ, ѭ, ѩ майже зовсім нема. 2. Панує ѥ на початку слова чи складу; ѥ по приголосній дуже рідке. 3. Для скорочення слова літери чи склад часом виносяться над слово й не покриваються.

Головніщі ознаки мови такі. 1. Носових звуків нема, замість них чисті. 2. Вживання глухих досить правильне, хоч часто слабі ъ, ь зникають в корнях слів. 3. В сполученні з плавним глухий ставиться перед ним; але бувають випадки, коли ставиться й по нім 4. Буква ѣ часом замінюється на е, напр. **обретъ** 50, **пременно** 132. 5. Поплутання ц і у, характерна північно-російська риса, тут часте: **црево, уѣтъ, коньуь** і т. п. 6. На місті dj тут частіше ж, аніж жд, напр.: **ражающоу** 65, **рожьствъмь** 65, **стражющоу** 66 і т. п.; зам. **жд** маємо й **жг**, напр.: **дъжгь** 60.84, **одъжги** 115, **пригвожгенъ** 128.130 і др. 7. На місці tj тут звичайно **ш**, але єсть і живе **у**. 8. Епентетичне **л** скрізь послідовно. 9. Вставка **д** до сполучення **зр** дуже часта: **раздрѣшение** 65, **неиздреуеньнѣи** 66 і др. 10. Ab^1 на **-ъмь** часте: **рожьствъмь** 65. 11. Форми D^1 на **-ови**, N^3 на **-ове** й G^3 на **-овъ** від основ на *о* тут досить часті.

2. Минея 1096 року.

Служебна Минея на жовтень складається із 16 зшитків чи 127 листків in 4^0, розміром 20-21×17-17,5 cm, по 21-27 рядків на сторінці. Рукопис зберігся не ввесь— загублено 2-й і 3-й зшитки чи 16 листків. Листок 1-й порожній, текст починається з 2-го листка. На зворотній сторінці 1-го л. вміщено дату: **къ лѣ ҂ѕ҃ѯ҃д. мца марта. къ кг**; дату наведено новим чорнилом десь в XV-XVI віці, але ще добре знати старі форми. Здається, що ця дата 6604=1096 рік визначає початок праці, а не кінець її, бо ж вміщена на початку книжки; а коли так, то вересневу Минею треба відносити на 1095-й рік. В цілім рукопису розліновка, форма літер і чорнило однакові, а тому можна твердити, що М 1096 р. писала одна рука; письмо своєю формою таке близьке до письма М 1095 р., що можна писарем М 1096 р. признати того ж Домку; дійсно, на останнім 127б л. читаємо такий запис: **с҃т҃а ма цѣ помаганн рабоу своемоу дѣмкѣ на мѣнога лѣта аминъ. простите ма грѣшьнаг(о)**, і певне це запис писаря книжки. На думку Ягіча, Домці помагав писати ще якийсь Городѣнъ, що позоставив про себе таку замітку на л. 52б: **городѣнъ пьсалъ**; рука цього Городіна зовсім похожа на руку Домки. Письмо М 1096 р.— дрібненький устав, однаковий в цілій книжці (крім л. 8 і 9), менший від уставу М 1095 р. (на 2,2-2,4 mm високий), чому й рядків на сторінці більше. Прикраси дуже бідненькі,—це ініціяли та дві заставки. Пам'ятка зберігалася в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 200, тепер в Історичнім Музеї в Москві.

Правопис. 1. Дуже часто на початку слів та складів пишеться **ıє**, але невидержано, — плутається з **є**. 2. Скрізь послідовно вживається **ꙗ**, але єсть 25 випадків, коли йотації не зазначено, напр.: **протасна** 103[1], **мосел** 126 і т. п. 3. В середині й кінці слів пишеться **ю**, а на початку часто йотації не зазначається: **оустинъı** 11, **оуношь** 178.191, **отъ оуности** 8.149 і др. 4. Букви **ѫ** нема, її вжито тільки два рази: **єнманѫилъ** 69, **къинѫ** 148;

[1] Цифра зазначає сторінку видання Ягіча; статистичні відомості з праці В. Комаровича.

буков ѫ та ѧ нема зовсім. 5. Буква ѧ часом ставиться зам. ꙗ, цеб-то на початку слова чи складу: ѧко 157, ѧкѣ 157, ѧскорѧ 56 і др. 6. Винесені літери покриваються.

Діялектичні ознаки мови. І. Новгородські: 1. Поплутання буков ц з у, яко результат великого їх наближення в живій вимові, напр.: вѣньуьмь 7, шюьуа 69, лиуе 72, коньуа 101, младеньуа 102, нариуаю 127, вѣньуеносьць 167, всевидьую 201; лоуца 81, коньцаниѥ 47 і т. п., — всього 35 прикладів. 2. Замість ст.-сл. жд із zdj, zg, zż буває жг, напр.: ражгизаѥмъ 10, одъжгаѥть 84, пригважгаѥма 92, въжгелѣ 129, ражгьгъ 208, одъжгаѧ 215, дъжгь 215. 3. Може північно-руська ознака й попоплутання ѣ з и, напр.: лицемирьствовакъ 68, претърьпилъ 125, тьрьпинии 78, невидѣнига 165, пришьдъ 148; заміна и через ѣ, напр.: оустъідѣшаса 88. ІІ. Ознаки спільні східно-слов'янські: 4. При сполученні з плавними глухий ставиться перед ним: тъвьрдь 47, пьрвъіи 73, испълни 10, вълкъ 211 і т. п.,—222 рази; або глухий ставиться по обох сторонах плавного: дьрьжимъ 2, вълькъ 178 і т. п., 280 раз; в 13 випадках збережено старо-слов'янський правопис: грътани 223, влъкодлъка 6 і т. п.; коли маємо *гъ, то передається воно добре: плъть 42, кръвию 12, слъзъ 79 і т. п. 5. Панують форми на ра, ла, рѣ, лѣ; але єсть два приклади (8 раз) повноголосу: середѣ 66.128.177.178.184.206.221, еолокии 82. 6. На місті dj частіше маємо ж—33 рази, рідше жд—9 раз: рожьство 8, одежю 52, надежа 59, прежє 63, стража 80 і т. п. 7. G^1f на -ѣ, два приклади: еулампиѣ 62, зиновиѣ 212. 8. Ab^1 на -ъмь: разоумъмь 59 і др. 8. Прикметник N^1 на -ой: тѣлообразнои видъ 46, нестере уюдьнои 107. 9. Прикметники на -ан- зам. -ен(ѣн): каманоу 41. 10. L^1 къ соѣ 89. 11. Pr на -ть постійно, -тъ рідке. 12. Дієприкметник на -л (зам. ст.-сл. ѣ): не мога 83.

Інші мовні ознаки. 13. Слабі глухі ъ, ь частенько зникають не тільки в корнях і суфіксах, але й в кінці слова; сильні ж глухі не випадають і не вокалізуються. 14. Грецькі η, αι, ει передаються через ѣ, напр.; аньгѣлокою 143, евръѣмь 169, мосѣкова 187, иоудѣомъ 213. 15. Редуковане и зазначається через и: житиꙗ; єсть тут і ь, але в три рази рідше: любовью 42. 16. На місці tj маємо ст.-сл.

ѱ, а ѵ ані разу. 17. В сполучення зр постійно й часто вставляється д, напр.: неиздреченьнѣмь 4.6, раздроушикъша 44 і т. п. 18. Епентетичне л постійне. 19. Sk перед ѣ, и дає ст: оуѣкоустии 10. 20. Перенесення закінчень *и* основ до *о* основ, напр. D[1] на -оки: мироки 56.158.197, гонителеки 85, меѵеки 119, вьседьрьжителеки 201; N[3] на -оке: троудоке 54.160, стълъпоке 10; G[3] на -окъ: троудокъ 208, лькокъ 86, оудокъ 148 і т. п. 21. В прикметниках панують форми стягнені — 774 рази, а нестягнені 103 рази. 22. Панує імперфект стягнений, а нестягнений тільки 7 раз.

3. Минея 1097 року.

Листопадова Минея складається з 174 листків розміром 22×17,2 mm; перший зшиток, а також два останніх листки загубилися, а на них напевне був книжковий літопис. На л. 171б рукою, що писала й текст, написано дату: къ лѣ· ѯ ѕ ѱ· ѕ, 6605=1097 рік. Пам'ятник писало декільки рук, щонайменше три (коли не чотири) руки: 1. л.л. 1-51, 2. лл. 51-108 і 3. л.л. 108-174б. Один з писарів був Михаилъ а мірѣскы ѣ[л]зіна, що позоставив свої замітки на л.л. 35 і 89б. Пам'ятка зберігається в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 202, тепер в Історичнім Музеї в Москві. Дрібний устав, букви на 2,2—2,7 mm високі.

Правопис. 1. Букви ѫ та ѧ вживаються тут лише як чисті оу, ꙗ; ѫ тут ужито (по твердих приголосних) 41 раз, а ѧ 2247 раз; йотованих юсів ужито тільки 2 рази: рожьшаѧ 161[1] та ѩ 20. 2. Букву ѧ ужито по приголосних 1678 разів (а 159 раз по приголосній стоїть ꙗ); в заголовках стихир 4 рази здибується малий юс в формі ѧ. 3. По шиплячих *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *жд*, *ц* ставиться звичайно ѧ, рідко ѧ, ще рідше ꙗ. 4. На початку слова чи складу звичайно панує ѥ, але й ѣ тут не рідке — 973 рази; ѥ по приголосних рідке. 5. Панує буква и, але єсть і ї 445 раз. 6. Звичайно пишеться оу, а ѵ вжито 131 раз. 7. Скрізь ъі, але 27 раз тут ъі.

---

[1] Цифри зазначають сторінку рукопису; статистичні відомості з праці С. Обнорського.

Головніщі ознаки мови такі. I. Новгородські: 1. Поплутання ц з ч досить часте, напр.: **вѣньчь** 100, **застоупьничоу** 101б, **зьрчало** 92б, **наричаема** 33б, **седмичею** 110; **цинокъ** 46, **вѣнцаса** 156, **коньцьною** 163б, **бесконьцьною** 83б, **непороцьнаа** 24, **отроца** 124 і т. п.,— всього 70 прикладів. 2. Замість ѣ часом єсть и, напр.: **къ горнили** 159б і 12 раз **при-** зам. **прѣ-**. 3. Ані разу нема жг зам. жд. II. Загальні східно-слов'янські ознаки: 4. В сполученні з плавним глухий стоїть перед ним 533 рази: **пьрвъіи**; крім цього, може бути крапка над р, л—284 рази; може бути й глухий з обох боків плавного—67 раз, напр.: **чьрътогъ**. Але сильна й ст.-сл. традиція—глухий ставиться по плавнім 244 рази. 5. Повноголосні форми: **чєрево** 26б, **чєрева** 43, **чєревѣ** 41б, **ищерева** 38б; також: **чєловѣкомъ** 85, **чєловѣколюбьча** 44б. 6. Чи не жива вимова а зам. о в словах: **багатьно** 32, **обагатиса** 103б. 7. На місці dj маємо ж 317 раз, а ст.-сл. жд тільки 63 рази. 8. На місті tj завше щ, лише 4 рази ч: **хочеши** 155, **чужемь** 109.158, **чюжею** 95. 9. Ab[1] кінчиться на **-ъмь,-ьмь** 242 рази, на **-омь,-емь** 61 раз. 10. Прикметники на **-ан-** зам. **-ѣн-**, напр.: **плътанѣмъ** 14б, **пламанъіа** 46б, **камано** 150, **власанъіми** 59 і др. 11. Pr постійно на **-ть**. 12. Дієприкметники на а зам. ст.-сл.-ъі: **зока** 100.100б.114б, **жика** 113.163.

Інші ознаки мови: 13. Глухі ъ, ь вживаються досить правильно; але слабі частенько зникають; єсть випадки поплутання ъ і ь; вокалізації ъ, ь на о, є нема зовсім. 14. Часте и для зазначення редукованого, але не рідке й ь: **дьіаволъ** 36. 15. Букви ѣ і є в середині слів і в їх закінченні пишуться правильно; частіше пишеться **рѣ, лѣ**—100 раз, але не рідкі й форми **ре, ле**—76 раз; приставка **прѣ-** здибується 402 рази, а **пре-** 371 раз. 16. Постійно сполучення **здр**: **раздроушати, издрима** 142б і т. п. 17. Sk перед ѣ, и дає **ст**: **морьстѣ** 137, рідше **ст**: **житиисцѣмь** 54б. 18. Єсть поплутання буков ф і ѳ, яко слід їх однакової вимови. 19. L[3] часом має аж 3 формі: **-ѣхъ, -єхъ, -ьхъ**. 20. Часті форми D[1] на **-оки**, N[3] на **-оке** і G[3] на **-окъ**, напр.: **грѣхоки** 42, **женихоки** 104, **павълоки** 116б, **пастъіреки** 26, **гноіеке** 150; **грѣхокъ** 3б і др. 17 раз, **вѣсокъ** 41б.130.

154б, оумокъ 129 і др. 21. Прикметники однаково часті як в стягненій, так і в нестягненій формі. 22. В імперфектумі панують стягнені форми.

Література. *Архим. Савва*: Вновь открытые памятники XI вѣка, письмо къ Редактору, «Извѣстія» 1858 р. т. VII ст. 371-373: опис Миней за жовтень і листопад 1096-1097 р. — *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1863 р. т. X ст. 435-441, виписка. — Його ж: Славяно-русская палеографія XI-XIV вв., Спб. 1885 р. ст. 119-129, — дано палеографічний і правописний огляд М. 1096 і 1097 р.—*И. В. Ягіч*: Служебныя Минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь въ церковно-славянскомъ переводѣ по русскимъ рукописямъ 1095-1097 г., Спб. 1886 р. ст. CXXXVI+0242+608+6 таблиць знимків; видрукувано яко «Памятники древне-русскаго языка» т. I; дано текст трох Миней з варіянтами, а в передмові описано їх з палеографічного боку, дано й дослід тексту: переклад зовсім незадовольняючий, злий.— R. Abicht: Die Interpunction in d. slavischen Uebersetzungen griechischer Kirchenlieder, «Archiv» 1914 р. т. 35 ст. 413-437.—*С. П. Обнорский*: Исследование о языке Минеи за ноябрь 1097 года, «Известия» 1925 р. т. 29 ст. 167-226.—*В. Л. Комаровичъ*: Язык служебной Октябрьской Минеи 1096 года, «Известия» 1926 р. т. 30 ст. 23-44.

---

2. Путятина Минея.

Минея на май місяць, складається з 134 листів малого розміру, 24,5×19,7 cm (а розмір писаної сторінки 18×14 cm); по л. 86б бракує зшитка на 8 листів. Пергамен добрий, але в деяких місцях вже погурбився. Писано в один стовпець гарним малим уставом (висота букви 2,8 mm); письмо де-не-де вже вилиняло. На л. 134 єсть стихира Успінню з крюковими нотами над текстом; на лл. 101 і 132б вжито Θ яко нотного значка. На л. 134а писар цеї книги

позоставив такий запис: **поутата писалъ дауе криво да неправите а не кльните**; запис тею само рукою, що й вся книга; хто був цей писар Путята[1], не відомо[2], від його імени пам'ятка зветься Путятиною. Належала ПМ Новгородській Софійській Бібліотеці (чому часом і зветься Новгородською), звідки перейшла до бібліотеки Духовної Академії в Петрограді (№ 203); тепер зберігається в Державній (б. Публичній) Бібліотеці в Петрограді.

ПМ — список з давньо-болгарського оригіналу, чому й правопис тут старо-слов'янський, але з деякими новгородськими рисами. Єсть поплутання ѣ та ѣ: **нѣина** і **нѣнѣ**, **ѱихаитѣнина** 92 і др. Постійно **шт**, а **ѱ** рідке. Вживається ѥ як звичайно, часто й по *л*, *н*, ніколи по *р*. Йотація панує: **людѣ** 109.

Мова ПМ має новгородські риси; на жаль тільки, ще не маємо спеціяльного досліду цеї пам'ятки. 1. Поплутання носових з чистими часте. 2. Зникнення слабого глухого дуже часте; пропуск глухого часто зазначається паєриком ˋ зверху; трапляється й вокалізація сильних **ъ**, **ь**. 3. При сполученні з плавним глухий ставиться звичайно по нім. 4. Єсть повноголосні форми: **посередѣ** 29.70б.80.123б.130, **серебрьнѣхъ** 104 і др.; форм, як **тьвьрди**, багатенько. 5. Єсть поплутання *ъ* з *и*: **зьрѣтельно**. 6. Форма **багатьно**, Срезн. 442. 7. Не рідке тут поплутання *ц* і *ч*: див. у Купр.: **цьсть** 41, **страстотерпуа** 41, **вѣньцаюсѧ** 44, **цьстьноѥ** 44, 45, у Срезн. **цини** 441. 8. Сполучення dj дає часом *ж*: у Срезн. **зижителѧ** 441, **оутвръжениѥ** 441, у Купр. **подажь** 44. 9. В запису Путяти єсть *ч* зам. *шт*: **дауе** цеб-то **да аште**. 10. Панує *ц* тверде, але часом знаходимо й м'ягке. 11. Зам. *хр* маємо *кр* в слові **крьстинъı** 77б. 12. Відсутність *н* в словах: **при костаньтинѣ** 25б, **костаньтина** 25б, **въ костаньтини градѣ** 101б. 13. Вимова ф: **тракъскаѧ страна**. 14. Ab' **оґньмь**. 15. Прикметник **камано**. 16. В Pr панують форми на *-тъ*, але

---

[1] *Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 303 і 363 зве: Путята Грѣшный, чому?

[2] Звичайно, припущення Купріянова, ніби це новгородський тисяцький Путята, підстав не має.

єсть і -*тъ*. 17. Імперфект на -ѧа: молѧшесѧ, имѧаше. 18. Багато форм, як: пріятоковати, оуслъшевати, озареванъ, оукрасова і т. п.

Купріянів, зв'язуючи писаря Путяту з новгородським тисяцьким Путятою, відносив нашу пам'ятку на кінець X—поч. XI віку; звичайно, це перебільшення. І. Срезневський в своїх „Древніе памятники" поставив ПМ теж на пізнє місце — «до 1100 г.»; за ним те саме робить і Є. Карський в своїй Палеографії 1928 р. ст. 263 і 303. Соболевський в „Лекціи" ст. 12 відносить нашу пам'ятку на XI в. чи на поч. XII віку. Здається, що ПМ більш-менш одного часу з Минеями 1095-1097 років.

Література. *Макарій*: Исторія Русской Церкви, 1846 р. т. I ст. 236-244, виписки, але з багатьма помилками.—*А. Х. Вóстоковъ*: Описаніе Новгородской Софійской Минеи XI вѣка, „Ученыя Записки" 1856 р., т. II, вип. 2 ст. 126-128, передруковано в „Филологическія Наблюденія" 1865 р. ст. 202-204; короткий опис ПМ і зміст її. — *И. К. Купріяновъ*: Обозрѣніе пергаменныхъ рукописей Новгородской Софійской Библіотеки, „Извѣстія" 1858 р. т. VI ст. 40-45, — дано короткий опис та канон муч. Олександру з лл. 56б-81, з помилками.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р. т. X ст. 34, 441-445, дає виписку з лл. 1-4 рукопису; в вид. 1882 р. ст. 38.

III. Пам'ятки східно-слов'янські ближче не встановленої батьківщини.

1. Церковний Устав з Кондакарем.

Пам'ятка складається з двох частин: перше церковний Устав лл. 1-24, без початку, а потім на лл. 24-124б Кондакар на цілий рік. Рукопис має 124 л. in f° малого розміру, писана гарненьким дрібненьким уставом, букви на 2,2 mm високі. Писало два писарі,

але вони пильнували писати по можливості однаковим письмом; перший написав більшу частину книги, а саме: лл. 1-32, 35 діл, 45б-46, 53-124б, другий меншу: лл. 32-35, 35б-45б, 46-52б і 68б-69. Правопис у двох писарів ріжний: перший сміліще вносив живі ознаки своєї мови, другий був консервативним і міцніще тримався оригіналу. На л. 124 перший писар зробив такий запис глаголицею: **ⰜⰉⰭⰰⰛⰚ ⰏⰵⰛⰚ ⰜⰉⰽⰉⰰⰛⰵ**; на л. 44 кирилицею написано (це може старший писар?): **мικоулинъı книгъı.** Пам'ятка знайдена в Псковськім св. Духівськім манастирі на Ісосі, пізніще переховувалася в Типографській Бібліотеці під № 142 (1206). Пам'ятка певне кінця XI-го віку (частина вчених часом відносять її на кінець XI — поч. XII в.) і має дуже велике значіння, бо це найперша слов'янська співоча книжка. В ній багато ріжних давніх нотних знаків (див. знимок), які докладно описує о. В. Металлов в своїй праці.

Перший писар постійно пише ѥ на початку слова чи складу, а ѧ по приголосній; добре розріжняє ѥ від е; майже скрізь зазначає м'ягке *л*, *н* гачечком справа: ⱡ, ⱨ; навпаки, другий писар не розріжняє ѥ та ѧ і рідко зазначає м'ягкість *л*, *н*.

Головніщі ознаки мови такі: 1. Поплутання носових з чистими часте. 2. Перший писар майже завше пише ъ, ь перед плавною: **отъкьрзошасѧ** 117, **скърбѧхъ** 98, **скърбѣти** 98, **стълпъ** 24б, тоді як другий пише по старо-слов'янському. 3. Багатенько повноголосних форм: в Уставі: **паволоцѣ, переходитъ, породьноую, сторона, стороноу, сторонѣ**, в Кондакарі: **ицерева, на жеребии** 102б, **на жеребѧлаатии, середокрьстиѥ, чєловѣколюбьчє**, може: **огродивъсѧ**. 4. Зміна початкового ѥ на *о*: **октения, октении** в Уставі. 5. Поплутання *ѣ* з *е*: **дево** 117б, D[1] **тебе** 98 bis і поруч: **тебѣ** три рази, **аллѣлоуиа** 98 і поруч **аллелоугиа**; особливо часто плутає *ѣ* з *е* другий писар, у першого цього значно менше. 6. Перший писар дуже часто пише *ж* зам. *жд*: **наслажаѥтьсѧ** 117, тоді як другий пильнує писати *жд*. 7. Часом зам. *шт* чи *щ* маємо *ч*: **ачє, чюждааго** 123. 8. Єсть сліди поплутання *ц* з *ч*, але дуже мало: **срⷣчєвѣдьчє** 25б. 26, V[1] **мѫнце** 73. 9. М'ягке *ц*: **лѣствица** 117б, **колесницю**

24б: 10. Зазначення ѳ, через *п*: гепсиман[ии?] 117б. 11. $G^1N^3Ac^3$ жіночого роду дуже часто кінчаться на -ѣ або -ıє: клоудьниць, дьньниць, съсоудохранильниць, маріє, илиє і т. п. 12. Ab^1 на -ѣмь: богѣмь 117б. 13. D^1 L^1 токѣ. 14. Pr 3^1 і 3^3 звичайно кінчаться на -ть. 15. Приказовий спосіб на *ть*: къздежѣте 102б. 16. Імперфект стягнений на а: скорбахъ 98. 17. В словнику: гавриіла 117б, шбрадованіа (благодатная) 117б і др.

Про батьківщину нашої пам'ятки Н. Дурново пише: „Несколько случаев смешения ц и ѵ указывают на севернорусское происхождение писцов"; але чи не замало прикладів? В пам'ятці не бракує ознак, які її тягнуть до пам'яток українських; не забудьмо, що поплутання *ц* й *ч* знають і сучасні західно-українські говірки.

Література. *Еп. Савва*: Палеографическіе снимки, М. 1863 р., на табл. IV дає добрі знимки з лл. 24б, 98 і 124 (глаголицький підпис). — *Прот. В. М. Металловъ*: Русская симіографія, М. 1912 р., дає на табл. II-V чотири знимки з лл. 24б, 98, 102б і 117, опис нотних знаків на знимках див. ст. 72-73; шкода тільки, що знимки зовсім маловарті, бо недосвідчений коректор так їх зіпсув, що часом нічого не розібрати; напр. на цих знимках поплутано такі букви (в дужках подаю букву потрібну): а (л, е), б (в), и (н), к (и), л (а), лп (м) і т. п., маємо на табл. V велшо зам. велию і т. д. без кінця; чи не те саме тут і з нотними значками? — *Н. Н. Дурново*: Русские рукописи (див. вище ст. 17), 1924 р., ст. 82-83, коротка характеристика мови.

---

2. Псавтирний уривок А. Бичкова.

Серед рукописів А. Ф. Бичкова був і уривок з Псавтиря, який він десь перед 1875 р. передав І. Срезневському для видрукування. Це один цілий зшиток, що складається з 8 листків чи 16 сторінок, розміром в малу чвірку, 18×14 cm, по 20 рядків на сто-

рінку. Письмо уривка, як твердить І. Срезневський, близько нагадує Минею 1096 р.; воно на 2,3 mm високе. Зміст уривка—простий без толковань Псавтир; починається 34 віршем XVII псальми, а кінчиться 19 віршем псальми XXIV-ої. Долі на тих сторінках, де починаються псальми, циноброю написано гадальне значіння псальми, цеб-то, Псавтиря цього вживали для гадання, як то було звичайним в старі часи; так, на л. 2 читаємо: **велика радость и собраные быкаєть**, л. 3б: **кразн нзінѣ оуобидать тебе** і т. п.; ці гадальні приписки писала та саме рука, що писала й псавтирний текст. Чорнило не високої якости, а тому воно в деяких місцях постільки зблідло, що читається з великим трудом, через що вже десь в XIII віці окремі букви, слова та цілі рядки наведено свіжим чорнилом, наводив, як то знати з правопису, серб. Початкові букви псальмів та окремих віршів писано циноброю; кожний вірш ділиться ще на 2 чи 3 частині, а ці частини також починаються з червоної букви; циноброю писано по закінченні писання рукопису. В. Срезневський текст нашого Псавтиря зве текстом Новгородської редакції. І. Срезневський, що досліджував цю пам'ятку, відносить її на XI вік.

Правопис. Буква ѥ ставиться скрізь на початку слова чи складу, є тут рідке. Постійно ѱ, а шт нема; нема й буков ѕ та ж.

Східно-слов'янські ознаки мови. 1. Поплутання носових звуків з чистими скрізь. 2. В сполученні з плавним глухий стоїть звичайно перед ним: **пьрсть** 5б, **чьртога** 2, **жьртвоу** 3, **сьрдьца** 2б і т. п.; часом буває й ст.-сл. порядок: **грътани** 5б, **исплънениѥ** 7; один раз: **дьрьжавьна** 7. 3. Замість ст.-сл. рѣ маємо ре, напр.: **врема** 4, **ицрека** 5, **посредѣ** 5б.6б, **прерѣканиа** 1б, **препоганлъ** 1 і т. п.; буває й ст.-сл. правопис: **прѣдъ** 6б. 4. М'ягке ц: **десница** 4, **лица** 4.6, **сьсьцю** 5 і т. п. 5. Сполучення dj один раз дає тут ж, а саме: **вижь** 8б. 6. В гадальних приписках в одному місці маємо поплутання з і ж, а саме: **множи кражи** 3б. 7. Ab^1 на **-ъмь, -ьмь**: **слоухъмь** 1б, **лицьмь** 4, **сръдцьмь** 7. 8. Прикметники на **ан**: **мѣданъ** 1. 9. Pr постійно кінчиться на **-ть**. 10. Приказовий спосіб: **къзъмѣте** 7б, 4 рази. 11. Форм

съмѣрениѥ 5б.8 та **оцѣщюєл** 3, **оцѣсти** 8б не рахую за ознаки місцеві, бо це звичайні, і потім по всіх пам'ятках широко знані форми.

Інші ознаки мови. 12. Глухі вживаються досить правильно; слабі глухі опускаються тільки в деяких прикладах; звичайно маємо **кѫто** 7б, але один раз знаходимо **кото** 7. 13. Перед йотованою голосною ставиться **ь** або **и**: **радостью** 4, **братьи** 5б, **оупованиѥ** 5, **поутьѥ** 8 і т. п. 14. В прикметниках панують нестягнені форми: **кѫсокѫинѫѧ** 1, **щедротьнѣими** 3б і т. п. 15. Давальний приналежности: **ц҃ѧ славѣ** 7б, **гд҃ѣ силамъ** 7б.

Література. *И. Срезневскій*: Псалтырь безъ толкованій Русскаго письма XI вѣка (съ гадальными приписками), див. „Свѣдѣнія и замѣтки" № XLII, «Сборникъ» 1875 р. т. 12 ст. 38-62, тут дано короткий опис пам'ятки ст. 38-41 та повний текст 43-62 разом з відповідним текстом з Толстовського псавтиря.—*В. Срезневскій:* Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 14-17,—повторений опис І. Срезневського і дано характеристику редакції тексту. — *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р. ст. 38, коротка згадка (в першім виданні 1861 р. згадки нема).

---

3. Науки Кирила Єрусалимського.

Це пергаменовий рукопис на 271 лист малого розміру, 23,3×19,2 cm (самого тексту 270 листів), що зберігався в Московській Синодальній Бібліотеці під № 478, а тепер знаходиться в Історичнім Музеї. Рукопис дійшов не цілим, багатьох листів бракує. Зміст пам'ятки—науки св. Кирила, патріярха Єрусалимського (315-386): 18 наук огласительних (цеб-то для тих, що бажають приняти християнство) та 5 тайноводственних; переклад з грецького на слов'янську мову зроблений був дуже рано, а наша пам'ятка—відпис з цього перекладу. На л. 270б (останній тексту) читаємо такий запис: **гн҃ помози рабѫ своємѫ· ѳеѡдорѫ :-: коньчавъшѫмѫ :-:**

книгы сиа· дан ємѫ б҃г҃ъ оставлєнніє грѣховъ:-: и рабъ б҃ж҃и ѩ:-: константина· писавшѫмѫ книгы сиа:-: аминъ. Під цим підписом другий підпис, але глаголицею: спаси г҃и҃ полнта(?). На останнім 271 листі ріжні записки пізнїщою рукою. Письмо НК має дуже архаїчний характер, на 3,1 mm високе; товсте квадратове письмо на 3,7 mm високе; Н. Каринський твердить, що цілу пам'ятку писала одна рука, хоч письмо ріжнорідне і робить враження декількох писарів[1]; навіть сам запис на л. 270б згадує двох писарів. Пізніще в багатьох місцях рукопис виправлено: витерто слабе ъ, ь, або попереправлювано їх на о, е і т. п.; ці поправки виразно знати. Цей самий переклад наук Кирила Єрусалимського дійшов до нас і в списку XVI-го віку, тої ж Синодальної Бібліотеки № 782[2]; в XVII віці учень Єпифанія Славинецького, чернець Євфимій зробив новий переклад з грецького цих Наук Кирилових[3].

Правопис. Буква ѥ уживається на початку слова чи складу, часто й по приголосних; ї пишеться головно в кінці рядка та в слові їѣ або як цифра 10; ѕ тільки як цифра; замість ѳ часто ставиться т; панує шт на перших 49 листах, а далі потроху появляється й щ, а в кінці панує воно; зам. ъі дуже часто ы.

Загальний фон мови—старо-слов'янський. Східнослов'янських рис не багато, головніщі з них такі. 1. Поплутання юсів з чистими часте. 2. Повноголосних форм дуже мало: серебро (часто), серебрьникъ; може й къзвроуенна 255. 3. При сполучені з плавним глухий стоїть по нім, але частенько й перед ним: кълка 29, пожьрти 29. 4. Початкове ѥ- часом дає о-, напр.: осень 157б, одиньде 41, осенєкъ 126. 5. Зміна ра- на ро-: рождан 81б, роспатни 157.157б, розоумѣѭште 84б, порокотати 249б. 6. Рідко tj>ч, dj>ж: трепечоуште 35б, хочеть 224б, къзвроуенна 225, чюжего 9б, чоужихъ 206б, надежа 235. 7. Ab[1]: гадъмь 29, образъмь 29. 8. Часті форми D[1] на -ки: врагоки 169б, оцѣки 175б, ѵлккоки 208б. 9. G[1] на -ѣ: ис тьмьницѣ 58б.164б, из дѣницѣ 128б; N[3]:

[1] Образцы письма, 1925 р. ст. 8 і 7.
[2] Опис його у Горського, 1859 р., II, 2 № 115 ст. 62-63.
[3] Там само, № 116 ст. 63-68.

рoудильницѣ 6, птицѣ 82. 10. D¹L¹ тобѣ, собѣ. 11. Pr на -ть постійно. 12. В закінченні Pr може відпадати -ть, напр.: ıє 27б.49б, так само нѣ 260б.

Інші явища: 13. Пропуск слабих глухих частий; дуже часто ставиться ь зам. ъ. 14. Часом оу зам. о, напр.: не оутрѣшаитє 270. 15. Часте м'ягке ц. 16. Приказовий спосіб: осажѣтє. 17. В прикметниках і імперфекті панують нестягнені форми. 18. Цікаві форми: цни (кіи) соуть плоди 24, съ цѣми са съуетаіѣть 55б.

Старші вчені рахували НК пам'яткою молодшою; так, Горський і Невоструєв відносили її на кінець XII—поч. XIII віку; І. Срезневський зве їх пам'яткою до 1200 р.; за Срезневським і Волков датував НК XII віком; А. Соболевський (Лекціи ст. 12) відносить їх вже на XI в.—поч. XII в. В теперешній час звичайно НК рахують пам'яткою XI-го віку, напр. Є. Карський, Н. Каринський, Н. Дурново і др.

Література. *А. Востоковъ*: Описаніе Рум. Муз. 1842 р. ст. 245.—*А. Горскій и К. Невоструевъ*: Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки, М. 1859 р. II, 2 № 114 ст. 44-62, опис змісту, мова, уривки.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 84.—*Н. Дурново*: Русскіе рукописи XI и XII вв., „Іужн. Фил." 1924 р. кн. IV ст. 79.—*Н. Каринский*: Образцы письма, 1925 р. ст. 7 і 8.—*Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 306 і 491.

---

4. Уривки з березневої служебної Минеї.

Переглядаючи стародруки Новгородської Софійської Бібліотеки, щоби забрати її для Московського Музея, А. Вікторов знайшов одну книжку, обгорнену в пергаментові листки. Листками занявся І. Срезневський. Коли обгортку цю бережно знято, виявилося, що на оправу вжито два листки чи 4 сторінки з служебної Минеї на березень, на 21 і 22 дні його. Листки малого розміру, на них дрібний т. зв. „минейний" устав XI-го віку, по 26 рядків на сторінці. Листки були дуже ви-

терті, так що Срезневський зміг прочитати тільки де-що.

Листки безумовно із східно-слов'янської книжки, про що свідчать хоча б ці риси. 1. Поплутання носових з чистими. 2. Зникнення слабих ъ, ь і вокалізація їх: весь 1б, шедъ 2. 3. Єсть випадки, коли глухий стоїть перед плавним: оутвьржено 1б. 4. Частенько маємо *ре*, а не *рѣ*: древо 2, предъ 1б. Два рази dj>*ж*: оутвьржено 1б, ражаетьсѧ 1б. 5. Зазначення редукованого *и* через ъ: житье 2, житьемь 2. 6. М'ягке *и*: агньць 2, коньць 2, отроковица 1б. 7. Ab[1] на -*ъмь*: свѣтъмь 1. 8 Pr на -*ть*: ражаетьсѧ 1б. 9. Поплутання ѣ з *е*: кореннемь 1б, искорѣни 1б. 10. Єсть ѥ, але частіще ѣ.

І. Срезневський видрукував знайдені Листки в „Свѣдѣнія и замѣтки" № LI, див. „Сборникъ" т. 12 ст. 191-195, 1875 р.; в його „Древніе памятники" по вид. 1882 р. ст. 38 лише згадка. В покажчику Н. Волкова: „Статистическія свѣдѣнія" 1897 р. цеї пам'ятки нема.

---

5. Фінляндський Стихирар.

На початку 1869 р. проф. Гельсингфоргського університету Нордквіст прислав до Петроградської Академії Наук 166 пергаменних листків та обрізків з найріжніщих пам'яток. Певне, під час війни шведи не раз брали по церквах пергаменові слов'янські книжки, які потім вживали на оправи, а також на папки для справ по канцеляріях; часом з цього пергаменту вирізували куски для заголовків на справах, витираючи написане на пергаменті. Так робили шведи ще в XVI-XVII віках. Таким способом понищено певне не мало найріжніщих слов'янських рукописів; багато таких рукописів згоріло разом зо справами шведського архиву,—знаки пожежи знати на багатьох листках, присланих з Фінляндії. Академія Наук прислані уривки передала І. Срезневському для досліду, який і встановив, що тут куски з 48 рукописів XI-XV віків, все книги церковні та манастирські.

Ось серед цих пергаменових уривків знайшовся і крюковий Стихирар десь чи не XI віку. Це два листки малого розміру, in 4^0, всього 4 сторінки, по 11 рядків на сторінці, до цього ще й один подвійний обрізок. Зміст листків і обрізка: стихири на Успіння та на св. Андріяна й Наталії. На основі письма Срезневський рахує цей уривок пам'яткою десь половини XI-го віку, хоч правопис говорив йому про кінець XI-го віку чи може про початок віку XII-го.

В правопису панує *щ*, а *шт* зовсім нема. Вживається ѥ, як звичайно. Форм з роззівом нема зовсім, крім **андриана** 3.

Ознаки мови доводять виразно, що це пам'ятка східно-слов'янська. 1. Носові плутаються з чистими. 2. Редуковані ъ, ь вживаються дуже правильно. 3. В сполученні з плавним глухий ставиться перед ним: **къ скърбьхъ** 1[1], **кърста** 3, **съмьрть** 4. Один раз *ре* зам. *рѣ*: **предъстояще**. 5. Сполучення dj дає *ж*: **зижителева** 1, **трогужающимъся** 1, **рожьши** 2. 6. М'ягке *ц*: **коньць** 1, **кѣньць** 3, **десница**. 7. Зникнення *с* в слові **погрети** 1 і вставка *н*: **андриана** 3. 8. D[1] на *-ови*: **богови** 3, **господеви** 3, **сѣнови** 2, **цесареви** 3, **христови** 4. 9. Ab[1] на *-ъмь*: **сѣнъмь** 2, **страхъмь**. 10. Pr на *-ть*: **прѣдаѥть** 1, **дивиться** 4 і др. Приказовий спосіб: **съберѣтеся** 1.

Пам'ятку видав І. Срезневський в „Свѣдѣнія и замѣтки" № XLI в „Сборникъ" 1875 р. т. 12 ст. 22-24, див. ще ст. 5 і 11[2].

---

[1] Цифра показує сторінку листків; де сторінки не зазначено, там приклад з обрізка.

[2] В огляді східно-слов'янських пам'яток XI-го віку я оповів вище на ст. 98-205про всі відомі пам'ятки; лише ось про ці пам'ятки не маю детальніщих відомостей: 1. *Служебна Минея* на червень, 15 листків, зберігається в Публ. Бібл. в Петрограді № I. F. п. № 36, добута від Дубровського; див. Н. В. Волковъ: Статистическія свѣдѣнія1897 р., ст. 65 № 228. 2. *Октоїх* XI в., див. архм. Амфилохій: О самодревнѣйшемъ Октоихѣ XI в., 1874 р.; див. ще Є. Карський: Палеография, 1928 р. ст. 74. 3. *Евангелія Погодина* № 11, див. Н. Кариньский: Образцы, 1925 р. ст. 7.

ДОПОВНЕННЯ ДО ПАМ'ЯТОК ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ.

Доповнення до ст. 61:

15. Зографські Листки.

Пробуваючи в 1906 р. на Афоні, П. А. Лавров знайшов в Зографськім манастирі два пергаменові листки, які, здається, були обгорткою до іншого рукопису. На жаль, Лавров не зробив тоді докладного опису пам'ятки, не знаємо навіть правдивого розміру її. В 1926 р. Лавров видав те, що мав, — фотографії трох сторінок (без 2-ої), відчитання їх і дослід про них.

Змісту пам'ятки П. Лавров не міг встановити,— у всякім разі це листки не з св. Письма і не з книг богослужбових; здається, це уривок якогось казання. Знати, що це переклад з грецького, переклад часом злий, так що деякі місця незрозумілі.

Письмо вицвіло, його тяжко читати, чому Лавров не все й відчитав. Форма літер архаїчна. Єсть ѧ, яке замість а ставиться по приголосних, а на початку слова чи складу звичайно пишеться ѧ; єсть ще ѧ на зразок старого грецького A, у якого в середині не проста лінія, але вуглик вістрям додолу; також і ж має часом відмінну форму в середині — замість лінії вузенька петля. Зовсім нема ѕ, панує ы, що рано появляється в старих болгарських текстах. Надрядковий знак—крапка. Панує шт, а ѱ зовсім нема. В чотирох словах ужито ѕ в формі з, а саме: мноꙁѣхъ 3^{19}, мноꙁѣмъ 1^{1}, польꙁекати 1^{10} і подкиꙁаижштесѧ 1^{17}. Букви ѥ зовсім нема, скрізь е. В уривку зовсім нема таких буков: і, ф, ѱ, ѥ, ѣ, ѯ, ѵ, ѧ, у. Правопис звичайний для старо-слов'янських пам'яток.

Мова пам'ятки має архаїчний характер,—це якийсь старий болгарський діялект, але який саме, нема змоги встановити. 1. Носових скрізь ужито правильно, але къспомѣнѫти 2^{15}. 2. Глухих ъ, ь уживається досить правильно, хоч єсть випадки зникнення їх в слабій позиції: много 1^{8} і всі інші цього коріня, дкою 3^{21}, створиꙋъ 2^{2}; заміна ъ на ь часта; вокалізації глухих нема. 3. При сполученні з плавними глухі став-

ляться по них: **срѣдьци** 3^{16}, **мльчание** 2^{8}, **скрьбѣнии** 1^{3}. 4. Букви *ѣ* уживається нормально. 5. Редуковане *и* перед йотованою голосною постійно зазначається через **и**: **братиа** 1^{7} і др. 6. Яко південно-слов'янська риса єсть форма **пръимати** 2^{13} зам. **приимати**. 7. Сполучення dj>**жд**, tj>**шт** нормально. 8. Епентетичне *л* єсть скрізь. 9. Зникнення *д* в слові **о празьництѣ** 1^{5}; *здр*: **въ въздрастении** 1^{20}. 10. Ab^{1} **небрѣженьемь** 2^{20}. 11. Нестягнені форми в прикметниках і дієсловах. 12. Pr кінчиться постійно на **-тъ**, а в **съ съвѫде** це *-тъ* 3^{20} відпало. 13. Словник звичайний для старо-болгарських пам'яток XI-го віку; єсть старі слова: **благодѣти** 2^{19}, **небеска-аго** 2^{3} і др., але взагалі тут архаїзмів не багато.

П. А. Лавров, що знайшов цей пам'ятник, оголосив його й друком: Les Feuillets du Zograph, див. „Revue des études slaves“ 1926 р. т. 6 кн. 1-2 ст. 5-23,—опис палеографічний, текст 3 сторінок, словник (але без пояснень значіння слів і без зазначення форм) і фотографії трох сторінок (без ст. 2-ої оригіналу), фотографії дуже невиразні і зменшені проти оригіналу. Опис мови пам'ятки одночасно в цім же журналі на ст. 24-38 дав *М. Долобко*: La langue des Feuillets du Zograph.

16. Зографський кирилівський підпис 980 р.

В 1866 році архим. Леонид, тоді настоятель російської посольської церкви в Царгороді, пробував на Афоні і в бібліотеці Зографського манастиря знайшов надзвичайно цінного пергаменового акта грецькою мовою. Акт цей—купча: ігумен Фома продає за 64 монети якомусь ченцеві (пор. „брату нашому“) Онисифорові і його братії манастирик (чи може тільки келію) з землею (докладно зазначаються межі), а при ньому й церківцю на честь св. Апостолів з церковними книжками та посудом; усі клянуться, що, під карою 3 літрів, акта не порушать. Під текстом акта повна дата: писав чернець і философ Симеон в 6 годин 18 серпня 6488 (= 980) року, індикта 8. Далі

йдуть підписи свідків, а по них ще продовження акта: 23 червня в св. обителі великомученика Юрія Зографа знаходилися ігумени нашої святої гори" і перераховуються, хто саме був; а під цілим актом такий підпис кирилицею: † макарнє єроманахъ: нгѵменъ зѵграфскыі: за нс(т)нн ѫ подъпнсахъ с(ѧ). Певне, це Зографський ігумен Макарій скріпив акт своїм підписом в присутності інших ігуменів. Цілий акт з підписами писаний грецькою мовою, крім одного слов'янського підпису ігумена Макарія.

Через те, що акт датований—18 серпня 980 р.,— він набірає величезне значіння, а підпис зографського ігумена Макарія в такім разі стає найпершим пам'ятником кирилівського письма[1]. Справа тільки в тім, що про цей акт нема ще одної думки в науці, бо він справді викликає декільки поважних сумнівів.

По-перше, маємо й другий зовсім подібний змістом акт (крім трох незначних дрібниць), тільки в нім нема кінця, що говорить про збір 23 червня святогірських ігуменів, а з тим нема й підпису Макарія. Котрий з цих актів оригінал, котрий відпис—рішити трудно; писані акти ріжною рукою, але, як свідчить архм. Леонид, що відкрив ці акти, грецьке письмо в них зовсім одного часу. В опису актів Зографського манастиря, який видали В. Регель, Е. Курц та Б. Кораблев в додатку до „Визант. Временника" 1907 р. т. 13 ст. 1-3, обидва наші акти зазначаються не оригіналами, а копіями, а в такому разі підпис Макарія може стверджує правдивість („за истинѫ") пізнішого відпису. По-друге, на додатку про збір 23 червня святогірських ігуменів зовсім нема року; тоді чи це не відпис з якогось зовсім іншого акту? По-третє, загальний вигляд письма в підпису Макарія мало подібний до давнього,—її можна б віднести на XIV-й вік. Сумніви ці дуже важливі, чому вони й не дають можливости рахувати остаточно підпис Макарія за найдавнішу кирилівську пам'ятку,—такою позостається несумнівний напис Самуїла 993 року.

---

[1] Зографський манастир був заснований десь на самім початку X-го століття, за панування Льва VII Философа († 912 р.).

Проти цих сумнівів мало що можна поставити. Коли припустимо, що купчий акт складений був по березневому коліндарю, а збір ігуменів зазначений по вересневому, тоді обидва ці акти припадуть на один 8-й індикт чи 980-й рік, а це вияснило б, чому в приписці про збір ігуменів не зазначено року, — бо він був той самий. Правопис підпису Макарія у всіх дрібницях старо-слов'янський,—проти відомої норми нічого не говорить. Загальне враження від цілого підпису таке, що він пізнішого часу, але поодинокі літери всі трапляються і в XI-м віці.

Починається підпис Макарія, як звичайно, хрестом з опущеними додолу кінцями, цеб-то як глаголицьке *а*. Форма *и* давня: н. Два рази **ѹ** написано так, що між о та у над ним єсть простір. Форма **ꙁ** один раз дуже нагадує z. Знати, що ігумен Макарій був стареньким, бо підписав нерівно, — це зразок, так би сказати, давнього скорописного актового письма. Йордан Іванов в слові **истинѫ** вбачає глаголицьке *т*,— це *т* на зломі акта і його в знимку знати дуже неясно.

В мові звертає на себе увагу форма N^{1} **макарнє**,— звичайна у південних слов'ян форма на *-ієє*, а не на *-ій*; але такої форми в пам'ятках XI-го віку я не стрічав, хоч вона мусить бути дуже давньою. В слові **єроманахъ** відпало початкове *и*; *а* (а не *о*) по *м* тут звичайна в XI в. форма; кінцеве **ъ** також не рідке в XI в., пор. Македонський Кирилівський Листок. Слова **истинѫ** та **подъписахъ** зберігають давній правопис.

Ще Ягіч в Prolegomena до видання в 1879 р. Зографської Євангелії на ст. XXI писав про підпис Макарія, що він формою письма відноситься до XIV віку, коли справді жив ігумен Макарій. Болгарський вчений Й. Іванов докладно занявся підписом Макарія і силиться довести, що цей підпис дійсно 980 р., а в актах в Карейськім афонськім манастирі під 980 р. єсть дійсно ім'я Макарія.

На жаль, цікаве питання про цей пам'ятник, що зберігається в актах Зографського манастиря, так остаточно й не порішене.

Література. *Архим. Леонидъ*: Историческое обозрѣніе Аѳонскихъ славянскихъ обителей, „Херсон. Еп.

Вѣд." 1867 р. ст. 16-17.—*О. Бодянскій*: Актъ Зографскаго монастыря на Аѳонѣ 980-981 года, „Чтенія" 1873 р. кн. 1 ст. 1-10,—тут видрукувано самий акт по-грецьки і в російськім перекладі, а також з обидвох актів видав знимки, які получив від архм. Леонида.—V. Jagić: Зографское Евангеліе, 1879 р. ст. XXI.—Actes de l'Athos, Спб. 1907 р. ст. 1-3, додаток до „Визант. Времен." т. 13, — цілий грецький текст і література. — Йорд. Ивановъ, „Български Старини", ст. 10-20, 1908 р.—*П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 26, а на ст. 27 добрий знимок підпису Макарія з Севастьянівського збору. — *Б. Цоневъ*: История на българ. езикъ, 1919 р., ст. 181.

17. Іверський глаголицький підпис 982 р.

Архимандрит Порфирій Успенський, підчас своєї відомої подорожи на Афон в 1845-1846 р., знайшов в Іверськім афонськім манастирі надзвичайно цінний акт 982 року з глаголицьким підписом, — це договір на манастирську землю фундатора Іверського манастиря Івана Івера з мешканцями сусіднього міста Ериссо, де в той час жили вже болгари і який тоді був підлеглий болгарам. Договір складено в манастирі Івана Івера, а писав його солунський нотар Микола в 6490 (= 982) році; за мешканців міста Ериссо акт підписав їхній священник Григор,—підписав глаголицькими буквами, і в цім велика цінність цього акту,—це найперший датований глаголицький пам'ятник. Під грамотою долі й зверху багато підписів; підпис о. Григора знаходиться зверху, в 2-м рядку. Грамота на пергамені, розміром в 50,5×95,5 cm (долішній край значно вузчий).

Бувши на Афоні, П. Севастьянов зробив аж сім знимків з цього акту і передав їх І. Срезневському для дослідження. Але висновки були не на користь цеї грамоти. „Я старался,—пише Срезневський—подмѣтить въ ней каждую малѣйшую черточку, сличалъ для этого всѣ семь снимковъ грамоты, и на свой снимокъ перенялъ все, что можно было увидѣть". І

ніякого напису Срезневський не знайшов! Але все таки в першім рядку знати дві глаголицьких букві, так само і в другім Срезневський прочитав *Гр...ъ* чи *Ги...ъ*, писане по-глаголицькому; а коли так, то велике значіння пам'ятки таки залишається.

На жаль, виникає новий сумнів: коли саме писано в цім акті глаголицею? „Присматриваясь внимательно ко всей написи — росповідає Срезневський,— видимъ буквы Греческія въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ ищемъ слѣдовъ глаголическихъ буквъ, и между ними ясно Δ, такъ что невольно приходитъ на мысль: не написаны ли глаголическія буквы на греческихъ, слѣд. послѣ нихъ?“ Остаточний висновок Срезневського був такий, що треба дослідити самий оригінал, а в разі потреби — навіть химичним способом; до того ж часу твердити щось певне про акт 982 р. нема можности.

Йдучи на зустріч цим бажанням, архим. Леонид в 1869 р. під заклад 25 турецьких лір випозичив акт 982 р. від манастирської влади і передав Срезневському для досліду. Трохи пізніше, в листі до о. Леонида Срезневський писав про свою працю над грамотою 982 р., що „загадочное мѣсто глаголическое изучено внимательно. Пока могу сказать навѣрно только одно: подъ глаголической сигмой нѣтъ и не было греческой сигмы, слѣдовательно, заподозрѣвать въ этомъ отношеніи ея (грамоти) древность нѣтъ никакой возможности“[1]. Так справа й лишилася остаточно не вирішеною. Акт вернули до бібліотеки Іверського манастиря.

В цій грамоті серед підписів зверху єсть декільки слов'янських слів, написаних грецькими буквами, напр.: стронмироу, кладкоу; G[1] від слов'янського дѣтко передано дєатkоу, тут цікаво, що *ѣ* зазначено грецьким *єа*; в слові ржгкавнна (= ржкавина) видно носову вимову *ж*.

Література. *Архим. Порфирій*: Указатель актовъ, хранящихся въ обители св. горы Аѳонской, „ЖМНПр“ 1847 р., липень, ч. 56 ст. 41-56. — *П. Шафарикъ*:

---

[1] Лист видрукуваний в „Записки Имп. Русск. Археол. Общ.“ т. I ст. 200.

Взглядъ, 1855 р. ст. 38.—*Викторовъ*: Послѣднее мнѣніе Шафарика о глаголицѣ, «Лѣтописи» 1859 р. т. II ст. 88, 99. — *И. Срезневскій*: Глаголическія буквы на Иверской грамотѣ 982 года, „Извѣстія“ 1861 р. т. X ст. 78-80.—Його ж: Древніе глаголическіе памятники, 1866 р., передруковано сказане в 1861 р. і додано знимок з фотографії П. Севастьянова. — *О. Бодянскій*: Актъ Зографскаго монастыря, „Чтенія“ 1873 р. кн. 1 ст. 8-9, вірить в правдивість глаголицького підпису.—Йорданъ Ивановъ: Български старини изъ Македония, Софія, 1908 р. ст. 21-23, тільки за Срезневським.—*П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р., на ст. 13 знимок № 7, на нім загадкове місце з акту 982 р.

Доповнення до ст. 75:

Abecenarium Bulgaricum.

Фрейзингенські Уривки, звичайно, не єсть єдиний пам'ятник слов'янського письма латинкою. В Паризькій Королівській Бібліотеці під № 2340 зберігається вкладена до латинського рукопису X в. пергаменова картка XI-го віку, а на ній уміщено, під заголовком Abecenarium Bulgaricum, глаголицьку азбуку з 31 букви, а під кожною з них подано їх слов'янську назву латинською готикою. Напочатку пам'ятку відносили до 850-950 р., але така давність не підтвердилася,—тепер її рахують пам'яткою XI в., коли не початку віку XII-го. Пам'ятка ця, здається, пропала з Паризької Бібліотеки. Цінна сама назва цеї пам'ятки, бо вона говорить, що в XI в. глаголицю звали азбукою болгарською.

Ось зміст написів над глаголицькими літерами; поруч латинського оригіналу даю й слов'янську назву: as-азъ, а, bócobi-буки, б, védde-вѣдѣ, в, glágoli-глаголи, г, dóbro-добро, д, hiést-есть, е, gluete-живете, ж, zéllo-зѣло, ѕ, zémia-земля, з, íse-їже, ї, ísei-иже, и, cáco-како, к, lúddie-людїе, л, mustlíte-мыслите, м, nas-наше, н, on-онъ, о, pócoi-покой, п, recí-рьци, р, cslóuo-слово, с, tordo-твердо, т, hic-икъ, і (а треба б оукъ), fort-

фертъ, ф, or-хѣръ, х, pe(ce?)-цѣ,ц, saraué-чєркь, ч, sa-ша, ш, hiér-єрь(?), ъ, pellér-єръ, ъ, hiet-ѣть, ѣ, iusz-юсъ, ю, hie-юсъ, ѭ; дві останні назви стоять не над тими буквами, над якими повинні б стояти, а це показує, що автором АВ був скорі не слов'янин.

Ще в 1879 р. В. Ягіч висловив здогад, що ця пам'ятка, судячи по мові написів, повстала на хорватській землі («Archiv» IV.311). Так само й В. Вондрак твердить, що АВ написаний на сербо-хорватській території, а це знати з тих наголосів, що поставлені над латинськими назвами (пор. такі наголоси у Фрейзингенських Уривках). Хорватською зве цю пам'ятку й Б. Цонев, бо тут *ѣ* названо hiet, а це *ie* говорить за хорватську вимову. Звичайно, якогось лінгвістичного значіння пам'ятка не має, але вона цікава, на ряду з Фр. Уривками, своїм способом писати слов'янські слова латинкою.

Література. *П. Прейсъ*: О глагольской письменности, „ЖМНПр“ 1843 р. ч. 37 ст. 198-199. — *И. Срезневскій*: Древнія письмена славянскія, „ЖМНПр“ 1848 р. т. 59 ст. 53. — *В. Григоровичъ*: О древней письменности Славянъ, „ЖМНПр“ 1852 р. ч. 73 ст. 160.—*П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр“ 1855 р. ч. 87 ст. 38-39, 52.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 135-136. — K. Rešetar: Zum ältesten slavischen Alphabet, „Archiv“ 1914 р. ст. 62-67.—V. Vondrák: O původu Kijevských Listů, 1904 р. ст. 28.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 117, 394.

ЧАСТИНА ДРУГА:

Альбом знимків з пам'яток X–XI віків.

Уважаючи, що жадним друком не передати старо-слов'янської пам'ятки так, як вона єсть в оригіналі, подаю тут Альбом знимків з пам'яток X-XI віків,— тільки фотографії (але пор. вище ст. 17-18) дадуть змогу переконатися й дослідити, які саме були засоби у стародавніх писарів для занесення своїх слів на пергамен і для зазначення того чи іншого відтінку своєї вимови. Вивчення лінгвістичне якої будь пам'ятки старо-слов'янської мови постійно тісно зв'язане з вивченням палеографічним, а тому вважаю, що наші старо-слов'янські хрестоматії власне мусять бути альбомами знимків з давніх рукописів. Роблю в цім відношенні першу спробу в нашій науковій літературі, роблю в переконанні, що тільки з альбому знимків студент чи читач може получити правдивий образ стану старо-слов'янської мови X-XI віків зо всіма її найріжнішими правописними засобами.

Побіч зо знимком подаю старо-слов'янський уривок—коли він глаголицький або мало читкий кирилівський—також і друком, передаючи по можливості все так, як бачимо на знимкові; роблю це тільки для тих, кому тяжко читати відразу з фотографій. Малі технічні засоби друкарні, де друкувалася моя праця, не дали мені змоги подати кирилівську транскрипцію зовсім так, як би хотілося.

Транскрибуючи глаголицькі пам'ятки, я зробив деякі відступлення від загально принятого в нас звичаю. Здавна, особливо з праць В. Ягіча міцно втерлася звичка глаголицьке ⍋ передавати через кири-

лівське ѣ. Я не рахую цеї звички раціональною вже хоча б через одне те, що глаголицькому ѧ відповідають етимологічно два звуки, ѣ та ꙗ (а), які мають в кирилиці ріжну писану форму; на мій погляд, не маємо ніякого права глаголицьке ѧко транскрибувати на кирилівське ѣко, коли для того існує відповідніща писана форма ꙗко. Для всіх тих слов'ян, для котрих ꙗ та ѣ не однакові вимовою звуки, для всіх них форма ѣко зам. ꙗко буде зовсім чужою та штучною[1]. Наші східно-слов'янські предки X-XI віків, списуючи з глаголицьких оригіналів, часом дуже добре вправлялися з глаголицьким ѧ, передаючи його то через ѣ, то через ꙗ, згідно з своєю живою вимовою; правда, частенько тут, особливо в словах їм мало відомих, вони й плуталися, бо не знали, як правдиво їх вимовляти (прикладів на це вище подав я досить), і власне їхні помилки можуть служити нам дороговказом в справі глаголицької транскрипції. Глаголицькі ѧꙁыкъ, мъножѧише, самарѧнинъ, бѧаше, идѧаше, камѧнъ, прѧмо і т. п. в Марїінській Євангелії Ягіч транскрибує ѧꙁыѣкъ, мъножѣише, самарѣнинъ, бѣаше, идѣаше, камѣнъ, прѣмо, а це спричинилося до того, що їх і подібні слова у східних слов'ян читають з цим ѣ, цеб-то бѣаше і т. д., а це вже веде до наукового баламутства[2], бо ж так цих форм в X-XI віках у південних слов'ян, зосібна у болгар, ніхто не читав. І чи не мудріщими були ті східно-слов'янські писарі XI-го віку, напр. хоча б діякон Григорій, а особливо дяк Іван, які ці слова транскрибували так, як вимовляли: ѧꙁыкъ, мъножанише, самарѧнинъ, бѧаше, идѧаше, камѧнъ, прѧмо і т. п?

---

[1] H. Ułaszyn, напр., в своїй Граматиці 1928 р. ст. 111 попереджає, що таке ѣ треба читати за ꙗ; але чи студент добре орієнтується в цім? Чи не ліпше було передати впрост через ѧко?

[2] Серед слов'янських і неслов'янських словістів в теперішній час міцно панує вимова ѣ як *є*; це вимова російська, яку поширили серед учених росіяне. Наукові данні не промовляють за те, щоби в пам'ятках, скажемо, XI віку читати обов'язково як *є*; на мій погляд, це ѣ треба читати згідно з живою вимовою того чи іншого слов'янського народу, що буде більше відповідати дійсній вимові ѣ в XI віці, ніж вимова його як *є*.

І справедливо твердить А. Шахматов, що „діаконъ Григорій несомнѣнно произносилъ ѧхоу“[1]. В. Вондрак в „Glagolita Clozův“ передає глаголицьке достѧѧноу через достоѣноу 106, хоч по-сербському й тепер *достојан*. Передаючи ѻбѣщанїѧ з Київ. Фрагментів через ѻбѣцѣнїѣ, Ягіч тільки затемнює, скажемо, українцеві прочитати це слово так, щоби відразу зрозуміти його значіння: обіцяния. Думаю, що вже цих прикладів вистарчить, щоби довести, що наша звичка транскрибувати глаголицьке ѧ через одне ѣ не раціональна, бо ж з ѣ у нас постійно зв'язана певна окреслена вимова.

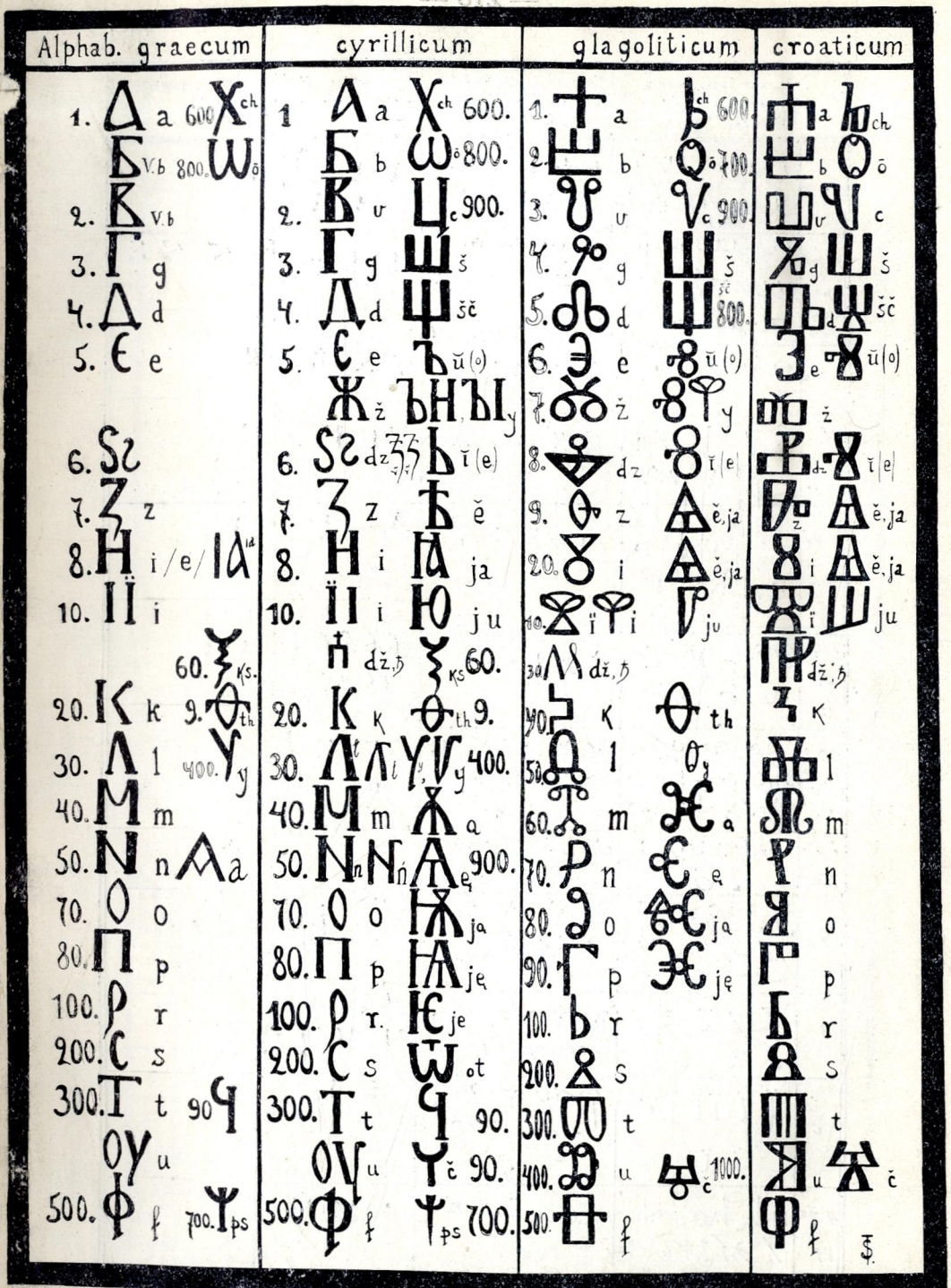
Думаю, що найбільше науковим буде позоставити глаголицьке ѧ не транскрибованим, щоби не внести якоїсь суб'єктивности в його транскрипцію через ѣ чи ѧ. Єсть випадки, коли транскрипція ѧ чи то через ѣ, чи через ѧ не легка, заплутана, часом остаточно не вирішена, а тому позоставити тут ѧ буде чи не найбільше відповідним. Зоставляючи глаголицьке ѧ не транскрибованим, я даю тим самим кожному читати це ѧ згідно з своєю живою вимовою і тим самим звертаю на це пильніщу увагу читача. Заводячи ѧ до кирилиці, я не вводжу до неї зовсім нового значка, бо ж деякі кирилівські пам'ятки, напр. Савина Книга, добре знають його, правда, в іншім значінні[2].

Замість кирилівської ї Ягіч постійно уживає *і*; я скрізь позоставляю ї, уважаючи неможливим уводити до кирилиці нову букву на місце відповідної й доброї віковічної ї.

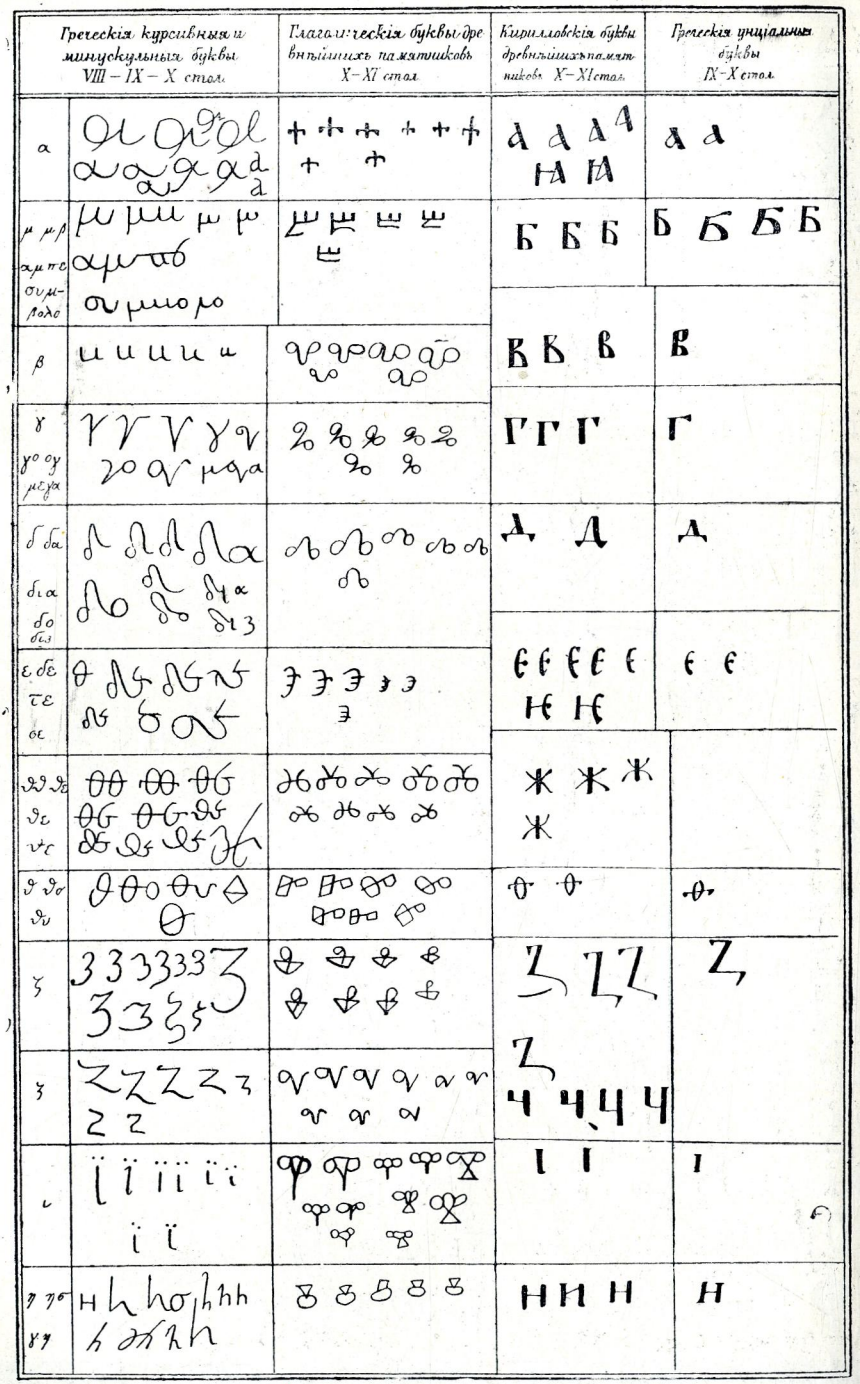
---

[1] Граматика Лескина, переклад 1890 р. ст. 164.

[2] Але там, де носові зникли, напр. у східних слов'ян, ѧ Савиної Книги читали як ѩ, ціб-то наближували до вимови глаголицького ѧ.

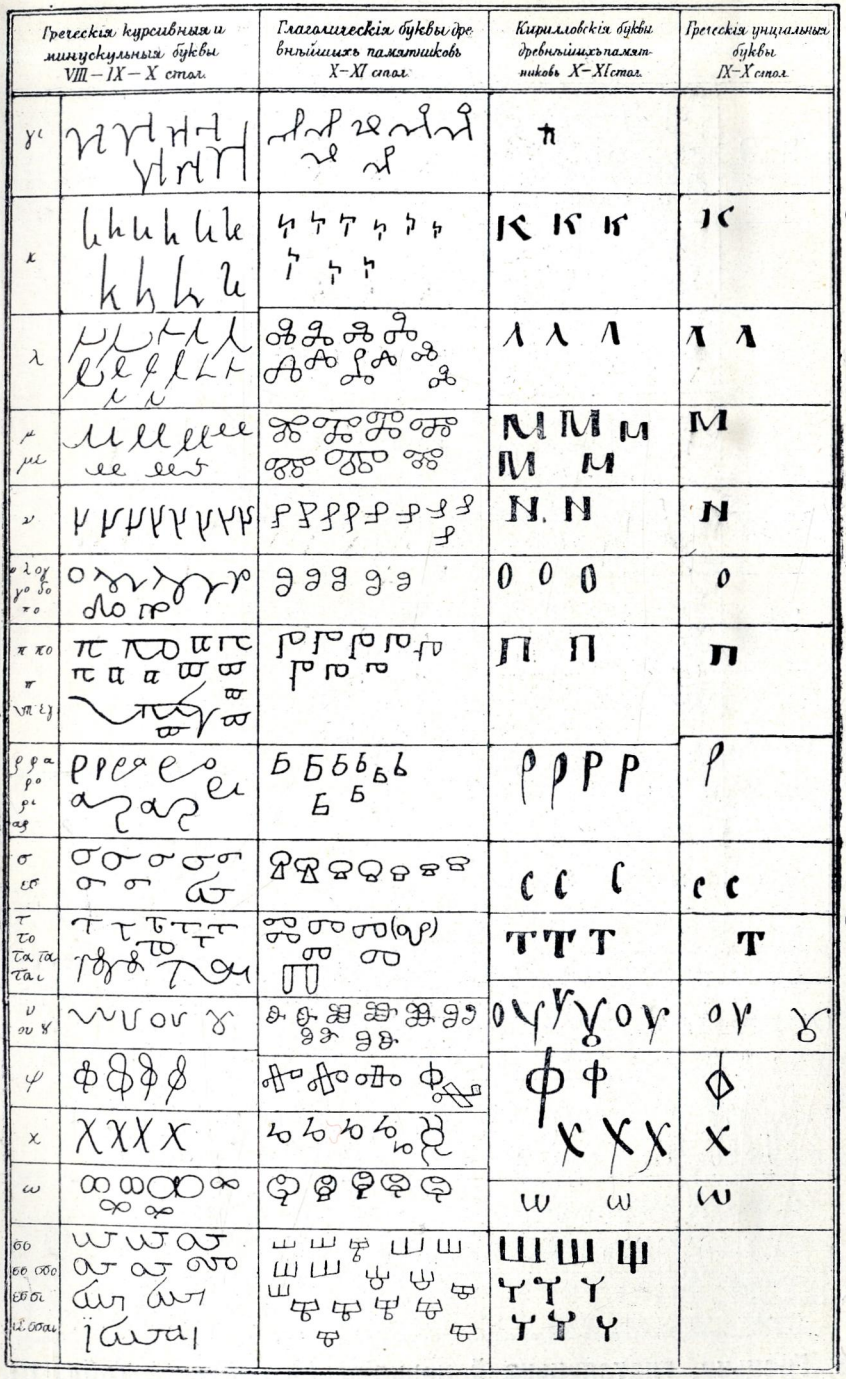

1. Азбуки: грецька, кирилівська, глаголицька кругла (болгарська) і глаголицька вуглувата (хорватська); цифра коло букви визначає числове її значіння, а латинська літера — її значіння звукове.

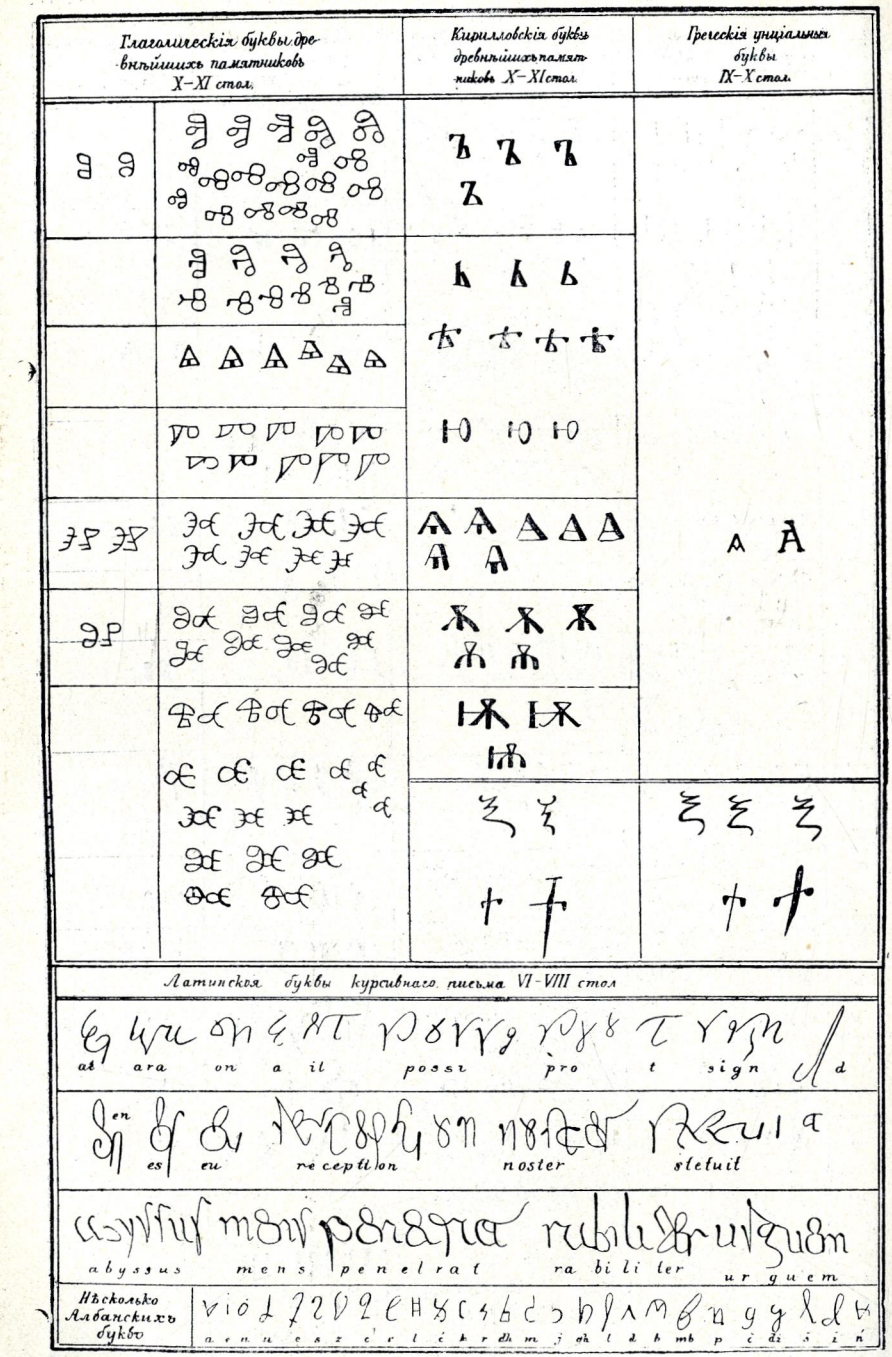
2. Грецька, глаголицька й кирилівська азбуки. Табл. I.

На №№ 2-4 подано три таблиці повстання слов'янських азбук, взяті з праці В. Ягіча: „Четыре критико-палеографическія статьи" 1884 р. В 1-м рядку грецьке курсивне (мінускульне) письмо

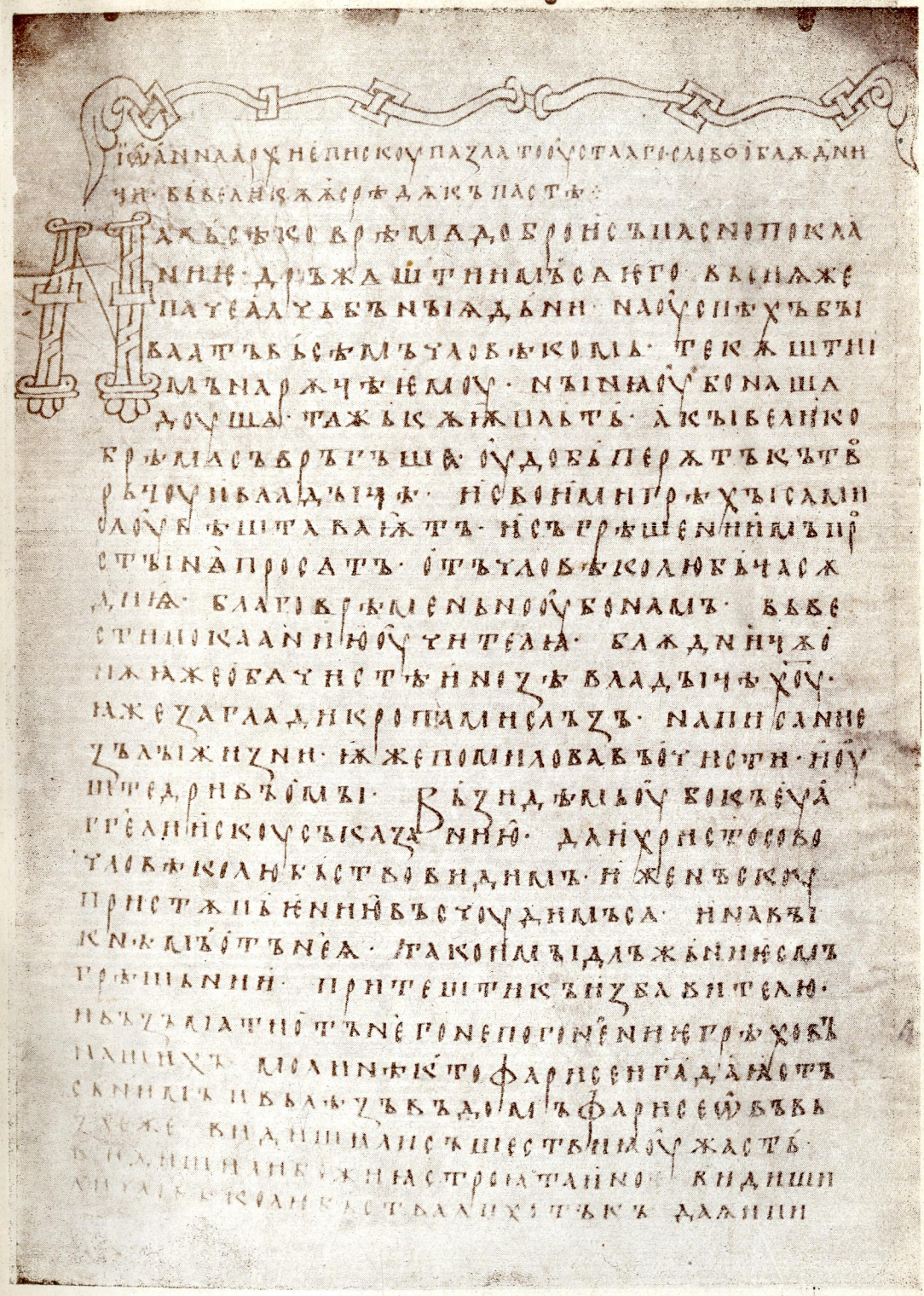
3. Грецька, глаголицька й кирилівська азбуки. Табл. II.

з латинською транскрипцією зліва. В 2-м рядку вміщено глаголицьке письмо з Київських Листків, Євангелій Зографської, Маріїнської й Ассеманевої та зо Збірника Клоца. В 3-м рядку букви

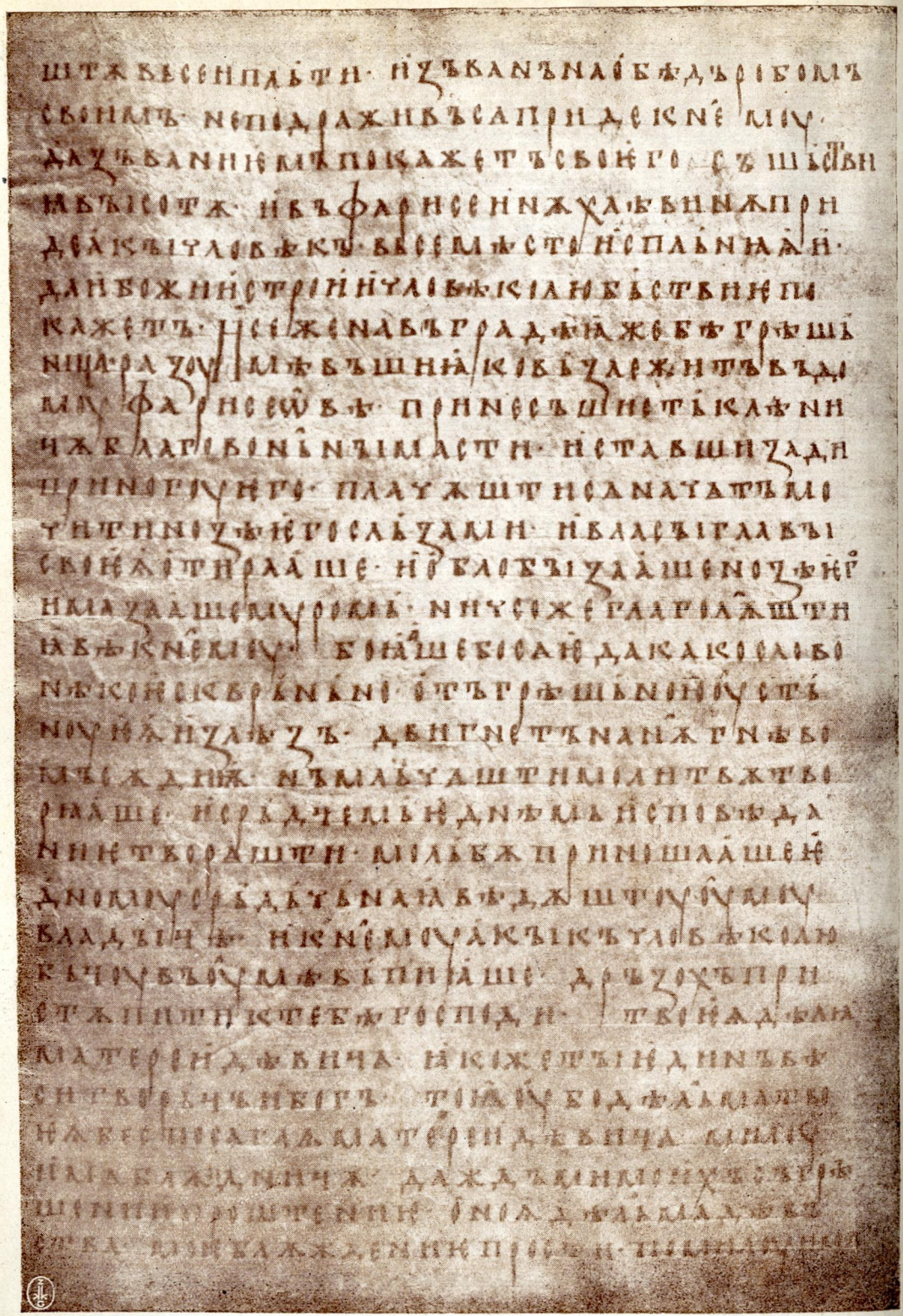

4. Грецька, глаголицька й кирилівська азбуки. Табл. III.

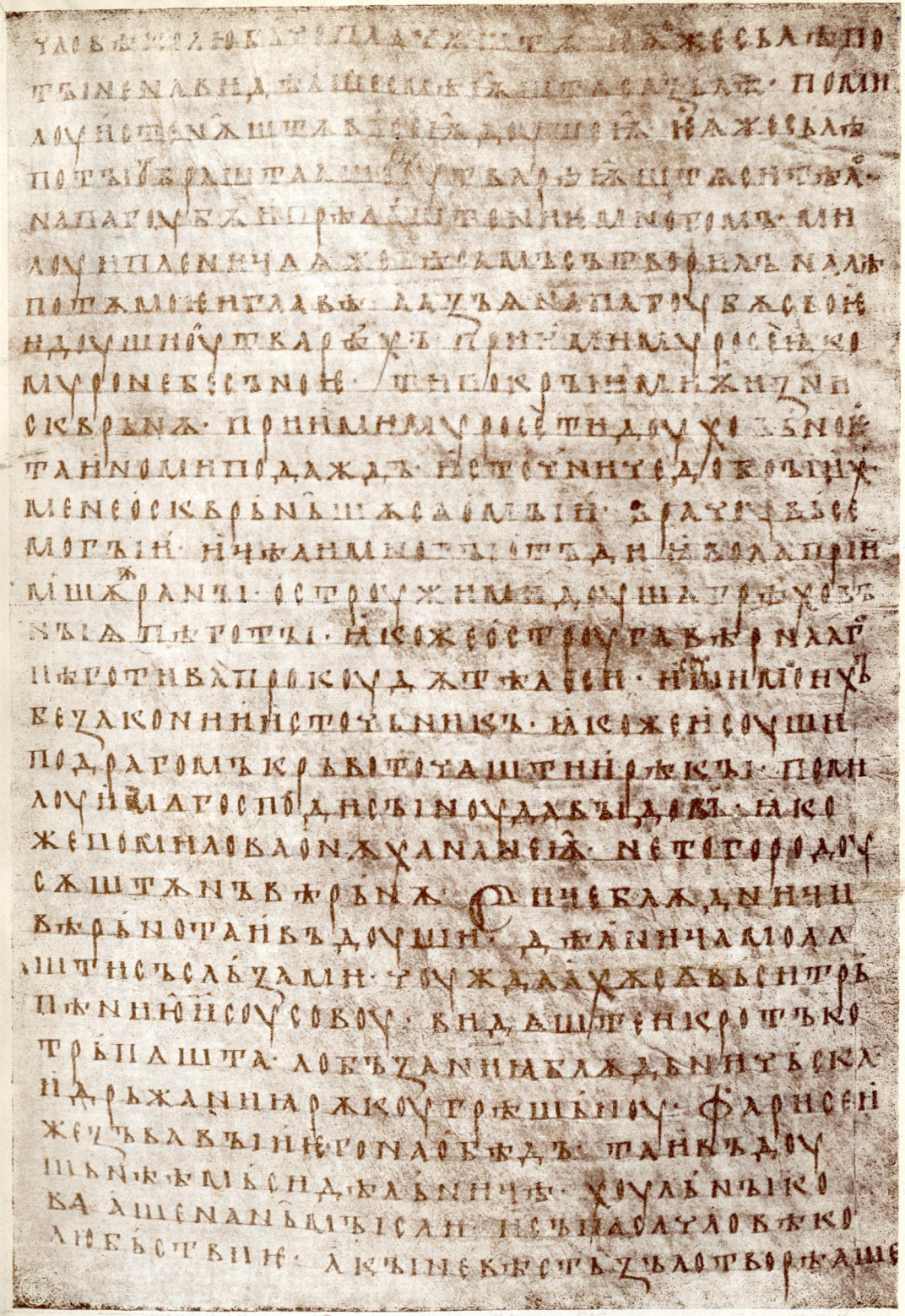
з Супрасльського Рукопису та з Життя Кондрата; на табл. 2-й буква ѣ з грамоти бана Кулина 1189 р. В 4-м рядку грецьке унціяльне письмо, головно з Хорівської Євангелії 967 р. та з Порфириївського Псавтиря 862 р.

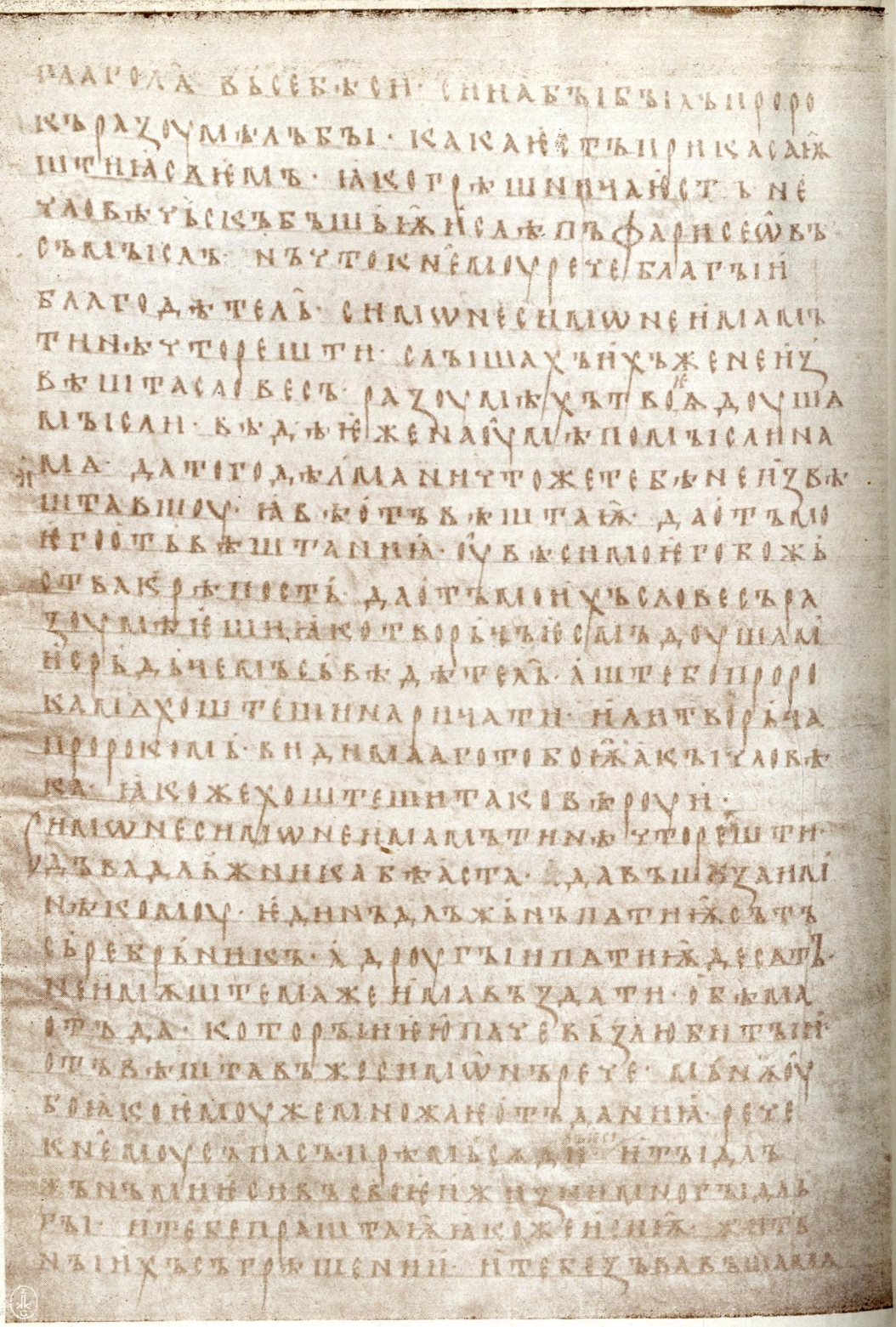
5. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 61б.

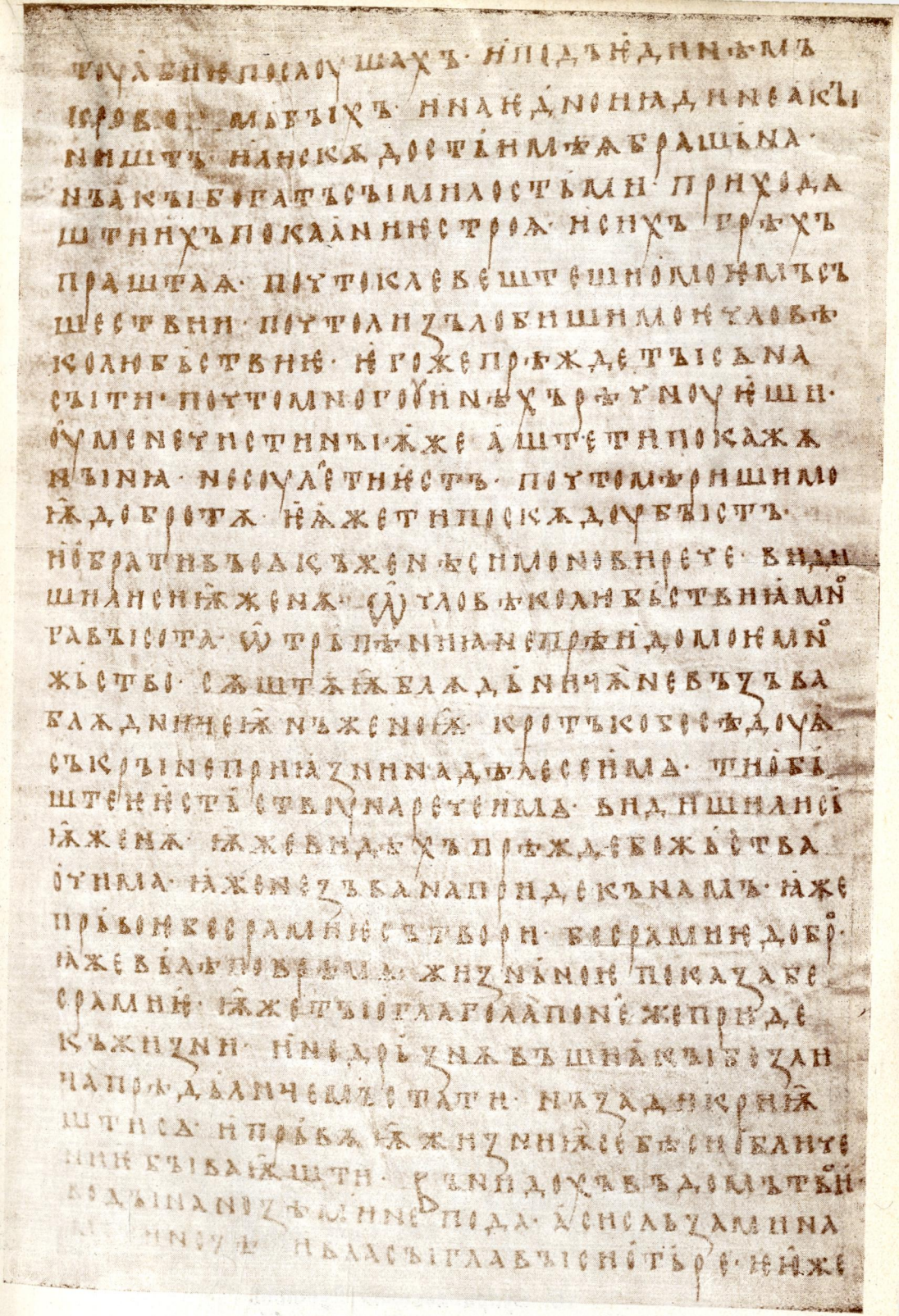
6. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 62.

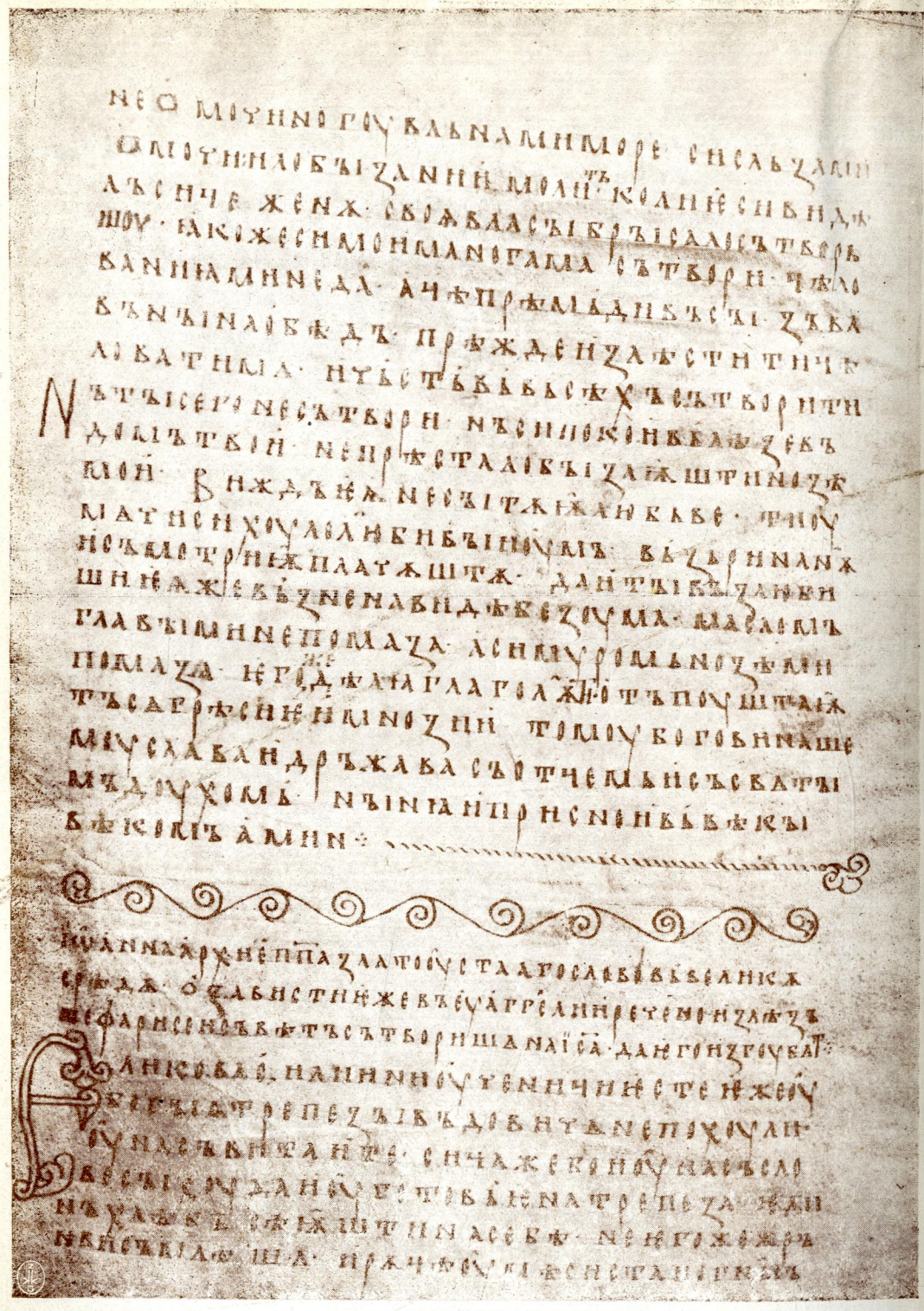
7. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 62б.

8 **Супрасльський Рукопис.**
Варшавської частини л. 63.

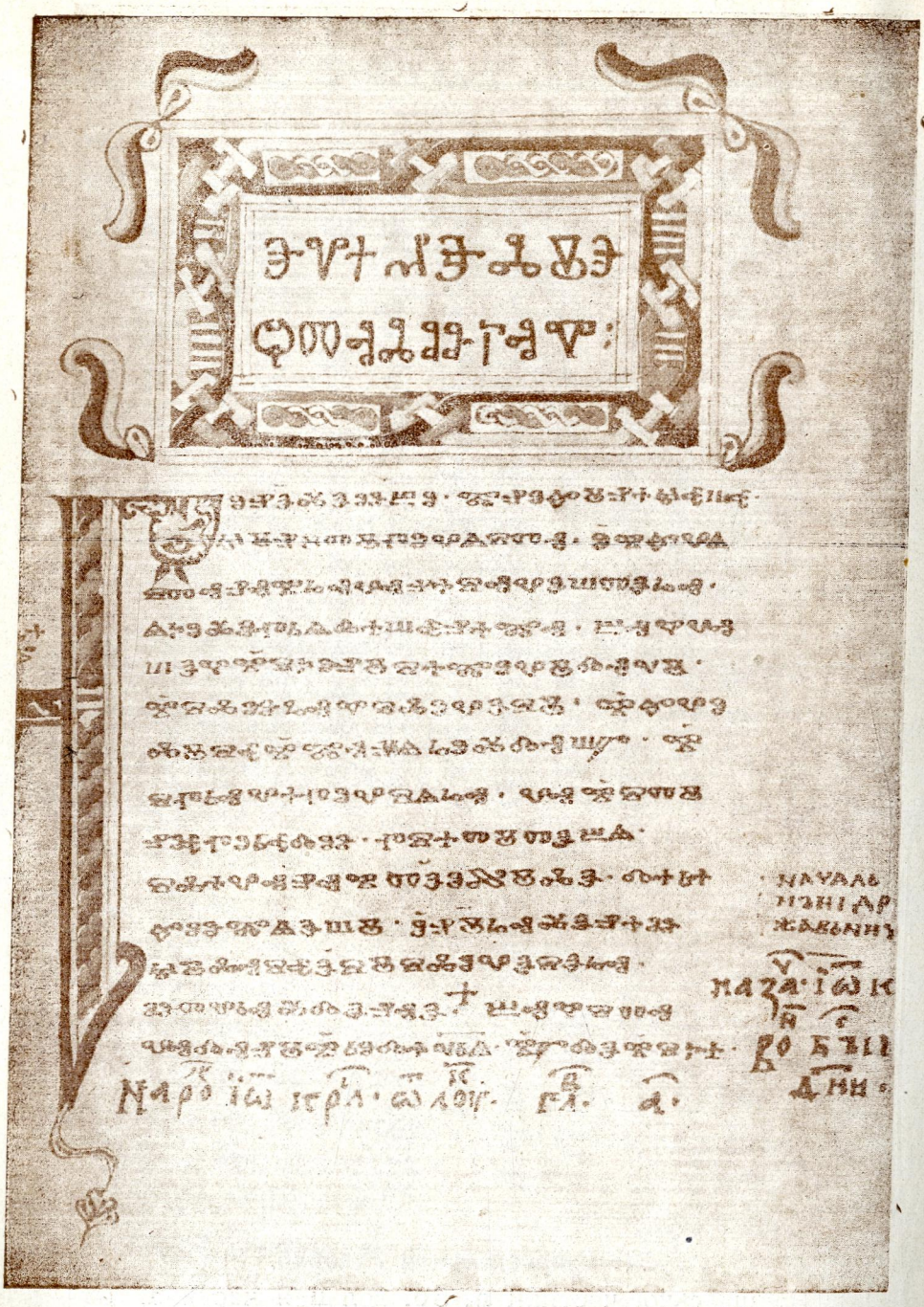

9. Супраслський Рукопис.
Варшавської частини л. 63б.

10. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 64.

11. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 5б, долішня частина.

12. Зографська Євангелія, л. 131.

Зографська Євангелія, л. 131.
Євангелія від Луки I 1—5.

ЄВАѢЄЛИЄ
ШТЪ ЛОУКЪІ:

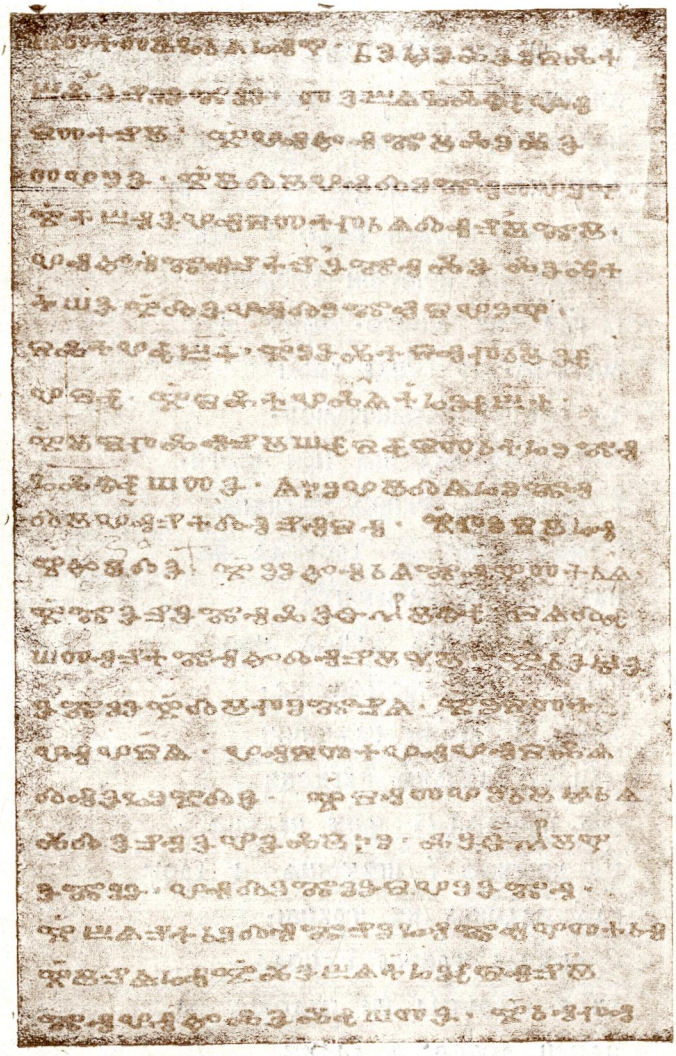
Понєже оубо· мнози начашѧ·
чинити повасть· о їзка
стѫжїихъ въ насъ бештехъ·
ѧкоже прадаша намъ· бзівъ
шеі їскони самовидьци·
і слоугъі словесиі· їзво
лисѧ і мьна хождьшю· і
спрѣва по всѣхъ· въ їсти
нж по рѧдоу· псати тебѣ·
славѧнзї ѳеофиле· да ра
зоумѣеши· о нихъ же наоу
чилъсѧ єси словесехъ·
оутвръжденье· бзістъ
въ дьни їрода цр҃а· їюдеїска·
(їереі етеръ їменемь захариѧ)·

13. Зографська Євангелія, л. 29б.

Зографська Євангелія, л. 29б.

Євангелія від Матвія XIII 1—9.

(Въ тъжде дн҃ь і҃шь
дъ и҃с і҃з домоу сѣдѣаше)
при мори· і҃ съвърашас҃а къ не
моу народи мнози· і҃ ако въ
лѣзъ въ корабь сѣде· і҃ вьсь
народъ на поморіи стоѣше·
і҃ гл҃а і҃мъ много· притъча
ми гл҃ѧ· се і҃зиде сѣѥ·
да сѣе҃тъ· сѣѥштюмоу·
ѻ́ка оубо падоша при пѫти·
і҃ придоша птица нбскыѧ·
і҃ позобаша а· дроугаа же
падоша на каменіихъ·
ако не і҃маша земл҃ѧ мно
гы· і҃ абие прозѧбоша·
зан҃е не і҃ма҆ше глѧбины
земл҃ѧ· слънцю въсиѧвъ
шю присѣдѫ· зане не і҃ма
ѫ҃ кореніа і҃ исъхоша· а дроу
гаа падоша въ трънні·
і҃ вьзиде трънне і҃ пода
ви е· дроугаа же падоша на
земл҃и добр҃а· і҃ даахѫ
плодъі· ово сто· ово ше
стьдесѧтъ· ово т҃· і҃ма
(ѩи оуши слъішати да слъі
шитъ·)

14. Зографська Євангелія, л. 147б.

Зографська Євангелія, л. 147б.

Євангелія від Луки V 24—30.

(нѫ да оубѣ
сте ѩко власть і҃матѫ сн҃ъ
чл҃ческі· на земи отъпоу)
штати грѣхы· рече же о҃сла
бл҃ѣноумоу· тебѣ гл҃ѭ въ
стани· и҃ възми ложе
твое· и҃ иди въ домъ твои·
и҃ абье въста прѣдъ ни҃ми·
възмъ на немь же лежа
ѣше і҃де въ домъ свои·
славѧ бг҃а· и҃ оужасъ приѩ
всѧ· и҃ славлѧахѫ бг҃а·
и҃ исплънишасѧ страхомь
гл҃ѭште· ѩко видѣхомъ
дивьна дънесь· и҃ по сихъ
і҃зиде· и҃ оузьрѣ мы҃тарѣ·
і҃менемь лев҃ѵ҃ѭ· сѣдѧ
шть на мъздьници· и҃ рече
емоу· і҃ди по мнѣ· и҃ оста
вь всѧ· въставъ вь слѣ
дъ его і҃де· и҃ сътвори чрѣ
жденье велико· лев҃ѵ҃и
емоу· въ домоу своемь·
и҃ бѣ народъ многъ мы҃тарь
и҃ инѣхъ і҃же бѣѣхѫ съ ни҃
ми вьзлежаште· и҃ рькъ
(таѣхѫ кънижь҃ници и҃ фа
рисеи·)

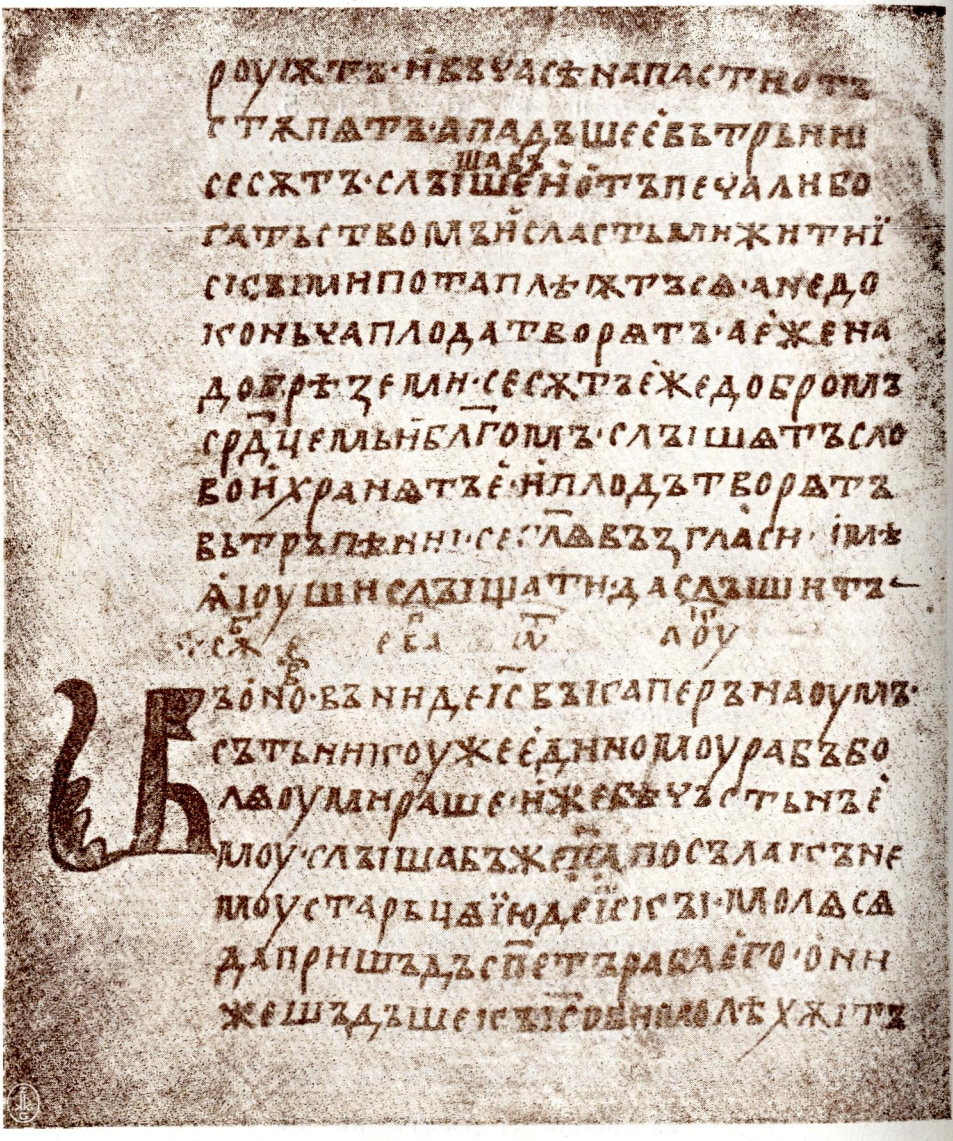
15. Зографська Євангелія, л. 225.

Зографська Євангелія, л. 225.

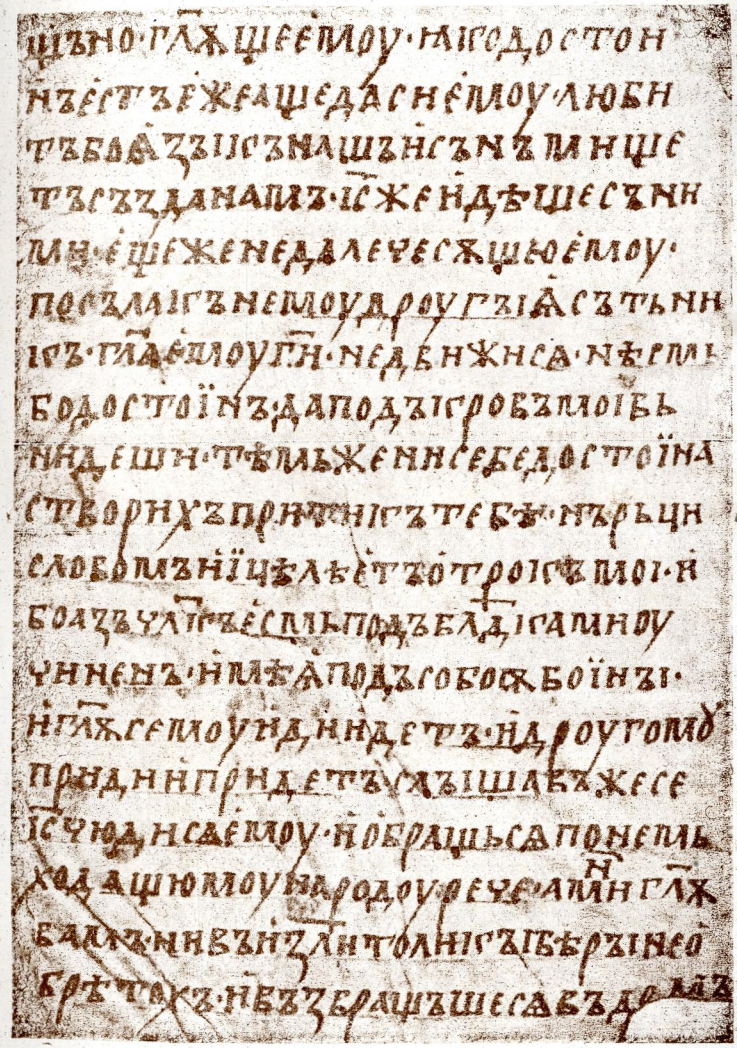
Євангелія від Іоана I 1—5.

ЄВАѢЄЛИ
Є ѠТЪ ЇѠАНА

Їскони· бѧ́ше
слово· ї слово
бѧ́ше отъ бг̃а· ї бг̃ъ бѧ
́ше слово· се бѧ їско
ни о́тъ бга· вьсѧ тѧ
мь бꙁіша· ї бе҇ не
го ничьто же не бꙁістъ·
еже бꙁістъ· въ томь жи
вотъ бѧ· ї животъ бѧ свѣ
тъ чл҃омъ· ї свѣтъ въ тъ
(мѣ свѣтитъсѧ)·

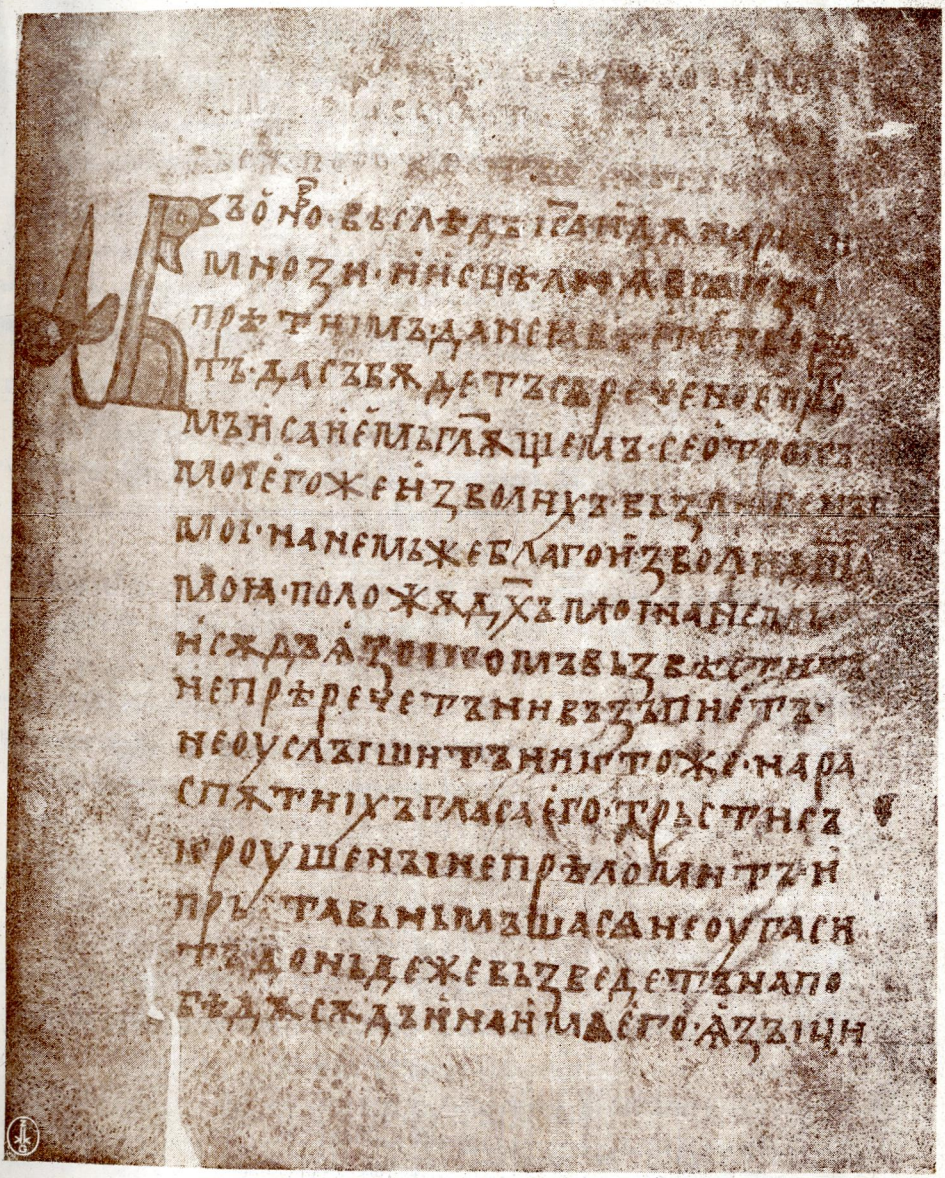
16. Саввина Книга, л. 49б.

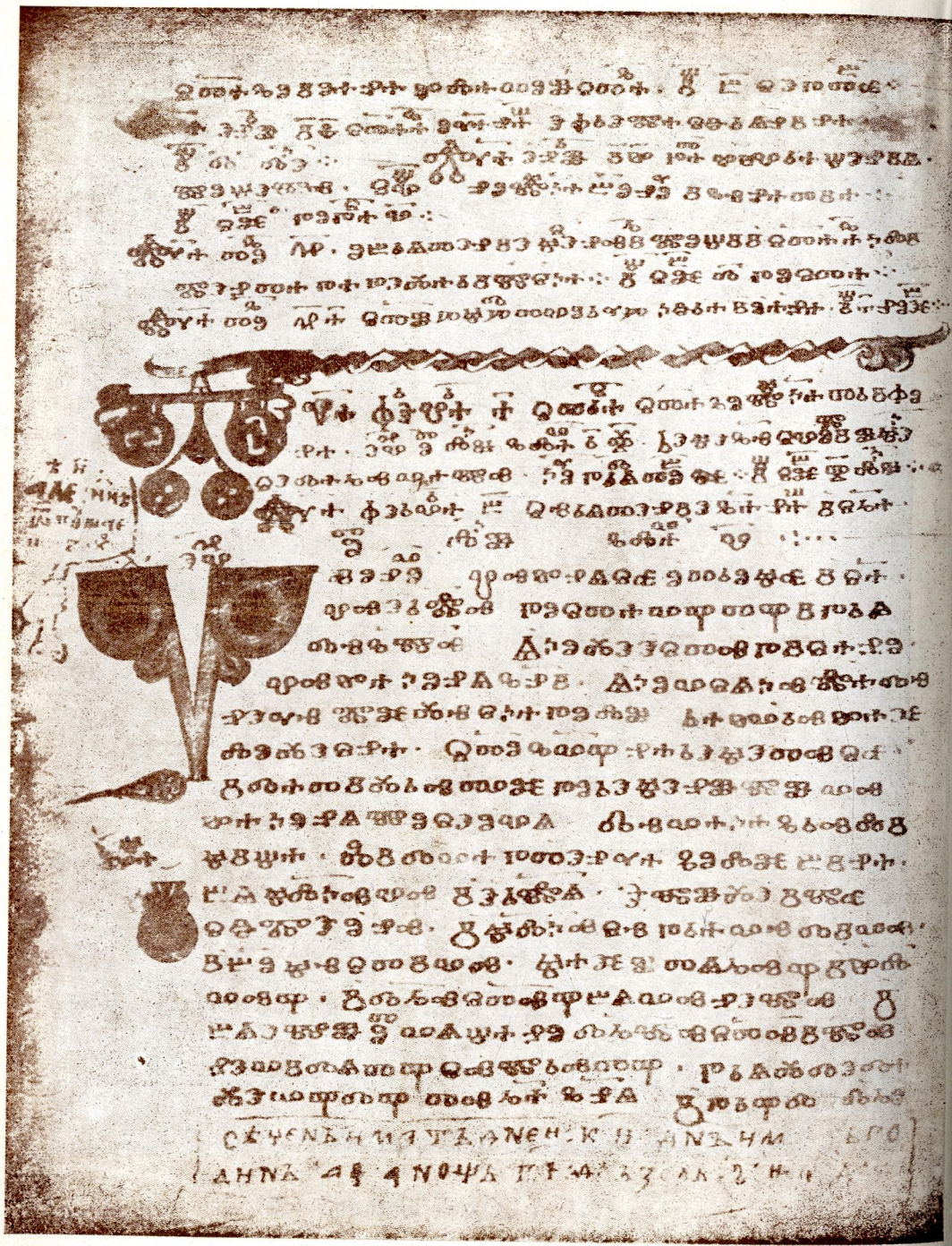
17. Саввина Книга, л. 50.

18. Саввина Книга, л. 127б.

19. Саввина Книга, л. 142б.

20. Ассеманова Євангелія, л. 141б.

Ассеманова Євангелія, л. 141б.

Євангелія від Луки II 22—27.

(възвращение мощем)

стаго їѡа́на златоустаа. и б (2) септ҃.:·
Маца ено́у и s (28) стаа́ ѻ҃ца на ефрема сурянина·
и д (5) де·:· Маца ено́у и з (29) па́ възвращениа·
мощемъ· свномка бо́но игнатиа·:·
и сж по па́ в (3)·:
Маца то́ ѯ (30)· обратение чѣнзи мощий стаа́ кли
мента папежа римска·:· и сж д (5) поста·:·
Маца то́ ѯ а (31) стоую чю́творцю кура їѡа́на· и а
Маца фе́ва а стра́ стаго мка́ трифо [ноиж·:··
на· ев ѻ лоу гла р з ї. Рече гь свои оуче
се дахъ вамъ· ко пра́ тоиж·:· и сж ї лоу·:·
Маца ферва́ в (2) сьратение га́ на ис ха́·
ев ѻ лоу гла в (3)·:···—

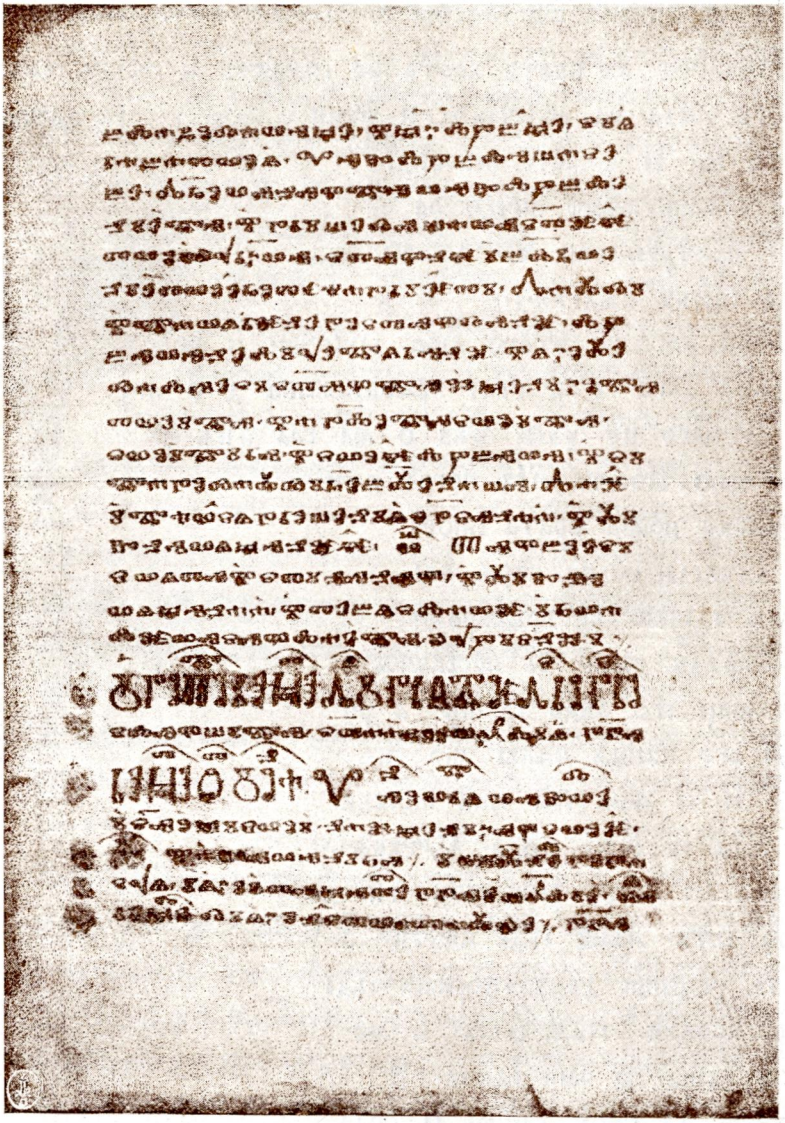
Въ оно́ възнасѧ отроча́ иса́·
въ ерли́мъ поставіті и пра
дь гмъ· ако же ество́ писано·
въ закона гни· ако всакъ младь
нещь мужьска полоу разврьзаи
ложесна· сто́ гві наречетьсѧ·
И дати жрътвѫ по реченоумоу въ
закона мосеова· Дьва гагрли
чища· Ли два пте́нца голѫбина·
И ва чла́къ въ ерли́ма· Емоу же има
сумео́нъ· Й чла́къ сь правьдивъ·
и бочьстивъ· чаѭ оутахъі изъ
въі· и дхъ стъі ва въ нем· Й
ва емоу ѡвѣщано дхмъ стъимъ·
не видати съмрьті· пражде да
же відітъ ха́ гна́· Й пріде дхо | (мъ въ цркоквъ)·

21. Ассеманова Євангелія, л. 151б.

Асеманова Євангелія, л. 151б.

Євангелія від Матвія X 21– 22, XVII 1— 7.

(Предастъ же братъ брата на съмрътъ и отьць чѧдо
ѭтъ чѧда на родітелѧ· и оубѣ [и вѣста)
ѭтъ ѩ· И бѫдете ненавидѣ
ми всѣми имене моего ра
ди· претрѣпѣвъи же· до ко
нца спсенъ бѫдетъ·:··
Мѳца авгѹ д стаго мка еуѳігна· и не
Мѳца авгѹ е в стое прѡображение д ѳ лоу
·:·га нашего иу ха·:· Свѣ ѳ мѣ глѣ р нб ·:·
В онѣ Поѧтъ ис петра и и
ѳакова ѡѳана брата емоу·
и взведе ѩ на горѫ вы
сокѫ единъи· Й прѡобрази
сѧ предъ ними· Й просвѣтѣ
сѧ лице его акъи слънце· а ри
зы его бѣшѧ бѣлы ако снѣ
гъ· Й се ѡбистесѧ имъ моисий·
и илиѧ съ нимъ глщѧ· Ѿтъвѣ
щавъ же петръ рече исѹви· ги до
бро естъ· намъ съде бъити· а
ште хощеши да сътворимъ съде
три кровъи· тебѣ единъ· и мо
исій единъ· и илій единъ· Є
диначе же емоу глщю· се ѡбла
къ свѣтелъ осѣни ѩ· и се гла изъ
ѡблака глѧ· съ естъ снъ мой възлюбленъий· того послоуша
йте· И слъишавъше оученици па|дѫ ници· Й оубоѧ-
шасѧ зѣло· Й | пристѫпль ис прикоснѫсѧ ихъ

22. Синайський Требник, л. 10 (Кондакова).

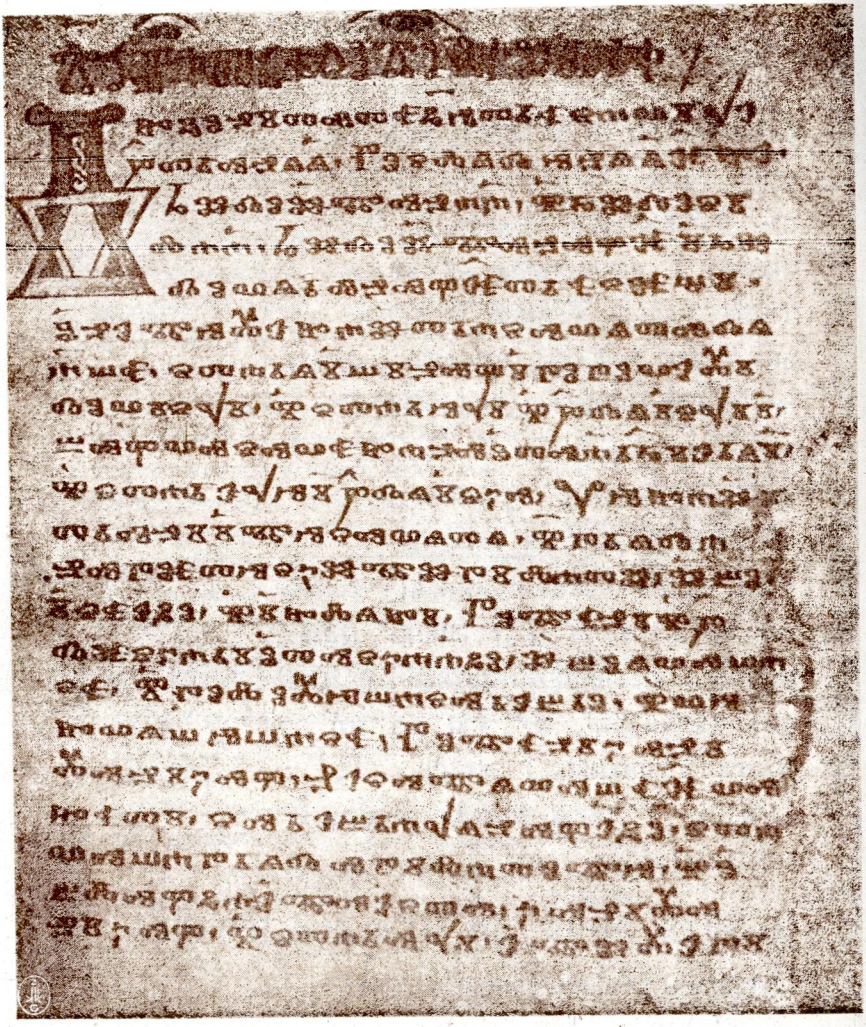
Синайський Требник.

Листок 10, Кондакова

благодавьче· і чкълюбче· сна
раба твоѧ· вьзлюбльша се
бе· дхомъ вьзлюбле
ниемь· і пришедъша въ стыѫ
твоѭ цркъвь· стъиѭ и блгье
ние твое хотѧща приѧти. даждь
їма вѣрѫ непостыдънѫ· лю
бьвь нелицемѣрънѫ· і ако же
далъ еси стъімъ оученикомъ
твоимъ· і апломъ своимъ·
свой миръ· і своѭ любьвь· і си
ма подажди хе бже нашъ· даѧ
їма вса прошенїа спсънаа· і жи
знь вѣчьнѫю· ш· ты бо еси
свѧтъ їстинънъі· і жизнь
вѣчьнаа· і тебѣ славѫ· и хва
лѫ възсылаемъ· оцю и сноу и ·/·

И ПОТО РЕЧЕ ДИ ПРѢМѢДРО ПРО

слъішимъ стаго евлиа· ппъ
РЕЧЕ ГДЬ ИОА· въ ѡ крм възве
исъ очи свои· на оученикъі своѭ·
ко· і азъ въ нихъ ·/· ищи ж (7) не по па
ща· и ако отъчьте ппъ евлие· диа
рече диаконъства тажде·/· ппъ

23. Синайський Требник, л. 49а.

Синайський Требник, л. 49а.

МО НА ТРАСОМО ЗАУТРА.

Изгонитъ тѧ гь трасавице
ютрънаа. Послѣдьнаа изе.
Худооумънаа. і худоси
лаа. Худооумънизѣ и худо
добарънизѣ трасѫщи.
о немь же заоутра сѧкатъ да
ѣшѧ. старѣишинъі и попове жи
довисци. і старьци їюдаисцій.
бѣвъ сѧказанъ отъ архіерѣи.
і старець їюдаискъ. въ заоу
трънимь сѧкатѣ. і прада
нъ пѫтьскоумоу пилатоу. оубо
исѧ его. і излази. Помани їю
дѫ скаріотъскааго. оубодѣша
сѧ. І положьша сѧребро. і вь
звашьшасѧ. Помани кѫни
жъникъі. несѫмѣѣшѧ бъ
зати. сѧребра цанъі его. ста
вша прадъ пилатомь. і о
блъігаемъ естъ. кѫниж
никъі. і старѣци. емоуже пи
(латъ дивѣсѧ зало)

24 - 25. Синайський Псавтир, лл. 10б і 11а. Псальма IX[31] - X[1].

Вѫ сѫтї своеі сѫмѫ
рїто ї :· прѫклонїтѫ
сѩ і падетѫ: егда оудо
блѫѕѫ бѫдетѫ оубо|гїимѫ:-
Реуе бо вѫ гроздїцї сво
емѫ забвї вѫ:· С
тѫврати лице свое
да не вїдїтѫ до конѫца:·
Воскрѫсні ґї бже мои
да вѫзнесетѫсѩ рѫ
ка твоѐ:· не забѫди
оубогїихѫ твоіхѫ | до конѫца:·
Чесо ради прогнѫва неуѫ
стївої ба:· реуе бо вѫ гроздѫ
ці своімѫ не вѫзїштетѫ:
Вїдіши ако тѫі болѫзнь і
гроєть смотрѫеши· да
п . . . . . бѫ . . . . . .

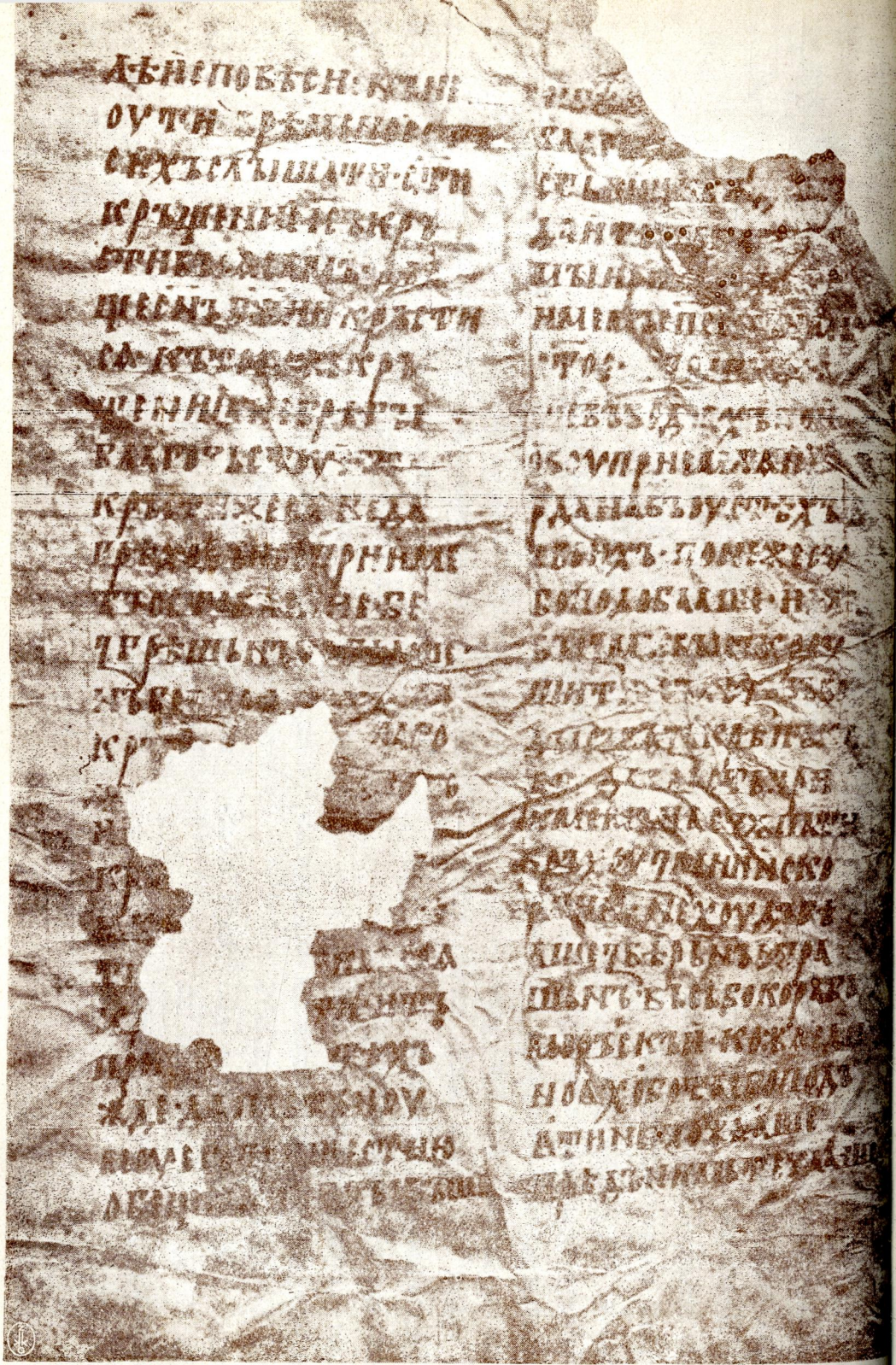
Тебе остакленѫ естѫ нї
штеі:· сироу тѫі бѫди
помоштѫникѫ·—
Сѫкоуши мышцѫ грѫ
шьнаго і лѫкаваго:
вьзїштетѫсѩ грѫхѫ
его і не обрѩщетѫсѩ:—
Гѫ црь вѫ вѫкѫ і вѫкѫ вѫкоу:
погѫбнете ѩзыцї о|тѫ землѩ его:—
Желанье оубогїихѫ оуслѫ
ниша ґь:· Оуготованье грѫ
дьцю їхѫ вънѩтѫ оухо твое:
Сѫди сироумоу и сѫмѫ
реноумоу· Да не прїложи
тѫ потомѫ велїуатї
сѩ улкоу на земї
ССС

І ВЪ КОНЕЦЪ ПСЛМЪ ДВЪ

На гѫ оупвахѫ како ре|уетѣ дшї моеі::·

26-27. Синайський Псавтир, лл. 646 і 65а.

дадобѣ вѣнгда пріде къ немоу натанъ
прокъ егда вѣніде къ вирсавеи::
Н Помилоуі мѧ бже по вели
цѣі милости твоеі: І по мно
гѣімъ щедротамъ твоімъ
оцѣсті безаконнья моѧ:·
Наїпауе омыі мѧ отъ беза
конення моего: І отъ грѣха мо|его оуісті мѧ:
ако безаконнье мое азъ знаю:
І грѣхъ мои прѣдъ мною естъ | вѣнъ:—
Тебѣ единому съгрѣшіхъ: І зъ
лое прѣдъ тобою створихъ:—
ако да оправьдішіся въ словѣ
се твоіхъ: І прѣпьріши въ|негда осѫдитіся:·
Се бо въ безаконены зауіатъ
есмъ: І въ грѣсѣхъ роді мѧ | мати моѧ:·
Се бо рѣснотъ вѣзлюбиль есі
безкѣстьнаа и таинаа прамъ
дростъ твоіѫ явіль ми есі:
Окропіши мѧ ософомь оуиціѫ
сѧ: Омъіеши мѧ паче снѣга | оубѣліюся:—
Слоухоу моемоу дасі радостъ
и веселье: Вѣздрадоуіѫтъ
сѧ кости съмѣренъіѧ:
Отъврати лице твое отъ гра
хъ моіхъ: І въсѣ безаконнья | моѧ оцѣсті:—
Сръдце чісто съзіжді въ мнѣ
бже: І дхъ правъ обнові въ | жтробѣ моеі:—
Не отъвръзі мене отъ лица
твоего: і дха стаго твоего
не отъіми отъ мне:·—
Вѣздаждь ми радостъ спна
твоего: І дхмъ владъіцѣ
немъ: оутвръді мѧ:·—
Наоууіѫ безаконнъіѧ пѫте
мъ твоімъ: І неуьстівіі

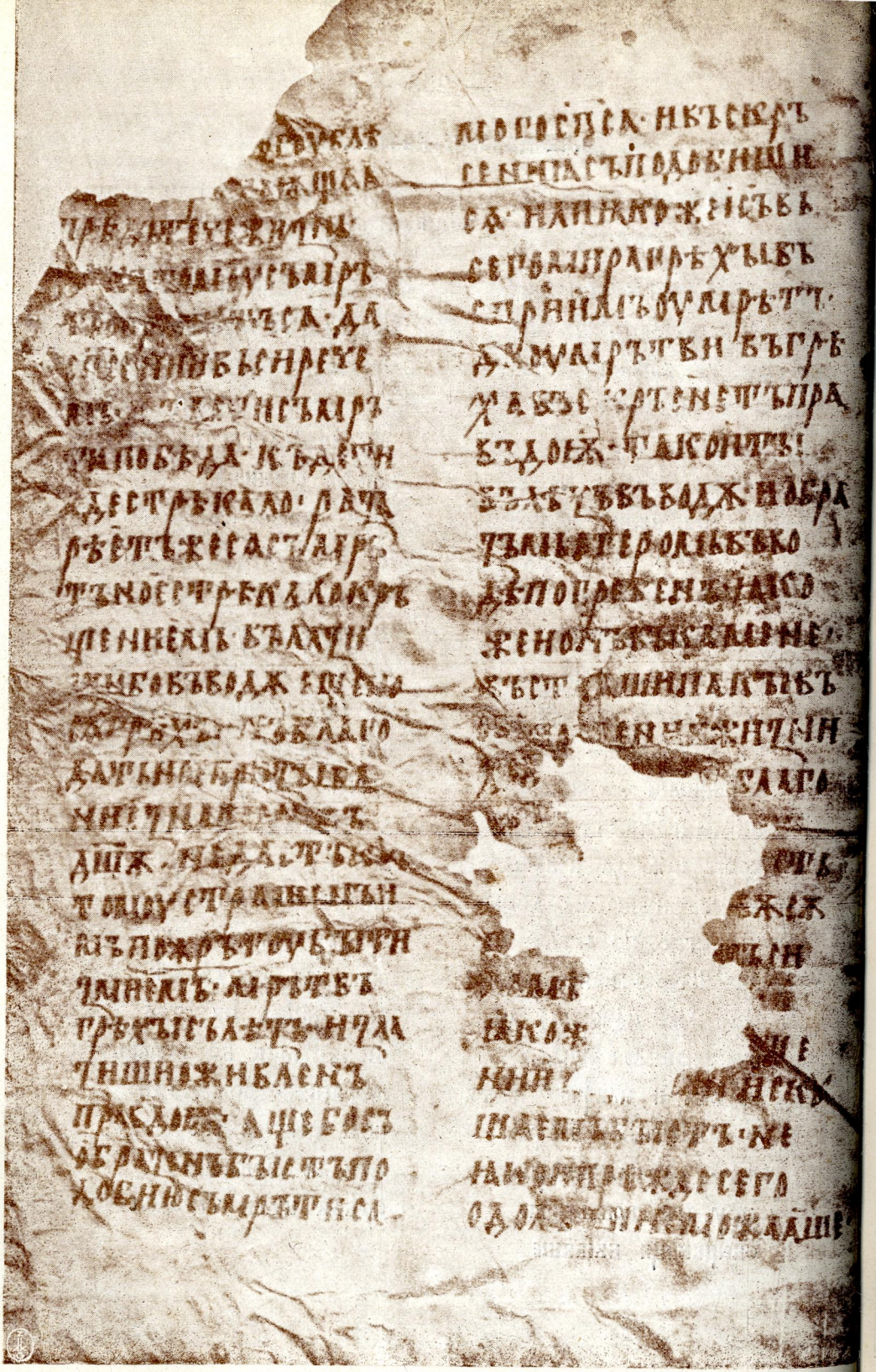

28. Хиландарські Листки, л. 1а.

Хиландарські Листки, л. 1а.

В дужках текст з XII-го віку, в оригіналі ці місця обірвані

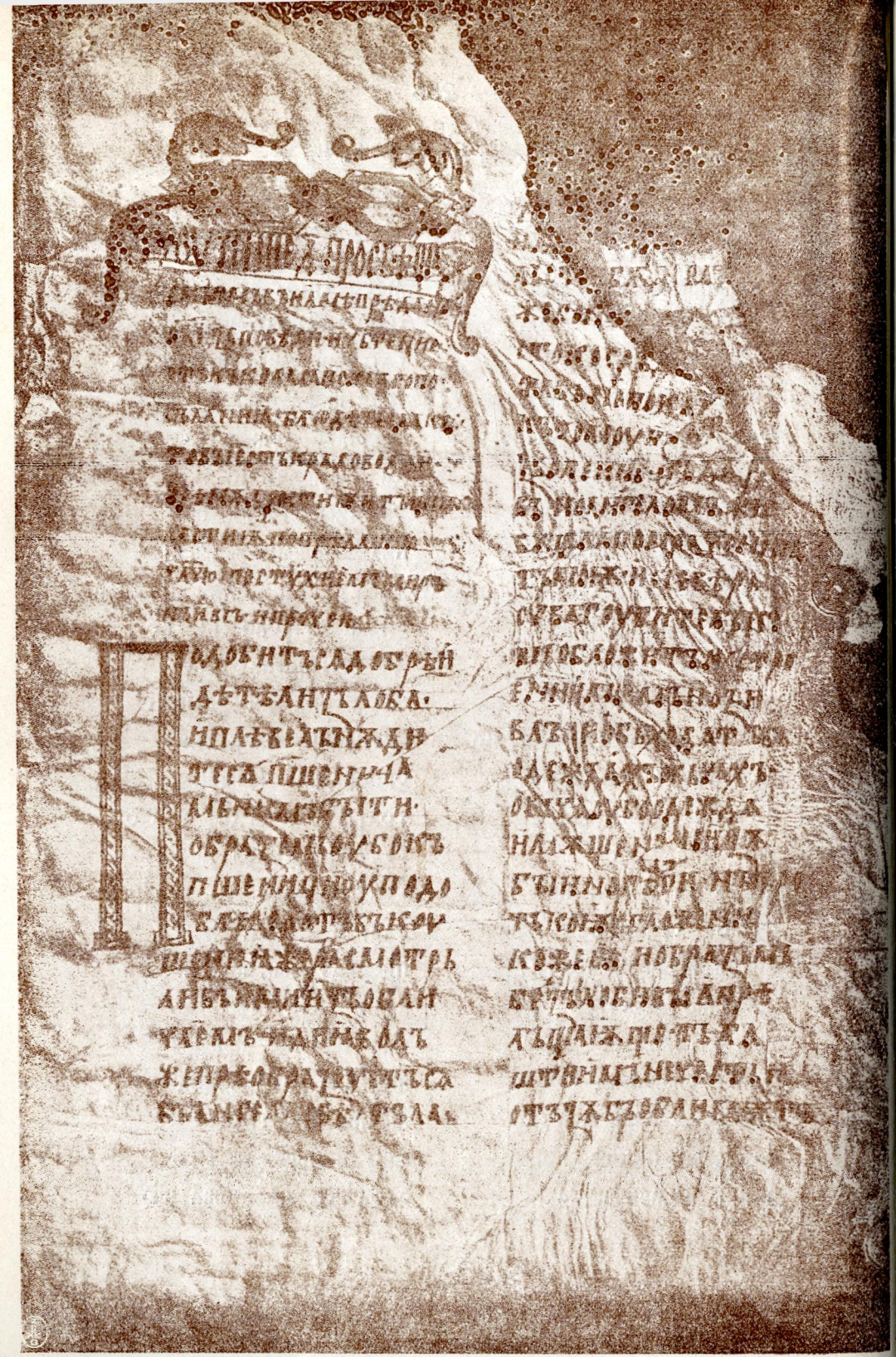
[Ты же по ма]
лѣ ѥ҆поповѣсн· нѫ не
оу тѝ врѣмене ѥ҆стъ
сн҃ѫ слꙑшатн· ст҃н
крщенне і҃с҃ кр҃
стнѣѫсѧ самъ· да а҆
ще сн҃ъ бж҃нй крѣстн
сѧ· кѫто оуже кр҃
щенна҆ небрѣгъі
благоꙋьстоꙋе҃тъ·
крѣстн же сѧ҆ не да
грѣховѫное прнѧ҆ме
тъ оставленне· бе
згрѣшьнъ бо бѣаше·
нъ безгрѣшенъ· сꙁі
кр҃[стисѧ да б]лаго
д [ть бж҃ню и] досто
н[ньство подасть]
кр҃[штаѥмымъ]
ꙗко [же имъ же] дѣ
тн [прнꙋаст]ншасѧ
кр[ѫви и плѫ]тн· н тъ
прнꙋѧ[стисѧ] тѣхъ
жде· да плътѫноу
моу его прншествню
обѣщьнцн бзѣѫше
н бж҃е[ствьнѣи ѥго]
благода[ти прича]
стьнцн бѫдемъ
да н҃ тѣмь пакꙁі
мꙁі прнꙋастне прн
нмемъ спсеньнмь
сто҃е· змнн вѣа
ше въ водахъ по н҆
ѻвоу прнемлѧ҆н ѥ҆о
р҆дана въ оустѣхъ
своихъ· понеже оу
бо подобаа҆ше· н гла
вꙁі змьѣѫі сѫкроу
шнтн· сѫлѣзъ въ во
дꙁі сѫѫза крѣпꙁка
аго да власть прн
нмемъ настѫпатн
крѫхоу змнн҆ ско
р҆пнн· не хоудъ бѣ
аше звѣрь нъ стра
шьнъ· вьсь бо корабь
морꙁскѫн҆· кожѧ ѣ҆ди
ноѧ хѫбота ѥ҆го подъ
а҆тн не можаа҆ше
пр҆ѣдъ нмь теꙋаа҆ше

29. Хиландарські Листки, л. 16.

Хиландарські Листки, л. 1б.

[погыбѣль по]гоубленѣ
[ющти сѫрѣ]таѭщѧѧ
прѣдѣтеуе жизнь·
да кѫ томоу сѫмрѫ
ть обрѫтитѫсѧ· да
спсенни вѣсн реуе
мѫ· кѫде тн сѫмрѫ
тн побѣда· кѫде тн
аде стрѣкало· раза
рѣѣтѫ же сѧ сѫмрѫ
тѫное стрѣкало крѫ
щенне мь· вѫлазн
шн во вѫ водѫ ещѥ но
сѧ грѣхѵ· нѫ благо
датьное призѵка
нне знаменавѫ
дшѫ· не дастѫ кѫ
томоу страшьнѣй
мѫ пожрѫтоу вѵіти
змнемь· мрѫтвѫ
грѣхѵ сѫлѣзѫ· нзла
знши ожнбленѫ
правдоѫ· ащѥ во сѫ
образенѫ вѵістѫ по
добню сѫмрѫтн са
мого спса· н вѫскрѫ
сенна сѫподобншн
сѧ· нлн ꙗко же іс҃ь
сего мнра грѣхѵ вѫ
спрнймѫ оумрѣтѫ·
да оумрѫтвнвѫ грѣ
ха вѫскрѫсѣтѫ пра
вдоѫ· тако н тѵ
вѫлѣзѫ вѫ водѫ· н обра
змь етеромь вѫ во
дѣ погребенѫ· ꙗко
же н онѫ вѫ камене·
вѫставшн пакѵ вѫ
обновленнй жизнн
ход[ѧ да ѥгда] благо
[д]ѣт[и сѫподобиши]
[сѧ] т[ѫгда ти вла]сть
[дасть проти]вѫ сѫ
п[остатьныи]мѫ сн
ламѫ [братисѧ]·
ꙗко ж[е во кръ]ще
нний [м дн]нн ѥскѳ
шаемѫ вѵістѫ· не
ꙗко н прѣжде сего
одолѣти не можаѣше·

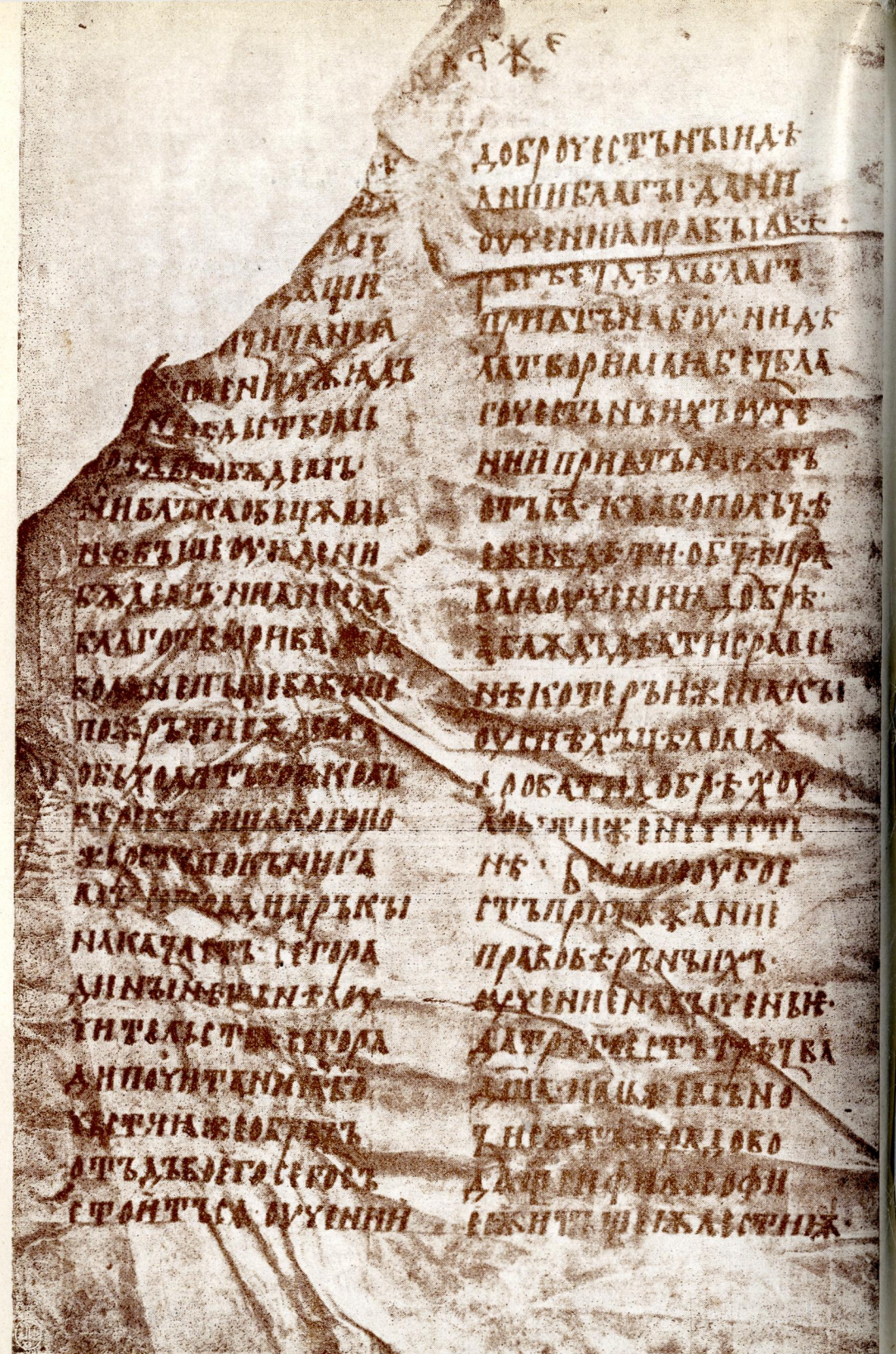

30. Хиландарські Листки, л. 2а

Хиландарські Листки, л. 2а.

·:·оучениѣ· просвѣщ҃ениа·:·
·:·емъимъ къ нам҃ъ прѣдано·:·
·:·о а҃ ї҃ заповѣди и оученне·:·
·:·отъ къ колагаискааго по·:·
·:·сѣланнїа· блюдѣте ѣда къ·:·
·:·то къі ѣстъ крадоводмн҃·:·
·:·прѣмждростнїж и тщеіж·:·
·:·лестнїж· по прѣданню·:·
·:·оу҃лую· по стоухнемъ мнръ
·:·нзнмъ· и проуеіѐ·:·

Подобнтъсѧ добрѣй
дѣтѣли зълоба·
и плѣвелъ нждн
тесѧ пшенница
мьнмъ бзітн·
образъмь оубо къ
пшенницн оуподо
блѣдѧ отъ кѣкоу
шенна же расмотрь
лнбънмн и҃зъобли
уаемъ· и҃ днйаволъ
же прѣобразоуетъсѧ
къ ангела свѣтъла·
не (да къзвратить сѧ)
нд(еже н бѣ. нъ да прѣ)
льсти· бждемъ (ꙗко)
же бо н(аковально же)
стоко грѣ(дьце сьтѧ)
жавъ непокаан(ьно)
къ тому нматъ (и)
зволенне· нъ да р(а)
зно айгеломъ жн
кщмѧ помраѹенна
тъмоіж· и҃ невѣрь
ства гоубнтельнъ
мь обложнтъ оустро
енннмь· мнозн
влзцн обьѹодятъ къ
одеждахъ обьѹахъ·
обьѹа оубо одеждѧ
нмѫще нъ не и҃ зѫ
къі и҃ ногътн· нъ кро
тъкоіж обложенн
кожеіж· и образъмь
безълобнвзіѧ прѣ
лыщаіѫще· тьлѧ
штнймъ неѹестый
отъ зѫбъ облнбаіѫтъ

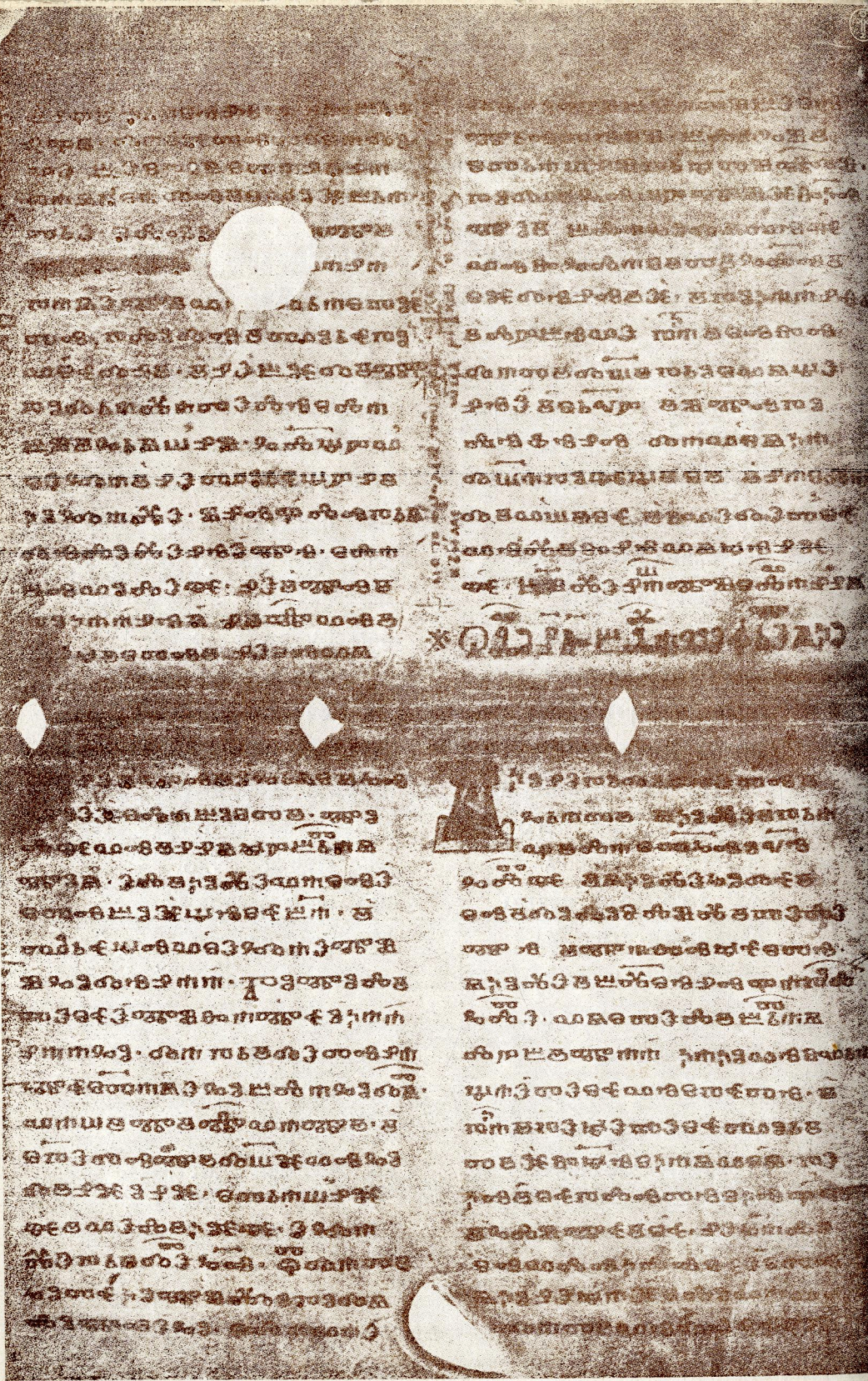

31. Хиландарські Листки, л. 2б.

Хиландарські Листки, л. 26.

(ѧдѧмь. тѣмь же т)рѣ
(бѣ намѫ ѥсть бж)ня
(благдѣть и о)умѫ
(трѣзь и ви)дѧщи
(очи да не) и зазанѣ
(ѧко)о пшеницѫ ѧдѫ
(ше) невѣдѣствомь
врѣдьни бѫдемѫ·
ни блъка обыцѫ мь
нѣвѣше оуѧдени
бѫдемѫ· ни ангела
благотворнѣ дѣ
вола непѫщевавъше
пожрѣти бѫдемѫ·
обьходитѫ во ѧко мь
въ ребрѣ· йщѧ кого по
жьретѫ по кънига
мѫ· сего ради цр҃кѫ
наказаетѫ· сего ра
ди изнѣшьнѣа оу
чителъства· сего ра
ди поучитанѣ· бо
ѹ҃ственъ же образъ
отъ дѣвоѥго сего съ
стойтъсѧ· оученїй

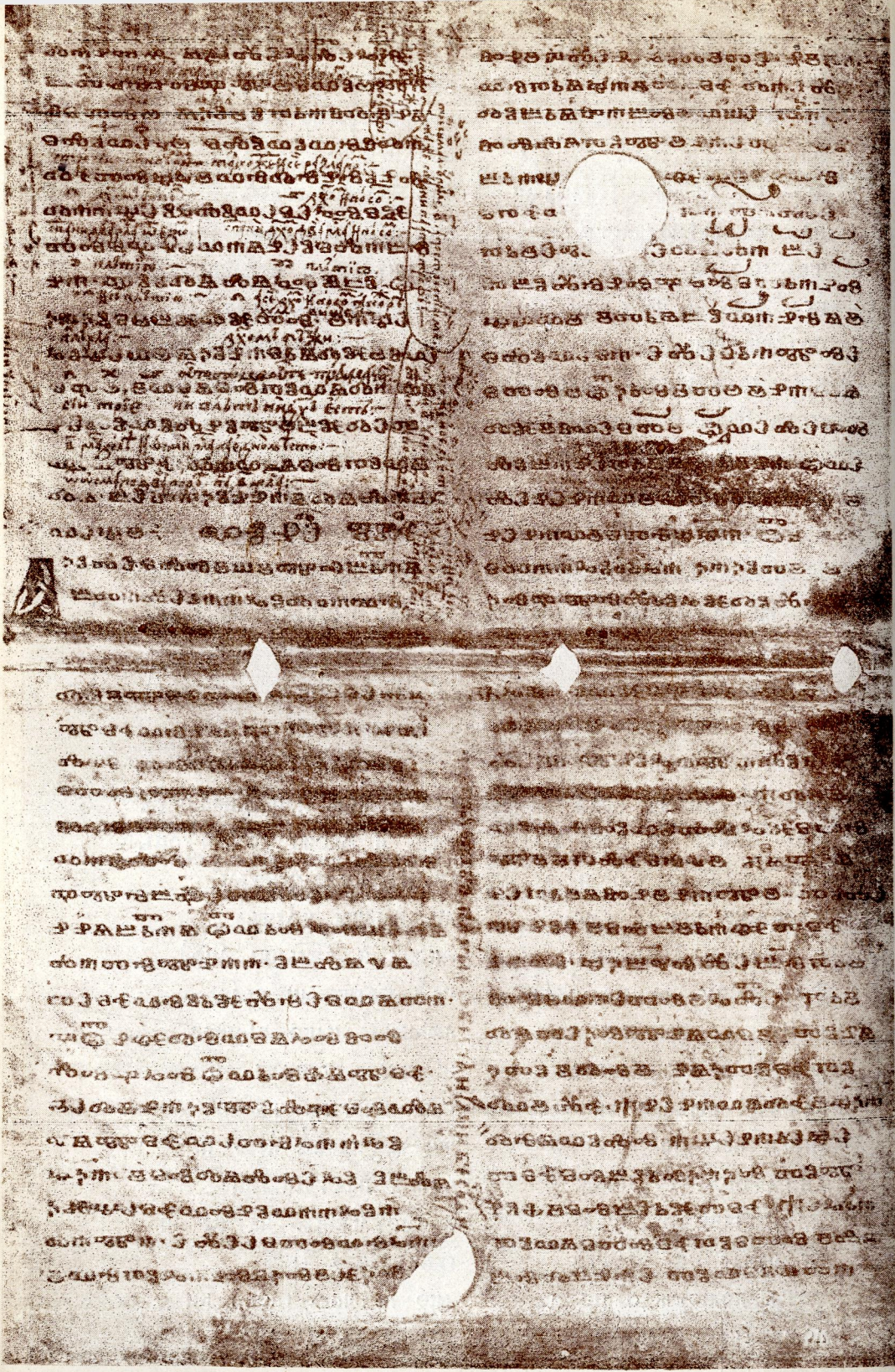
доброуестъныѫ и дѣ
анїи благы· да ни
оученїа правыѧ вѣ
ры· без дѣлъ благъ
пр҃ѣтъна бо҃у· ни дѣ
ла творимаѧ без бла
гоуестъныхъ оуче
нїй пр҃ѣтъна сѫтъ
отъ ба· каѧ бо полъ
ѥже вѣдѣти· о бъ пра
ваѧ оученїа добрѣ·
ѧ блѫдѫ дѣати срамь
нѣ котерѣи же пакы
оуспѣхъ цѣломѫ
дробати добрѣ хоу
лобати же неуѥсть
нѣ· Велико оубо ѥ
сть пр҃тѫжанїѥ
правовѣрныхъ·
оученїѥ навыѹеныѥ·
да трѣбѣ ѥсть трѣзва
дша· нмь же мъно
зи сѫтъ крадобо
дѫщи философи
ѥѭ и тщиѭ лестиѭ·

32. Рильський Лист, ст. 1.

. . вніи красьны избра
нии да сѫтъ ти садо
ве бес прѣстани на
паи садзи свои̯ ра|тре·
молѧсѧ· да на [слѣзами
паѣеми вь(з)драстѫ
тъ· плодзи творѧ по
всѧ дни· и не бѫди ми
подражатель сла
боу и грѣшноу· глщю в
сегда и не творѧщю ни
когда же· оунѣлъ пра
дѣложеньемь· сла
бъ волеѭ· не имѣзи
покаанья̯ нимлѣзи|жечистзи
дзі же себе всегда [не сѫда
. . .рѣшна· и божѣсѧ сѫда
бѫдѫщааго· и ѿда
та не имѣзи о грѣсѣхъ
моеи̯ слабости· мо
лѭ бзи нѣчю бра̯а
моа̯· ѣлико же васъ е
стъ боѭщьсѧ ба̯· и
творѧщъ всегда ѣмоу
оугодьнаа̯· Помоли
тесѧ ѣмоу за ма ѡкаа̯
наго· да придетъ на
ма стаа̯ ѣго благода̯т·
вашими мл҃вами· и
спѣтъ ми дшѭ бъ го
динѭ онѭ· страшнѭ
ѭ и великѭѭ· егда
же приде̯т гъ· ѿдати
хотѧ комоуждо по дѣ
ломъ ѣго · слава ѣ
диномоу бо҃у сто҃у бесъ
мрътьноу· благоу и
страшноу прѣтоу мл҃доу·
подкигзшюмоу ѭзъкъ
мои̯ благода̯тьѭ·
вѫзгласити глзи
сѫдьнзиѭ· и покаанья̯
и любьве пи҃и сѫзъ
дати дши просвѣще
нье̯ и срцю и оумъ по
льзьнъ да всѣка
дша пожѫщи си и насла
ди̯шисѧ ѩзведе̯тсѧ
вь жизнь вѣчьнѭ
ѭ· бо҃у же на̯шемоу слв҃ѣ на̯:
·×· сло҃в҃ѣ, блгго ефре҃м҃ ако
·×· вьзвращаетесѧ вьспѣ
·×· ть еже ѣ . . тъ на ѭзчь
·×· наа̯ дала·—

ако не подобаетъ и
грати акоже и пра|вила стъ҃хъ
глѭ̯т и ѧкоже ходи [оць
сѫ идолослоужителе
мь имат҃ъ часть·
акоже и бѫдьнзі апо҃л
гл҃т· васте ли бра̯а
любимаа̯ како вьзвра
щаетесѧ вьспать· и
пи҃и печетесѧ твори
ти ѭзчьскаа̯ всѣ· пе
кзисѧ плътьскзі҃ми
и глоумаисѧ· не ѫа ли
сѫблазлзсѧ ѣстъ·
ако не чаи̯ слова бъ
здати вь дьнь сѫ

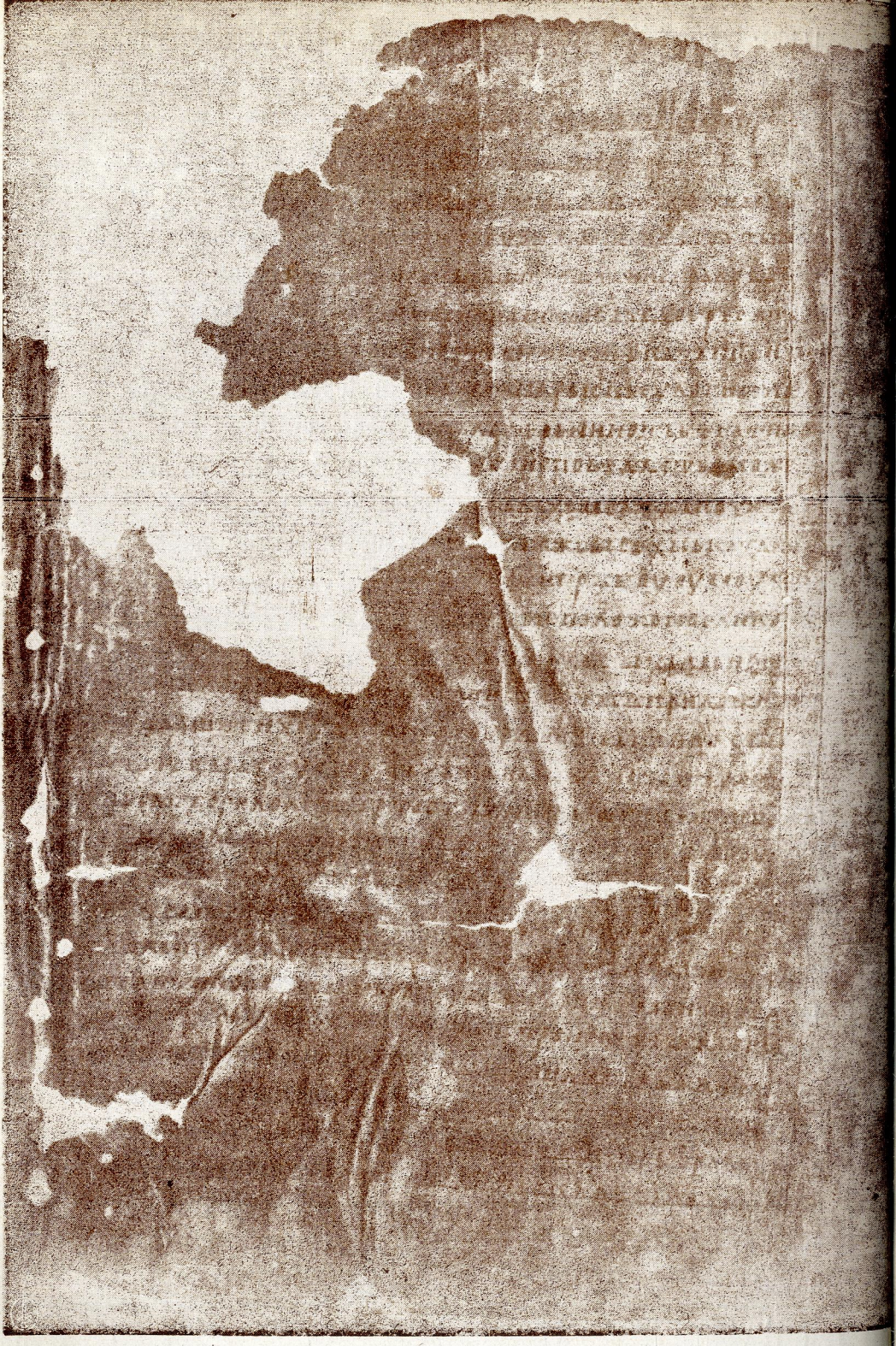

33. Рильський Лист, ст. 2.

дьнзі· ѧкоже гл҃е г҃ь
бж҃ьнзіми своими
оустѣи ѧко и о҆ праздьна
словесн слово вьзда
дать҃ч҃ѣи вь дьнь онъ·
да аще о словесехъ сѧ
тѣ сщенаѧ неослабь
на· то о дѣлѣхъ оубо ѡ
како сн бѫдѫтъ· и аще
хощеши ѧко на градѫ изве
сти и всѣ сѫпобѣдати·
не доволно ми бѫдет҃
крѣма· да всѣ сѫпова
дѣ· безаконна҆ѧ дѣла и
вещи ÷ вь н҃е м҃ѣ

ѧкоже слѣишимъ бра҆ѧ
блаженаго д҃а҆ вь|псалтир..
доуи҆мсѧ і в..звесели
мсѧ вь нь вь стѫѭ н҃е
лѭ вьскрѣшенью бо҆
стѣ праздьникъ и жи
знь стаа҆· вь нѭ же сѧ|
даетъ· благоволень
імь б҃іе҆ тѣло· тѣмже
нна҆ бра҆ѧ ѡ҃крѣзѣше дѣ
ла тьмнаа҆· о҆блѣща
тесѧ вь о҆рѫжьѥ свѧта·
і ѡ҃нѫдь к҆ѣдѣхъ зъ
лѣіхъ ѡ҃крѣзѣмсѧ·
и единако молѭ сѫвѣла
цѣмсѧ вет҃ьхааго
ч҃ка҃. и сѣ дѣлѣхъ его с҆вѣла
кѫщесѧ бѣ новаа҆го а҆
дама· еже естъ вь х҃а·
и вь погань҃скинѣ кѣ

зни юже не ходите· ни п҃ѣи
вьпрачаи҆тесѧ да еже
добра҆ забѫдѣше п҃ѣи
зълѣ поминаетъ. и о[тѣдѣ
брашѭщесѧ вь|спат... п҃ѣ
прiе҆м. . . е дѣла бе
зможьнѣіхъ странъ
цюди и трѣбованьѣ и҆
словесѣ· еже грѣхъ е
стъ и ѡ҃крѣзити и҆ на гра
дѭ и҆звести· ѡ҃ велезѣ
лова непрiѧзнина ѡ҃ ве
ленен҃авистъ доброу и
ненабистъ ч҃ча ѡ҃ нечи
ста҆аго д҃ха҆ како ти и
кѣі҆мьждо х҃ждожьство
мь... апина.....
И х҃оу зовѭщю прѣзи і
...постолзи.....зи....
же и за многа мало чѧ
ди приходитъ· а дѧ
волъ зоветъ гѫсль
ми и плѧсьци пѣ҆ми
непрiѧзнинами· тоже
мнози сѫбираѭтсѧ
на то· чѣѣцѣ же б҃ѣ при
зѣикаетъ и гл҃е· При
дате кѣ мнѣ вси· то на
кто идзи· на кто сѧ по
движѧ· Я҆ ненавидѧи ч҃ка
дь҆ѧволѣ· аще нарече
тсѧ сѫборъ какъ то м҆
нози сѫберѭтсѧ· Я҆ егда
повѣстѫсѧ постъ или
вьданье то вси оужа...

34. Македонський Листок, ст. 1.

Македонський Листок, ст. 1.

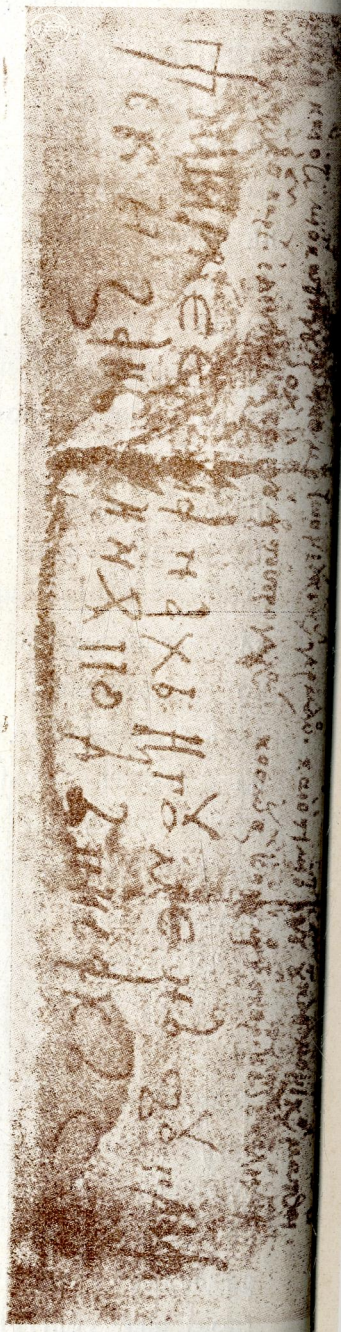
. . . . . сѫ . . . . . (пльтн).
. . . . . ѣдн за то сѫть . . . . . (мь) прѣ
. . . . же сьнабьдѣвьше без крилоу вьзле
. . . . (ле)же и вьрхъ нашеѧ пльти вьзнде ѯ҃ь
. . . . сватоіе се оуангелніе · и еже сѫть по
. . . . мѫжи ськазанніе · аште и непраковѣр
. . . аказаннѥ сь нимн то обаче добрѣ сѫть
. . . нже ѥсть не отьметати ськазаннѣ нхъ
. . . . . ль алеѯандрыскь еулогню по
. . . . . ь зьловѣрнии отьвѣгати ѥс
. . . . . ов(о) неповѣдажть · ѣкоже
. . . . . (гла)голахъ молѫ · да поунта
. . . . . и т(ѣхъ) мѫжь вьсѣхъ ськазани
. . . . . еноуоумоу и гржвоуоумоу аш
. . . . . (во) ненстовоіе положено елнко
. . . . . ьвнзахьмьсѧ да быхьмь нсто
. (во) положнли . уангелии боѧштесѧ прложити
. (н) . да аште и хоудѣ сѧ кьде обрѧштеть прложено
. кто то да разоумѣѥть ѹьта · и акоже по ноужди то
. ть сьтворнло а не дьрзостнѫ ни сьмѣнніемь . небо
. кто же толь дьрзь ѥсть и забыль с(ѧ ако) же (дьрз)ноу
. (прн)лагати нли оунмати слово . . . . . (н) . . еу
. . . томоу оуунтель. . . . .(ого) . .(лѣн) . (тѣ)ми сѫ
. (г)лаголы пола(гань) нстовьнми · небо сѫть ны на потрѣ
. глаголи ти и сло(ве)са · нь разоумь ѥго да тѣмь нжде сѧ
. . . ун грьчьски и словѣньскы строннѣ тѣмжде гла
. . . . . положнхьмь · нжде ли нли дьлѫжаѥ сло
. . . . . погоубѧ разоумь · то разоума сѧ не отпоуш
. . . . . глагольмь положнхьмь ѥ · небо рабь
. . . . . можеть прнсно полагати елнньскь ѧзыкь вь ннь

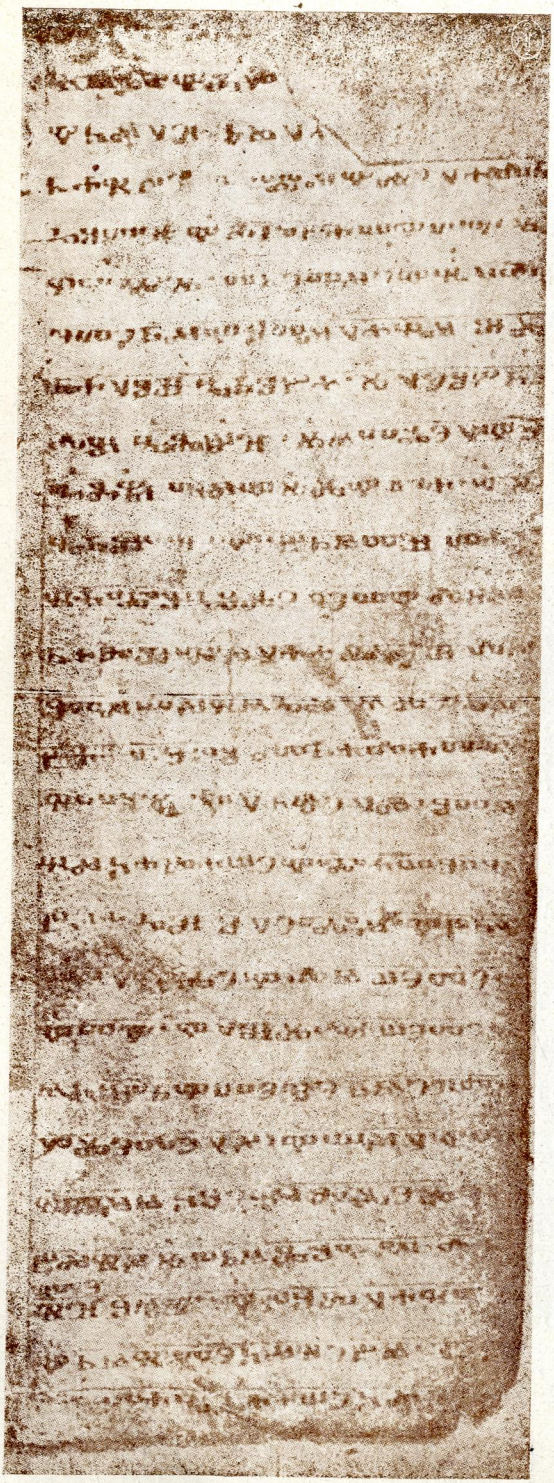
35. Македонський Листок, ст. 2.

Македонський Листок, ст. 2.

прѣ . . . . . .
уа. . . . (н) мьнога . . . . . .
нномь ѧзыцѣ красьнь то вь дроу(з) . . .
сы · и ниже вь дроузѣмь гьрдь . то вь . . . . .
вь нномь главьнь то вь дроузѣ . . . . . .
ко то вь нноумь ѧзыцѣ женьск(о) . . . . . .
жьско нмѧ потамо(с) астнрь а словѣ . . . .
ка зьвѣзда· и пакы то грьуьскы . . . .
нмена и словѣньс(к) . . . . . .
лемь елиньскы панта та . . . . . .
ньскы вьсе се прнд . . . . . .
ны и пакы панта т(а) . . . . . .
вьсѣ ѧзыц(н) небо . . . . . .
ка глагола нь разоу . . . . . .
во дроугонци мжжь(ско) . . . . . .
деть женьс(ко да п) . . . ше . . . . . .
же лежнть грь(уѫы) на вел(нк) . . . . . .
женню мало же снцѣхь глаголь обрѣтаѥтьсѧ о .
сжть · да мы дроугонци оставьше нетокоѥ разоумь .
положнх(ьмь) тьжде могжшть . небонь разоумьна .
и пр(ела)гаѥмь . . . (ск)азанн(а) . . . (пьу) . . .
. . . . . (оуунть) . . . (кын) . . .
ть. . . . . (зыкь глаголж нь вь) . . .
хоштж пѧть (е) . . . . . (слово прогла)голати (д) .
наоууж нли несьвѣды словесь . . . (ѧ мь) . и п(ь) .
оуученикь велнкь по нс . . . . . .
во плода не нма ако же м . . . . . .
разоумоу · нь глаго(л) . . . . (о)бра(тн) . . . .
своѥ нже хоштеть божьс . . . . . (разоу) . . .
сы нагы вьнимаѥть и тж . . . (дожн до слоух) .

36. Зографський кирилівський підпис 980 р.

37. Охридські Листки, л. І.

Охридські Листки, л. 1а.

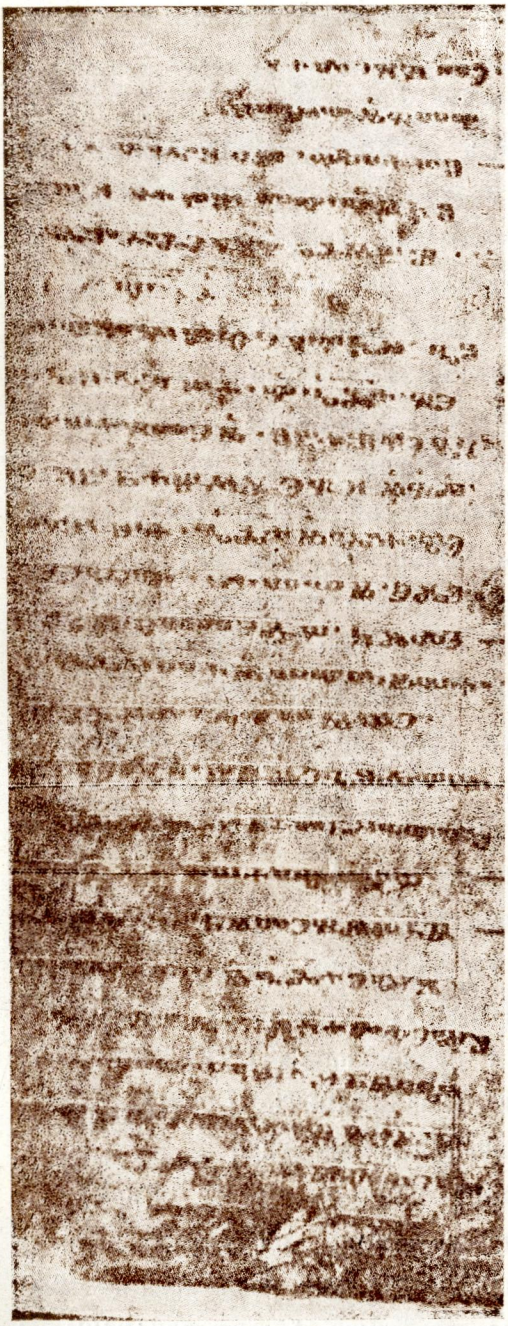
Євангелія від Луки XXIV 19-32.

В дужках текст, якого нема в оригіналі; його взято голєвно з Маріїнської Євангелії.

(прѣкъ силенъ· дѣ)л(омь и словомь· прадъ бмъ и вь)
самї лю(дьми· ї како и прадаша архиереи)
ї кънязи на(ши· на осѫждение смрьти· и)
распѧ ї мы же нада(емьсѧ дко сь естъ)
хотѧи йзбавитї из(лъ· нь ї надъ высами)
сїми· третьеи сь д(ень иматъ дънесь· отъшели же си бъша·)
нъ ї жены етерѣ отъ насъ· оуж(асиша нъі бъвъша)
рано оу гроба· и не обр(ѣтъша тѣлесе его· при)
дж глщѧ· й авленїе (аньѣлъ видѣвъша· їже)
глѧтьі и жїва ї и(дж едини отъ насъ къ)
гробоу· й обратж так(о дко же и жены рѣша·)
самого же не вїдаш(ѧ· ї тъ рече къ нима· О не)
разоумьнаа и моудь(на сьцемь· вѣровати)
отъ высѣхъ· дже глш(ѧ прци· не тако ли подо)
баше пострадатї (хоу· ї вънити въ славѫ)
свою ї наченъ отъ (моусѣа и отъ высѣхъ пророкъ)
съказаше имъ вот(ъ кънигъ· дже)
вѣдахѫ о немь· ї при(ближишасѧ вь весь)
вь нѧже идашете· (ї тъ творѣдашесѧ дале)
ити· ї нѫждашете· і (глѧшта· облѧзи съ нама)
дко при вечера естъ(· ї праклонилъсѧ естъ)
юже день· ї вънїд(е съ нима облештъ· ї вси)
сть дко вьзлеже с(ъ нима· приемъ хлѣ)
въ сь й праломь д(ѣдаше има· онѣма же отвръ)
зѧ^сте очи· ї познасте (и· ї тъ иштезе отъ нею)
ї рѣсте къ себѣ· не с(рдце ли наю горѧ бѣ въ наю
ег)да глаше къ на(ма на пѫти· ї дко съказаше...)

38. Abecenarium Bulgaricum.

39. Охридські Листки, л. 1б.

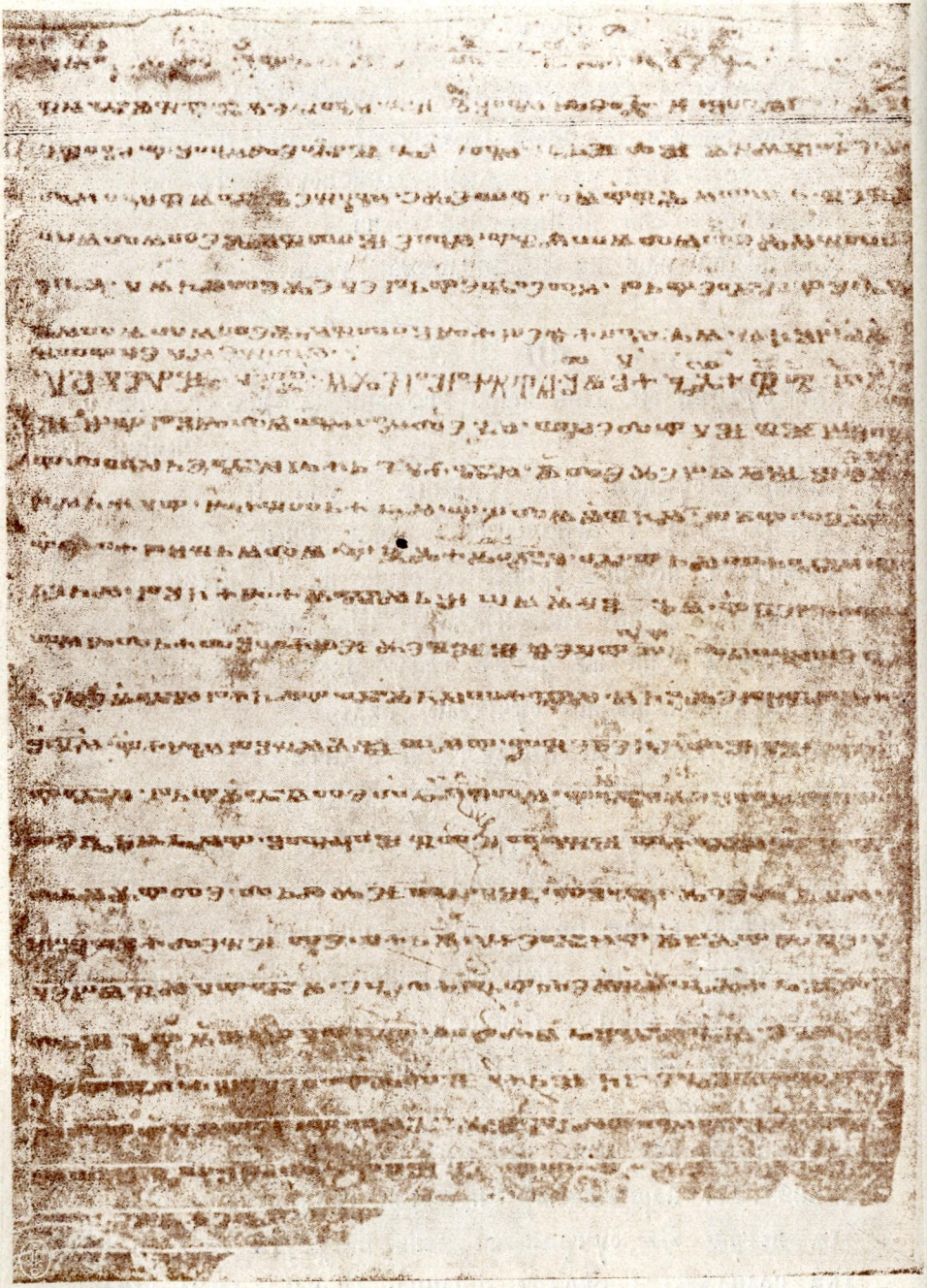
Охридські Листки, л. 1б.

Євангелія від Луки XXIV 33-35, Іоана I 35-44.

(ї обрѣтеста сѫбрькоупльшѧсѧ единого) на десѧте·
(ї иже бѣахѫ сѫ ними глѧшта·) о вьзї истї
(нѫ ѩко вьста хс и явисѧ сїмоноу· ї та по
(вѣдаашете ѩже вь)їшѧ· на пѫтї ї ѩко
(сѧ позна има вь п)рѣломлении хлѣбоу ⁘

.....ля їѳ ⁘

(Вь оутрѣи же день пакьі стоѧаше иоа)нъ· ї отъ оу-
ченїкъ его
(двѣ· ї оузьрѣ їс)а ходѧща· ї гла· се
(агнецъ бжїи· ї сл)ъішасте й· оба оученка
(глштъ· ї по їсѣ идет)е· обращь же сѧ їсъ·
(и видѣвъ ѧ по себѣ и)дѫща· гла има· че
(со ищета· она же рѣст)е емоу· рабви· еже
(глетъсѧ сѫказае)мо оучїтеаю· къде
(живеши· гла има· п)рїдата й вїдита·
(придете же и вида)сте къд(е) жївѣше·
(ї прѣбьісте оу него д)ене тъ· бѣ же годїна
(ѩко девѧтаѧ· бѣ же) аньдрїа братръ сїмо
(на петра· единъ отъ об)ою слъішавъшюю
(отъ иоана· ї по немь шьд)ъша· обрѣте сѫ прѣ
(жде братра своего) сїмона· й гла емоу
(обратомъ месиѫ) еже естъ сѫказаемо
(хс· ї приведе и къ) їсвї вьзьрѣвъ
(же на нь їсъ рече· тъі еси) симо(нъ) сїнъ йо
(нинъ· тъі наречешисѧ) кифа еже сѫказаетъ
(сѧ петръ· Въ оутрѣи же день вьсхо)тѣ (їсъ изи)тї
(въ галилаѩ· ї обрѣте филипа· ї) гл(а· емоу їсъ)

40. Охридські Листки, л. 2а.

Охридські Листки, л. 2а.

Євангелія від Іоана III 30-33, XX 19-26.

на м(ьн)и(т)ис(а) гр(адѣ)· сѣкѣіше надѣ вь
самн сїми естѣ· сжи отѣ земл҃ѣ· отѣ земл҃(а)
естѣ· і҆ отѣ землѣ глетѣ· грѣдѣй сѣ нб҃е· н(а)
дѣ высами естѣ· еже вїда і҆ слышѣ· се сѣ
вѣдателѣствуетѣ· і҆ сѣвѣдателѣствꙋ(а)
его· никѣто же не прїемл҃етѣ· прїемѣ его
сѣвѣдателѣство запечатьлѣ· ако б҃ѣ й
стїненѣ естѣ· ❧

вь новѣ нед҃л҃· ѣже по плѡ
тѣ о҆ и҆оа· гла о҆ ї҆ к҃: с҃и҆

Сѫщї позда бѣ тѣ денѣ· вь едїнѣ сѫбот(ѣ)
ї҆ двѣремѣ заренамѣ· йдеже бѣхѫ оучи҃енц с(ѣ)
бѣранї· за стрѣхѣ і҆ꙋдаискѣ· прїде и҆с(ѣ)
і҆ ста посредѣ· і҆ гла имѣ· мїрѣ вамѣ· ї
рекѣ· показа имѣ рѫца й носа· ї ребра сѣ(оа)
вьздрадовашѧ же сѧ оученї҃ц҃і видѣвѣше г҃да
рече имѣ пакѣі· мирѣ вамѣ· ако же посла м(а)
оц҃ь· і҆ азъ посълѭ вѣі· і҆ се рекѣ доуноу· і҆ г҃л(а)
имѣ· прїймате дх҃ѣ с҃тѣ· і҆ и҆мѣ же отѣпоуст(и)
те грѣхѣі· отѣпоустѧтѣсѧ вамѣ· і҆ имѣ (же)
дрѣжїте дрѣжѧтѣсѧ· тома же единѣ о(тѣ)
обою на десѧте· нарицаемый бл҃ізнец(ѣ)
не бѣ сѣ нїми· егда прїде и҆с҃ѣ· глахѫ же
дроузїй оученїцї· вїдѣхомѣ г҃а· онѣ же (ре)
че і҆мѣ· аще не вїждѫ на рѫкоу его азъ(хі гво)
здїнзѧ і҆ вложѫ прьстѣ мой вѣ (а)
звѣ· гвоздиїнѫ· і҆ вложѫ рѫкѫ м(ою)
вѣ ребра его· не и(мѫ вѣрхі· і҆ по осми)
(денѣ) п(а)кѣ(і) бѣхѫ вънѫтрь оученици его)

41. Охридські Листки, л. 2б.

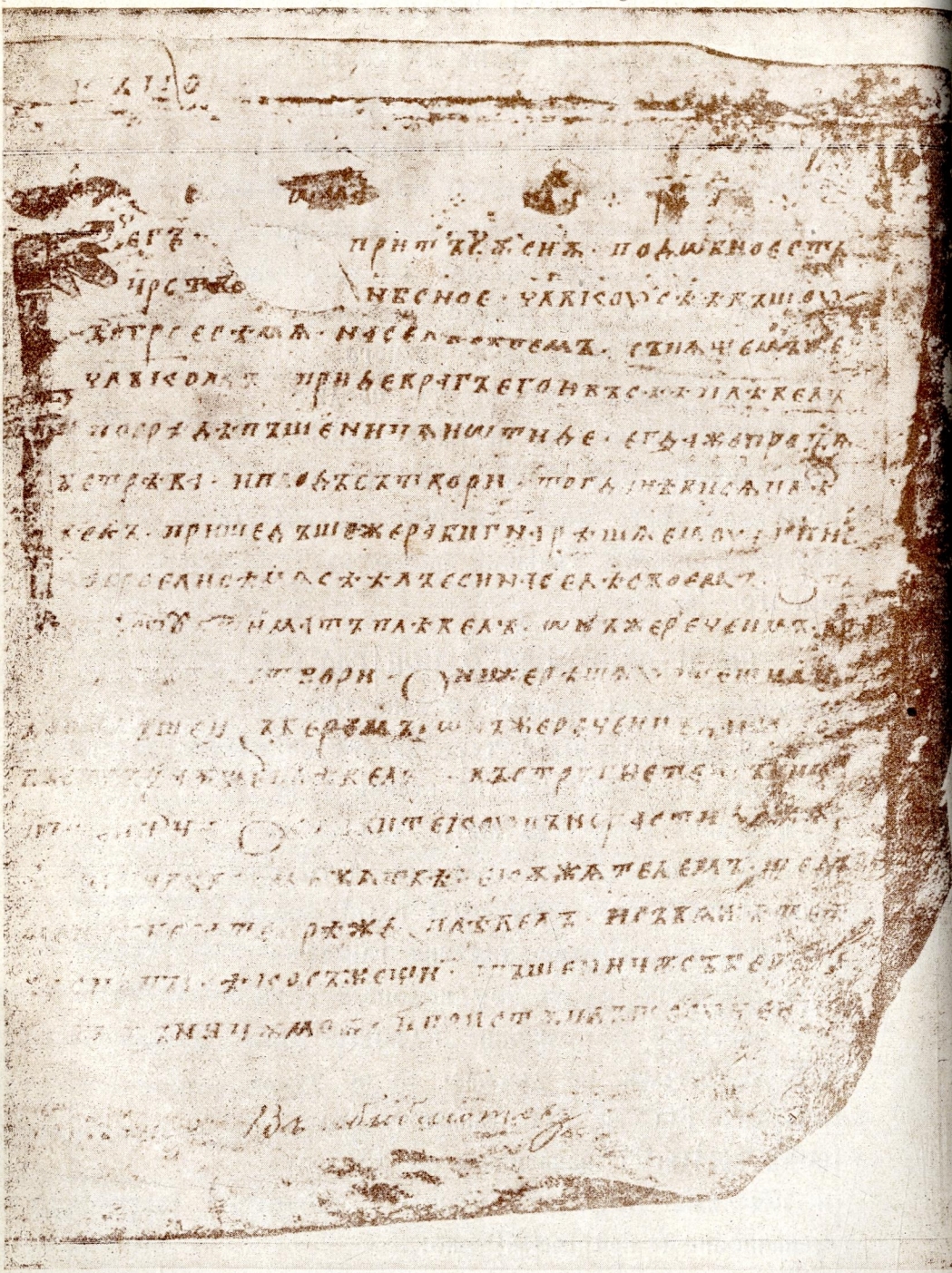
Охридські Листки, л. 2б.

Євангелія від Іоана XX 26-31. II 1-9.

їмѫ ми вамѫ· помь глѫ тома· пр҃инеси
(п)рьстъ твой само· і вїждь рѫца мої· і
пр҃инесї рѫкѫ твоѭ· і вложї вь ребра моа·
і не бждї невѣренъ· нъ вѣренъ· отъвѣщꙗ
тома· і (р)ече емоу· гь мой бъ мої· глѫ емоу
їс҃ъ· ако вїдѣкъ мѧ вѣрова· блажени
невидѣвъшеї· и вѣровавъшеї· мънога
же і ина знамениа сътвори ис҃ъ· прадъ
(оу)ченїкъı своїми· аже не сѫтъ писана·
(к)ъ кънїгахъ сїхъ· сї же писана бъıша·
(д)а вѣрѫ имете· ако і се естъ· сн҃ъ бж҃ї· да
вѣроующе жївотъ вѣчьныи имате· въ і
мѧ его· ҂

ВЬ И҃ : Й҃ НЄ҃ : СВѢ О҃ ИОА҃ | ГЛА҃ І С҃ : > :

(В)ь ѡно҃ вракъı бъıша· въ кана галилаи·
стаї· и вѣ матї иісва тоу· зъваны же бъı
стъ ис҃ъ· и оученїцї его· на вракъı· і не
(д)оставъшю вїноу· глѫ мати іісва къ не
моу· вина не имѫтъ· і глѫ ис҃ъ· чьто естъ
мьна і тебѣ ѥⷤ҆но· неоу прїде годїна моа·
глѫ мт҃и его слоугамъ· еже аще глетъ ва
(м)ъ сътворїте· вѣ же тоу водоносъ камѧ
(н)ъ шесть· и по очїщенїю їюдаїскоу· лежѧ
(щ)ь вьмѣстѧщь по двѣма· ли по тремъ
(м)ѣрамъ· глѫ їмъ ис҃ъ· напльнїте водо
(но)съ в(о)дъı· і напльнишѧ ѩ до врьха·
(и глѫ имъ· почръпнете н)ъıна· і прїнесѫ(те) (архи-
триклинови· і при)нас(ѧ) ако...

42. Листки Ундольського, л. Ia.

Листки Ундольського, л. Ia.

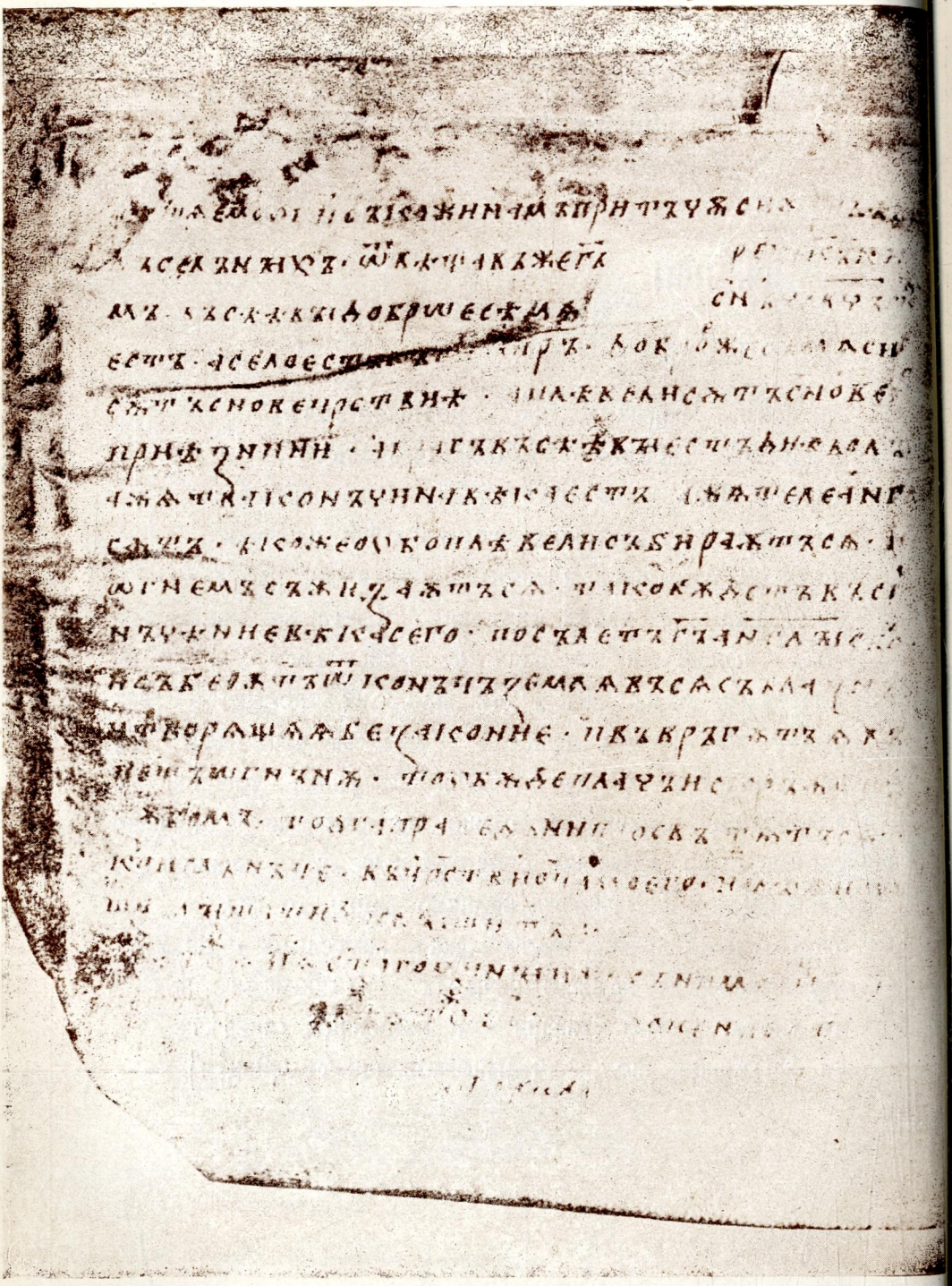
Євангелія від Матвія XIII 24-30.

ВЪ ПОН

л к

·:· ЄВГЄ Ѡ МѦ ·:· ГЛѦ ·:· Р Л ·:· —

Рє гѫ · прнтѫж снж · подѡбно єсть цр҃ство нбсное · ѹлвкоу сѣѣвшоу доброе сѣмѧ · на селѣ своемѣ · спѧщемѣ же ѹлвкомѣ · прнде врагѣ его н всѣѣ плѣвелѣ посрѣдѣ пшенницѧ н ѡтнде · егда же прозѣ ве трѣва · н плодѣ сътворн · тогда н ѣвнсѧ плѣ велѣ · прншедшє же рабн гна рѣшѧ емоу · ⁝ · гн не доброе ли сѣмѧ сѣѣлѣ есн на селѣ своемѣ · Ѡтѣ кѫдоу ѹбѡ ймать плѣвелѣ · ѡнѣ же реѹе нмѣ · а вр гѣ ѹлвкѣ то сътворн · Ѡнн же рѣшѧ хощешн ли да шедшє нзвберемѣ · ѡнѣ же реѹе нн ѣда како вместе ѕажще плѣвелы · вместе згнете н сѣ нмн пшенницѫ · Ѡставнте коупно расти до жа твы · н вѣ врѣмѧ жатвѣ рекѫ жателемѣ · шедѣ шє нзвберѣте прѣжде плѣвелѣ · н сѧжѫѣте ѣ вѣ снопы · ѣко сѫжещн · а пшенницѫ сберѣте вѣ жнтзницѫ мож · н прнстѫпнвшє оуѹенц[н]

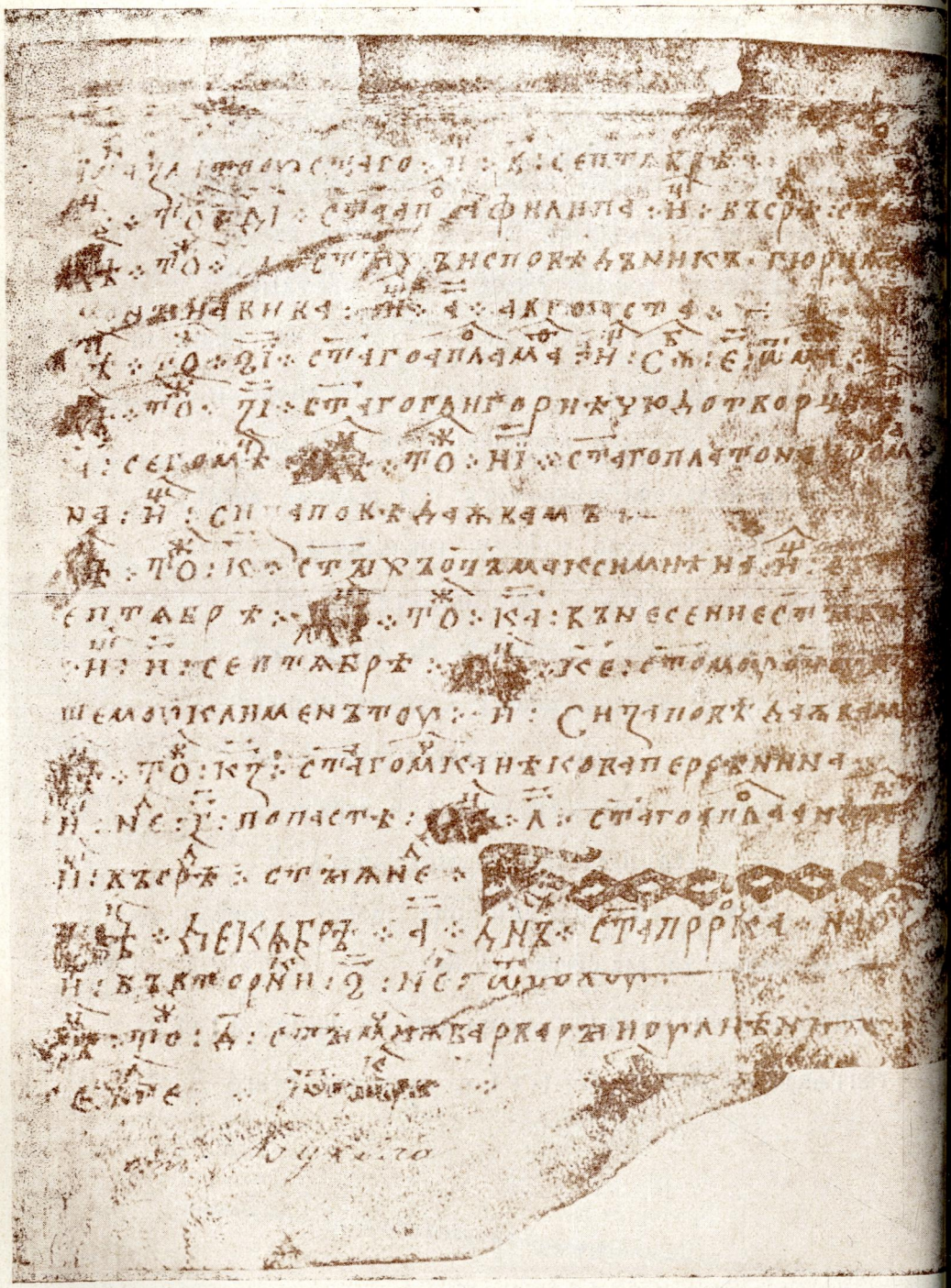
43. Листки Ундольського, л. 1б.

Листки Ундольського, л. 1б.

Євангелія від Матвія XIII 36-43.

рѣша емоу гн сказаи нама притчоу снж · плѣве
ла селазиха · ѡ҃вѣщавъ же гь рече къ ни
ма · вседѣвъі доброе сѣма сиъ оубоусѣ
ести · а село ести вса мира · добро же сѣма си
сѫти сиове цр҃стви · а плѣвели сѫти сиове н҃
приѣзниии · а врагъ всеѣвъі ести дияволъ ·
а жатва конъчина вѣка ести · а жателе а҃нглї
сѫти · ѣко же оубо плѣвели сѣбираѭтсѧ ·
шгнема сѫжигаѭтсѧ · тако бѫдеть въ сѣ҃
коучине вѣка сего · посълеть гь а҃нгла сво҃ ·
и сѣберѫть ѿ конъца земла вса сѣблазни ·
и творѧща безаконие · и вѣрьгѫть а въ
пещь шгнену · тоу бѫде плачь и скрежеть
зѫбома · тогда праведни просвѣтѧтсѧ ѣ
ко и слънце · въ цр҃ствии· о҃ца моего · имѣи оу
ши слъішати да слъішить :· ֍

ц҃ ж҃ щ҃
Мѣ ·:· то ·:· а҃і ·:· ст҃аго мнии иже съ нима : и : еї :
ц҃ ж҃
септѣмврѣ ·:· Мѣ ·:· то ·:· г҃ї ·:· оуспение ст҃аго

44. Листки Ундольського, л. 2а.

Листки Ундольського, л. 2а.

Покажчик Євангельських читань з 11. XI по 4. XII (початок його див. на л. 1б).

нщ
їѡа златоустаго :· н :· к : сентѧбрѣ :·

цжо щд нед
Мѣ ·:· то ·:· ді ·:· сѧ апла филипа :· н :· кѫ грѣ : сѧтыѧ

цж
Мѣ ·:· то ·:· єї ·:· сѧтыхъ непокѣдѣнникъ · гюриѧ са

щ
монѧ н авѵа :· н ·:· а ·:· августа :· ⁘

цжоещбе
Мѣ ·:· то ·:· гї ·:· сѧтаго апла ма :· н : Сж : є : ѡ ма ·:· ÷

цжщ
Мѣ ·:· то ·:· зі ·:· сѧтаго глнгорнѣ ѹюдотворца : н :

а цц ж
: а : сего мѣ : Мѣ ·:· то :. нї ·:· сѧтаго платона н ром

щ
на : н сн заповѣдаж вамъ :· —

цж щ
Мѣ :· то : к ·:· сѧтыхъ оцъ максимнѣна : н : єі :

цж
сентѧбрѣ :· · Мѣ ·:· то :· ка : кѵнесенне сѧтыѧ вцѧ

щ ц
·:· н : н : сентѧбрѣ :· Мѣ :· кє : стомоу оцоу на

щ
шемоу камењтоу :· · н : Сн заповѣдаж вам : ·

цжу
Мѣ ·:· то : кз :· сѧтаго мка нѣкова персѣнина ·:

щ ц о
н : нє : г : по пастѣ : Мѣ :· л :· сѧтаго апла андрѣ

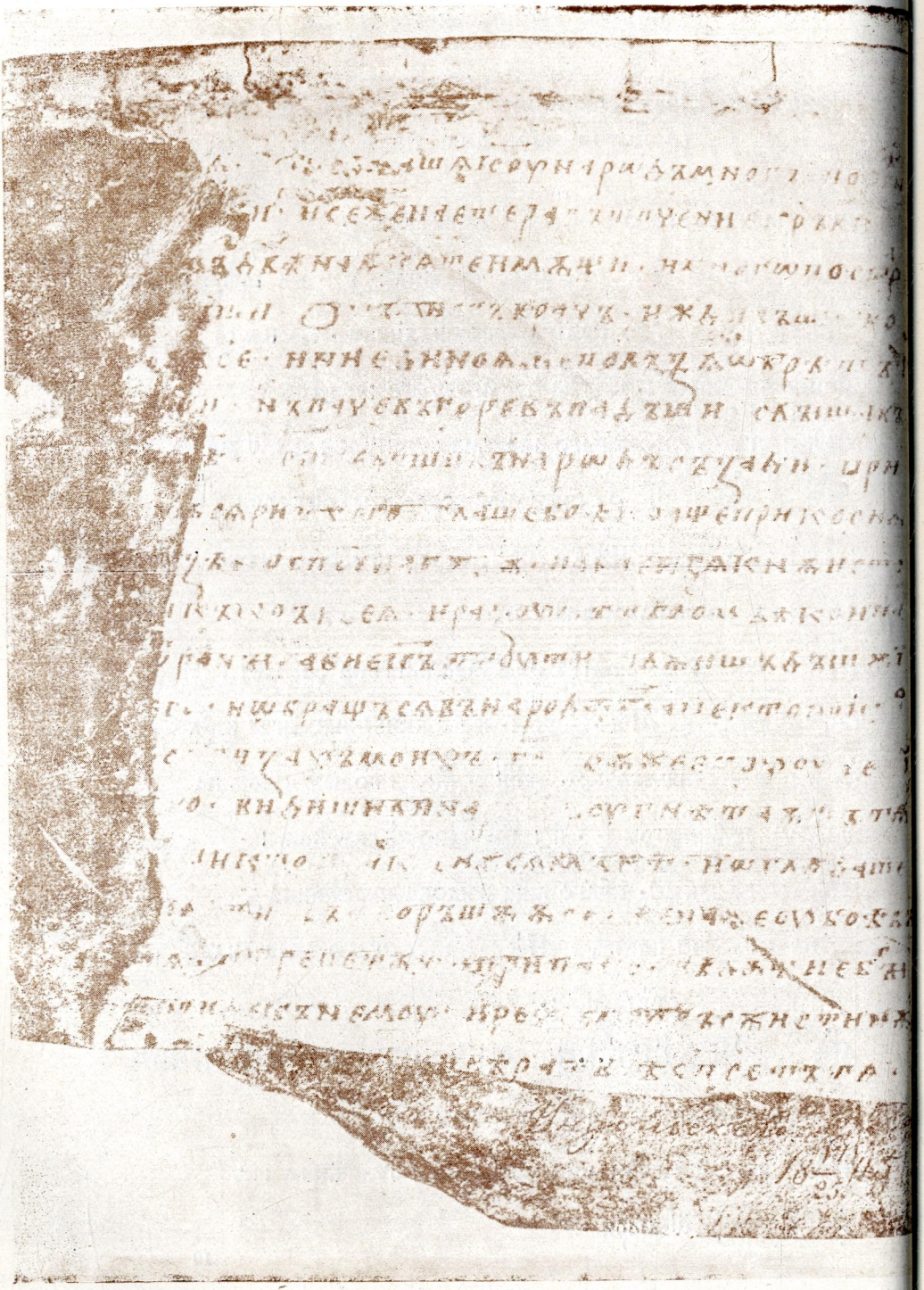
щ
: н : кѫ грѣ :· сѧтыѧ нє :·

цо м
Мѣ ·:· ДЕКѦБРѢ·:·А ·:·ДНЪ·:·СТѦ ПРВКА·:·НАОУ

щк
: н : кѫ ктории : г : нє : ѡ полоу : ⁖

цжу
Мѣ :· то : д : сѧтыѧ мцѧ варвары н оулнѣнна : ∴

лкв
·ⵘ· Євге ·:· ѡ марѫ ·:·

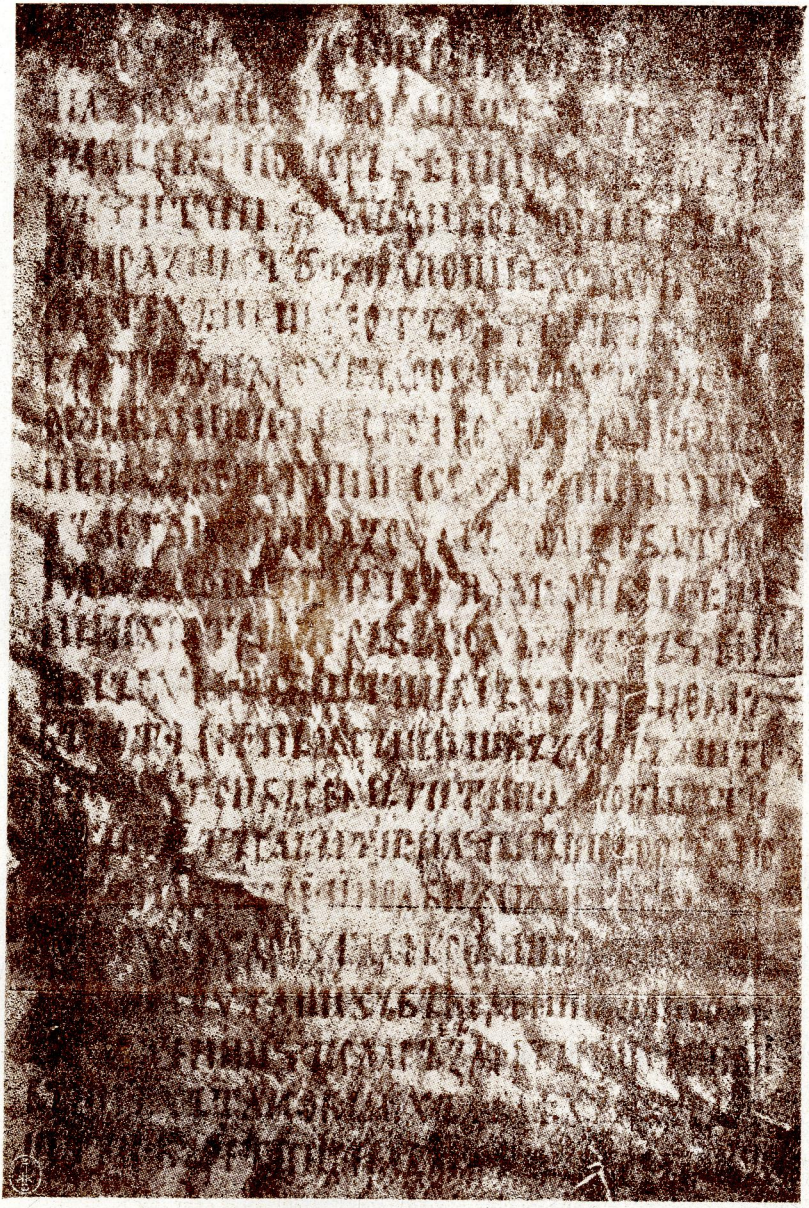

45. Листки Ундольського, л. 25.

Листки Ундольського, л. 2б.

Євангелія від Марка V 24-34.

И вꙑ[вр҃ѣ]ма · [посл҃ѣ]д[ов]аша їс҃оу нарѡдꙋ многꙋ и оуги
таѫ же и · и се жена сѣдра кр҃вьми ·
лѣтъ двѣнадесѧте имѣющи · и многѡ постр҃
давъши · ѿтъ многъ врачь · ниждьвъши сво
є вс҃е · и ни єдиноѧ же полꙁꙋ ѡбр҃ѣтъ
ши · нъ паче въ горе въпадъши · слꙑшавъ
ши ѡ їс҃ѣ · пришедъши въ нарѡдѣ сꙁади · при
коснꙋсѧ ризѣ его · глаше бо ѣко аще прикоснꙋ
сѧ ризѣ его спсена бꙋдꙋ · и абие исѣкнꙋ исто
ꙋзнинъ кр҃вье ѥѧ · и разоумѣ тѣломъ ѣко исцѣ
лѣ ѿ ранꙑ · абие їс҃ъ ишедꙋ снꙋ нашьдъши ї
ꙁ него · и ѡбращьсѧ въ народѣ глаше кто прик҃
снꙋсѧ ризахъ монхъ · глахꙋ же емоу оученї
ци его · виднши ли нарѡдъ оугнѣтаѫщь тѧ ·
и глѣши кто прикоснꙋсѧ мънѣ · и ѡглѣдаше
сѧ видѣти · сътворьшꙋю сѥ · жена же оубоѣвъ
шисѧ · и трепещꙋщи припаде · вѣдꙋщи є вз҃і°
и прнде къ немоу · и рече емоу вьсꙋ истинꙋ ·
[онъ҃ же реч]е ен дщи вѣра твоѣ спсетъ тѧ ·

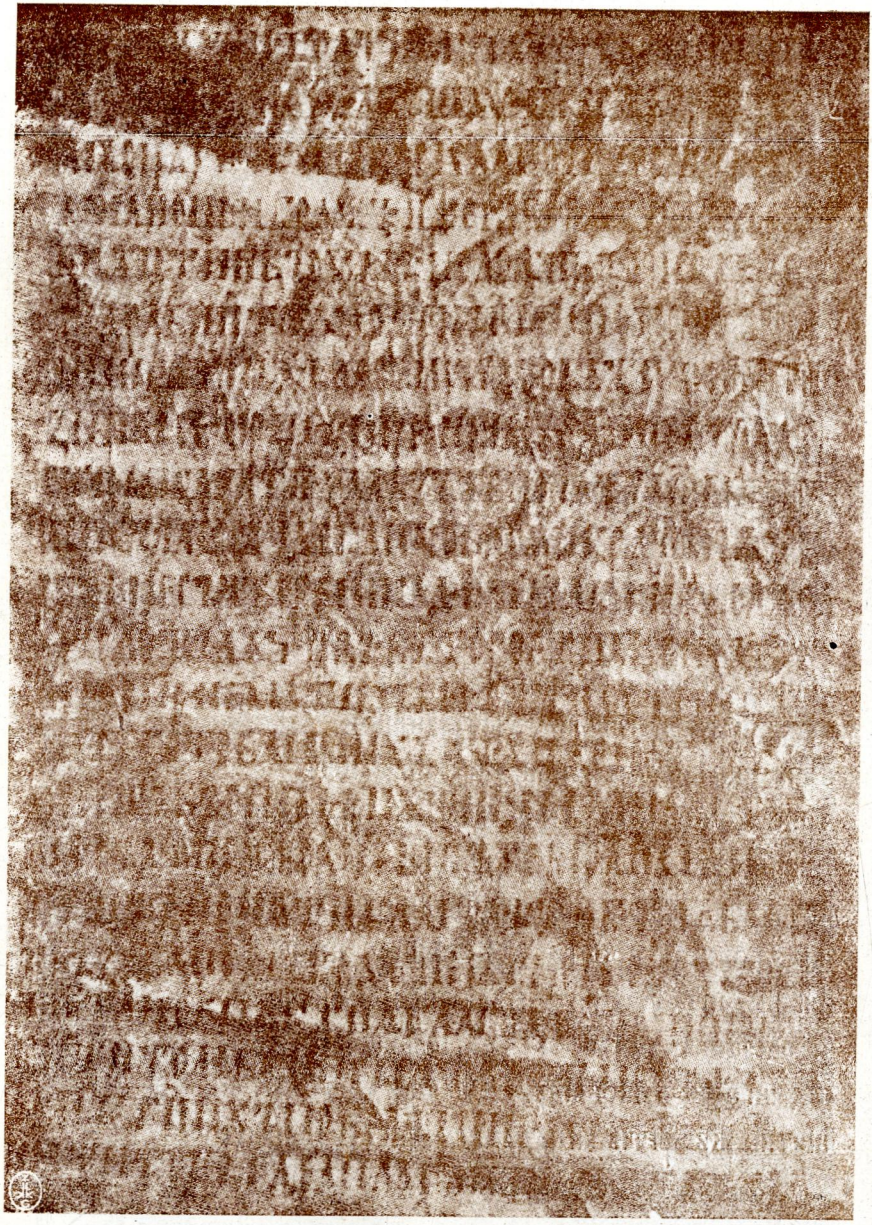

46. Зографські Листки, ст. І.

Зографські Листки, ст. І.

З видання П. Лаврова 1926 р.

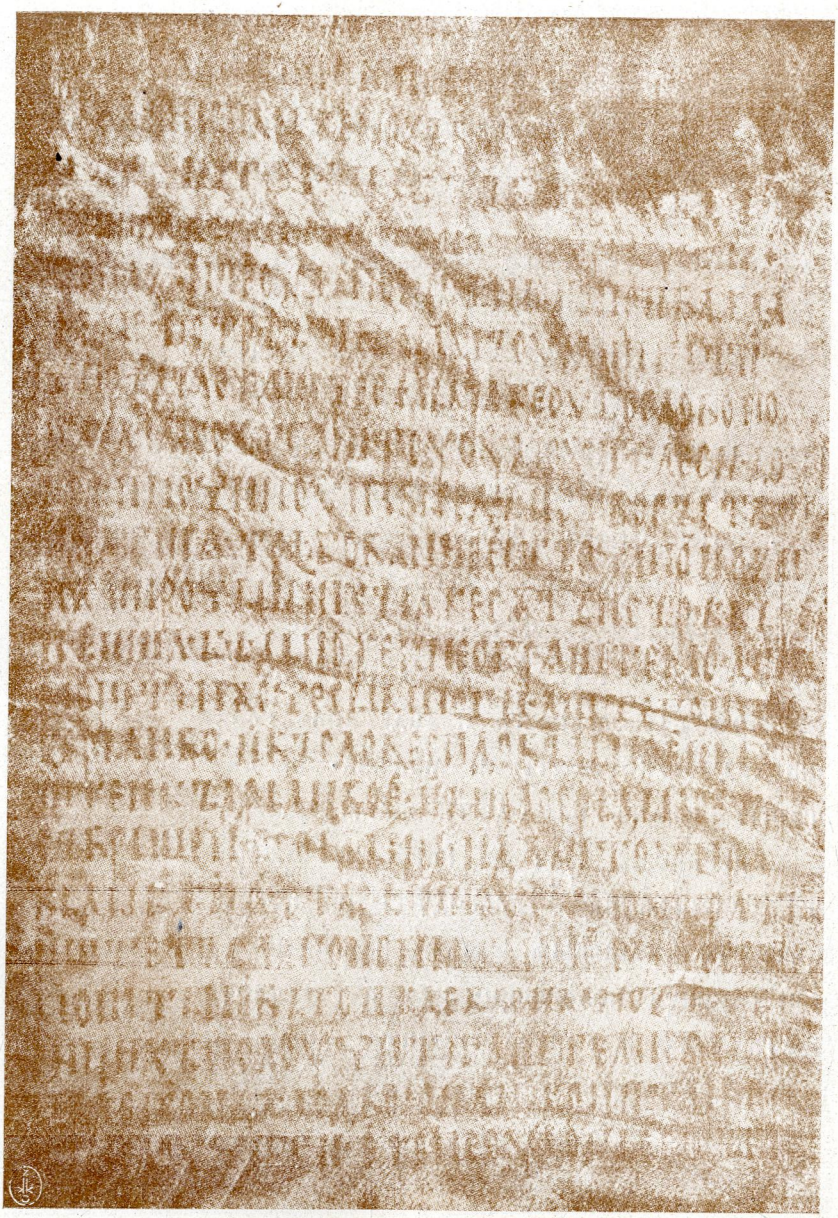
разоумѣхомъ николи же· многѣмъ
паче оуне естъ· обьштебати самѣмъ
съ собоіж· и по скрьбѣнии семь· и обль
гъунти печаль· о много ошьстни·
и о празьствѣ· или о нѣхъ конхъ на
пастехъ· ими же отълажчаетъсѧ отъ
братиѧ· и дроуга дроугоу оутѣшати
оставлении· много же оубо и вьнѣшь
ныихъ вештии искоушенїе· на прѣ
дълежѧштии разоумъ· польѕебати·
намъ мошти имати тако и вьнѣшь
ныи хытрьци· рьвьноужтъ тъчьно
имъ оумѣіжштиимъ хытрьцемъ·
въпотѣпѣньрасъныіми въздвижжште·
тако оубо и въ семь житии· многыишти
събыкаетъсѧ бытн· наученьше бо рьвьно
вати на доброе· и подвизаіжштесѧ тако
же дроугоу дроуга добрѣншоу бытн и
ли въ штоуждиихъ въведении· или въ въ
здрастении унсла съ[въ] здрьжьникы· или
въ нѣхъ таковыихъ дѣлѣхъ неходѧ
штен· въ ретн непадаіжтъ [°ва]ше прнхо

47. Зографські Листки, ст. 3.

Зографські Листки, ст. 3.

(п)оказати· братнѧ гнѧ вѫ [зѵбанин]
гнію главѫшоу· нже створитѫ· [во]
лиж оц̑а моего небескаго· тѫ єстѫ ма[тн]
мога и оц̑ь и братѫ· нже не волѧ бжнѧ вѫ вьсе
[м]ь житии вѫ оумѣ положивѫ· ꙗко же [не]
[сѫ]дравии троудо [е]нѫ вѫ [го оу]тѣше
[нын в] [ы] дѣла [ж] казовати· [н] в[е] [ж]н
зни вьсе трьпѣнне· и мльѵанне сѫ радо
стниж казати· залазѫ же п т р в в[е]
а[ш] ѫ· ꙗко г[а] облѧховаѕѧ и братьнѧ ѵѧ
сти· несѫтвореннѧ дѣльма бжнѧ волѧ са
[м]ѫ са отѫлжѵнвѫ· вѫторое же ꙗко [ен] д[ос]то
нн̑ѣе прнѣмати сѫмѣетѫ· достоннын
мѫ сѫготованынхѫ тѣмь же потрѣбь
но єстѫ вѫспомѣнѫти и сьде апла главѫ
ша сѫдѣнствоуѫште же молнмѫ· не вѫ
тѫште прнѧти благодѣти бжнѧ вамѫ
и вѫзѵбаномѫ братнеиж гнеиж не оукорн
ти таковыѧ бжнѧ благодѣти нн погоу
бити толь велнкыѧ ѵѧсти· небрѣженн
ємь бжннхѫ повелѣнии· нѫ пауе послоу
шати того жде апла глиштѧ· молиж вы·

48. Зографські Листки, ст. 4.

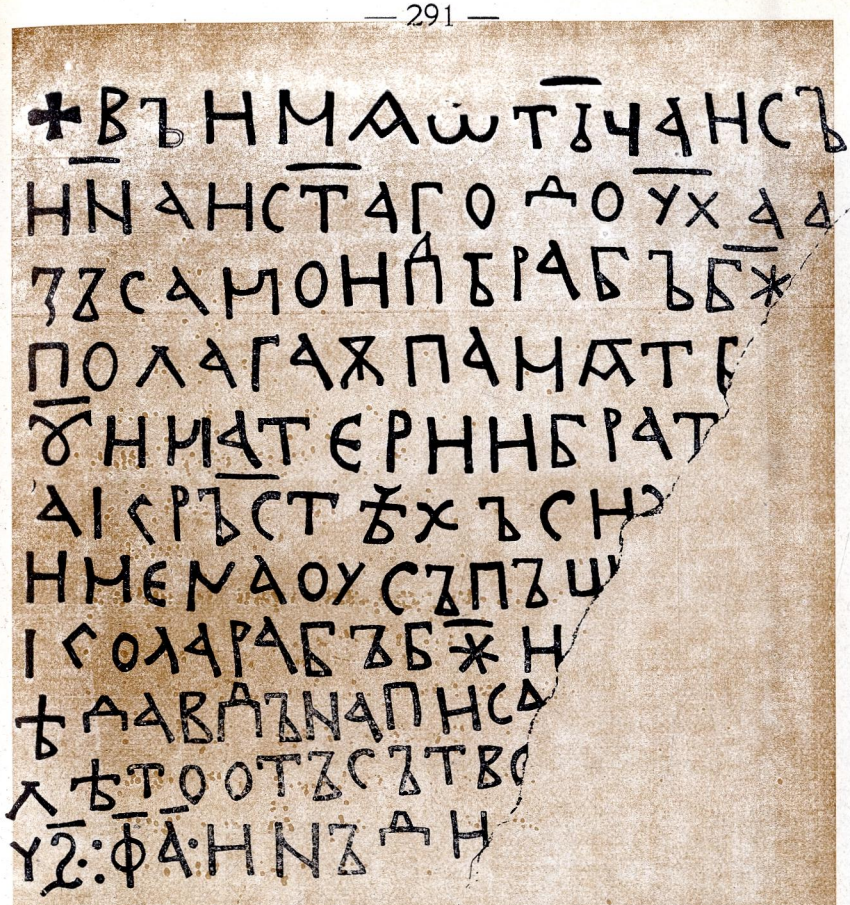
Зографські Листки, ст. 4.

азъ съказаныи о гн· подобьно ходити по
зъванию имь же позъвастеса
о̑ шт лѣп[о] отъбѣж[ати] д[о]
вьсн или въ градъ погоубити бр братиа+
показание оудьное· на много приважда
емо· потрѣбьнѣ намъ оушшиати
прѣдълежащтее· ельма же оубо слово по
каза· ако хотащтоуоумоу тѣлесн· до
брѣ и по оуноу на вьсе дѣиство съста
влатиса· трѣбованиѣ ѣстъ оуню и азы
ка· и проуьнѣинхъ аже сѫтъ потрѣбь
нѣиша· вѣдьно же и необращтемо· дшж
мощтьнж оуесы многы· ащте бо и про
зорьливо· и въ словесн довъльное имж
ште и вздрьливое· и милосрьдьное· и въ
съврьшенѣ срьдьцн· идящтоу пра
вьды бжиа старѣишоуоумоу братиа
ишщетъ благонспытание како· ѣстъ
мощтьно въ тон жде вьсн мнозѣхъ
снцнхъ полоуунти· ащте ли са и съ
бжде когда· до двою или трии тацѣ
хъ полоучити· ѣже не оудобь ѣстъ ни

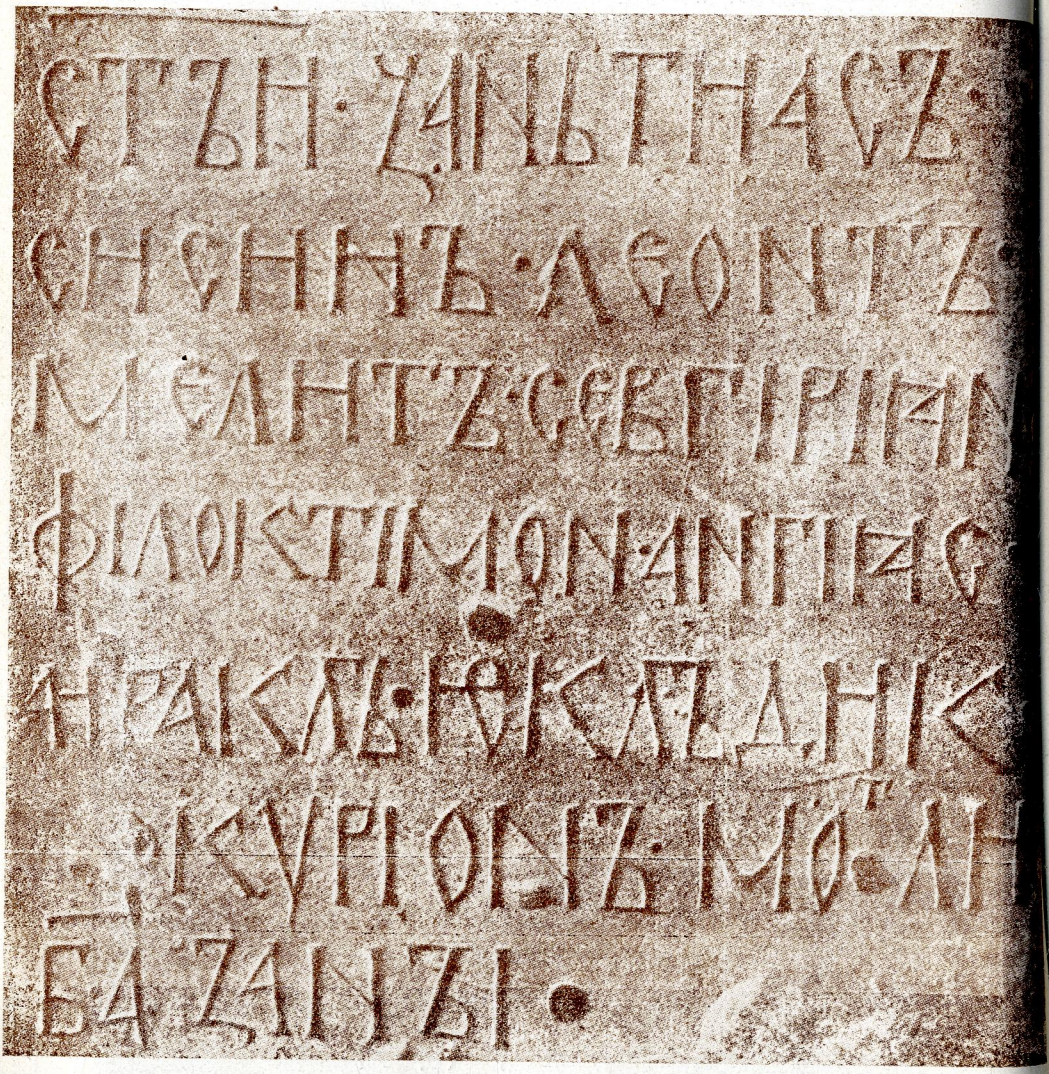
49. Напис царя Самуїла 993 р.

Загальний вигляд гробсвої плити.

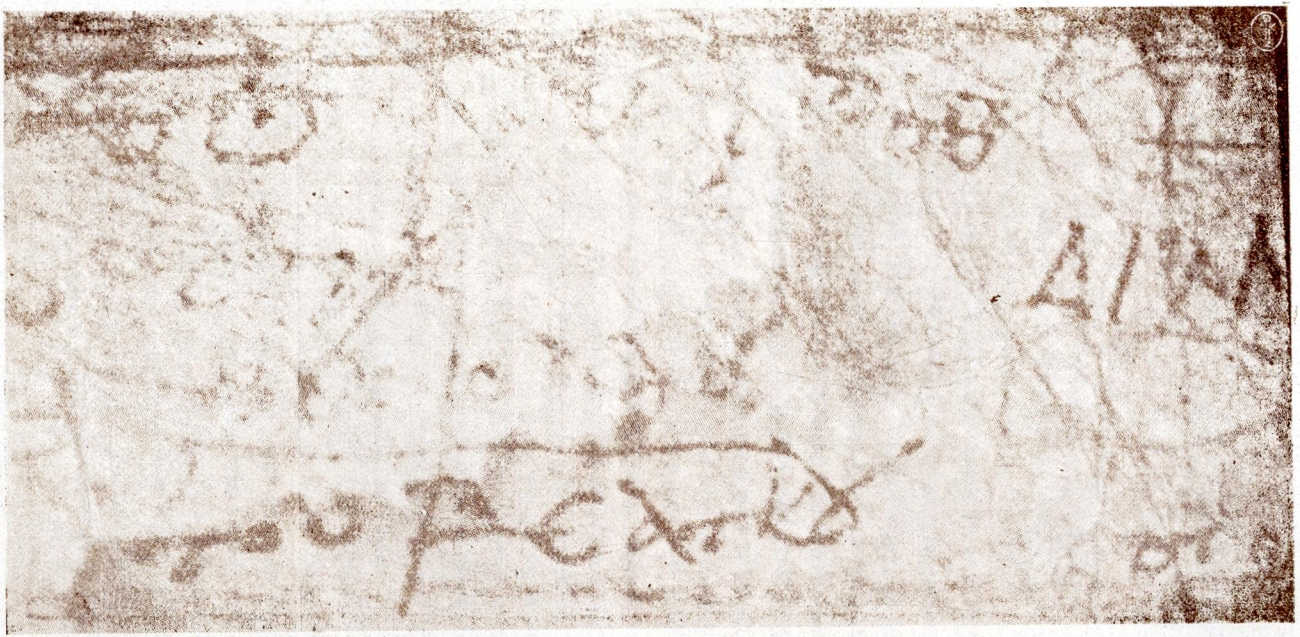
50. Напис царя Самуїла 993 р. Транскрипція:

✚ Вѣ имѧ wтьца и сѣ
нна и стаго доуха а
зѣ самонїѣ рабѣ бж(н)
полагаѫ памѧть (wц)
ѵ и матери и брат(оу и)
а крѣстѣхъ снх(ъ сн)
имена оусѣпѣш(нхъ ні)
кола рабѣ бжн (рнѵнмі)
ѣ дабдѣ написа(жесм бѣ)
лѣто отъ сѣтво(ренїа мро)
у ѯ·: ф а· ннѣдн(кта ѯ·)

51. Темницький напис.

Див. вище ст. 60-61.

52. Іверський глаголицький підпис 982 р.

53. Маріїнська Євангелія, л. 78а.

ЕВАНЬѢЕЛИЄ ОТЪ ЛОУКЪІ

І 1—32.

Понеже оубо мнози начаша
чинити повѣсть о їзвѣ
стованіихъ въ насъ ве
штехъ· якоже предаша на
мъ бывшеи искони самовидьци
і слоугы словесе· їзволиша и
мьна хождшю испрвѣ по всѣхъ·
въ истинѫ по рѧдѫ писати тебѣ·
славнѣи теофиле· да разоу
мѣеши о нихъ же наоучилъся еси
словесехъ оутвръжденіе·:· Бы
стъ въ дьни ирода цѣсаря іюде
иска· їереи единъ именемъ за
харіа· отъ ефимариѭ авіина
і жена его тъ дъштерь аршнь·
і има ея елисавет· бѣшете же
оба праведна предъ бмъ· ходѧ
шта въ заповѣдехъ вѣсѣхъ· і о
правданіихъ гніихъ без порока·
и не бѣ има чада· понеже бѣ ели
саветь неплодна· і оба за
маторавъша бѣ дьнехъ сво
ихъ бѣшете· бысть же слоу
жѧштоу емоу· въ чиноу чредѣ
своеѭ· предъ бмъ· по обы
чаю иереискоумоу· ключися
емоу покадити вѣшедшю въ
цркы гніѫ· і вьсе множьство
людии бѣ молитвѫ дѣѭ вьна

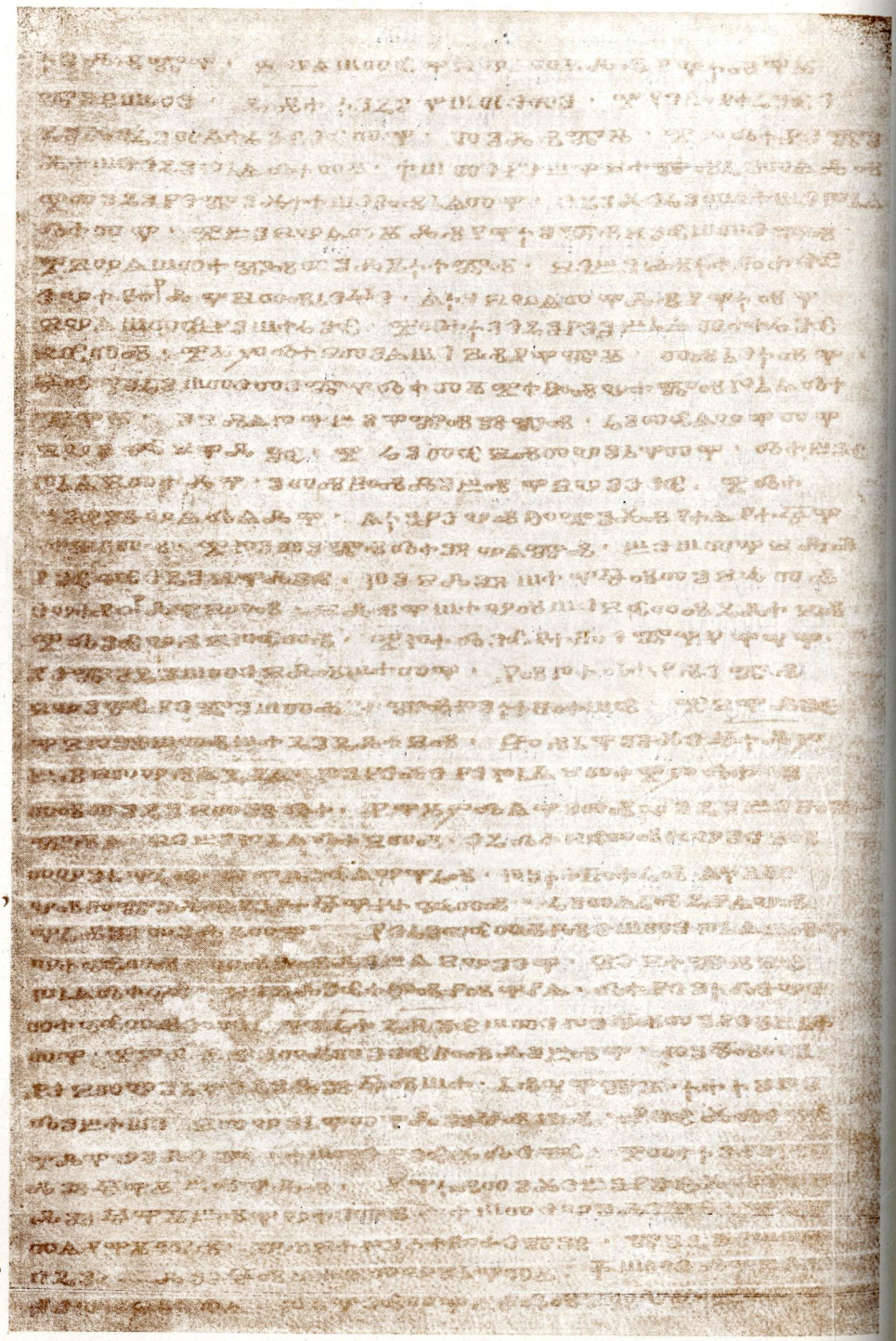
54 Маріїнська Євангелія, л. 78б.

къ годъ темьѣшѧ· ѧбы же сѧ емоу анг҃къ
гнь стоѩ одесныѩ олтаря кадилѣна
его· ї съмѧтесѧ захариѧ видѣвъ· ї
страхъ нападе на нь· рече же къ немоу
анг҃лъ· не боисѧ захарие· зане оуслъ
шана бъістъ молитва твоѧ· ї жена
твоѧ елисаветь родитъ сн҃ъ тебѣ· ї
наречеши имѧ емоу иоанъ· ї бѫдетъ те
бѣ радость и веселие· ї мънози °рождь
ствѣ его бъздрадоуѭтъсѧ· бѫде
тъ бо велеи прѧдъ гм҃ь· и вина и сике
ра не имать пити· ї дха стаго испл҃
нитъсѧ ещте и чрѣва матере своеѩ·
ї мъногъі сн҃ъ ізраилѣ обрати
тъ· къ· гу҃ бу҃ ихъ· ї тъ прѧдѣиде
тъ прѧдъ нимь дхомь и силоѩ и
лиіноѭ· обратити сръдьца отъце
мъ на чѧда· ї противънъіѩ къ
мѫдрость праведнъіхъ· оуго
товати гу҃ви люди съвръшенъі·
ї рече захариѧ къ анг҃оу· по чесомоу
разоумаѩ се· азъ бо есмъ старъ и
жена моѧ заматорѣвъши вь дьне
хъ своихъ· ї отъвѣштавъ анг҃лъ·
рече емоу· азъ есмъ гаврі҃лъ пре
стоѩи прѧдъ бм҃ъ· ї посланъ
есмъ глтиⷦь тебѣ· ї благовѣсти
ти тебѣ· ї се бѫдеши мълчѧ и не
могъі проглаголати· до негоже
дьне бѫдетъ се· зане не вѣровѣ
словесемъ моимъ· ѩже съвѣ

55. Маріїнська Євангелія, л. 79а.

дѧтъсѧ въ врѣмѧ своѥ· ї бѣшѧ
людье жидѧще захариѧ· ї чю
ждаахѫсѧ ежѥ кѫшѧаше тъ въ цр҃ъ
кѫвѥ· їшедъ же не можааше гл҃ати
къ людемъ· ї разоумѣшѧ ѧко вида
ние вида въ цр҃кви· ї тъ бѧ помава
ѧ имъ· ї прѣбѣвааше нѣмъ· ї бъı
стъ ѧко испльнишасѧ денье слоужь
бъı его иде въ домъ свои· по сихъ
же дьнехъ ·:· з҃ ·:· зачатъ елисаве
ть жена его ї таѣшесѧ д҃ мсцъ гл҃ѫ
шти· ѧко тако сътвори мьнѣ г҃ъ въ
дьни въ нѧ же призьра отъѧти по
ношение мое въ чл҃вцѣхъ·:·

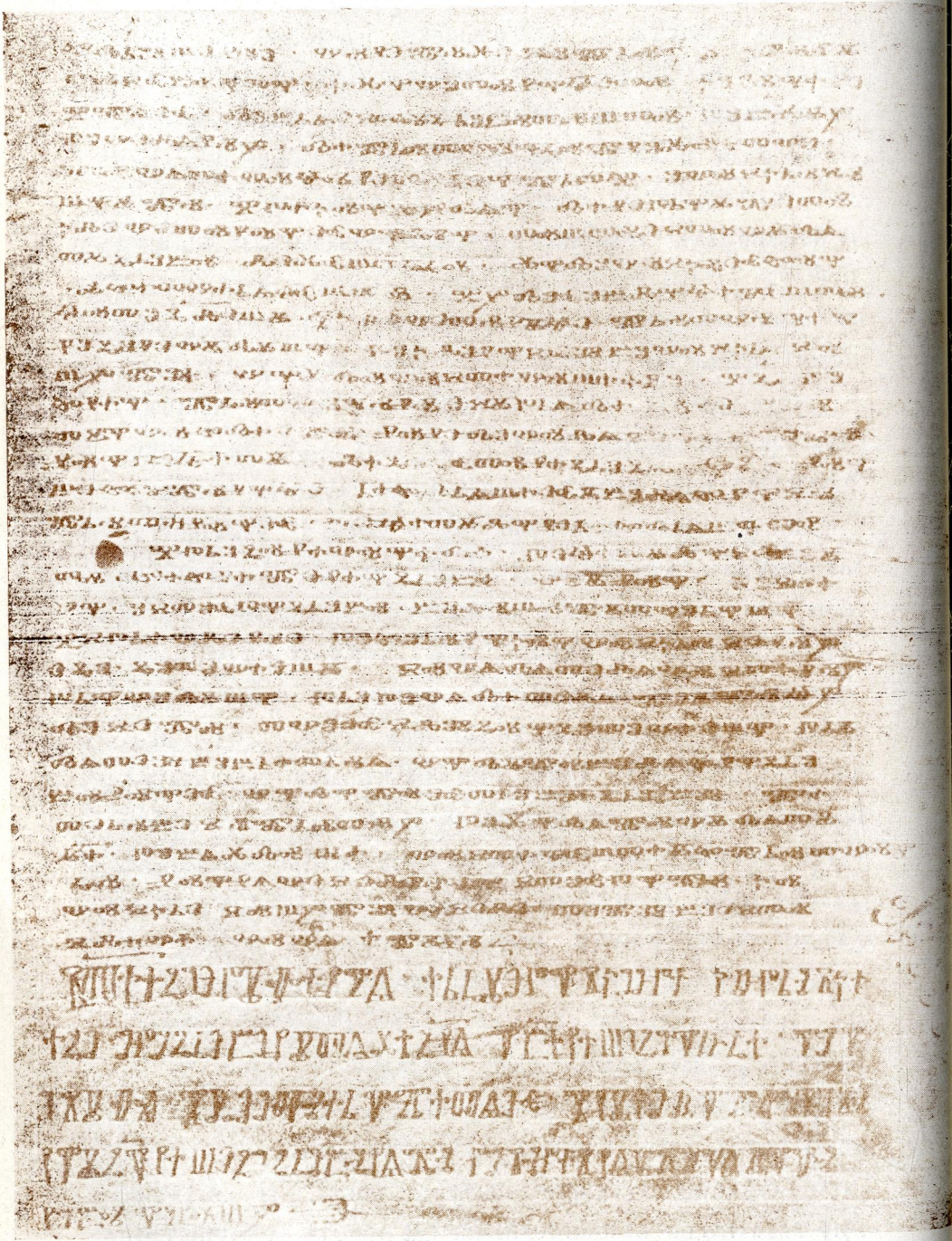
Въ шестъı же мѣсѧцѣ посъланъ бъı
стъ анг҃лъ гавьриль отъ ба҃. въ гра
дъ галилейскъ· емоу же има наза
ретъ· къ дѣвѣ обрѫчена мѫжеви
емоу же има иосифъ· отъ домоу да
вдва· ї има дѣвѣ мариѣ· ї вѫше
дъ къ неи анг҃лъ рече· радоуисѧ бла
годатьнаѣ г҃ъ съ тобоѫ· блгсна
тъı въ женахъ· она же видѣвъши
съматесѧ о словеси его· ї по
мѫшлѣаше въ себѣ каково се бѫ
детъ цѣлование· ї рече ей анг҃лъ
не боисѧ марие· обрѣте бо благо
дать отъ ба҃· ї се зачьнеши въ чре
ва҃ и родиши сн҃ъ· ї наречеши има е
моу иг҃ъ· сь бѫдетъ велии. ї сн҃ъ
вышьнѣаго наречетъсѧ·:·

56. Листки Клоца, л. 3а.

Листки Клоца, л. 3а.

[1]кольми· сѣдштѧ і сѣдтильникꙋ и[2]мѧште· гл҃а кого
иштете· ї не знахѫ е[3]гоже хотѣахѫ имѣ· тольми· їꙋда
не мо[4]жаше его прѣдати· аште не бі самъ хотѣлъ
[5]ї того не можааше зьрѣти· его же хотѣаше пра[6]дѣти·
їко сѣдтильникомь сѫштемъ [7]ї сѣдштамъ толикамъ·
се бо сказаѥ [8]еванѣлистъ рече ако сѣдтильникꙋ [9]сѣдштѧ
ношахѫ· ї тако его не обрѣтаахѫ [10]сатъ· ї июда стоѧше
съ ними· тъ рекꙋ· [11]чѣто хоштете ми дати ї азъ
вамъ прѣда[12]мі и· ослѣпі ко імъ оумъ· хотѧ дѣіти
[13]своѥ силѫ· ї хотѧ сътвориті· да бѫ [14]прѣсталі·
отъ зълобꙋ своеѥ· ї да [15]бѫ оувѣдалі· ако невъ-
зможнаѧ начі[16]наѥтъ· ї потомь да оувамъ· бештіслъ-
[17]чѫѥ его силѫ· послоушаі чѣто сатъ [18]еванѣлістъ·
слъішавъше сатъ глась· [19]їдѫ вьспать· ї падѫ на
земі ниці· [20]не могоште слъішаті· нъ паданьемь [21]своѥ
немоштъ намъ показаша· ї силѫ [22]іспоуштъшаго глась·
зьрі оуже чкл҃ю [23]вьствьа гн҃а· понеже не прѣста їюда·
о[24]тъ того стоуда· ні июдѣі отъ того безоу[25]мьа·
себе прѣдастъ· егда сатъ свое съ[26]творіхъ· силѫ дѣіхъ·
показахъ ако не[27] вьзможьно начинаѥтъ· хотѧхъ гнѣвъ
[28]іхъ оутолиті· не хотѧтъ нъ еште прѣвꙁі[29]ваѥтъ· въ
зълобѣ своеі· се самъ съ [30]прѣдаѥ· се гл҃ѫ азъ нзінѣ·
да не оклеве[31]таѥтъ етері иха· глѫште почѣто не
обра[32]ті· їюдѣі отъ тоѥ зълобꙋ· почѣто [33]не сътвори
его лоучъша· рьці ми· како по[34]добаше сътворіті лоучъшъ·
нѫждеѥ [35]імі болеѥ· аште нѫждеѥ· ї тако не бі
[36]лоучіи бѣлъ· нікъто же ко нѫждеѥ [37]лоучіи бѣвается·
аште болеѥ· ї хо[38]тѣніимъ· вьса показа емоу· могѫшта
[39]его· лоучъша сътворіти· аште лі онъ [40]не вьсхота·
пріѧті бѣлъствьа· бѣлі (неповінꙋнъ· їже не хотѣ послоушати)·

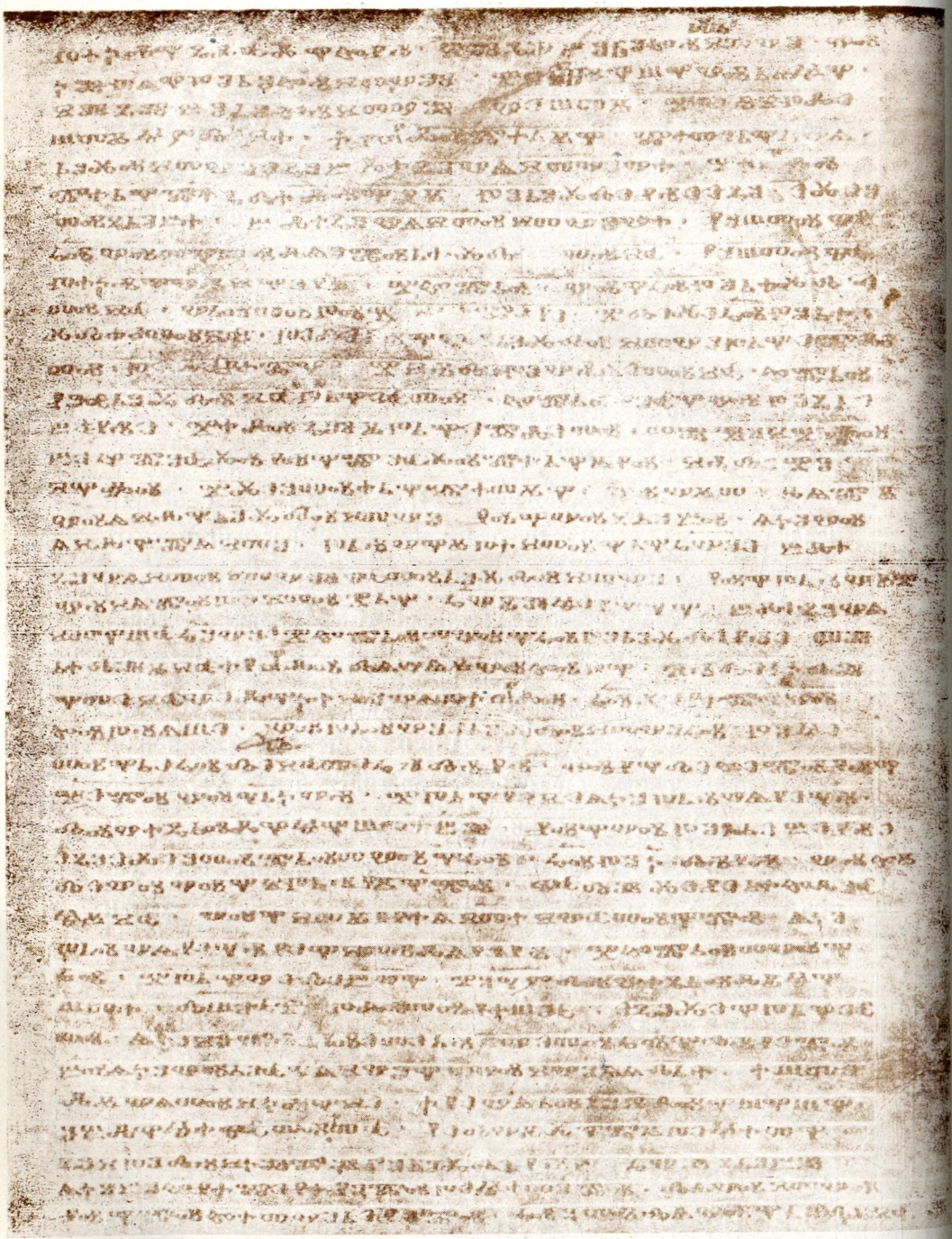

57. Листки Клоца, л. 10а.

Листки Клоца, л. 10а.

[1](ра)здроушенье· вь немь же сьмрьть мьни [2]тьсѧ бѣті· а жіотъ ничетъ· коньца не [3]їмѧ· добра естъ гробъ тъштъ· п обжію [4]повеланью· да мрътвыихъ множьство· [5]отъвата бъчнетъ не імать· о вьскрьсъ [6]шимь· ї пакы їюдѣ· да не прииметъ [7]клеветънїѧ вінъ· тъштъ естъ видѣ [8]ти гробъ лежѧштихъ· жідовьскъ ѧзы [9]къ затварѧжштъ· їюдѫ облічаѫштъ· [10]чято глеши· ѡ клеветьниче· мрътвьца і [11]ного не видиши· поклонісѧ оубо вьскрьсъ [12]шюмоу· вѣдѫ въстаѫшаго· ї гѫ по [13]знаі· мрътвьць нъ еси прадалъ· жівъ [14]ти і въздаемъ· нъ не довьла си ю(дѫ)омъ· [15]нъ і печати налагаѫтъ на гробъ· ѡ ока(а)нъі [16]безоумьниче· раздрашаѫи болѧзні сь [17]мрътьнїѧ· печати мі не разрашитъ· [18]ї прогънавъі ада· печати мі сѧ бои [19]тъ· зазнаменаі гробъ· боинъі поста [20]ві· остѫпі гробъ· большъми твориши [21]їсправленье· позорьникъі вьскрьсенью [22]его· готобаеши· сѣкѫдателѧ въстанью [23]пріводиши· пропобѫдателѧ моимъ чю [24]десемъ· твоѫ слоугъі готобаеши· при [25]дѧте оубо братрьѧ· відимъ болѧзні гро [26]бънїѧ· відимъ жтробоу гробоу· ма [27]терь весьмрътью· пожідѫмъ видѣти [28]ха· побѫждъша· въстаѫшта из мрътвъі [29]хъ· нънѣ весели пріѣтѫпимъ· къ [30]вьскресъшюмоу весело· томоу бо естъ [31]слава въ вѣкъ· аминь·—

[32]СТѦГѠ ЄПИФѦНІѧ· АРХИЄПІСКѠУПА КУПРЬСКА [33]АГѠ· Ѡ ПОГРЄБЄНИ ТѢЛА ГНѢ· І БА НАШЄГѠ ІѸ ХА· ЇѠІ [4]ѠСИФА· ЇЖЄ ѠТЪ АРІМАТѦѪ· Ї НИКѠДІМЪ ЇѠСЬ [35]ПИ ГНАШЄГѠ ГРѠБЬНѦМЬ· ПѠ СЪНАСНАЙ МЦѢ ДІВЪ [36]НѠ БЪІВЪШЮ·

58. Листки Клоца, л. 12а.

Листки Клоца, л. 12а.

[1]пакꙁі гл҃м жізнь· соугоубо розѣтво· вѣ [2]коупа і по розѣтвоу · ї слꙋші вѣ рꙗчі· [3]соугоубо розѣтвоу кѣшти· ї вѣспле[4]шти чюд(е)са· анг҃ла марі· матері хр҃тѣ· [5]рожꙁтво его благовѣствока · ї а҃гла [6]марі магдалꙁіни· порожденье его· еже о[7]тꙋ гроба· благовѣствствока· ношꙋтсѧ [8]х҃ѣ вѣ вітьлѣомѣ раждаетсѧ· ношꙋтсѧ [9]пакꙁі вь сіонѣ· ꙁ мрꙁ(т)вꙁіхѣ пораждае[10]тсѧ· врꙋтꙁпѣ їс камене· їдеже х҃ѣ пора[11]ждаетсѧ · пеленꙁі вѣ рождтво пріемле[12]тѣ · пеленамі· ї сьде повьѣетсѧ · змрѣ[13]нѣ рождсѧ пріѧтѣ· змрѣнѣ і вѣ погре[14]бенье· ї алꙁгоуи пріемлетѣ · тоу їосифѣ· [15]безмѣжѣнꙁі мѣжѣ маріннѣ · сьде їо[16]сіфѣ· іже отѣ аріматіи· вѣ вітьлѣми· [17]вѣ дслі рождтво· нѣ і вѣ гробѣ· ако вѣ [18]дслі мсто· прьвіи пастꙁірі х҃вое кла[19]говѣствствоуѣтѣ рождтво· нѣ і прьвиї [20]вьсѣмѣ пастꙁїрі· х҃ви оученіці· благовѣ[21]стіша хо҃вое їз мрꙁтвꙁіхѣ порожденье· тоу [22]радоуисѧ анг҃ла дѣва и вꙁвпі· сьде радоу[23]ітсѧ велика сѵвѣт а҃гла· х҃ѣ женамѣ вѣ [24]ꙁпьѣше · вѣ прѣвое рождтво х҃ѣ · по че[25]тꙁірехѣ десѧтехь· дьнь вꙁніде земнꙁі [26]їм҃ѣ вѣ цр҃кві· ї прінесе ако прьвѣнець· дѣва грѣлічіста боу҃· нѣ і вѣ погребенье [28]его· еже отѣ мрꙁтвꙁіхѣ· х҃ѣ по к҃· дьнѣ· вьзи[29]де вѣ вꙁіспрьни і҃л҃ѣ· ѣдоуже не разлѣ[30]чисѧ· вѣ істиннаѧ сѵ҃та сватꙁімѣ ако [31]прѣвѣнець неістьлѣнень· їз мрꙁтвꙁі[32]хѣ· ї пріведе бр҃і· ї оц҃ю дѣва грѣличі[33]штадш҃ѣ ї плътѣ нашѣ · егоже і прим[34]тѣ· ако сумьонѣ етерь· ветꙁхꙁі дньмѣ· [35]вѣ ако вѣ ржца свої· вѣ свод ѣдра · аште[36]ли вѣтꙁскꙁі се· а не вѣрно слꙋшиши· [37]облічаѣтѣ тѣ· недвижімі печаті· [38]господьскоумоу порожденью х҃воу гробоу · [39]ако бо знаменаномѣ печатомѣ· дѣвствь[40]нѣмѣ затвореномѣ·х҃ѣ отѣ дѣвꙁі родисѧ·

GLAGOLITE ПОНАѢ ЌЕДЌА ZLOUEЋA.

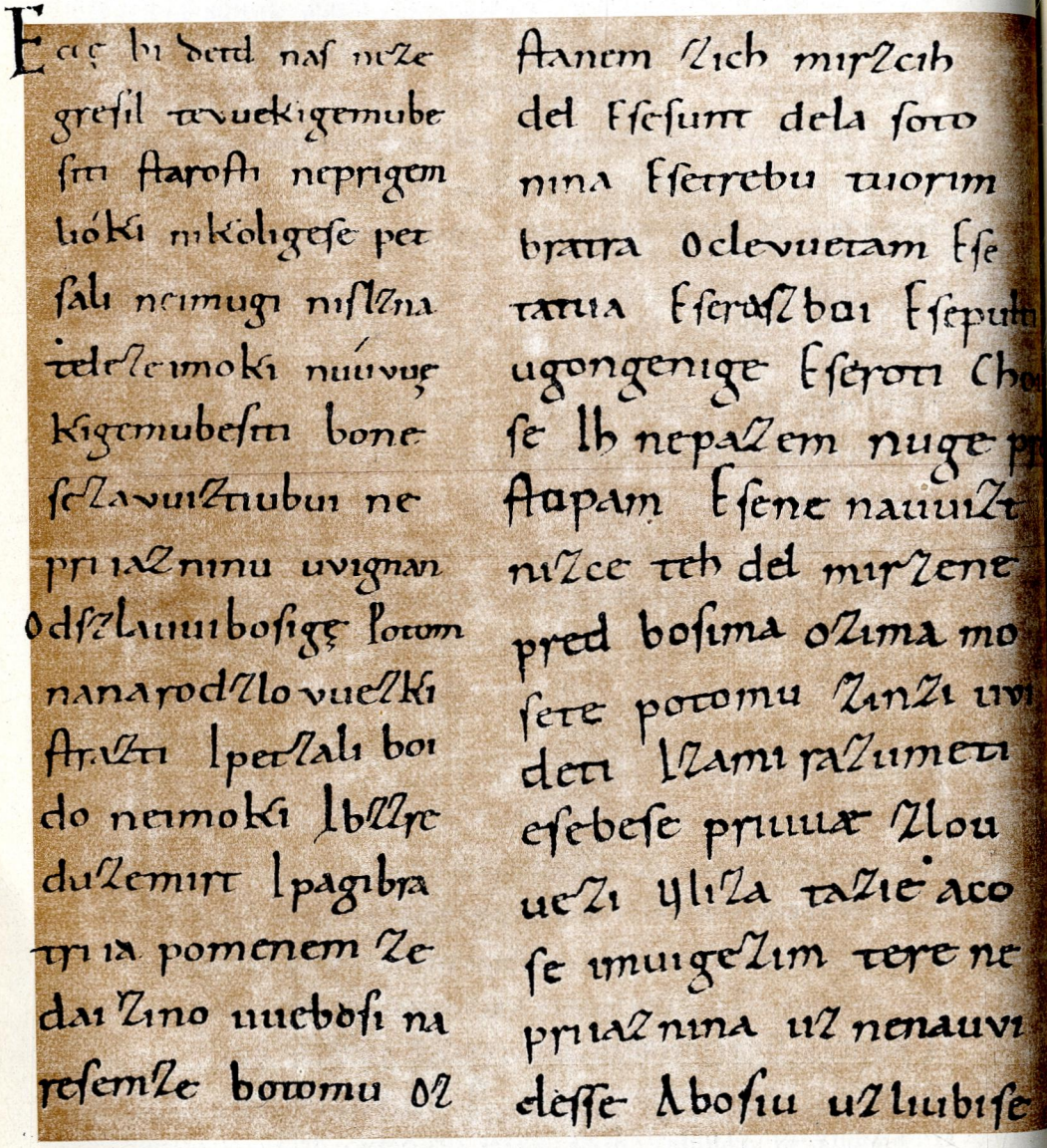
Bose golpodi miloZtiuvi ot Ze bose tebe iLpovuede vuéh moi greh. I Zuetemu crehtu. I Zuetei marii. I Zuetemu michaelu. Iuuiem crilatcem bosiem. I huetemu petru. Iuhem Zelom bosiem. I úhem musenicom bosiem. I úhem vuernicom bosien. I úZem de vuam praudnim. I úhē praudnim. tebe bosimbe. chokú bti iLpovueden. u heh moih greh. I vueru iu. dami ie nahem Zuete beusi. iti se na oń huet. pakise uhtati. nahodi den. I metimi iesi vuot. pohem. I metimie ot puhtie moih grechou. Bose. miloh tiuvi pti mi moiv iLpovued moih grechou. Ese. iehem Ztuoril Zla. pot den pongese. bih nahi Zvuet. vuuraken. ibih crisken Ese pomngu. ili ne pomngu. Ili vuolu. ili ne vuolu. Ili vuede. ili ne vuede. Ili úne praud nei rote. ili úlsi. Ili tarbe. ili ha vuihti. ili v uZinahi. Ili vhiniftuie. ili ese mihetomuchotelo. emuse mibi. ne doh talo. chotetu. Ili vpoglagolani. ili hpé. ili ne Zpé. Ili ese ieZem. ne Zpahal nedela. ni Zuéta vuécera. ni mega pohta. I. inoga. mnogoga. ese protiubogu. ipro tiu me mu crehtu. Ti edin bose. vuél. caco mi iega potrē ba vuélica. Bose golpodi miloh tiui. tebe Ze mil tuoriv. od hih poste nih greh. I. odi neh mnoZeh. I. vuensih. i minsih. Ese ieZem Ztvoril. teh Ze tebe mil tuoriv. I hue tei marii. I. v Zem hvetim.

59. Листки Фрейзингенські, л. Ia.

Фрейзингенські Листки, л. 1а.

ГЛАГОЛИТЕ ПО НАС РѢДКА СЛОВЕСА·

Боже господи милостиви· отче боже· тебѣ исповѣдѣ· вес мои грѣх· Й светемоу крестоу· И светеи марии· И светемоу михаелоу· И вьсем крилатцем божием· И светемоу петроу· И вс҃ем селом божием· И вс҃ем моученикомъ божием·: И вс҃ем кѣрникомъ божием· И вс҃ем· дѣвам правдним· П҃вс҃ѣ правдним· И тебѣ божи рабе· хокоу· бити· исповѣден· вс҃ѣх· моих грѣх· И кѣроую· да ми· ѥ· на сем свѣтѣ· бевши· ити же· на он свѣт· паки же оустати· на годь[ни] ден· Имѣти ми ѥ· живот по сем· Имѣти ми ѥ· отпоустик моих грѣхов· Боже милостиви· прими мою· исповѣд· моих грѣхов· Ѥже ѥсем створил зла· по т ден понѥже бих на си свѣт· взвракен· и бих крискен· Ѥже помию· или не помию· Или волю· или не волю· Или кѣдѣ· или не кѣдѣ· Или к непрокд неи ротѣ· или оу лжи· Или татвѣ· или зависти· или к оусмаси· Или к синич(с)твѣ· или еже ми се томоу· хотѣло· емоу же ми би· не дос тало· хотѣти· Или к поглаголани· или сне· или не сне· ѥсем· не спасал· недѣла· ни света вечера· ни мега [Или гже поста· И· инога· многога· еже протик богоу· и протик ме моу крестоу· Тѝ един боже· вѣс· како ми ѥга потре ба велика· Боже господи милостиви· тебѣ се мил творю́· од· сих почтених грѣх· Й· од инех мнозех· И· вшних· и мьншних· Ѥже ѥсем створил· тѣх· се тебѣ мил творю́· Й· светеи марии· Й· вс҃ем светѝм·

60. Листки Фрейзингенські, л. 2а

Фрейзингенські Листки, л. 2.

Єче би дѣд наш не съ
грѣшил те в вѣки ємоу бѣ
жити старости не приемъ
люки николи иже пе
чали не имѣ ни сазна
тѣлесе имоки нѫ оу вѣ
ки ємоу бѣ жити поне
же завистиоу кѫ не
приязниноу вигнан
од слави божиє Потом
на народ члов'ѣчки
страсти и печали пои
до (и) неимоки и б(е)зре
доу съмьрт И паки бра
трия г'оменемсе
да и синове божи на
речемсе потомоу ос
танем сих мьрзких
дѣл еже сѫт дѣла сото
нина еже трѣбоу творим
братра оклеветам еже
татба еже разбои еже пѣлти
оугонѣниє еже роти кои
же их не пасем нѫ є пре
стопам еже ненавист
ницже тѣхъ дѣл мьрзене
прѣд божима очима мо
жете потомоу синци оуви
дѣти И сами разоум'ѣти
еже беше прьвѣ(е) чло
вѣци в лица тацие ако
же и мѣ єсим тере не
приязнина оузненави
дѣше а божю оузлюбише

61—62. Київські Глаголицькі Листки, лл. 1б і 2а.

З техничних причин на ст. 311—323 подаю і замість ї, коли над ним треба вмістити діакритичний знак.

ВЪ ѝѣ ДЬНЬ КЛИМЕНТА

Ꙗ҃ѥ їже ѥи. лѧ́та ѻ҆гр҃ѧдѫща блаженаго кли́мента мч҃ченика твоего і̀ папежа чьстьıмь веселıшї: пода́зь мілостївї· да ѥ҆го же чьсть чьстїмь· сілоѭ ѹ҆бо мч҃ени́а ѥ҆го наслѣдоуемь:·: гм҃ь:·: НАДЪ ОПЛАТ

Рованїѧ гі̀ принесенїѧ ⁞ми· свѧтї́· і̀ ходатаи҆ѫщю блаженоумоу климентоу мч҃ченикоу твоемоу· сїмь ѥ҆ѕи҆ отъ грѣхъ҃ сквръностиї нашїхъ ѹ҆чисти: гм҃ь:

ПРѢФАЦИѦ: ДО КАЧЬНѢ І БЖ҃Е·

(Ч)ьстьнаго климента закономьника і̀ мч҃ченика чьсти чьстıще· їже ѹ҆тїѧже ѣзи ті блаженоумоу а҆пѡ́сто лоу твоемоу пе́троу· ѣѫ. і̀ покости подроугъ· ѣѫ, їспо вѣді ѹ҆ченикъ· ѣѫ чьсті на мастьніки· ѣѫ мч҃ени на сладьніки: хм҃ь гм҃ь нашмь:

ПО ВЪСѪДА:·:

Тѣ́лесе свѧтаго і̀ прѣдра гнїѧ кръве напльнені ѣѫ литїѧ просїмъ гі̀ бж҃е нашь: да ѥже милостївѧ ѹ҆бѣща́нїѧ носїмъ· рѧсноті́вьнаа їздѧшенїѧ ѹ҆вьмемъ: гм҃ь:·

ВЪ ТЪЗЄ ДЬНЬ ФЄЛИЦ ТЪЙ:

Пода́зь на́мъ просїмъ тїѧ вь҃семогъıй бж҃е· блаженъıи҆ радї мч҃енїцїѧ твоеѧ фелїцітъй ѣзкоупьнаѫ молитвѫ: і̀ тоѭзе радї зашчі́ти нъı̀: гм҃ь: НДЪ ОПЛ

Ꙗ слоужькъи людїї твоїхъ милостиѫ прізрі́· і · · · се нъı̀ чьстъıѫ свѧтъıхъ чьст҃мъ: сѣтвори нъı̀ радо стьнъи· ѣѫ качьна́мь жиот(а)

63-64. Київські Глаголицькі Листки, лл. 26 і 3а.

Київські Глаголицькі Листки, лл. 2б і 3а.

ПО ВЪСѪДА :·

Съмѣрьно тѣ молимъ вѣ́сѣ
могѫ́щі бѫ̀же· молитвами свѣ
тѣихъ твоїхъ· і тѣи самъ
бѫ̀ди· і дарꙋ твоі вселі
вѣ нѣй· і врамѣ наше вѣ ·
правьдѫ постáві:· гмь:·

МЬША НА ВѢ́СѢ ДЬНЇ ВЬ
СЕГО ДА ТА ѺБІДѪЦА:·

Бѫ̀ і́же тварь своѭ̀ ве
лѣ́мі помі́лова. і по гна
ва своемь· ѥ́зволі вѣ
плътитісѣ спа́сенїа ра
ді чловѣ́чьска· і вѣсхо
тѣвъ на́мъ ѻ́утврьді сръ
дьца на́ша · і милостиѭ̀
твое́ѭ̀ просвѣті нѣ̀: гмь:

НАДЪ ѺПЛАТЪМЬ:·

Слꙑ́шѣ на́съ бѫди гі про́сі
мъ тѣ· і моли́твѫ̀ нашѫ
оуслꙑ́ши· да оупѣваню́
(вѣ)ньме́мъ далѫ̀ своіхъ·
ї вѣ любѣвь дарꙋ сѣ те́
ва пріносімъ: гмь:·

ПРѢФАЦИА: вачьнѫ̀ бѫ̀же:

Небесьскꙑ́ѭ̀ тво́ѭ̀ сїлꙋ̀
просї́мъ і мо́лімъ · да съ
вꙁи́шьнѭ̀ твоімі · до
стоѭ̀нѣи сътвориші нѣ̀ : і
вачьна́а тво́а ї́хъ же жѣда
емъ подáсь на́мъ мїлості
вьно : хмь гмь на́шімь · ѥмь

ПО ВЪСѪДА:·

Про́сімъ тѣ гі дазь на́мъ·
да свѣ́тѣі твоі вѣсѫдъ
пріемлѭ̀це до́стоіні бѫ̀
демъ ѻ́чи́шчења твоего ·
і ва́ра твоа вѣ на́съ да вѣ
здра́стетъ : гмь нашімь ѥ́м ·

МЬША ·Б· Ѳ ТОМЬЗЕ:·

Просімъ тѣ вьсемогѫ̀і ва
чьнѫ̀і бѫ̀же · прізьрі на мо
лі́твѫ̀ нашѫ̀ · і вꙁня
трьнда наша ѻ́чисті· да́же
нѣ̀ соушатъ грахꙋ̀ наши
ми: да милостиѭ̀ твое
ѭ̀ ѥ́збаві нѣи: гмь наши

НАДЪ ѺШЛАТЪМЬ:

Київскі Глаголицькі Листки, лл. 3б і 4а.

Сы пріносѧ пріnесенѫ́ тѣ́бѣ
Гⷭ́ї просімѣ тѧ пріїмі́ : і́
же є́сі благословєстілѣ
на сѫпасєни́е наше : гⷭ́ь наш :
ПРѢФАЦИѢ: ДО вачьн бже:
За сѧ тѣ́бе дрьжімѣ і міло
Сєрді твоє́ѧ́ просімѣ : пр
зѣкалѣ нѣи є́сі гⷭ́ї · да́ испра
ві нѣи і́ о҃чісті : не на́ші
хѣ дѣлѣ́ ради · нѣ о҃бѣта тво
єго ради і́же ѣ́сі обѣцалѣ
на́мѣ : да вѣзможемѣ доу
шамі і́ тѣлесѣ́ї і́ мѣисль
мі нашімї · пріѧти запо
вѣді твоѧ : і́ѧ́же є́сі посѣ
лалѣ кѣ намѣ : хⷭ́ь гⷭ́ь на
шімь· і́мьже велічь :·

ПО ВѢСѪДѢ : ·|

Свѧтѫ́ї твоі вѣсѫдѣ
Гⷭ́ї їже є́смѣ вѣзѧлі мо
лїмѣ тѧ́ · да очістітѣ
нѣи о҃тѣ грѣхѫ́ нашіхѣ : і́
кѣ нєбєсьцаі́ любвѣ
прівєдетѣ нѣ́и : гⷭ́ь наш·:

МЬША ·в· О ГОМЬЗѢ: ·

Прошімѣ тѧ вьсємогѫ́ї
Бже да а҃коже є́смѣ скрѣбьні
грѣхѫ́ нашімї : мілость
ѭ твоєѭ отѣ вьсѣхѣ зѣ
лиі нашіхѣ о҃чісті нѣи :
гⷭ́ь:· НѢДѢ О҃ШЛѢТЬМЬ:
Пріїми гⷭ́ї просімѣ тѧ при
носѣ сѧ̀ · пріnесенѫ́ тѣ́бѣ·
и҃збавлєни́а ради чловѣ
чьска · і́ сѫдраві́е на́мѣ
да́зь · і́ доушѧ нашѧ і тѣ
лєса очісті · а҃ молітвѫ
нашѫ пріїмі:· гⷭ́ь: ПРѢФ
ДО вачьнѫ́ї бже : ·

Тѣзи є́сі животѣ на́шь гⷭ́ї о
тѣ нєбѫзитіа бо кѣ бзит(ие)
сѫтворілѣ нѣи єсі· і́ отѣ
па́дѫшѧ вѫскрѣсі пакѣи ·
да́ намѣ не достоітѣ тєбѣ
сѫгрѣшаті : твоѧ же сѫ
тѣ вьсѣ́ · нєбєсьскаѧ і́ зє
мьскаѧ гⷭ́ї · да тѣзи самѣ
о҃тѣ грѣхѫ́ нашіхѣ и҃збакѣи
нѣи : хⷭ́ь гⷭ́ь : ·

Київські Глаголицькі Листки, лл. 4б і 5а.

ПО ВѢСѪДѢ :·

Дáзь нáмъ: вьсемогѫ́ї бже
Да ѡ́ко же нзи ѥ́сї небесьскꙋ́ю
піцѫ́ насꙋ́тілъ : такозе
же ї́ животъ нáшь сило
ю твоею ѡ́ꙋтрьдї : гмь :

МЬША ґ:· ѲТОМЬЗѢ :·

Цасарьства нашемь ґї мі
лостью твоею прізьрї :
ї не ѡ́тъдáзь нашего тоу
зімъ · ї́ не ѡ́брати нáсъ
къ плáнъ народомъ пога
ньскꙋ́мъ : хá ради ґї на
шего · і́же цасарітъ съ ѡ́ть
цемь ї съ свѧ́тꙋимь : ·

НѦДЪ ѲПЛѦТЪМЬ:

Твоа цркꙋ́на тврьдь за
шчіті нзи ґї · і́же ѥ́сї
ѡ́бразъмь своімь ѡ́упо
добілъ · і́же нзѝ чьсті
мъ нá бальство нáше · то
(г)о ради ѥ́сї нáмъ бачь
ное ѡ́бѫцание принеслъ :·
гмь нашімь : ·

ПРѦФѦЦИѦ. . . .

За ѡ́кзиже сѫ́тъ твоѧ сї
Цлоꙋ́жьбзи вжлюбленꙋ́й
ѧ · тáкзиже мꙋ́дрьмі сво
імі нзи творімъ · á тзи
самъ ґї присно нзи пріемлі :
да вꙁможемъ правьдь
нáѧ твоѧ наслѫдовáті ·
ї́ ѡ́тъ непріязнінъ дáлъ
ѡ́чістітіса : хмь гмь нáш
мь : ѥ́мьже величьство :·

ПО ВѢСѪДѢ :

Твоа свѧтáа вьсемогѫ́ї
бже · ѡ́же се нзѝ пріемлемъ :
на раздрашени́е · ї́ на ѡ́чишче
ни́е нáмъ бждь : á тзи са
мъ помощью твоею ба
чьною зашчіті нзи : гмь

МЬША · д̄ · Ѳ ТОМЬЗѢ : ·

Просімъ тѧ ґї вздві
гни срьдьца нáша къ тебѣ ѡ
тъ земльскꙋ́ихъ похот(и)
да вꙁможемъ хотáті (не)
бесьскꙋ́имъ твоімъ : ·

Київські Глаголицькі Листки, лл. 5б і 6а

(НАДЪ ОПЛАТ)ЪМЬ·

ꙗкѡи же дарѡи ѷмамъ · прѧдъ тобоѭ сѫтъ · ѷ просімъ тѧ пріѩми ѩ · да ѷ нѡи ѫзмо жемъ къ вѫжлюбленіи тво емь : гмь нашімь : ПРѦФ ЩИѦ · ДѲ вѧчьнѣі бже : · Ѕлоба наша не ѫдрасніѩ къ Нас · нъ ѷздрашение вѧчь ное прісно нам бжді · гі нашего ради : тъ бо нѡи сѧ мъ ѻтъ тьмьнѣйхъ ѻтъвѣ де : ѷ ѻчісті · ѷ заклепе · ѷ достоіно ѷзбаві : хмь гмь нашимь :· ПѲ ВѢСѪДѦ: Всѣждьнаѧ молітва наша ѻутвръді нѡи гі вѧчьнѡими твоіми : ѷ подаѕь нам съ пасение твое : гмь нашімь: · МЬШѦ · Ѣ : ѲѴ ТОМЬЗѢ :· (Т)ѡи гі ѻтьмі нѡи отъ лжѧвь ства нашего · ѷ твоеѭ міло стиѭ ѻбрати нѡи на правьдѧ твоѭ : гмь нашімь : ·

НАДЪ ѲПЛАТЪМЬ : ·

Пріносенѣі тѣбѣ гі сы даръ ѷже тѡи ѣсі далъ ѷ сѫтво ріѧ · цѣркꙋве радѣ твое ѩ · ѷ жівота ѷ прѣставле нию нашего ради : ѷ сѫбѫстоу емъ нѡи · ꙗко бальство е стъ тѣ жівота вѧчьнаго : гмь : ПРѦФЩИѦ · ДѲ вѧчьнѣі бже : · Молімсѧ ѥгоу хоу сыноу твоемоу гі нашемоу · да мілостыѭ своеѭ зашчі тітъ нѡи і сѫпасетъ : бе ж него же бо мілості не къ зможемъ ничьсоже сѫтво ріті : тѣмь же самого ѥго ради дарѡи ѷ мілость пріемлемъ ѷ къ любѫві жівемъ : хмь гмь нашімъ

ПѲ ВѢСѪДѦ : ·

Всѣда твоего гі насѡи цені просімъ тѧ : ѻтъ вь

Київські Глаголицькі Листки, лл. 6б і 7 а.

сѣхъ противѣщїихсѧ на
мъ сѫпасі нѣи : гмь наши : ·
МЬША Ѻ МѫЧЄНЩѣХЪ :·
Мученїкѣ твоихъ гі чь
сті чьстѧще молімъ тѧ
просѧще : да ѣкоже ѩ є́сі
славоѩ твоеѩ небесьскоу
ѩ ѹтвьрьдилъ : такозе же
і нѣи милостїѩ твоеѩ
прїмі гмь:·НѢДЪ ѺПЛѢТМЬ:
Приносѣ гі принесенѣі те́бѣ
мѫченікѣ свѧтѣихъ ра
ді прими : і молітвами
ихъ і запобѣдьмі твоїмі
пріспѣі нáмъ помощь
твоѣ · гмь : ПѺ ВЪСѫдѣ:·
Очи́сти нѣи гі просімъ тѧ
небесьскѣихъ твоихъ ра
ді запобѣдьі : і ѹтвьрь
ді нѣи да славімъ тѧ пра
дѣ свѧтѣімі твоімі
молітвами нашими :
гмь нашімь : ·
МЬША Ѻ ВЬСѣХЪ НЄБЄ
СЬСКЫ
ХЪ СїЛѢХЪ: Помлімсѧ: ·
Гѣ іже нѣи моліт҃вѣи ради
блаженѣиѧ бцѣ і прісно
дѣвѣи маріѣ : і блаженѣи
хъ ради ѧнгелъ твоихъ · і
вьсѣхъ небесьскѣихъ сила
хъ : і апостолъ · і мъче
нїкъ · і прѧподобьнѣихъ ·
і чистѣихъ дѣвъ · і всѣхъ
свѧтѣихъ твоїхъ молї
твами · прісно нѣи вѣзве
селіхъ є́сі : просімъ тѧ
гі · да ѣко же нѣи чьстїмъ
чьсті гі іхъ на вьсѧ дьни
милостьѩ твоеѩ дáзь
нáмъ прїсно наслѫдовáті ·
небесьскѣиѧ твóѩ сѝлѣи:· [МЬ:
гмь нашмь: НѢДЪ ѺПЛѢТ
Дарѣ сь приненѣи тебѣ гі
вьсѣхъ свѧтѣихъ небесь
скѣихъ сїлъ ради: і вѣ(?)сѣ
хъ свѧтѣихъ · твоихъ ради

Київські Глаголицькі Листки, лл. 7б і 1а.

і правьдьнѣихъ радї : бж
ди тебѣ бѣ хвалѧ : а намъ
молитвами іхъ достои
ное отъплатї : гмь нашимь

ПО ВЪСѢДѢ : ·

Просимъ тѧ гі · дазь намъ
молитвами вьсѣхъ небе
сьскѣихъ сїлахъ · і вьсѣхъ
свѧтѣихъ твоіхъ · і далѣ
іхъ радї правьдьнѣихъ : бѣ
ждемь сїмь вѣзѧтїи
мь · очїсті срьдьца наша
отъ грѣхъ нашихъ : гмь на: ·

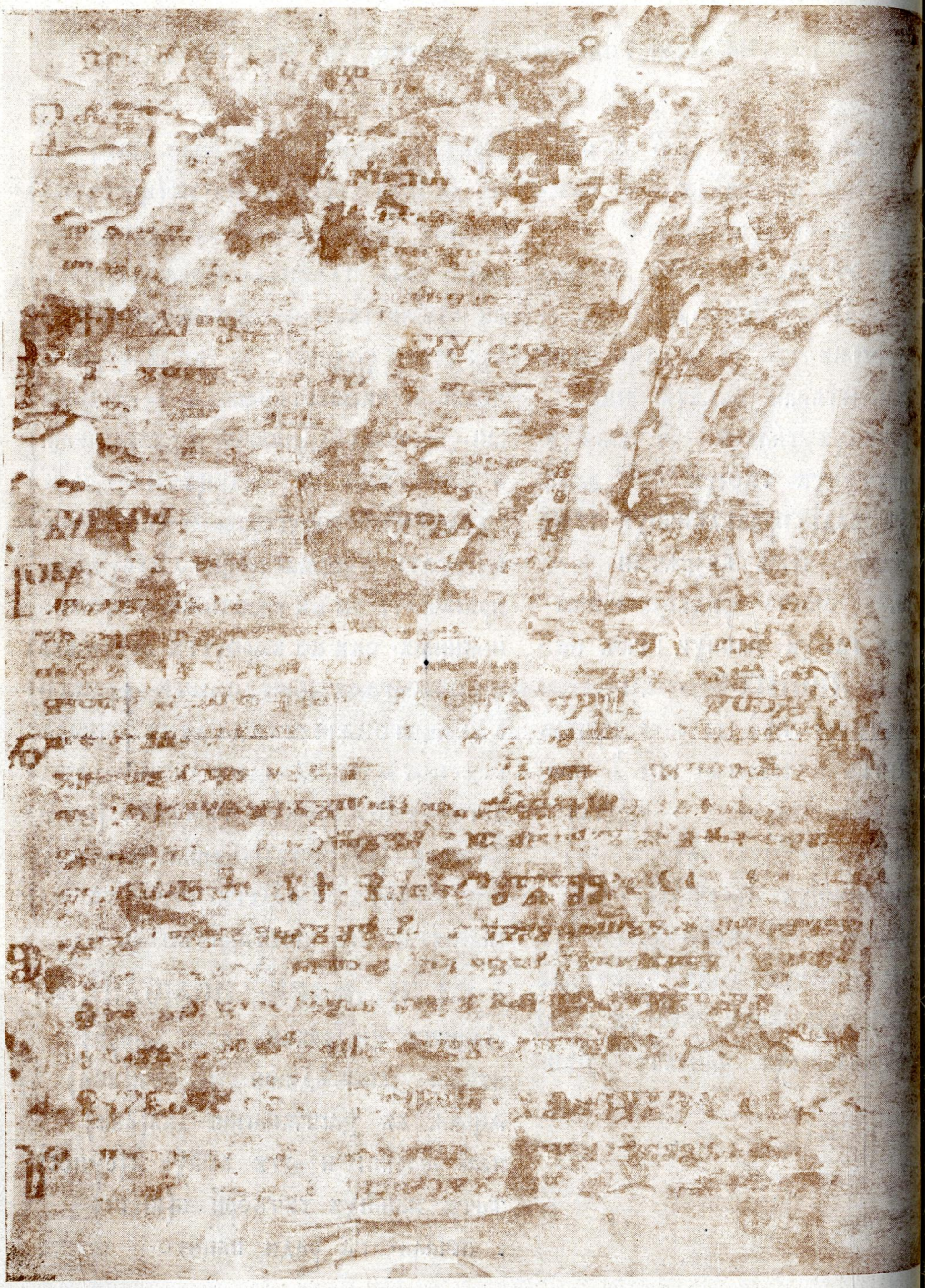
МОЛИТВА· Б :

Сътворї нѣи гі бже причѧ
стьнѣи свѧтѣі бцї і при
снодѣвѣ марии : і достои
нѣи свѧтѣихъ ѧнѣелѣ · і
блаженѣихъ апостолѣ · мж
ченикѣ ·: і прпдобьнѣихъ
(і) чїстѣихъ дѣвъ · і вьсѣ
(хъ) свѧтѣихъ твоіхъ : мо
литвами іхъ зашчитї | нѣи·

Братиѧ нѣиѧ ближе (нмъ сїси)
не· ли егда кѣровахомъ· но(щъ оуспѣ)
а денъ приближисѧ· отъвръ(зѣмъ)
оубо дѣла темьнаѧ· и облѣца(мъсѧ)
въ орѫжие свѣтоу· ако въ дни б(гоо)
бразьно ходимъ· не козълогр(а ..)
ними· и пѧньствими· и лкво(дѣни)
ми· и стоудодѣнииими· и рѣвен(ними)
и завистьми· нъ облѣцатесѧ(гмь ї)
с Ѯрмъ· и пѧтиоугодиѧ не твор(ите в)
ъ похоти· и знемагаѫщаго же в(дроѫ)
приемлѧте· не въ сѫмънѣниѧ п(омъни)
шленимъ· обѣ бо кѣроуетъ дст(и вса)
а знемагами зелие да дстъ· а(дѣи н)
е ѧдѫщаго да не осѫжда да не оу(каре)
етъ· и не ѧдѣи ѧдѫщаго да не о(сѫжд)
аетъ· бѣ бо и приѧтъ· тъ и кѣто (еси о)
сѫждаи (с)тоуждего раба: сво(емоу)
гоу: стоитъ ли падетъ· стане(тъ же)
силенъ бо гъ поставитъи и.

: СТѢИ МАРИ: ПОМѮМ(СѦ)

Защити ги рабъи своѧ (миръ)
нѣими заповѣдьми · и оуп(зѣва)
ѫщѧѧ въ застѫпление· бл(аже)
нѣи марии: и отъ вѣхъ с(оупос)
татъ нашихъ сътвори н(ѣі бе)
с печали· гѣ ради нашего·

75. Пражські Глаголицькі Листки, л. 1а.

Пражські Уривки, л. 1а.

Курсивом зазначено те, що тепер вже не читається, але що міг прочитати Шафарик в 1857 р. З ви-

В СВѧТЇЛЪНѧ:

Слов х ер
обет за ги
с оунх сѫ ꙗко б
правл п оп аною
твар обн слов с м

НА ПРѧШОЛОВЛЕНИЄ: СВѢ́И

Отх живоно́сниⷯ́ и во ъ
оп ис от оуц хе по пѫни ед
м воудет въ вотъ
х ч'никх чловѣко бъче:

СВѧТ Л'НА: НА ПРѧОБРА

Прообразисѧ на горѣ хе бе показавх
оученикомх своимх воу
ѩмоу бх сѧтълѣ облаць мѣ ги
дхм и мх: молитвами е б
спси дшѫ нашѫ свѧ вшѧхⷯ́ стхⷯ́
Хвалоу т моу ва сброу
изволеници бо нба мали и вели
ци: ꙗко цасаритх гь бх нашх: радоуе
мсѧ и весели́мсѧ дади́м славоу бу:

СВѧТИЛ'НА СЛѦПОМОУ:

Умньи мои очи ослѣпѫноувши ги: отх м'но
г граха: тхи просвѣтати: и ви
грѣши отими: сѫмрѣними
омхи слзами моими:

СВѧТИЛ': НА ВЪЗНОШЕНИЄ:

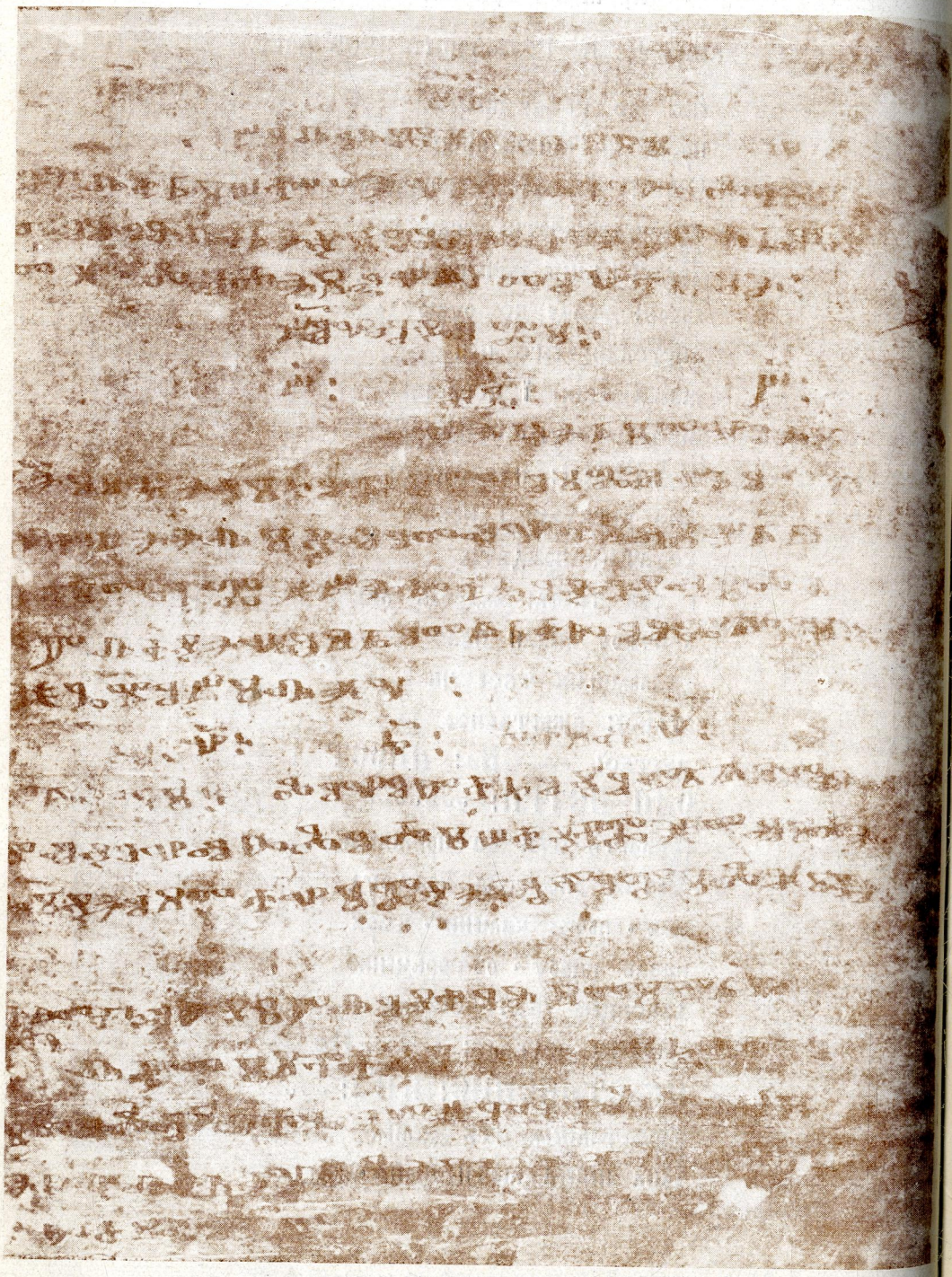
Взнесе ѧ кх отцоу своемоу: рад
х оученикомх славою

75. Пражські Глаголицькі Листки, л. 1б.

Пражські Уривки, л. 1б.

дання Н. К. Грунського 1905 року.

сво їво хе вазнесесѣ
просѣ ць вшачьскаѣ:
СВѢ: На ПѣNтѣтикости :·
Пѣнтѣтикостие сѣтаа гріѣ
дат : вши почьтамѣ дхѣ
сѣтыи: приде во оумоудраѣ
апсѣтолѣи: сего при
мамѣ вши: і поклони
мсѣѣ: емоу: ᵕ ᵕ СВаТ
ИДѢЪNѢ: на розѣго: іѣн
ако ветѣхѣи: і новѣи
ходатаі: прадѣтеч
е хѣѣ твоіѣ: ѣдроіѣ мо
длитвоу песѣли намѣ
хваляцимѣ твое чь
стьное: вжьствьное ро
зѣство: ᵕ ᵕ СВа: АПОСТ
ОЛѢ ПЕТРѢ: ᵕᵕᵕᵕᵕᵕᵕ
Область отѣ ба примѣша
сѣтаа апостола прамоуд
раа · петре камени · варѣ
павле мироу · оутверьзение
дѣвоицею сватоносѣнаа
римѣска похвало: СВа: На
ПРаСТАВЕНИЕ: БЦа: ᵕᵕᵕ
Прастависѣ отѣ земіѣ
на небеса мати вжиа·

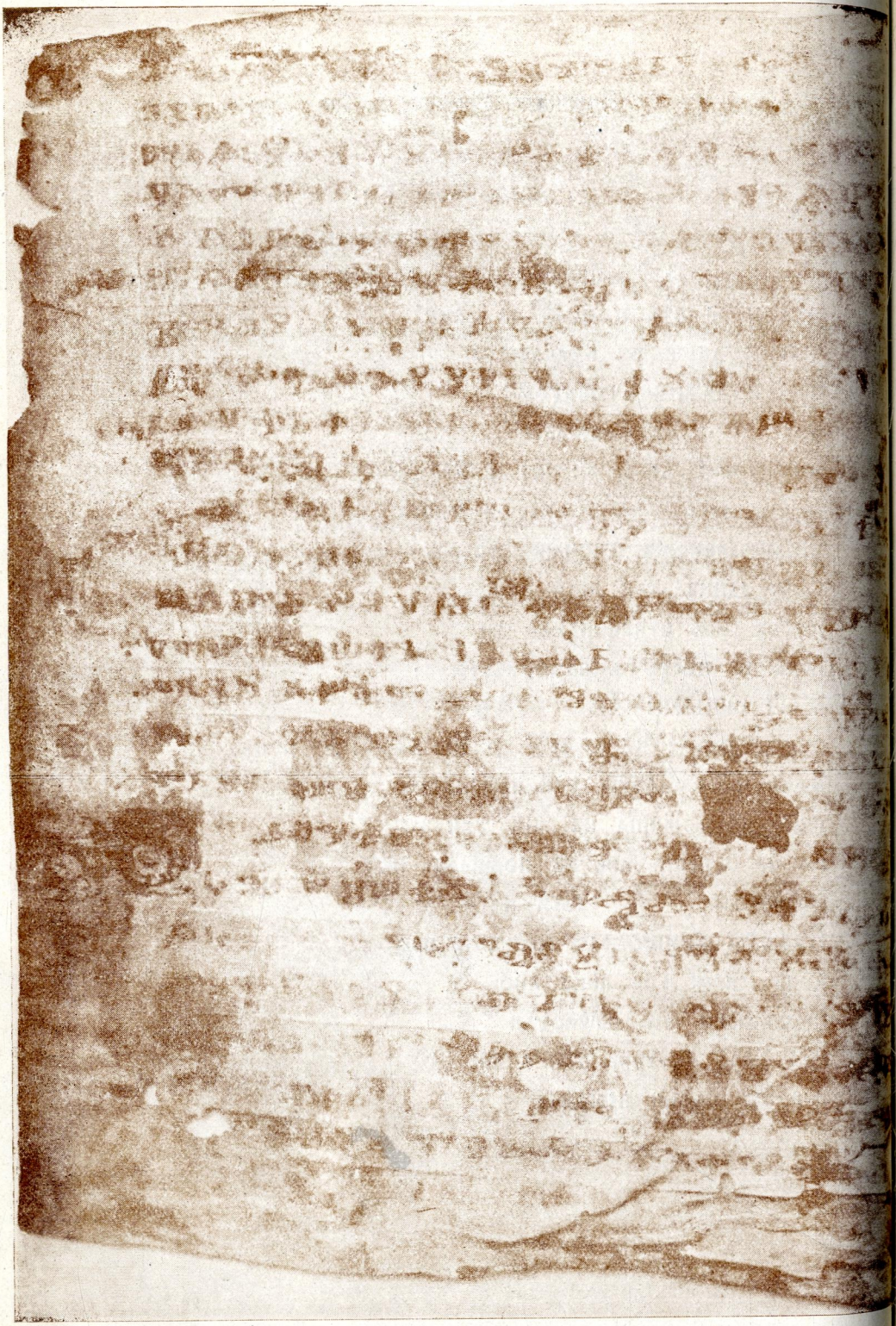
77. Пражські Глаголицькі Листки, л. 2а.

Пражські Уривки, л. 2а.

:· *антифонъ*: к̄ :·

а̄ :· *л*̄*мъ*: ӣ а̄ :· *гласъ* е̄

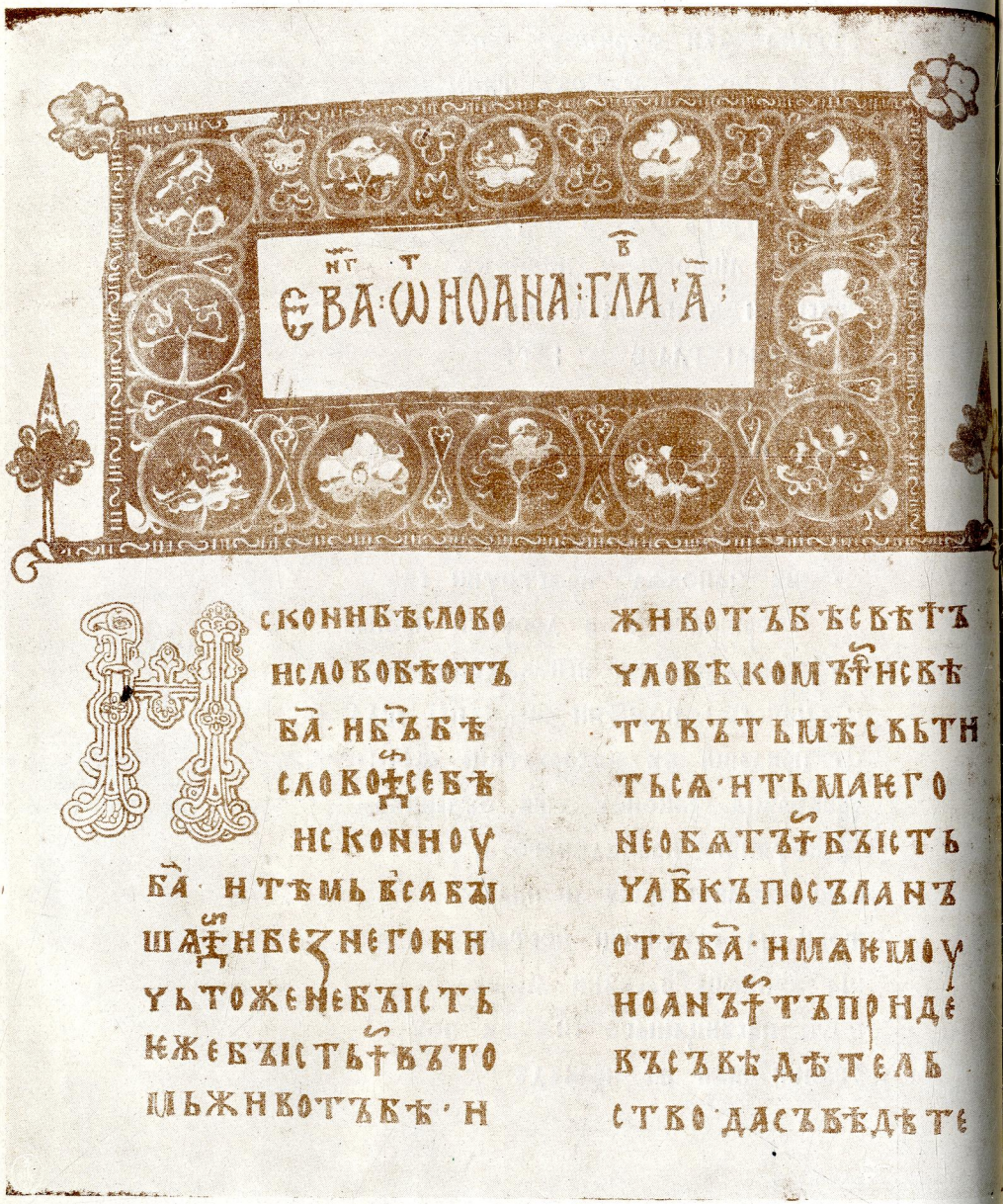
· Обидоу мѧ ако пси мнози
оудариша тѧ цѧсарю за лани
тоу оударенимъ вънпрашахѫ
тѧ и лъжесъвѣтоваховъ·:
и *б* ·: бъ вънми:·
нтифонъ: б̄: *псал*̄: к̄г̄ *гласъ* б̄:
пъл : вечери твоеи
хе оученикомъ твоимъ проѣвѣ
ваше единъ отъ васъ и пра
дастъ мѧ безаконъници же
їюда не вѣсхота разоумѣти :·
ж г̄ї обидѧц:
фонъ: к̄ :· *псал* :· к̄: *гласъ*: г̄: *отъ*
пало и :· Слово законопрѣстоу
пъно вънзложиша на мѧ тъи же
г̄и не остави мне нъ помилѫи нъи
ѣдидлъна *лас*ъ и :·
Каѳ та къзни юдо наоусти пра
дати спасъ еза лика апо
столъскаго тѧ отълоучи
еза дара цѣление тѧ лиши
еза съ онѣми вечерѣкъ *а*

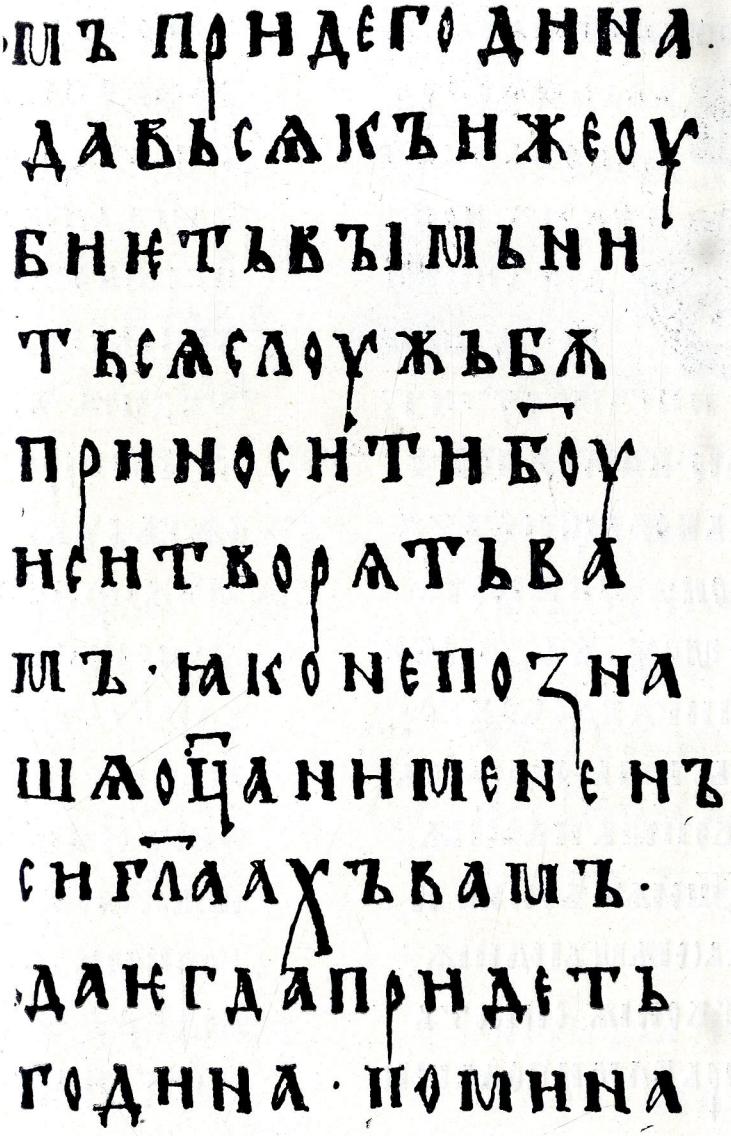
78. Пражські Глаголицькі Листки, л. 2б.

Пражські Уривки, л. 2б.

трап
отриноуезѫи отриноу: *еза*
онѣмѫ ноза оумѫниѫ твои *прь*
зра: ѡ колика блага непомѣ
на твоѣ же бесхбалѫнаѣ бо
лѣ обличатѣ гѣ а того не
мѣрное мл̑ілосрѣди пропокѣ
стѫсѣ и велиѣ мл̑илости :·
Блаженна: гл̑аѫ :· : г̑:
Дрѣва ради адамѫ раѣ бѫстѣ
·:· исе̑ѣ дрѣвѣмѣ же крижѫ
:· нѫмѫ разбоиникѫ и ѫ раи
:· ѫседлиѣ обѫ бо ѫкоу
·:· шѫ заповѣдѣ прѣстоупи ѫ
·:· творѫшаго и а дроугѫи пропѣ
·:· тѫсѣ б̑а тѣ исповѣдаше таѣ
·:· цагосѣ: помѣни мѣ спе̑ егда
·:· придеши ѫ цагарѫствие свое·:·
Творѫца законоу отѫ оученика
коупиша прѣѫдѫнаго и
ѣко безаконѫниѫ и пила
токи на соудишчи поставѣ
ша ѫпѫюце распѫни мѣнѫ
ноую насѫицѫшаго сиѣ ѫ поу
стѫини мѫи же прѣѫдѣ

79. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 2.

80. Остромирова Евангелія 1056-1057 р., л. 49б.

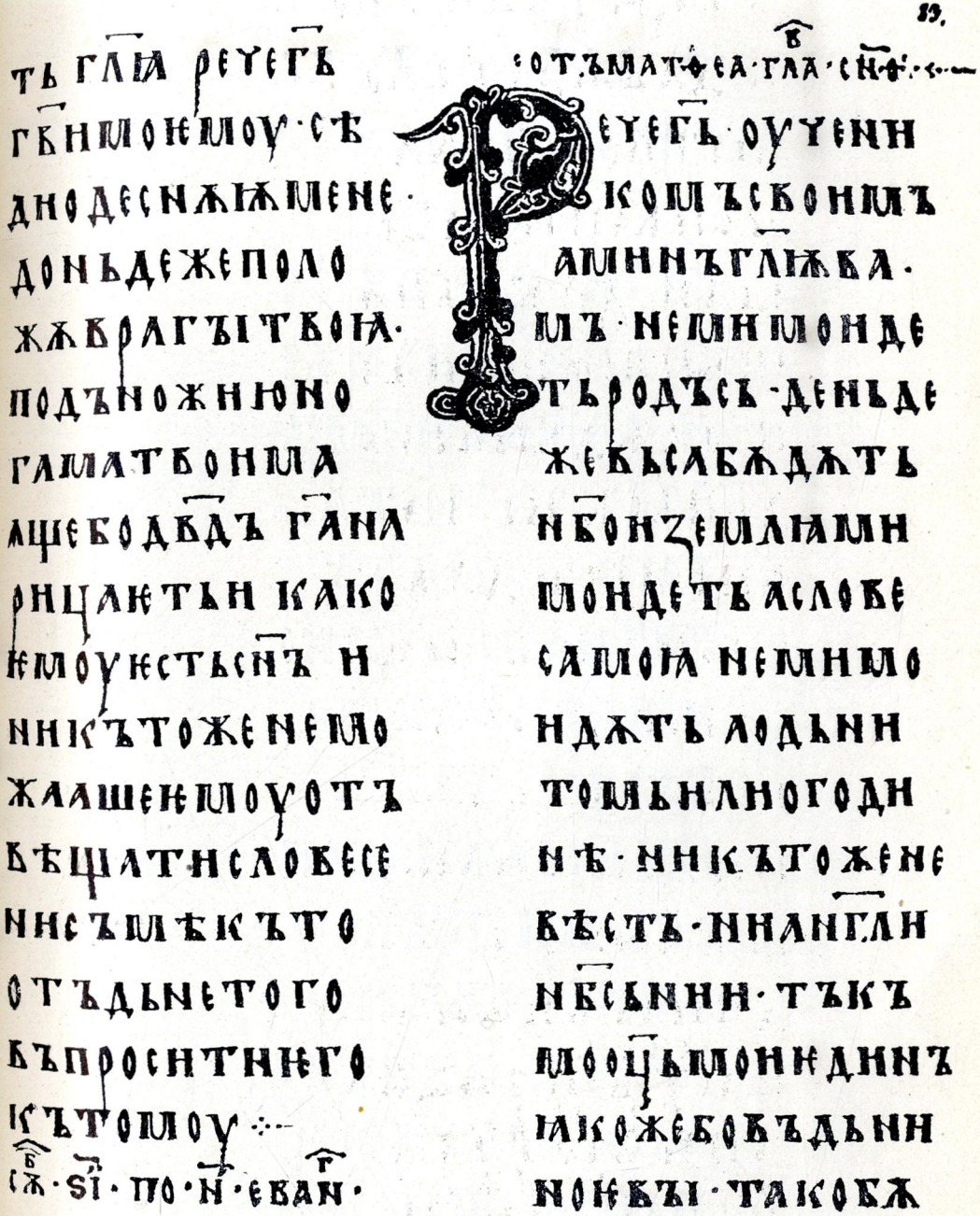

:отъматѳа гла сно к

Въвремаоно·
законьникъ
нѣкъинпри
декънісви·
нскоушаѧ
нгла оуунте
лю·каѧзаповѣ
дьбольшнвъза
конѣ нісжереуѣ
емоу възлюби
шнгабасвоего·
вьсѣмьсрдцьмь
своимьнвьсеѧ
дшеѧтвоеѧ и
вьсеѧмъслиѧ
твоеѧ снисть
пьваѧнбольш

заповѣдь къто
раѧже подобьна
сен възлюбиш
блнжьнѧагосв
егоѧакосашъса
вьсеѧобожзапо
вѣдниѧ вьсъза
конъпрр̃цнви
сать съвърано
шъжефарисеомъ
въпросиѧнісъ
гла учтосѧбам
мьнитьохѣ уи
нѣстьсъінъ гл
шѧѣмоудѣдовъ
гланмъ какоу
бодвдъ дхъмь
ганѣгонарнцан

81. Остромирова Евангелия 1056-1057 р., л. 82б.

83.

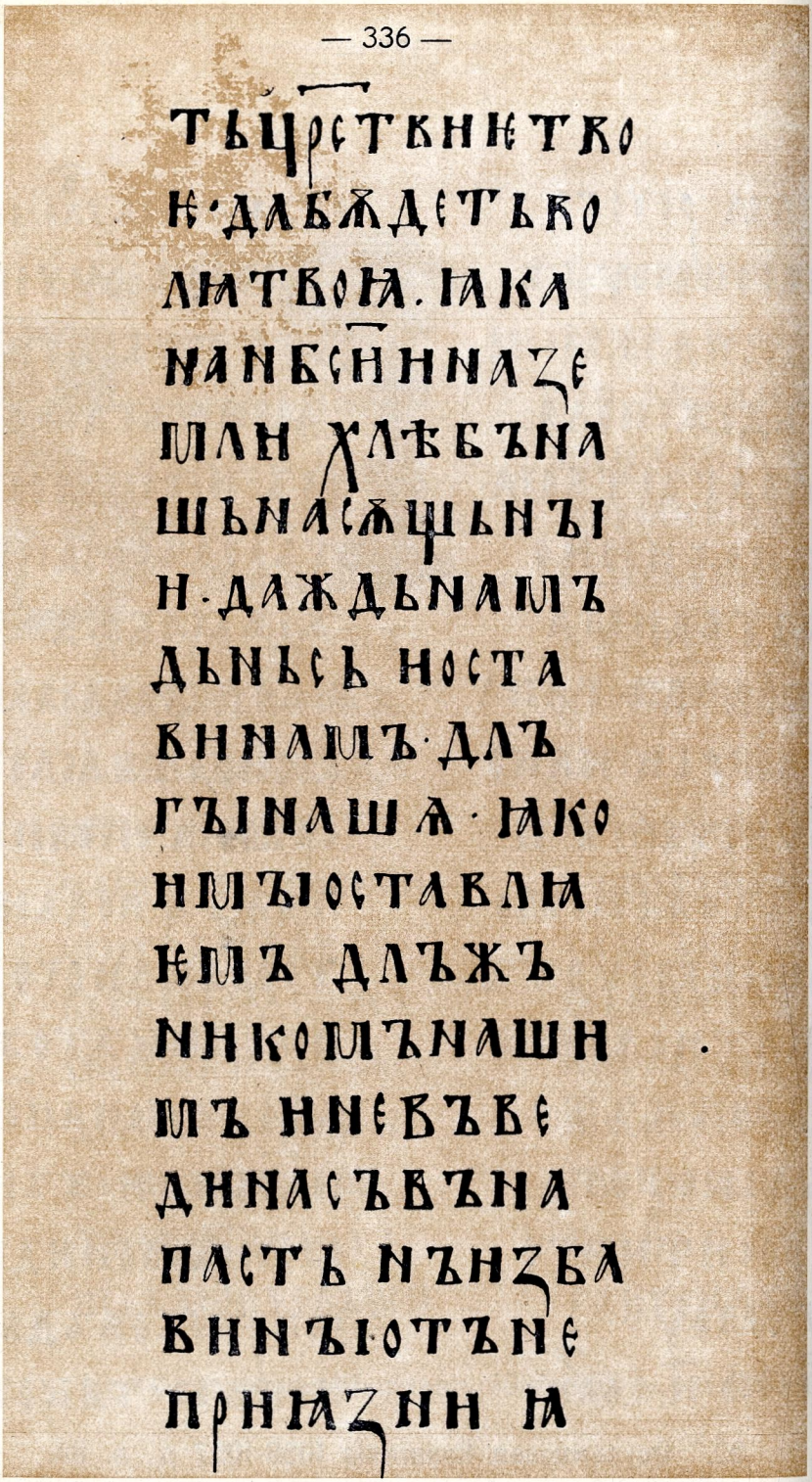
ть гла реуегъ
гнмоемоу·сѣ
дноденжижене·
доньдежеполо
жжвлагъытвоа·
подъножнюно
гаматвонма
лщебодвдъ гана
рнцаютьн како
емоуестьснъ н
ннкътожеемо
жлашеемоуотъ
вѣцлатнслобесе
нисъмѣкъто
отъдыметого
въпроснтнего
кътомоу·
сж·sї·по·н·еван·

в
·отъматѳа·гла·снѳ·

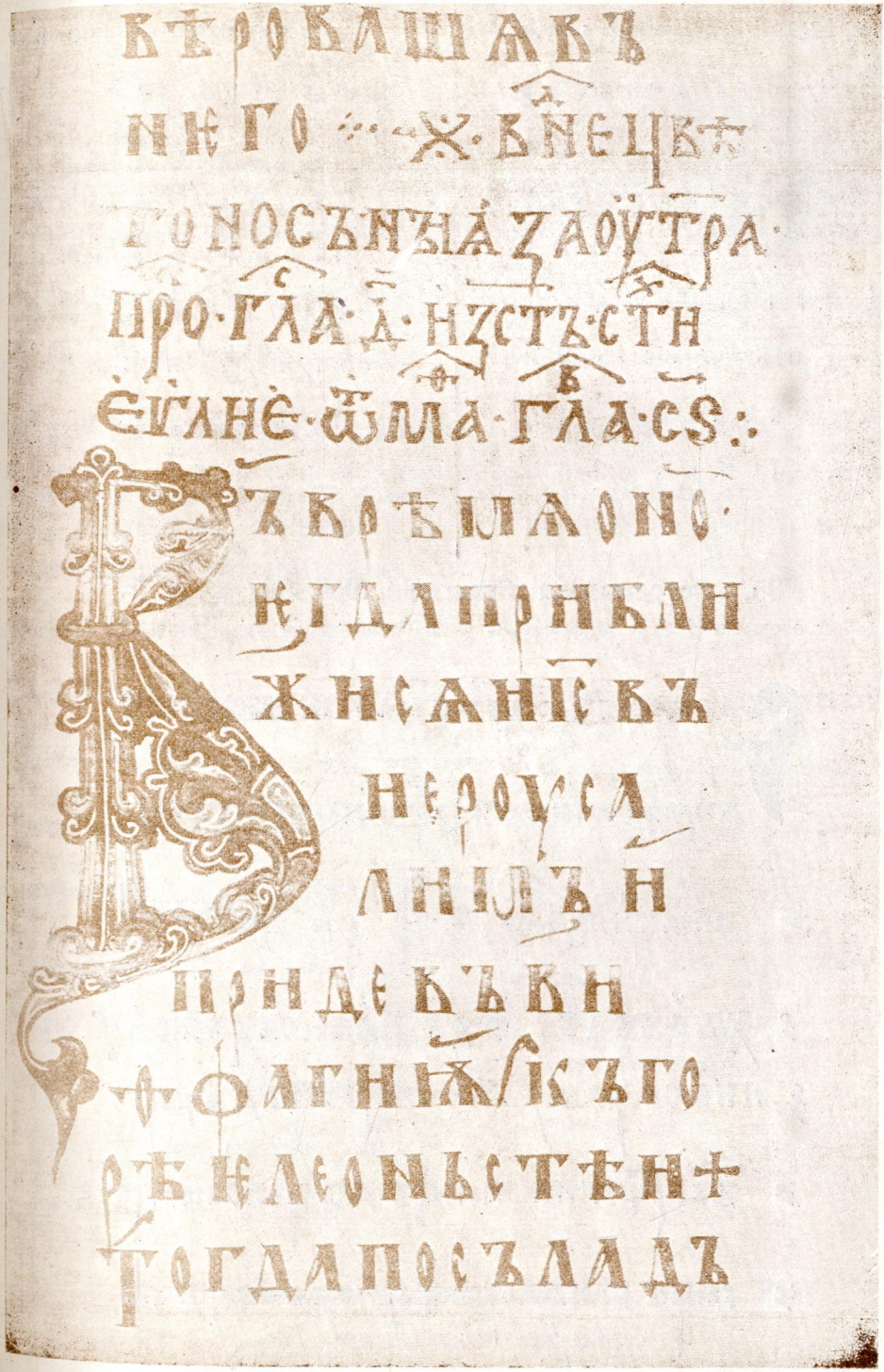
реуегъ оучени
комъсвонмъ
амннъглжка·
лъ·немнмонде
тьродъсь·деньде
жебысабждть
нбонѯемлнамн
монде тьаслобе
самоа немнмо
нджть лодьнн
томьнлногодн
нѣ·ннкътожене
вѣсть·ннангли
нѣсьнин·тъкъ
мооцьмонндинъ
якожебовъдьнн
ноевъı·такобж

г

82. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 83.

83. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 123б.

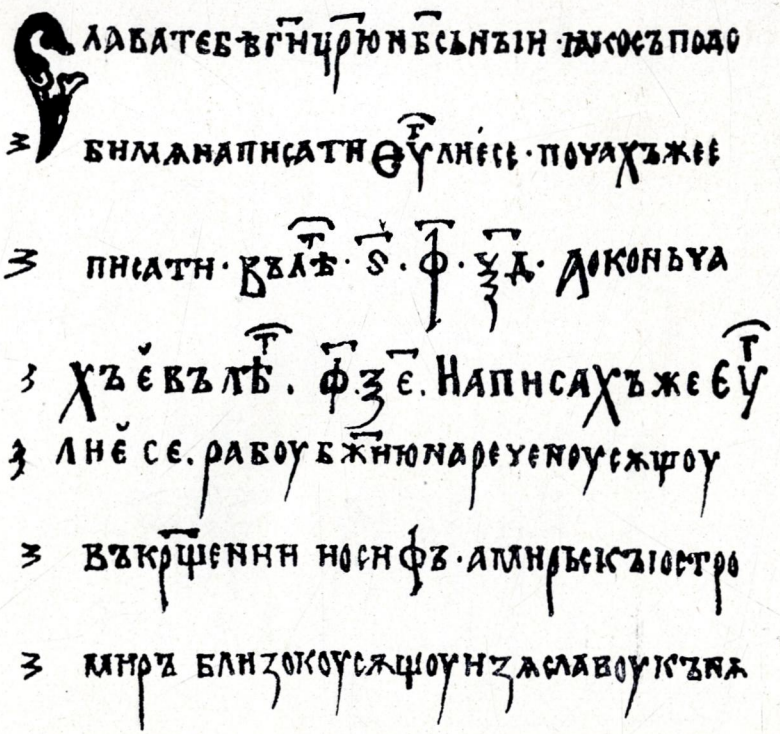
84. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 140.

1 СКОНИБѢСЛОВО
НСЛОВООБѢОТЪ
БА НБѢЪБѢ
2 СЛОВО ☩ СЕБѢ
НСКОННОУ
3 БАНТѢМЬВСАБЫ
ШМ ☩ НБЄꙖНЄГОНИ
УЬТОЖЄНЄБЫСТЬ
4 ЖЄЖЄБЫСТЬ ☩ ВЪТО
МЬ ЖИВОТЪБѢ И
ЖИВОТЪБѢСВѢТ
5 УЛОВѢКОМЪ ☩ НСВ
ТЪВЪТЬМѢСВЬТ
ТЬСМ НТЬМАЄГ
6 НЄОБМТЪ ☩ БЫСТ
ѰЛВКЪПОСЪЛАНЪ
ОТЪБА НММЄМОУ
7 ИОАНЪ ☩ ТЪПРНДЄ
ВЪСЪВѢДѢТЕЛ
СТВО ДАСЪВѢДѢТЄ

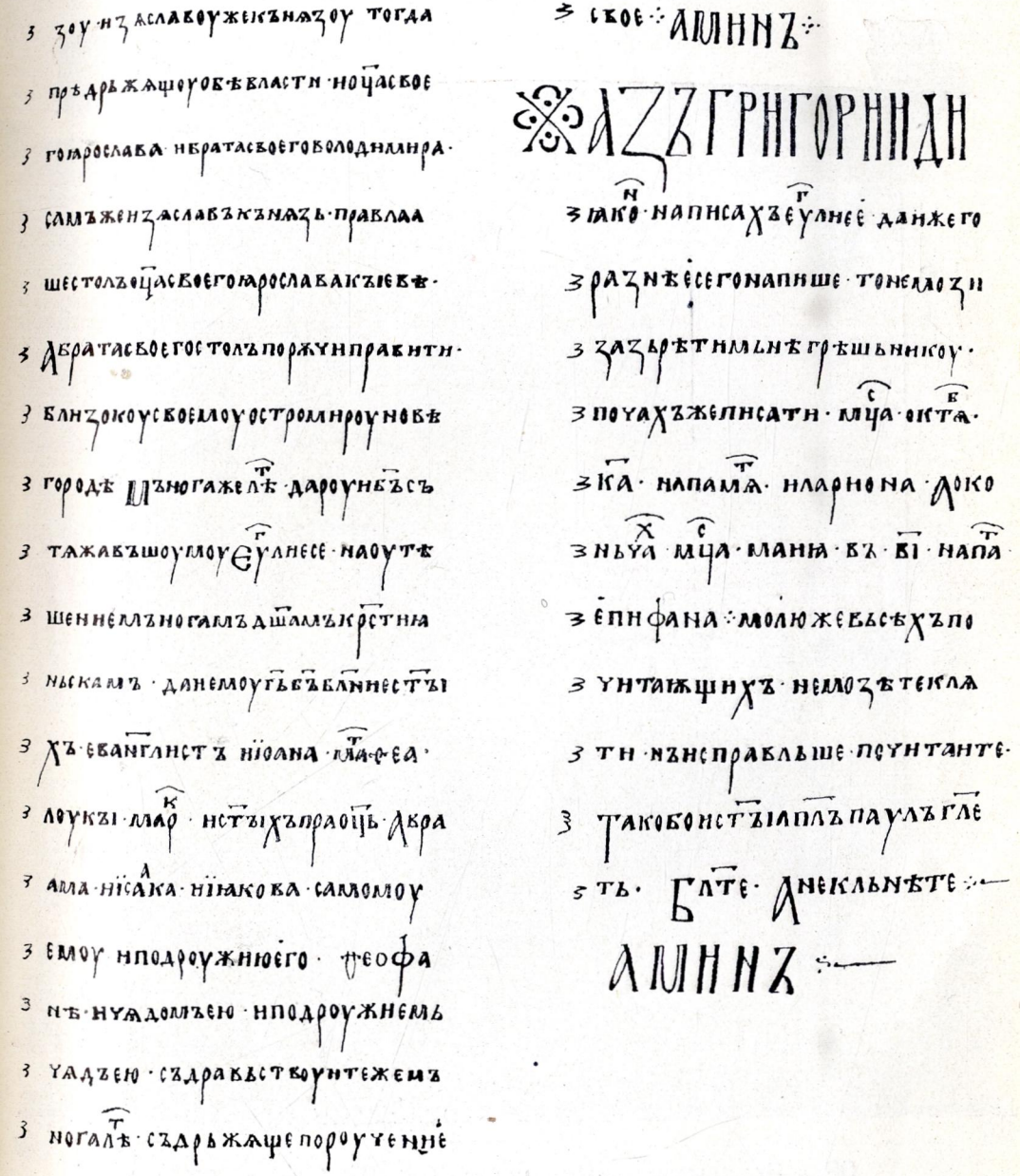
85. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 2.

Зразок шрифту з видання А. Востокова 1843 р. Пор. з № 79.

86. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 294.

Запис діякона Григорія.

87. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 294б.

Запис діякона Григорія.

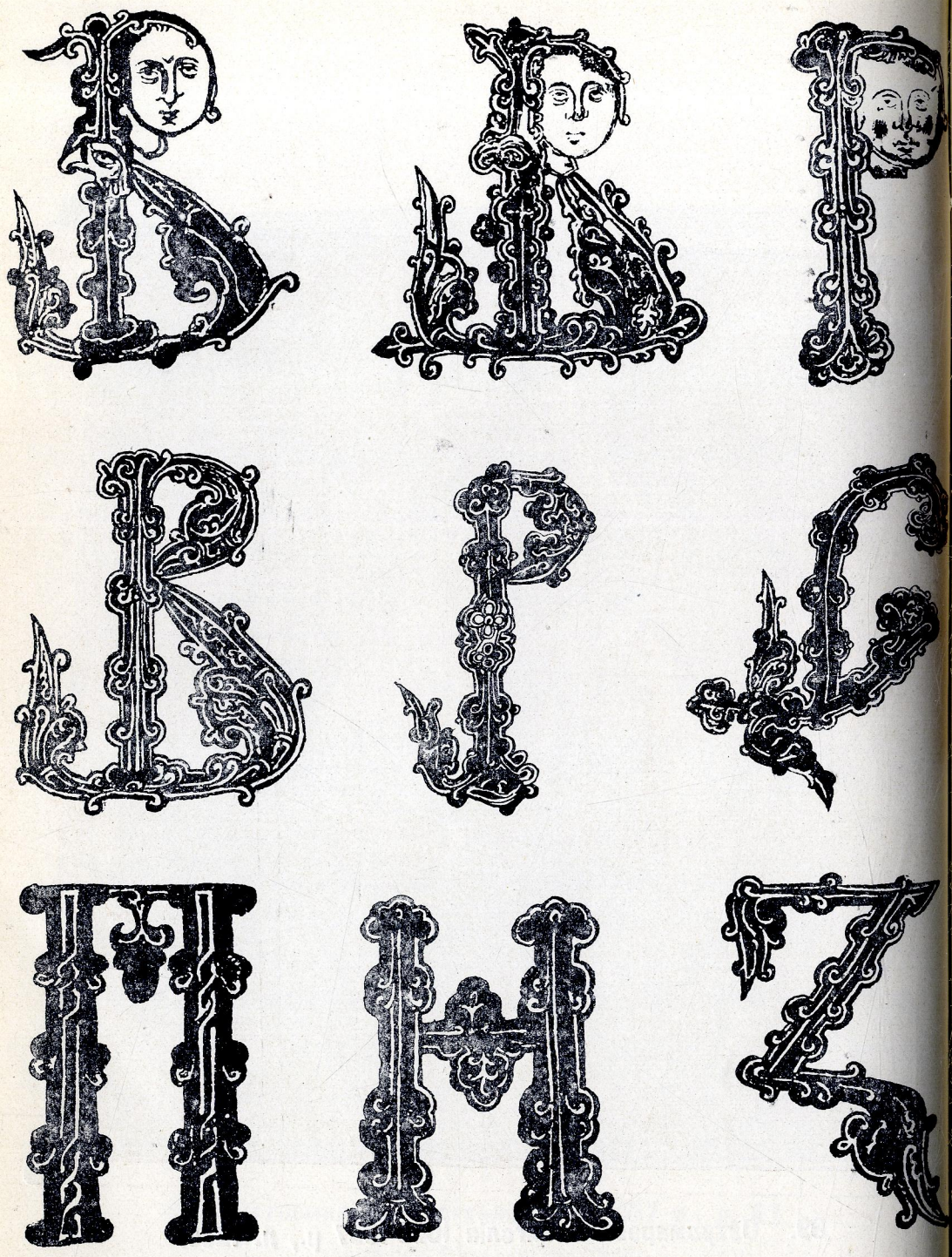
88. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 87.

Мініятюра Євангелиста Луки.

89. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 166б.

Мініятюра Євангелиста Марка.

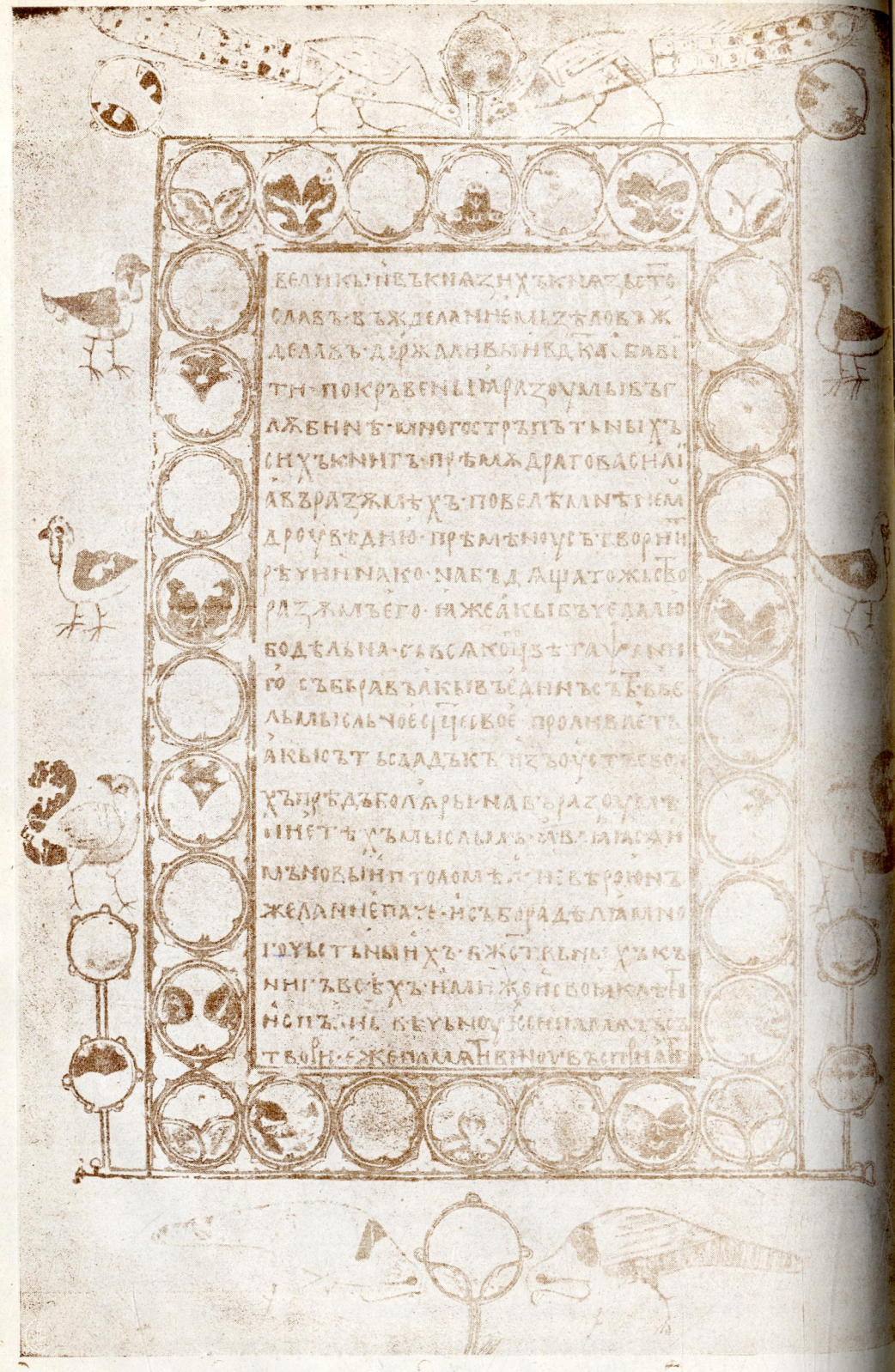

90-98. Ініціяли з Остромирової Евангелії 1056-1057 р.
В л. 63б, В л. 266б, Р л. 267б, В л. 269б, Р л. 21б, С л. 10б, П л. 141б, И л. 251б і З л. 255б.

99. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 1.

Князь Святослав і його сем'я.

100. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 26.

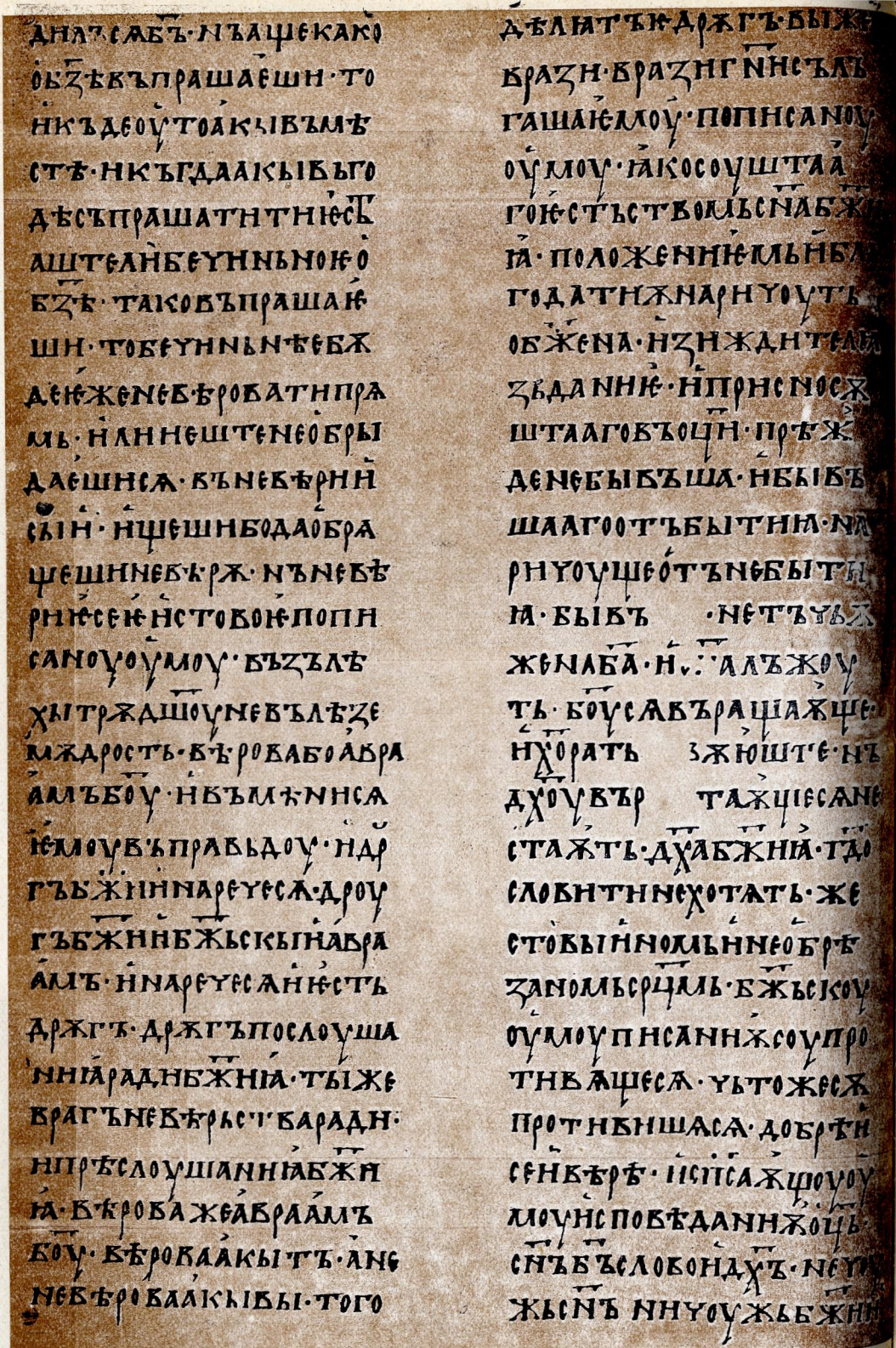
101. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 3.

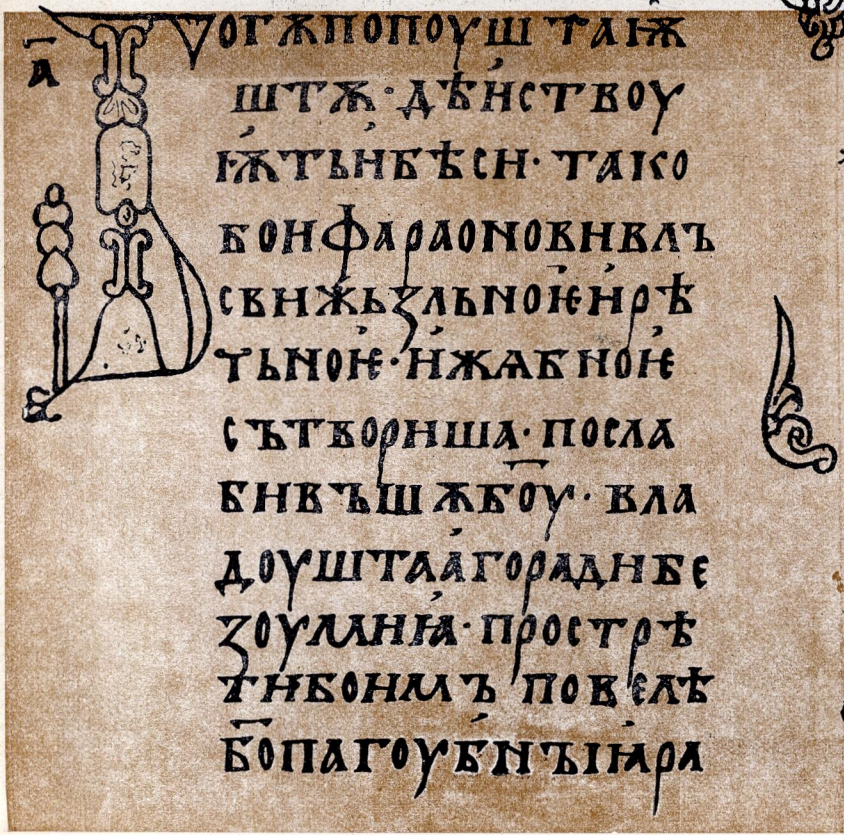
102. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 3б.

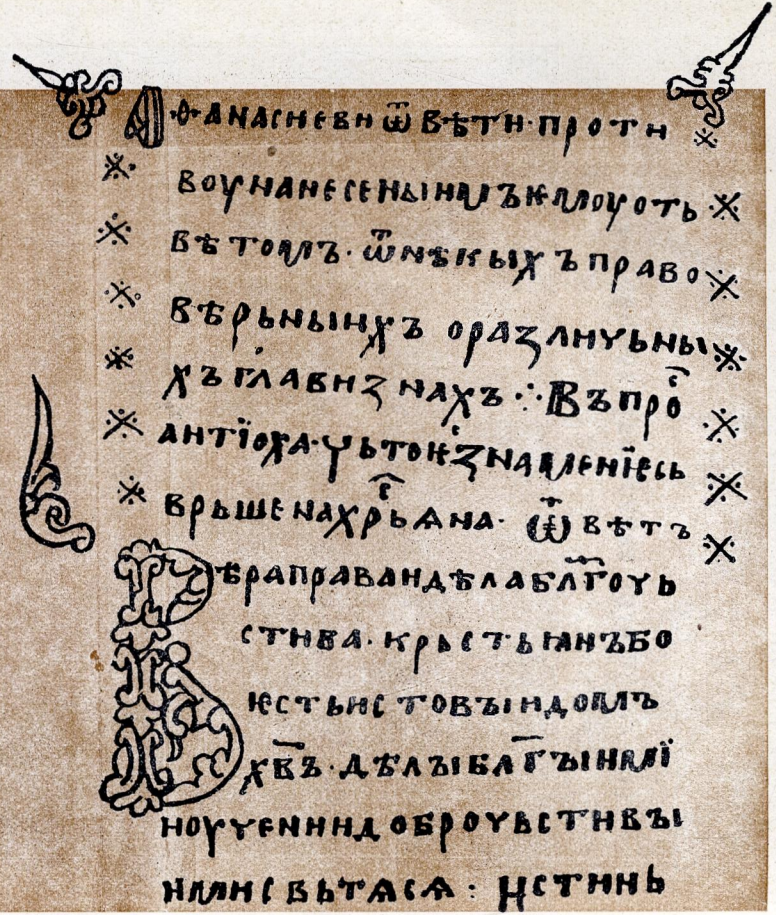
103. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 4а.

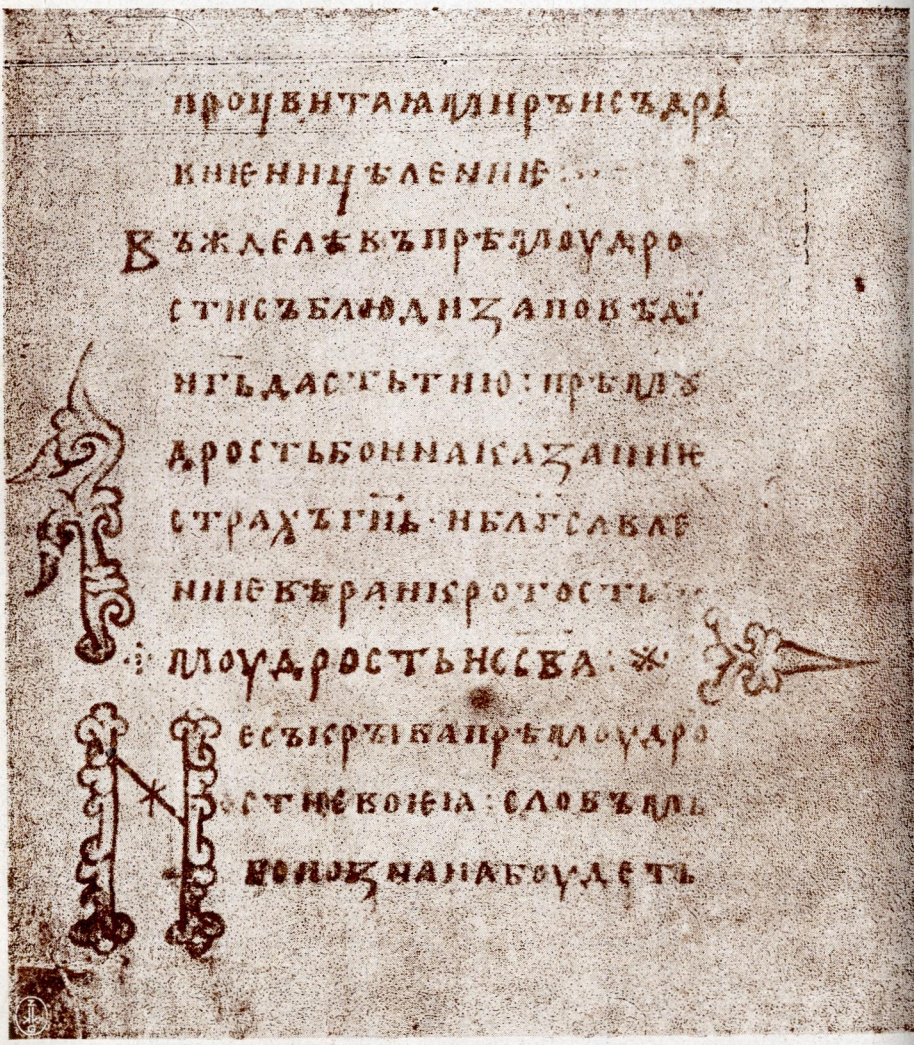
104. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 46.

105. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 263б.

106. Збірник 1076 року, л. 114б.

107. Збірник Святослава 1076 р., л. 115б.

108-109. Збірник Святослава 1076 р., л. 275б і 276.

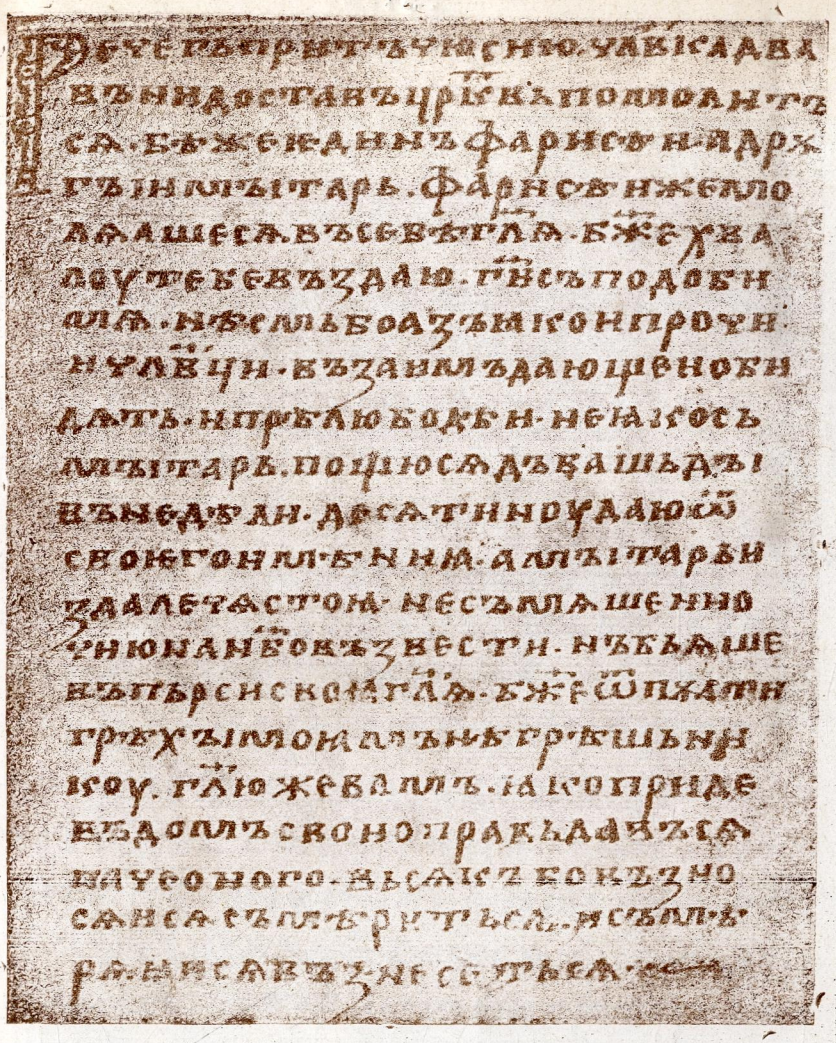
110. Архангельська Євангелія 1092 року.

Загальний вигляд пам'ятки в видачі Рум'янцівського Музею, див. вище ст. 134 і 138.

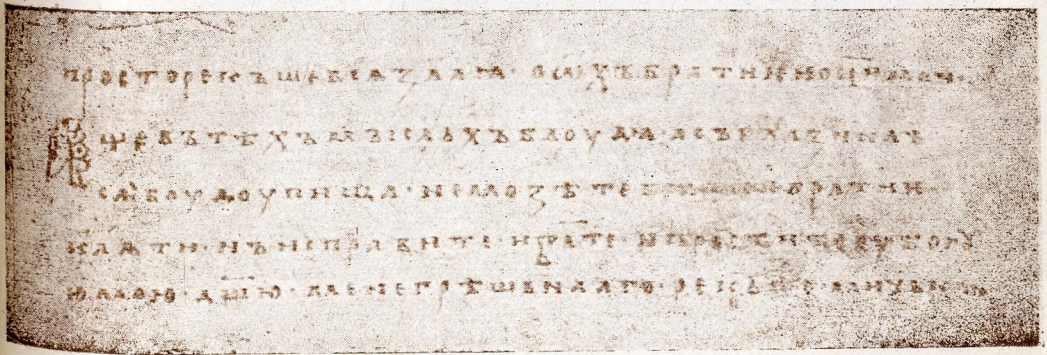

111. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 177.

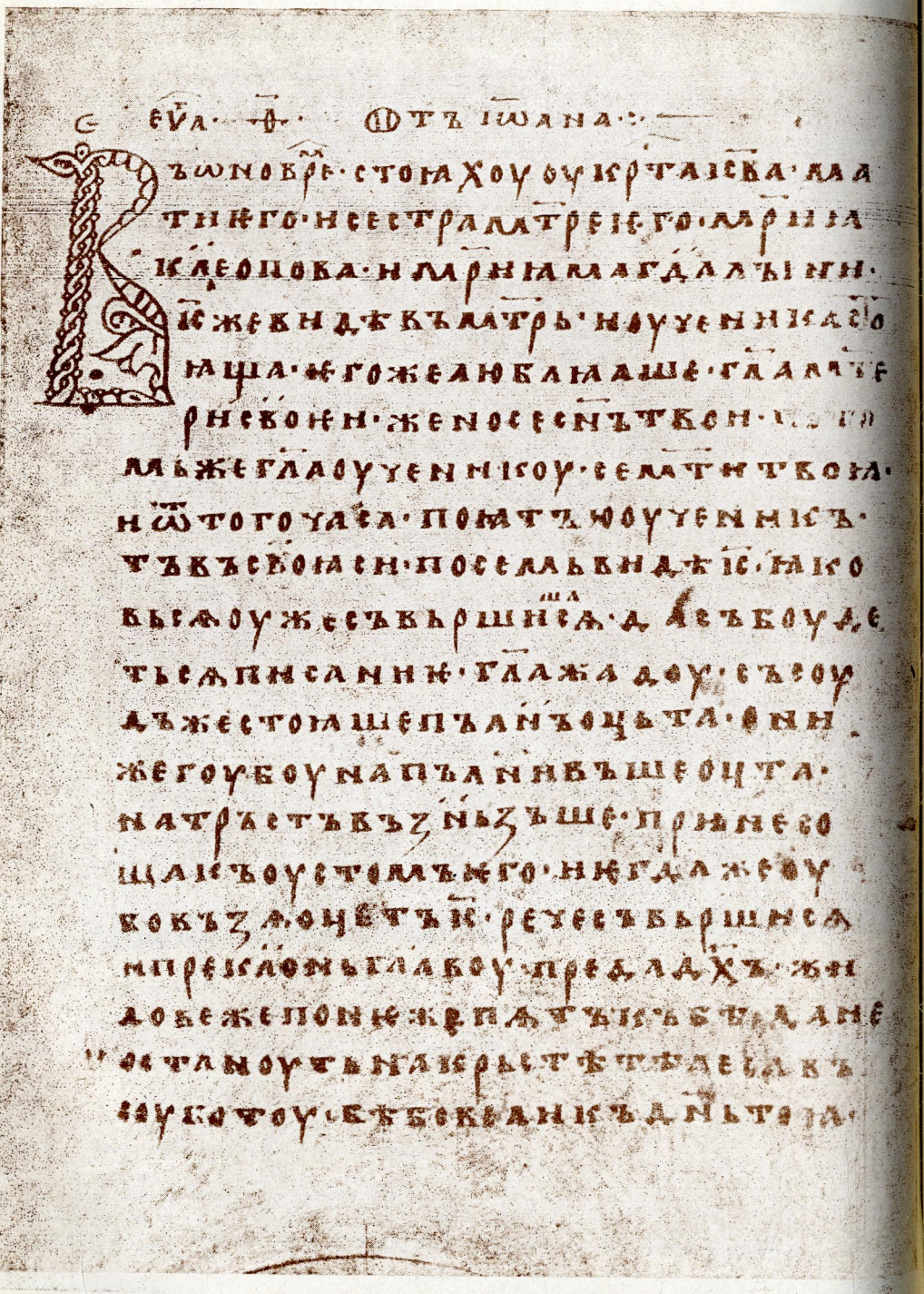
Рядок з датою пам'ятки, див. вище ст. 133.

112. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 69б.

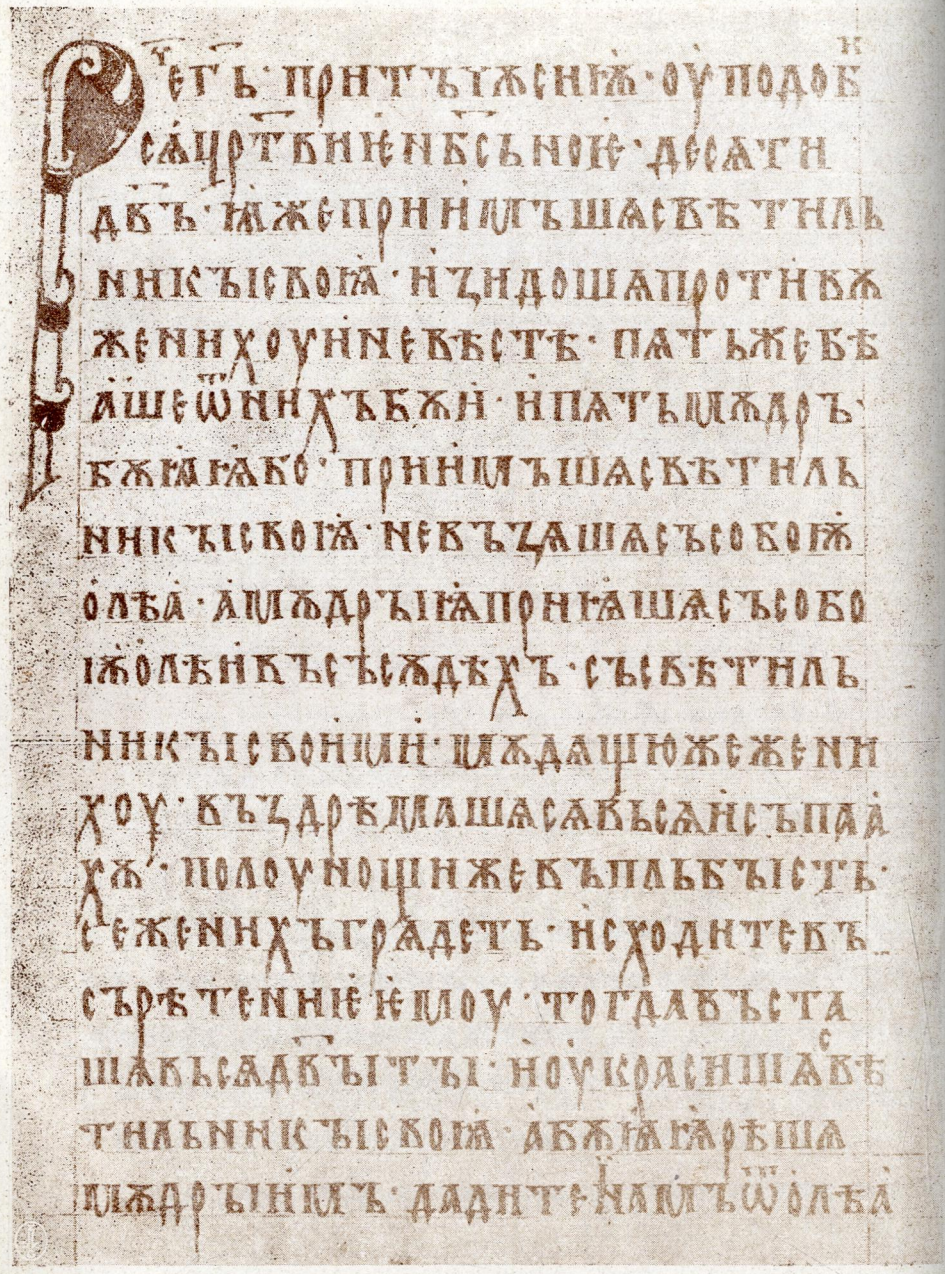
113. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 175.

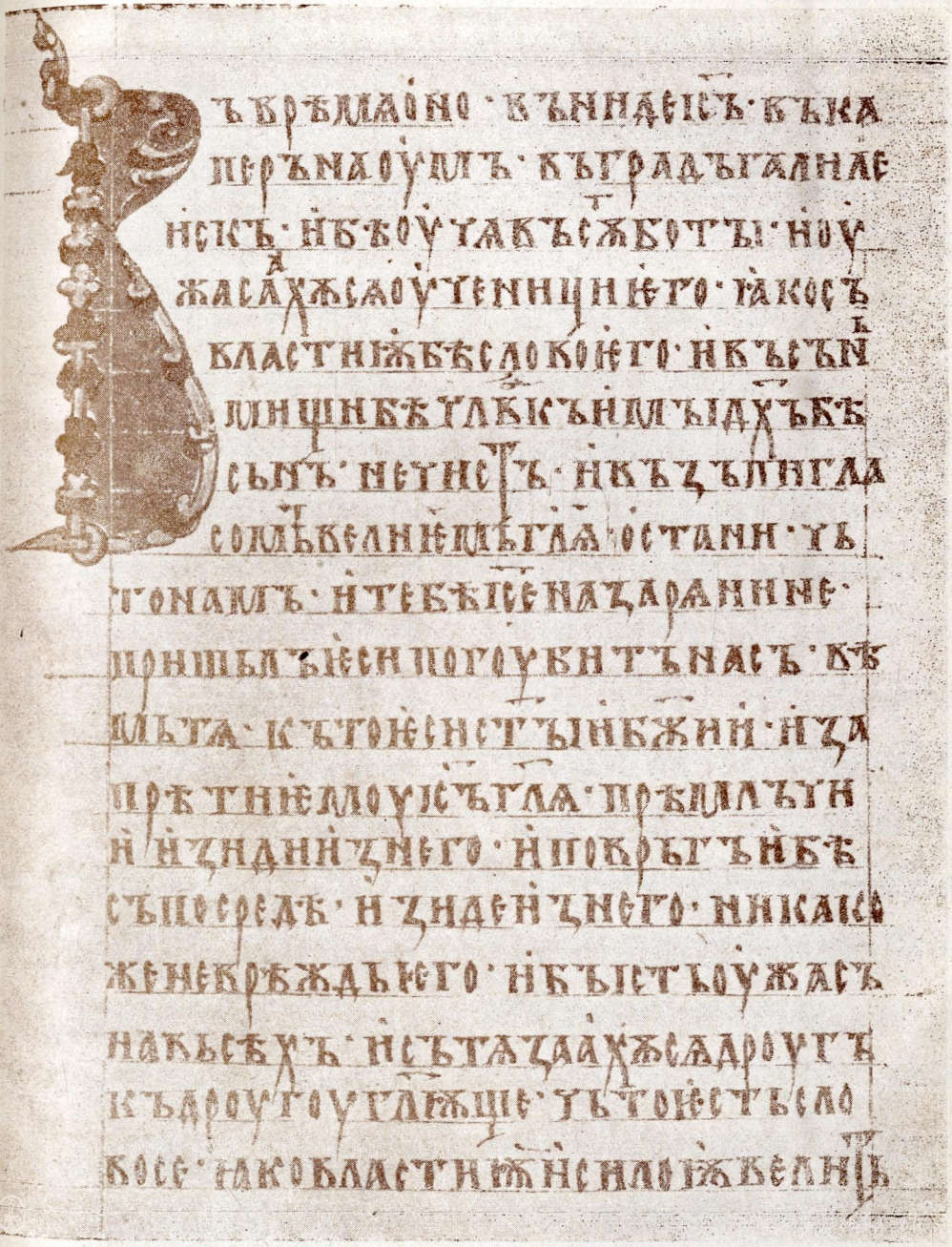
114. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 111б.

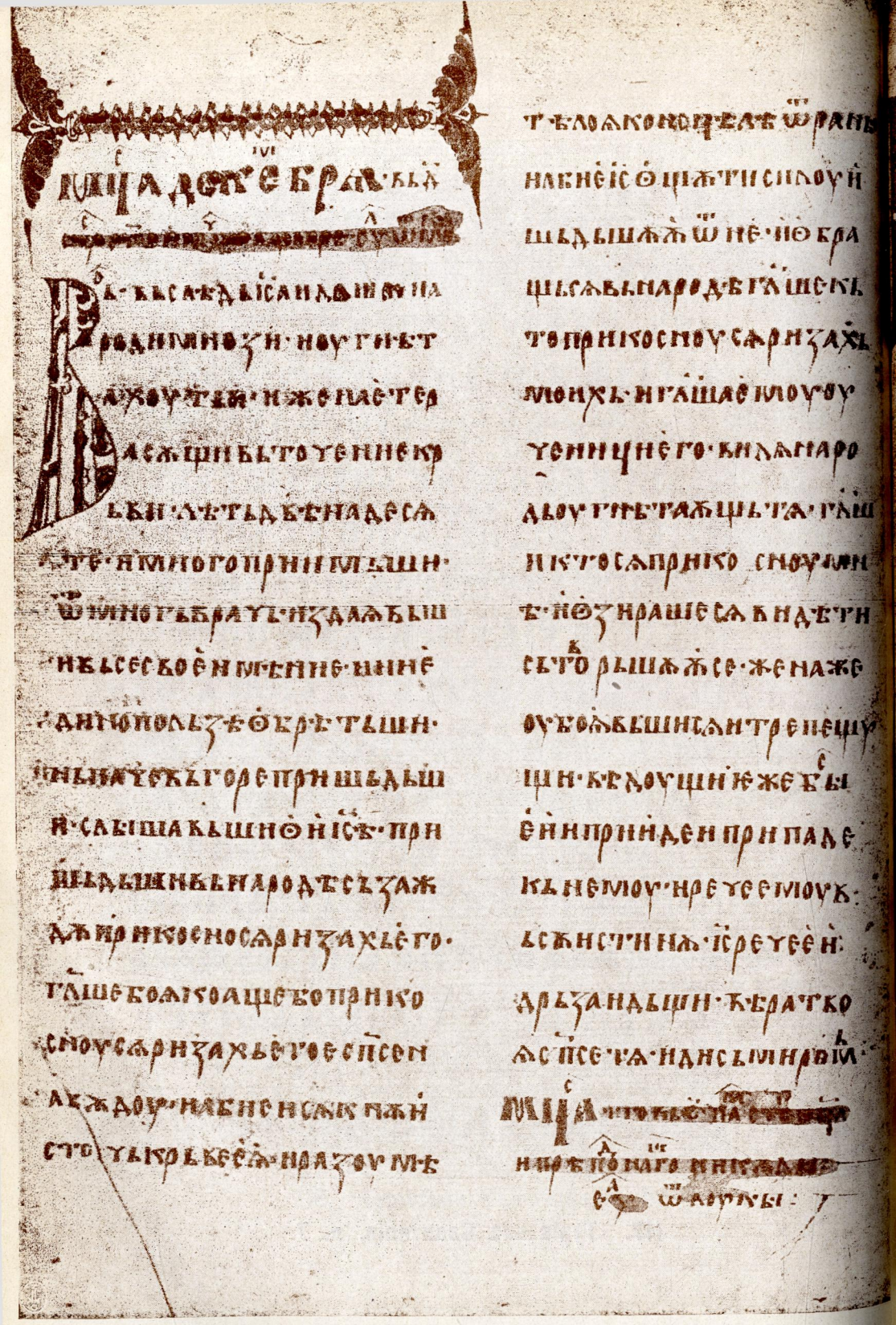
115. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 123.

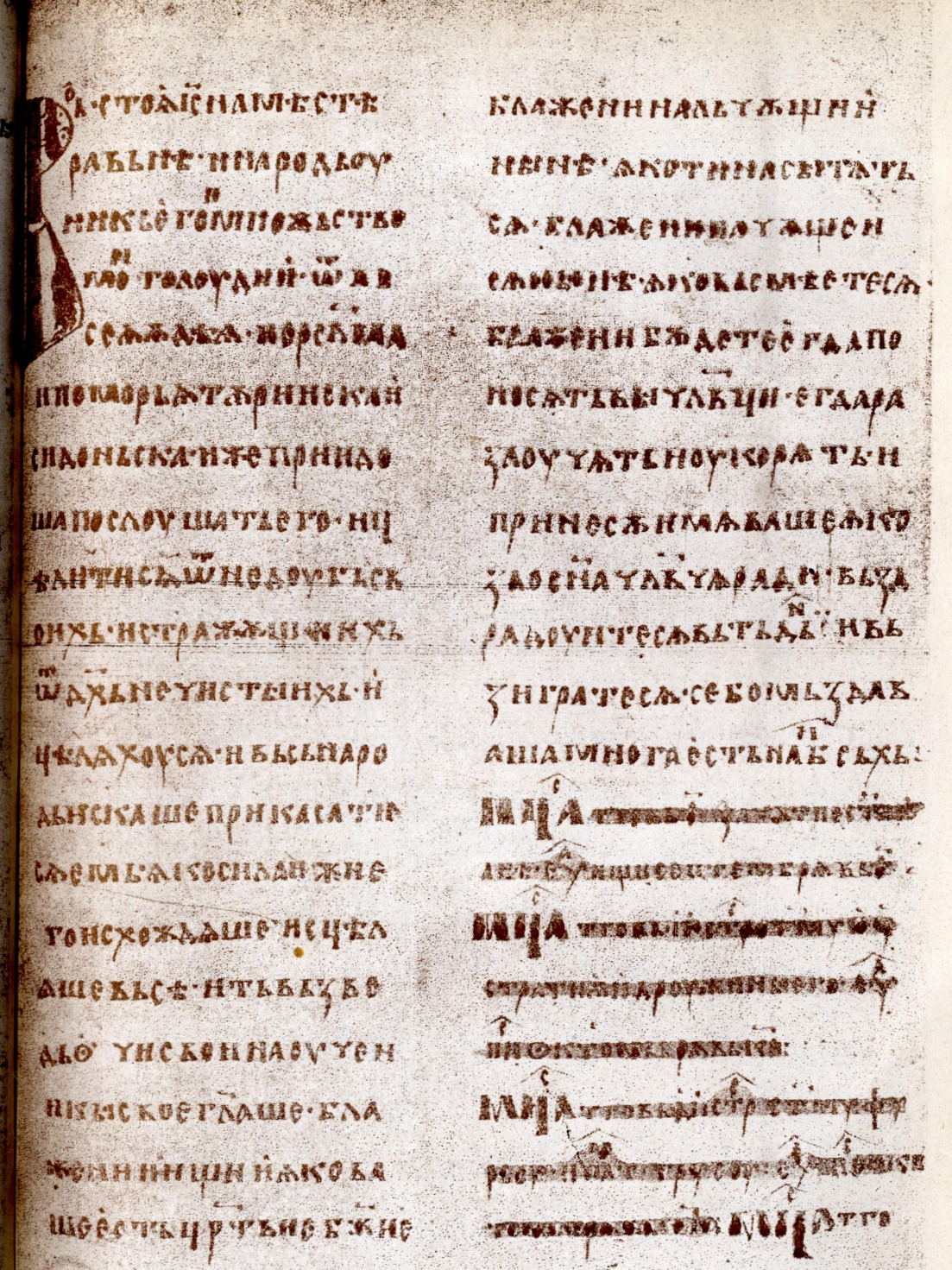
116. Турівська Євангелія, л. 5.

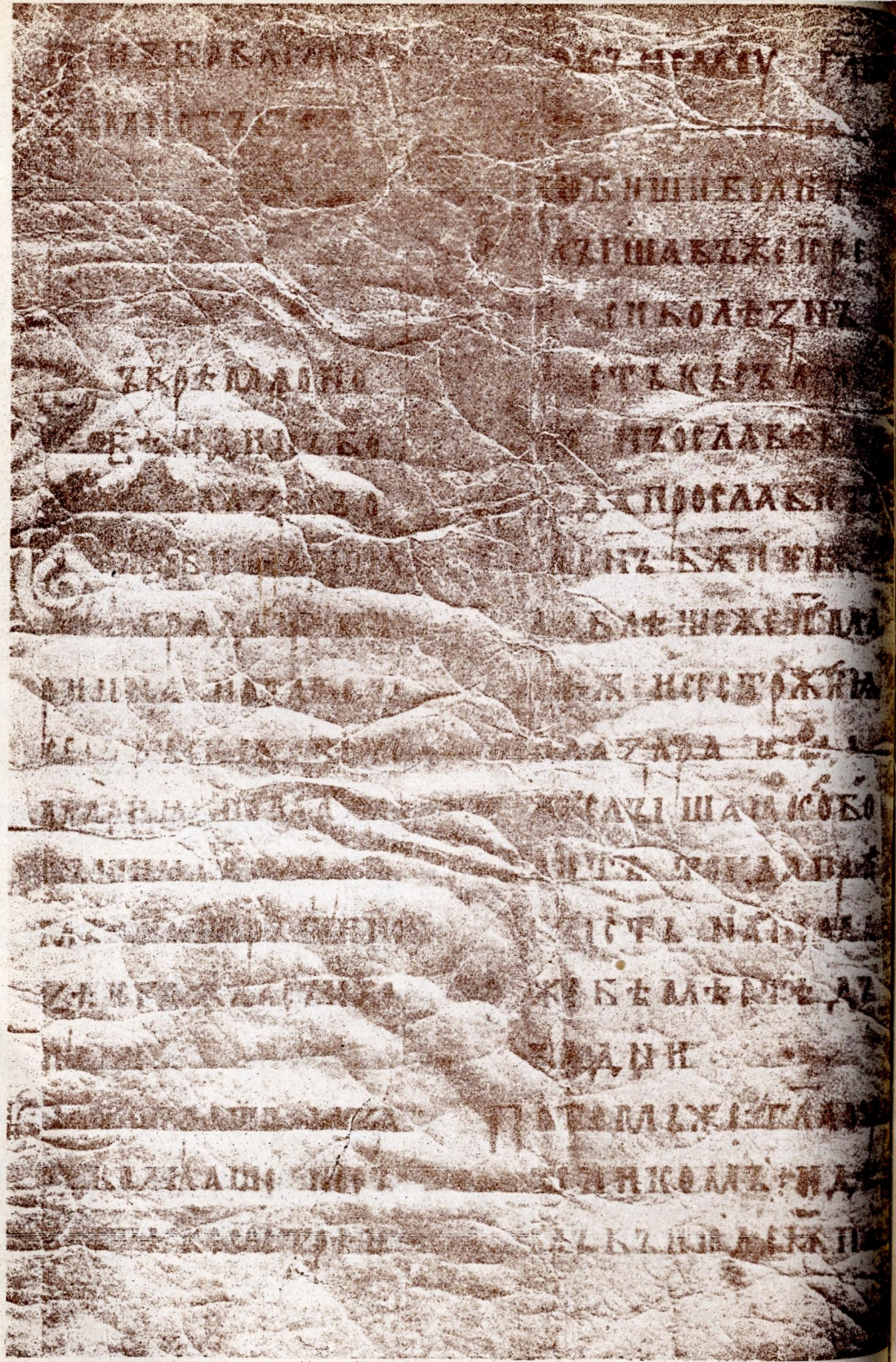
117. Турівська Євангелія, л. 7.

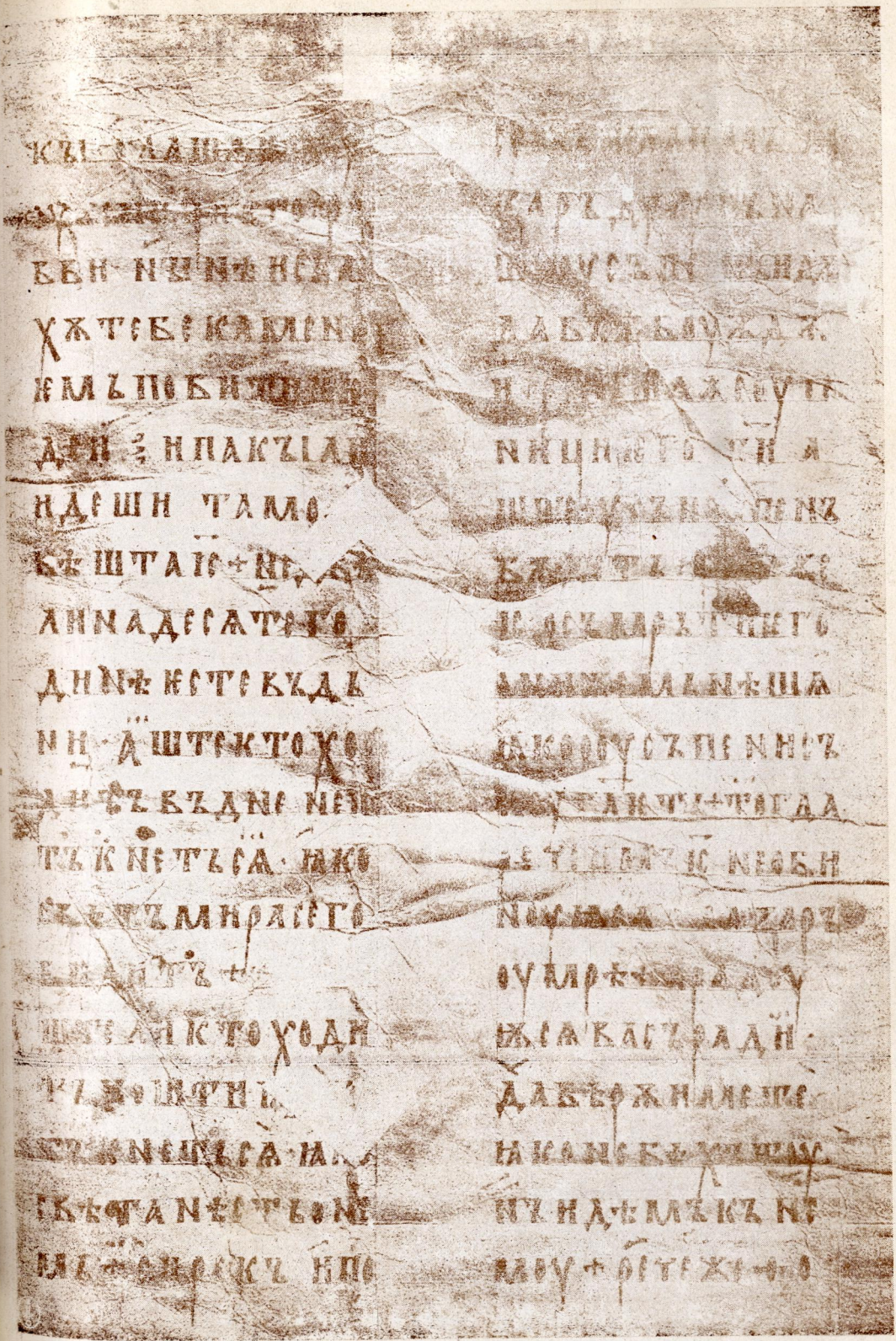
118. Реймська Євангелія, ст. 3.

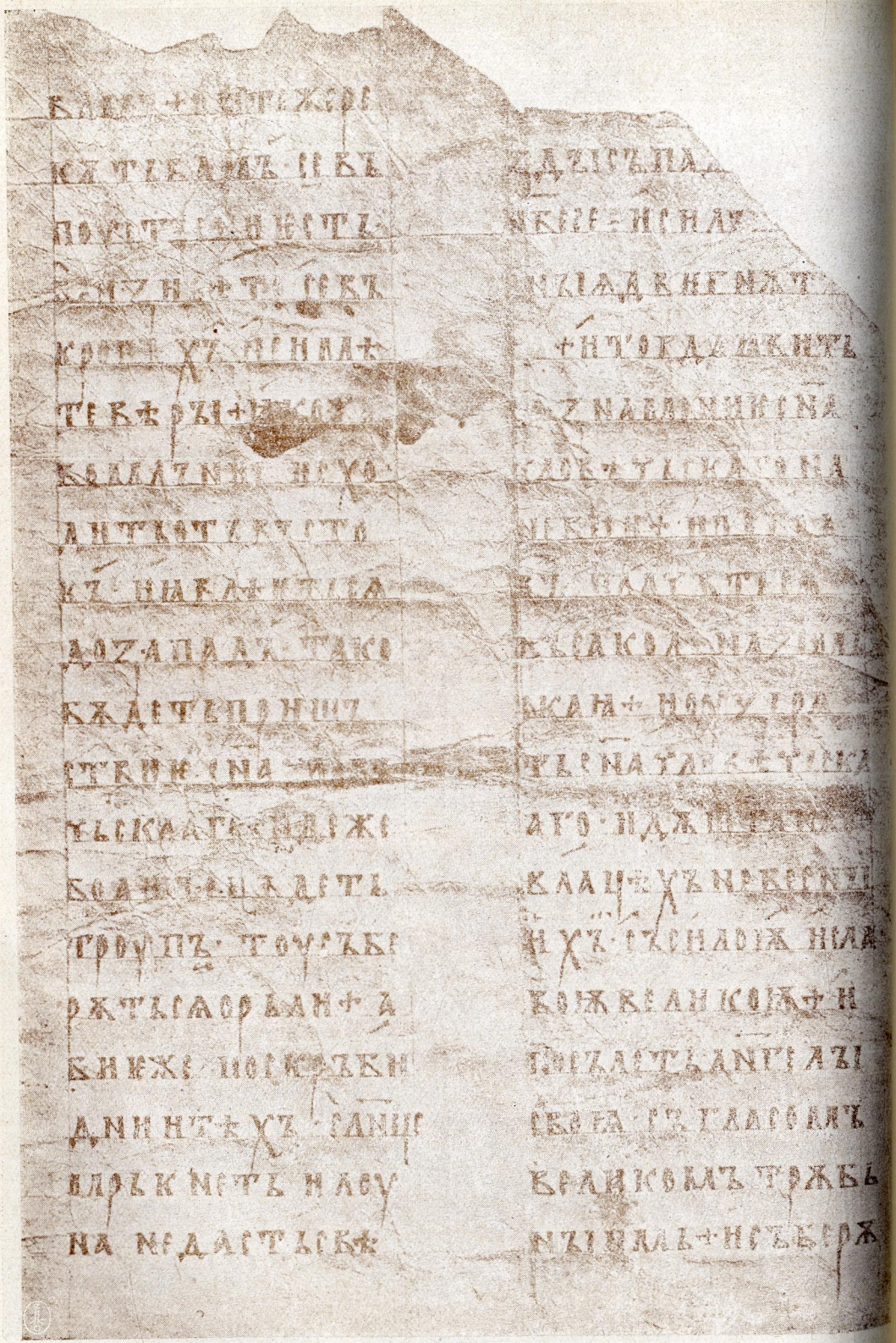
119. Реймська Євангелія, ст. 4.

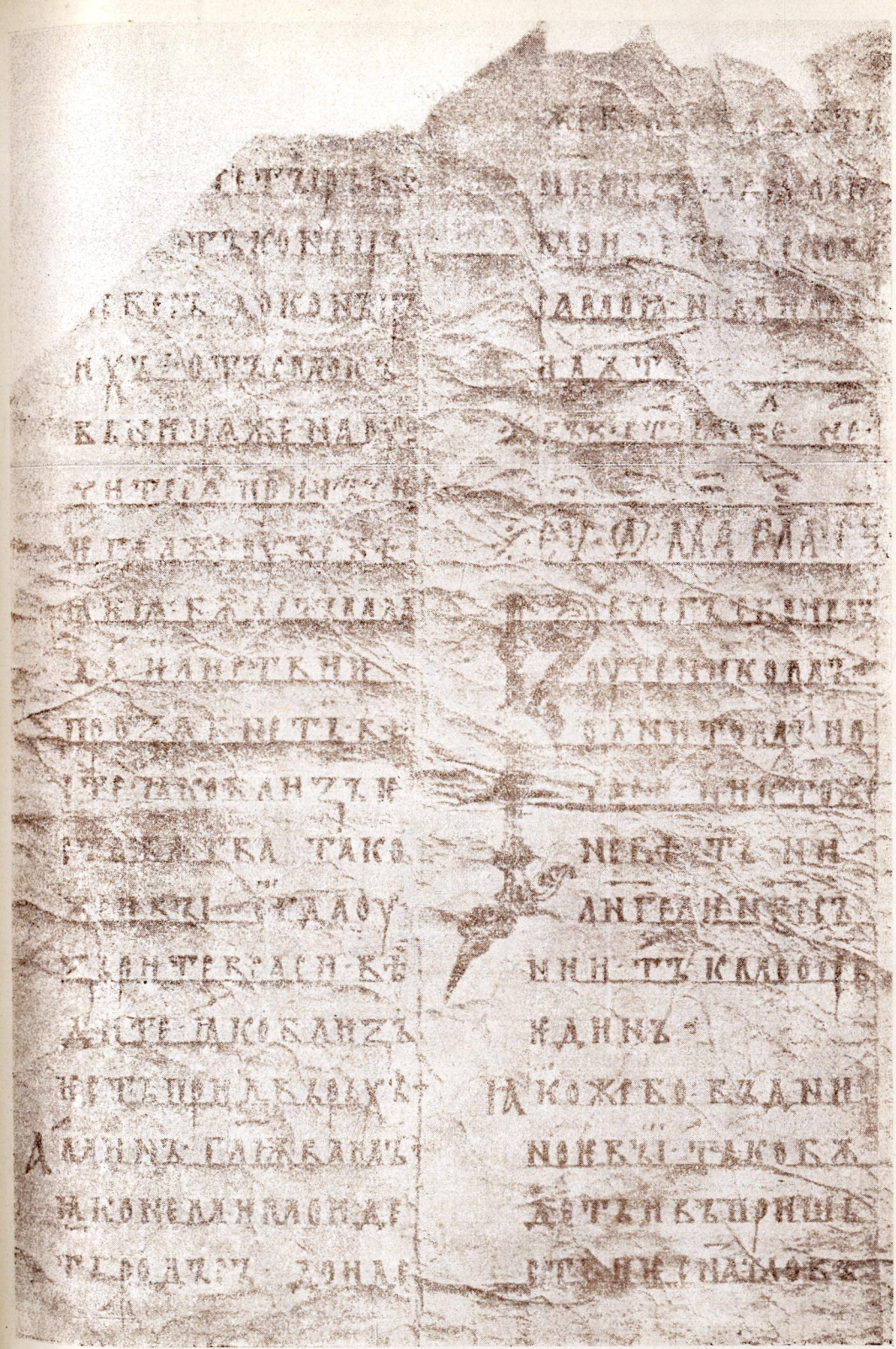
120. Купріянівські Листи, л. 1а.

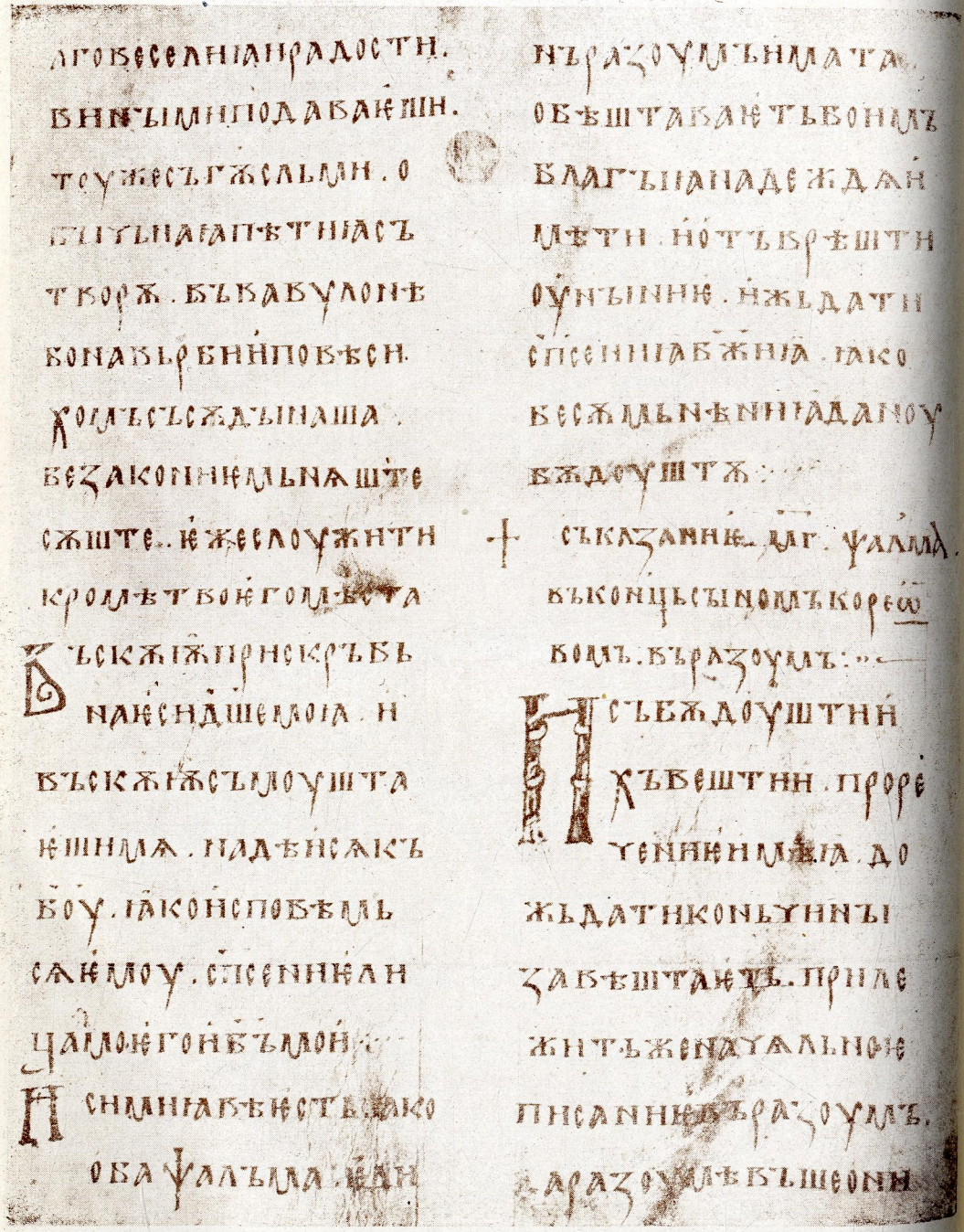
121. Купріянівські Листи, л. 1б. 24

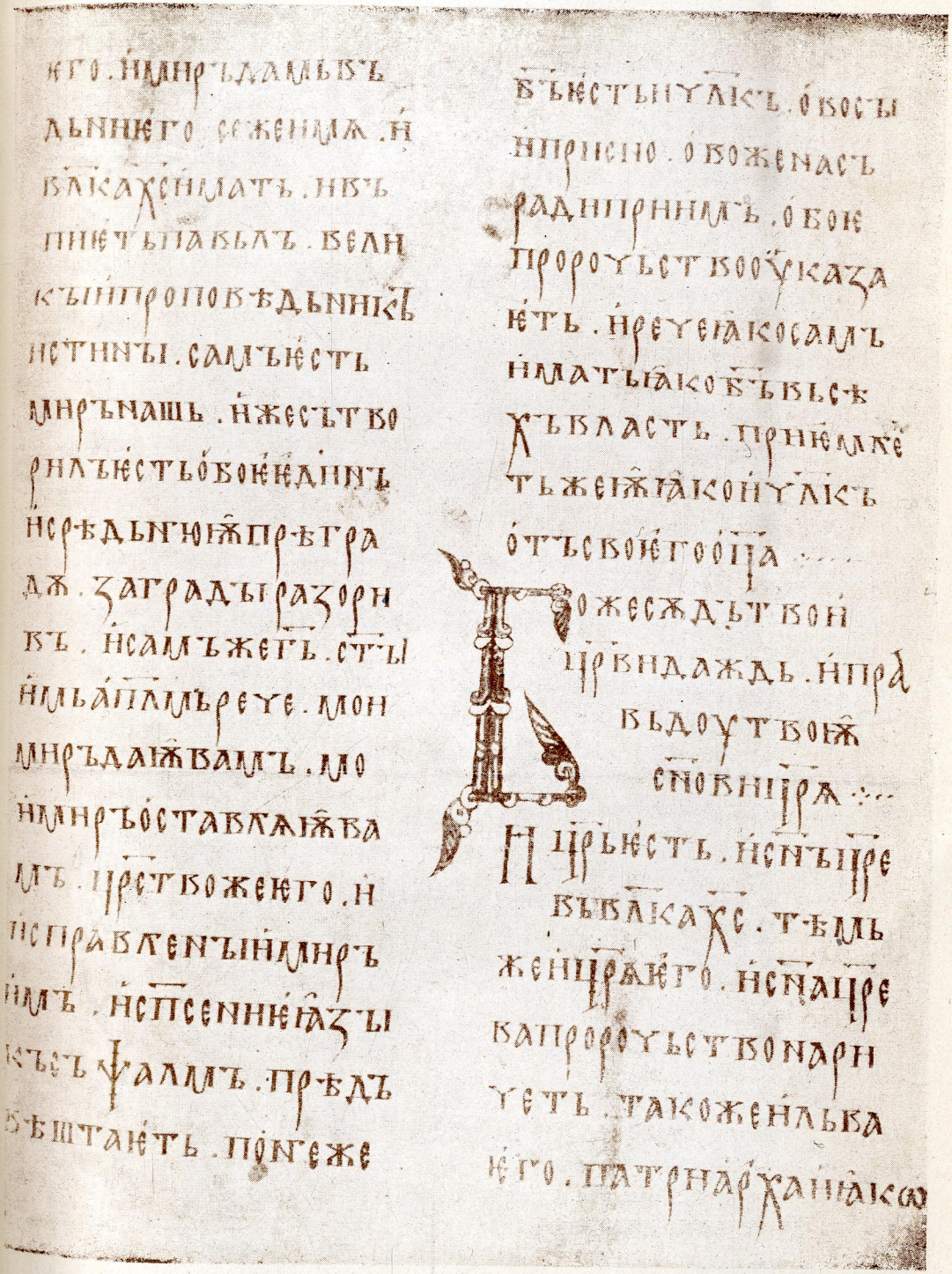
122. Купріянівські Листи, л. 2а.

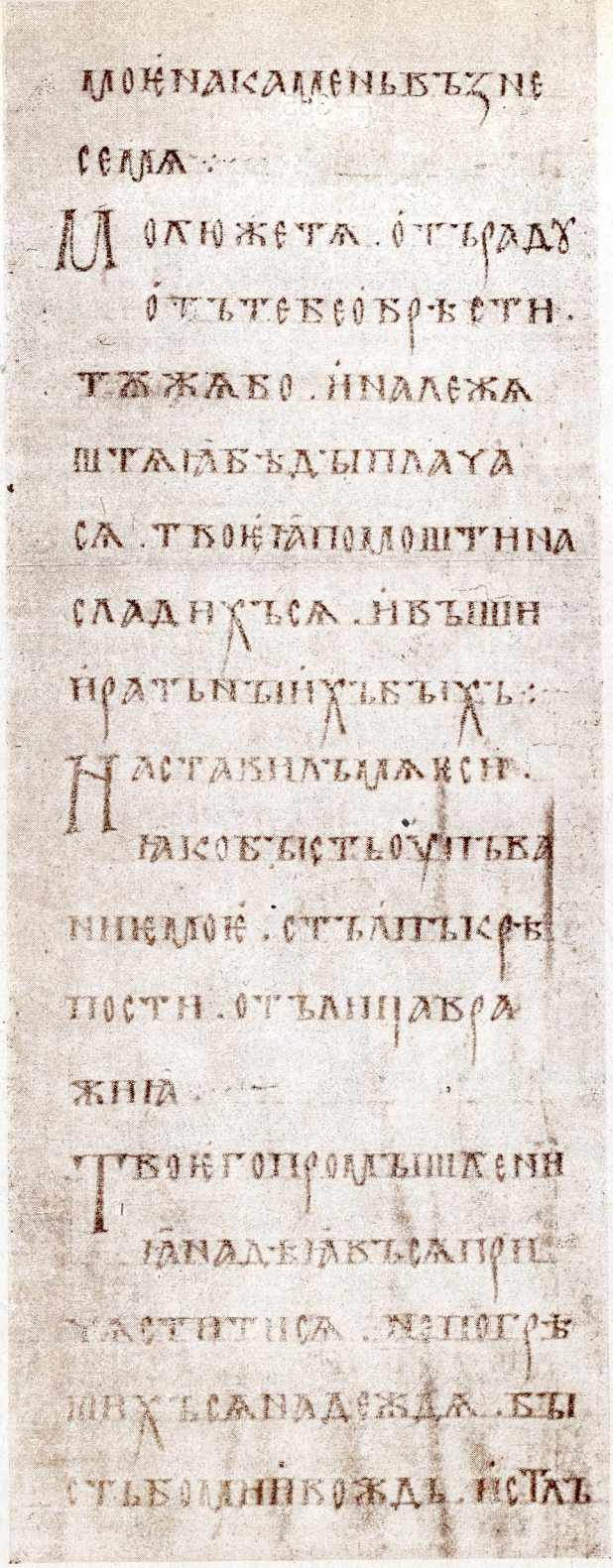
123. Купріянівські Листи, л. 26.

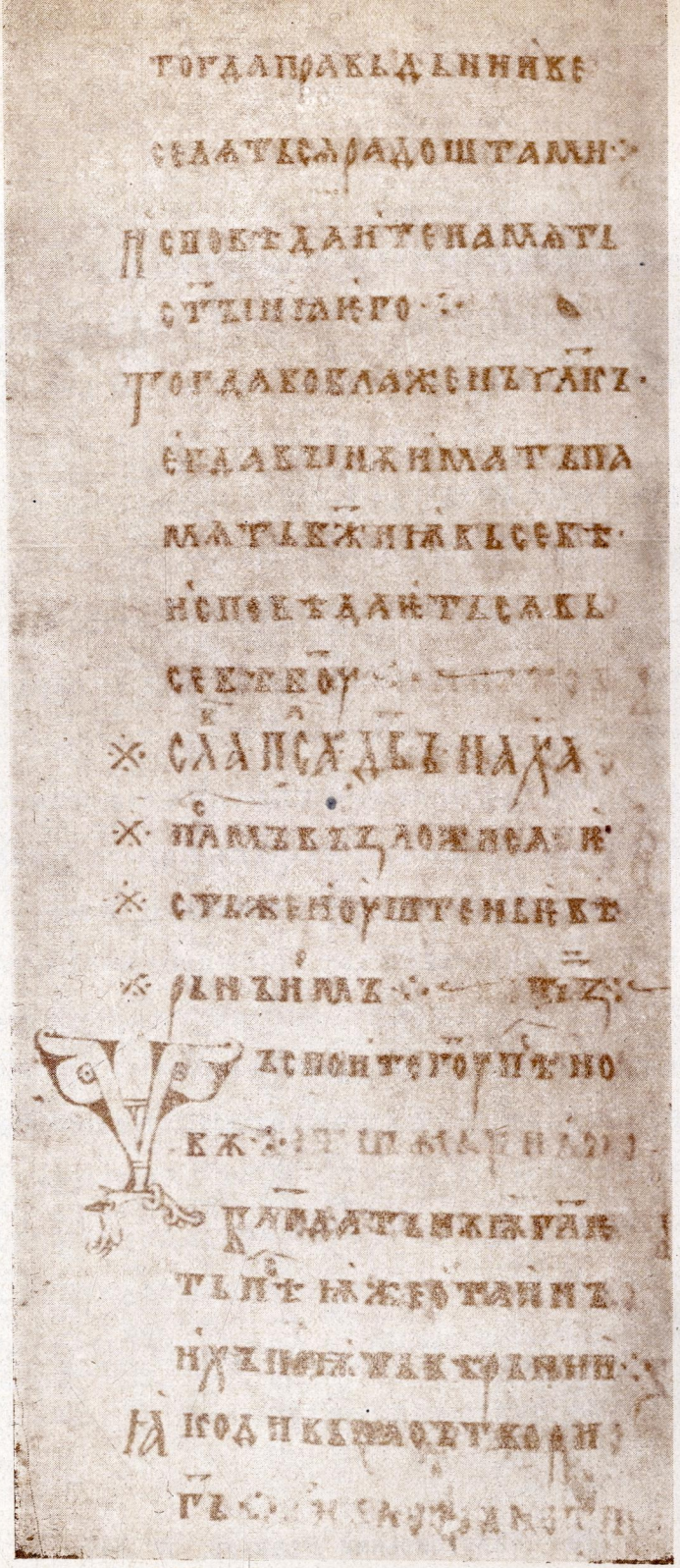
124. Чудівський Псавтир, л. 17.

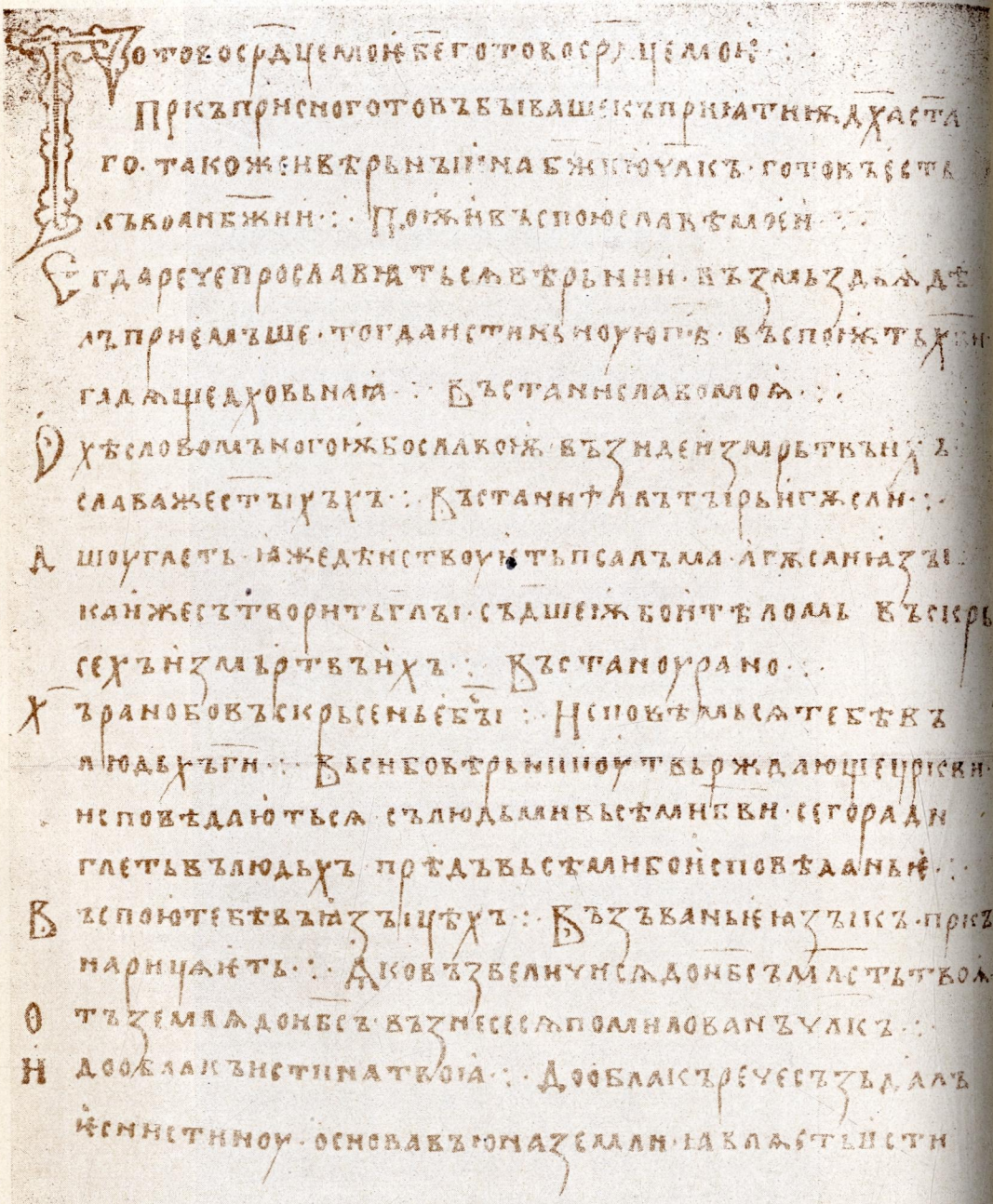
125. Чудівський Псавтир, л. 103.

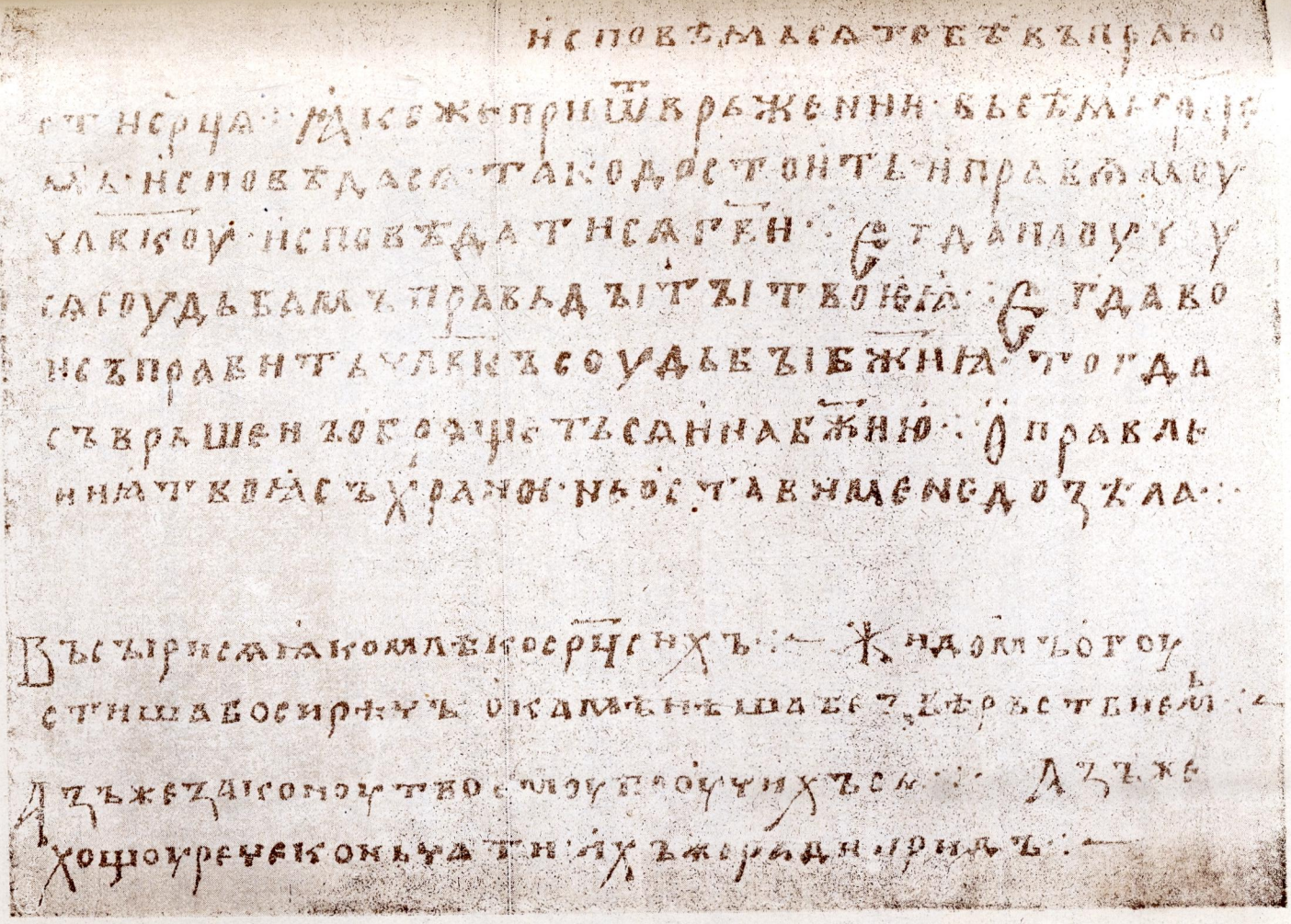
126. Чудівський Псавтир, л. 49.

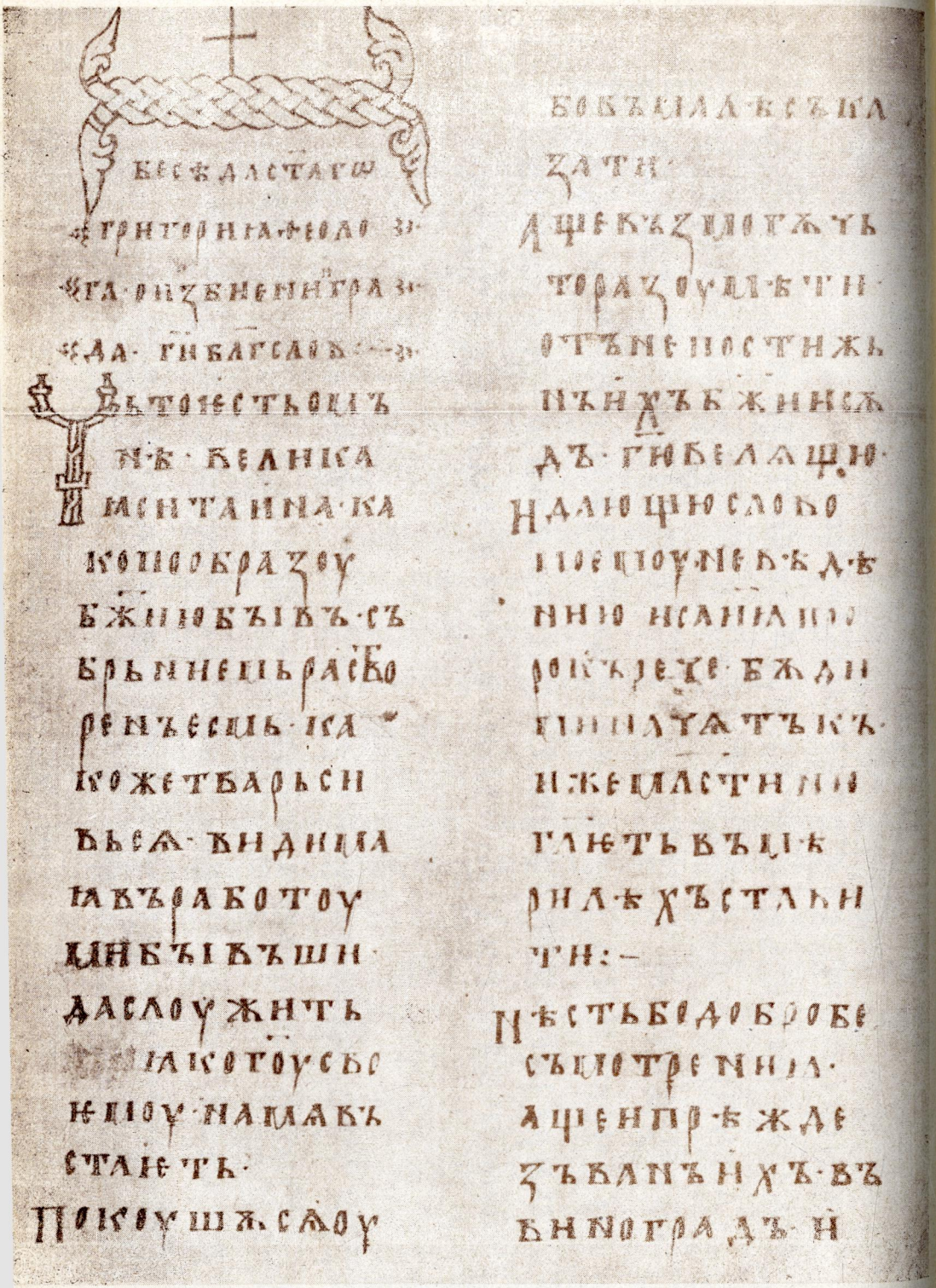
127. Євгенів Псавтир, л. 6.

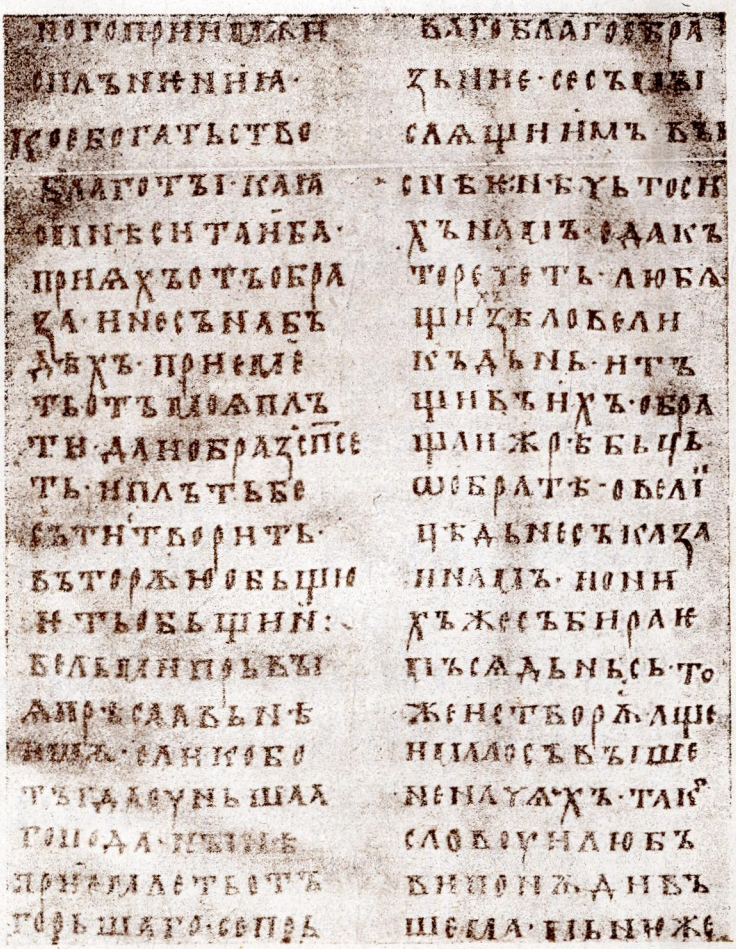
128. Толстовський Псавтир, л. 247.

129. Толстовський Псавтир.

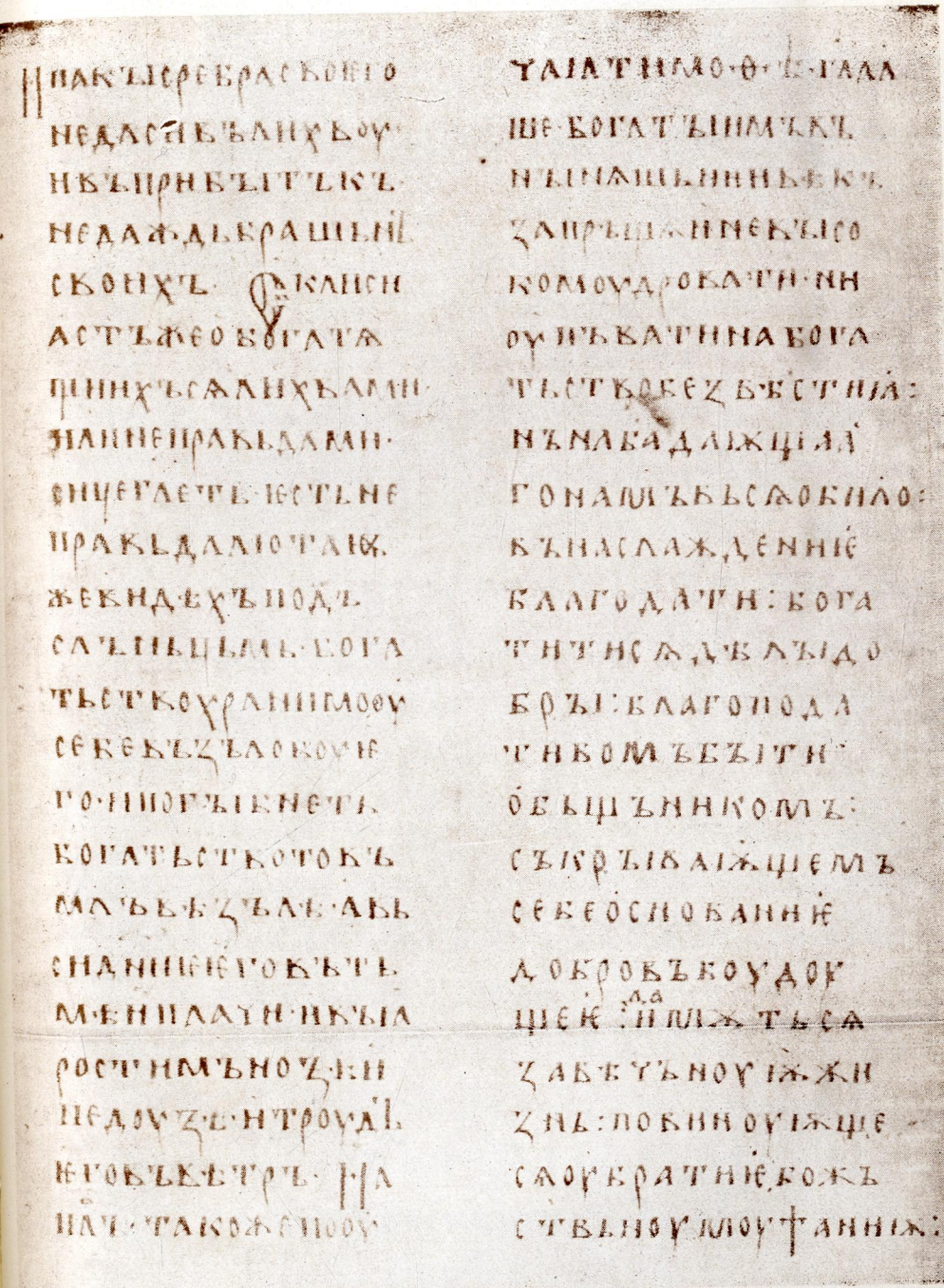
130. Казання Григорія Богослова, л. 304.

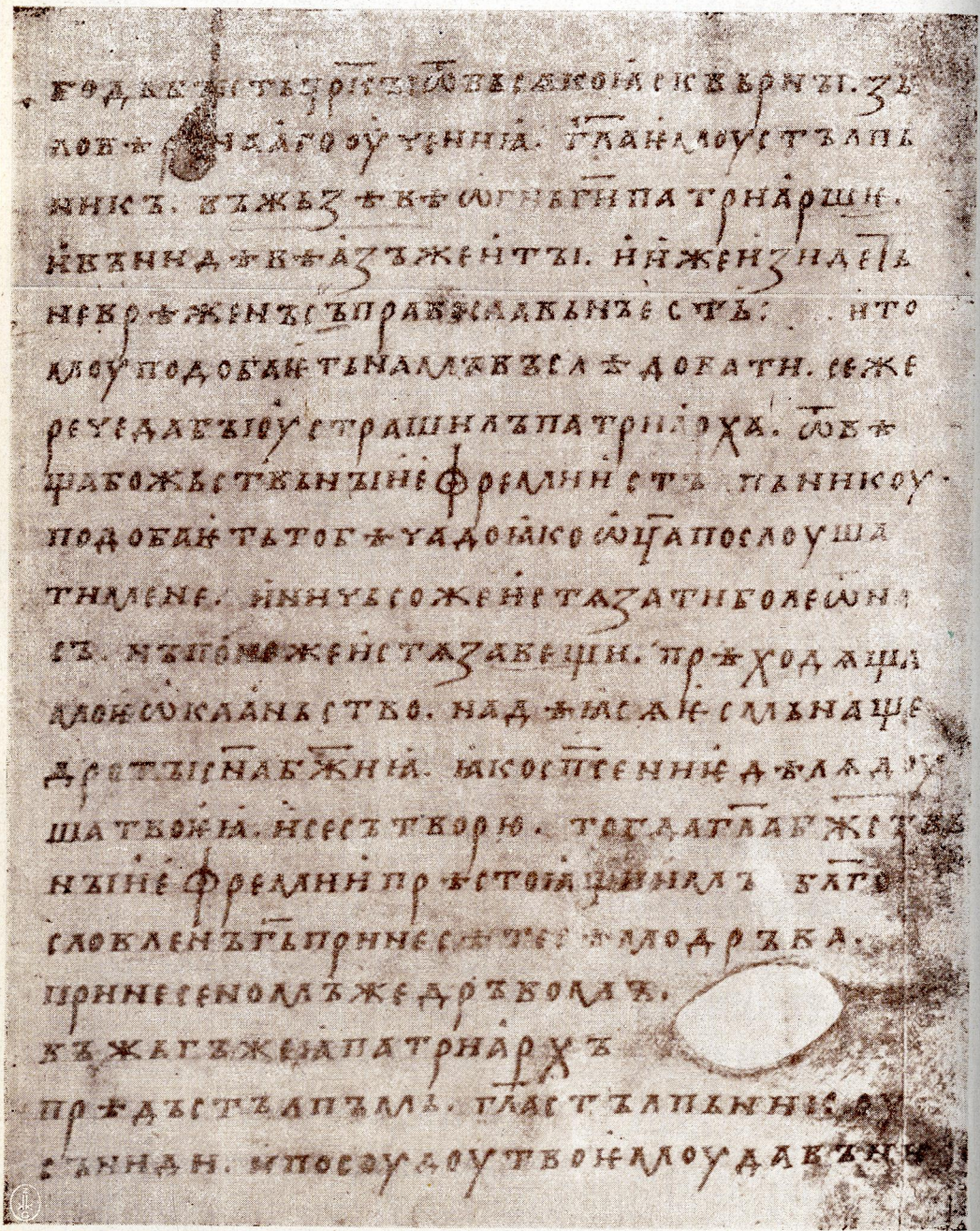
131. Казання Григорія Богослова

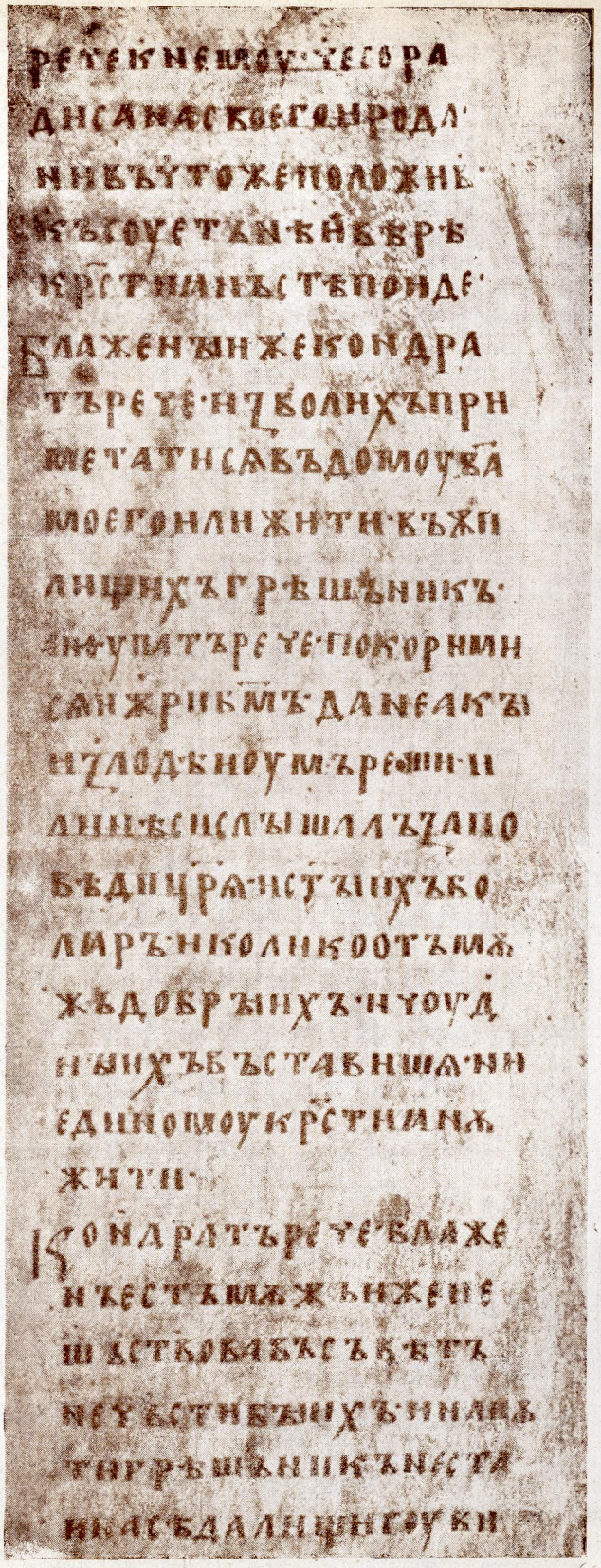
отъстнроди
чтаѣ
жеустнроди
бѣшаѧцѣı .нкъ
здалинемьвъ
здатндалъжь
нѣсмъ .отъѣ
стьствьнаго
послѣдовамь
ѧ .нотъбжьѧ
гоуѕаконень
ѧ .прьвоеоубо
ѕанетлвьствь
нънисьсѣтъ
тѣлноуѕьрѣ
хомъ .потомь
женраѕоуѧлнъ
н .спрѣтъежѣ
бъганашегоу
хѧ .крщенѣмь
раѕоуѧлѣнıѣ .
нѕлествьствь
мѧѣнхълю
бъѣнтроудъ .ѣ
гожепрѣтрьпѣ
блѧовъскръмлѣ
нıйıхъ .нпеуѧ
льѧ .жеıмлѧтъ
дньпıощьıхъ
ради .ѣдатутоѣ
кольдльоутъ
кнстьсанхъ .н
дѣлаѧщентроу
ждаѧщесѧ .ѡо
дѣждникръмѣх
нсъпıскатıмъ
оуздрьтвьн .ка
ноубодостоıпаа
въздаанıѧза
снкıѧ .въздатн
ложемъıмъ .
тѣмжеоубосѣ
гдапотъщıлъ
сѧ .ıженатьствь
ıпаслоуженıѣ .
ıпоконıлъсъ

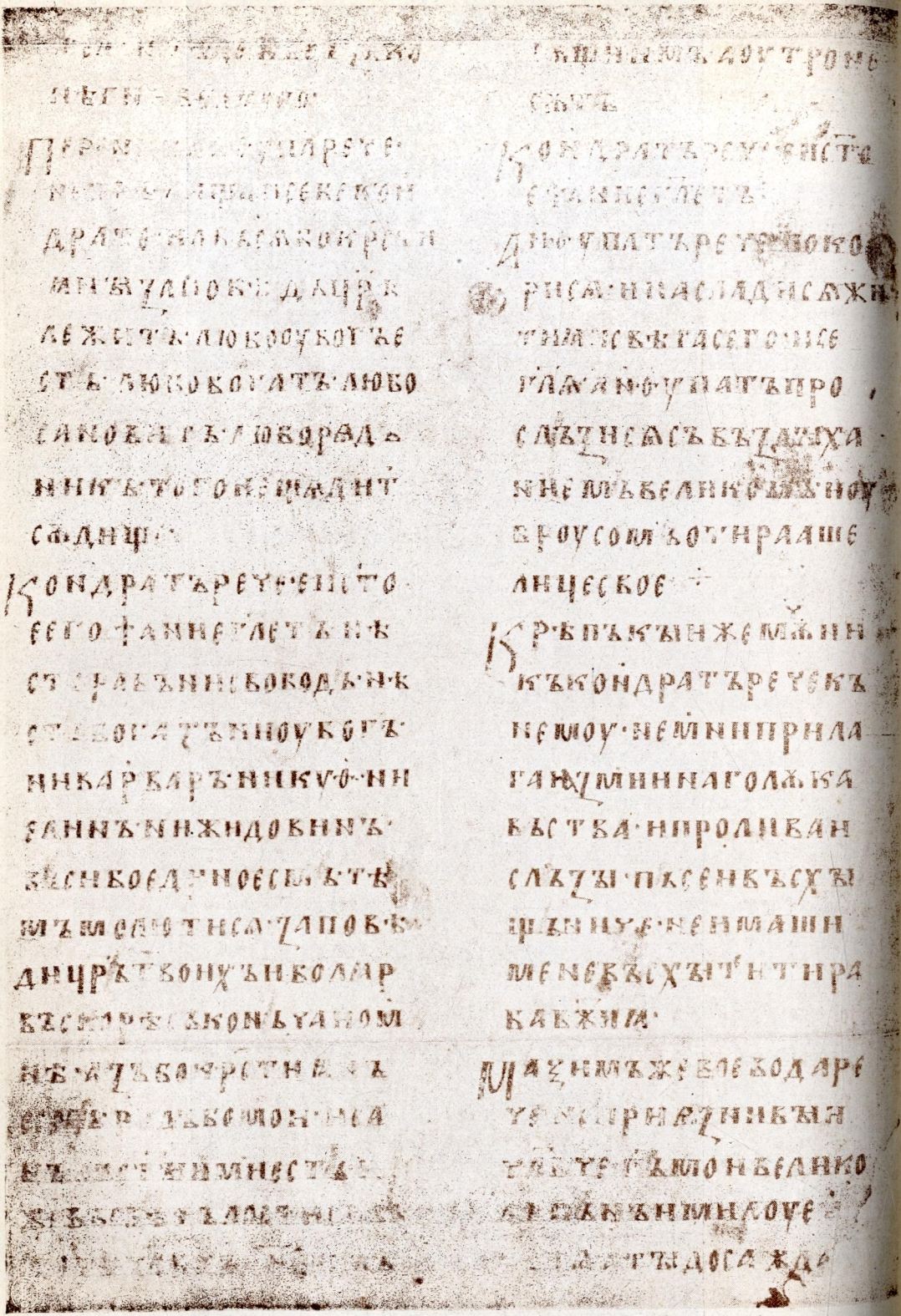
133. Пандект Антіоха, л. 306.

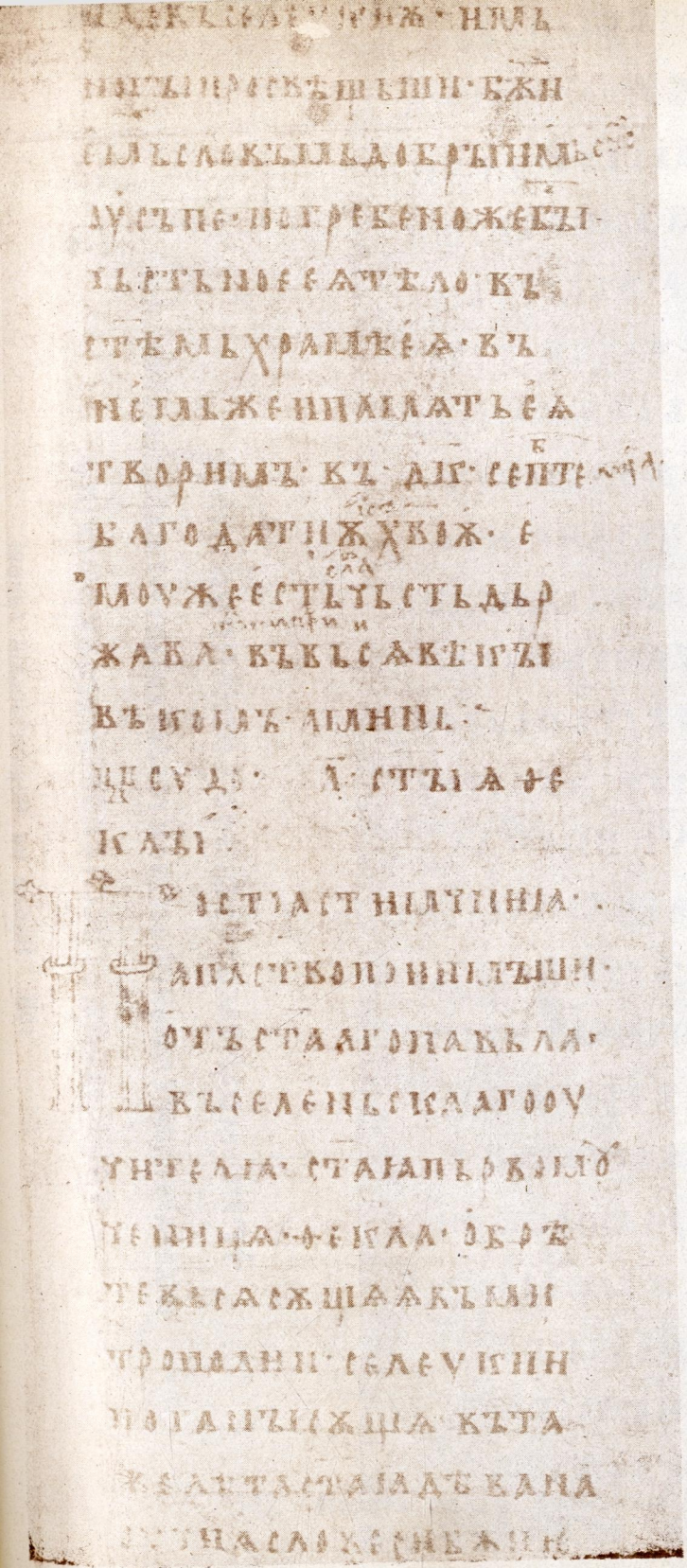
134. Синайський Патерик, л. 226.

135. Життя св. Кондрата, л. 16.

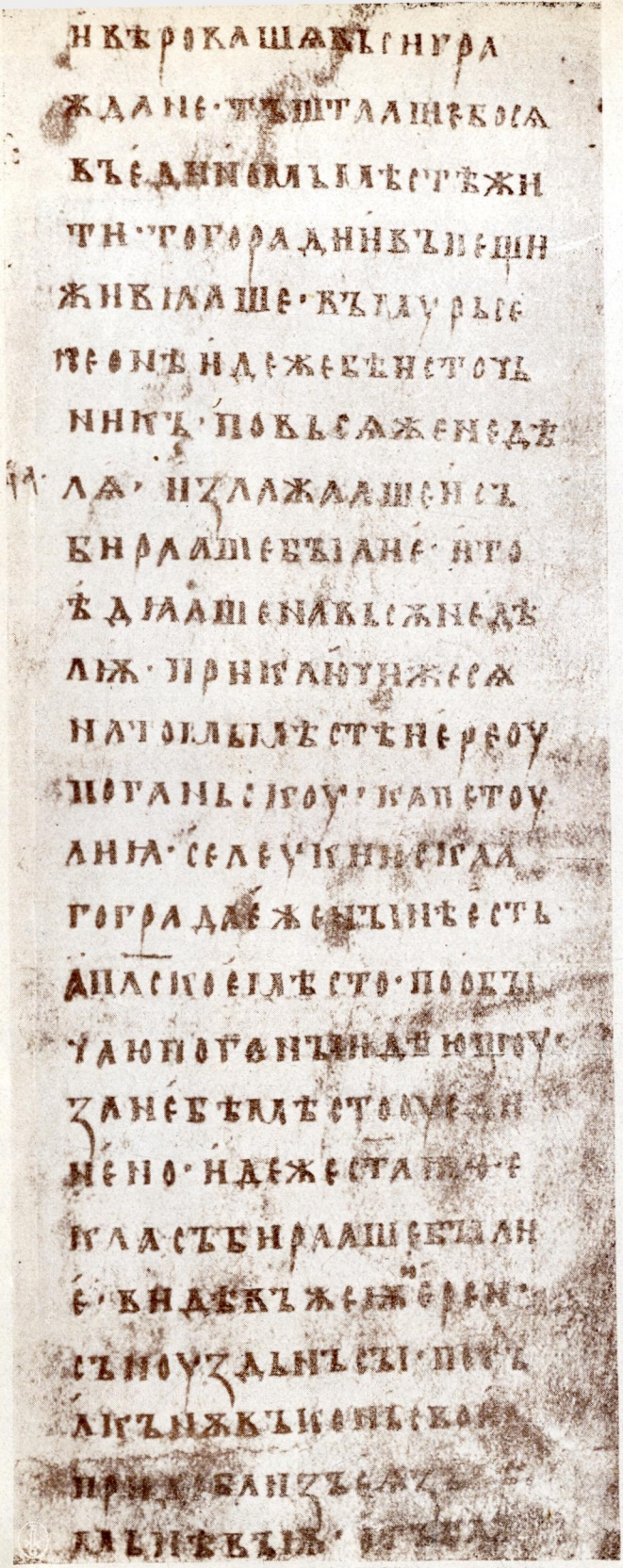
136. Життя св. Кондрата, л. 1в.г.

137. Життя св. Теклі, л. 1в.

138. Напис на Тмутороканським Каміні 1068 р.

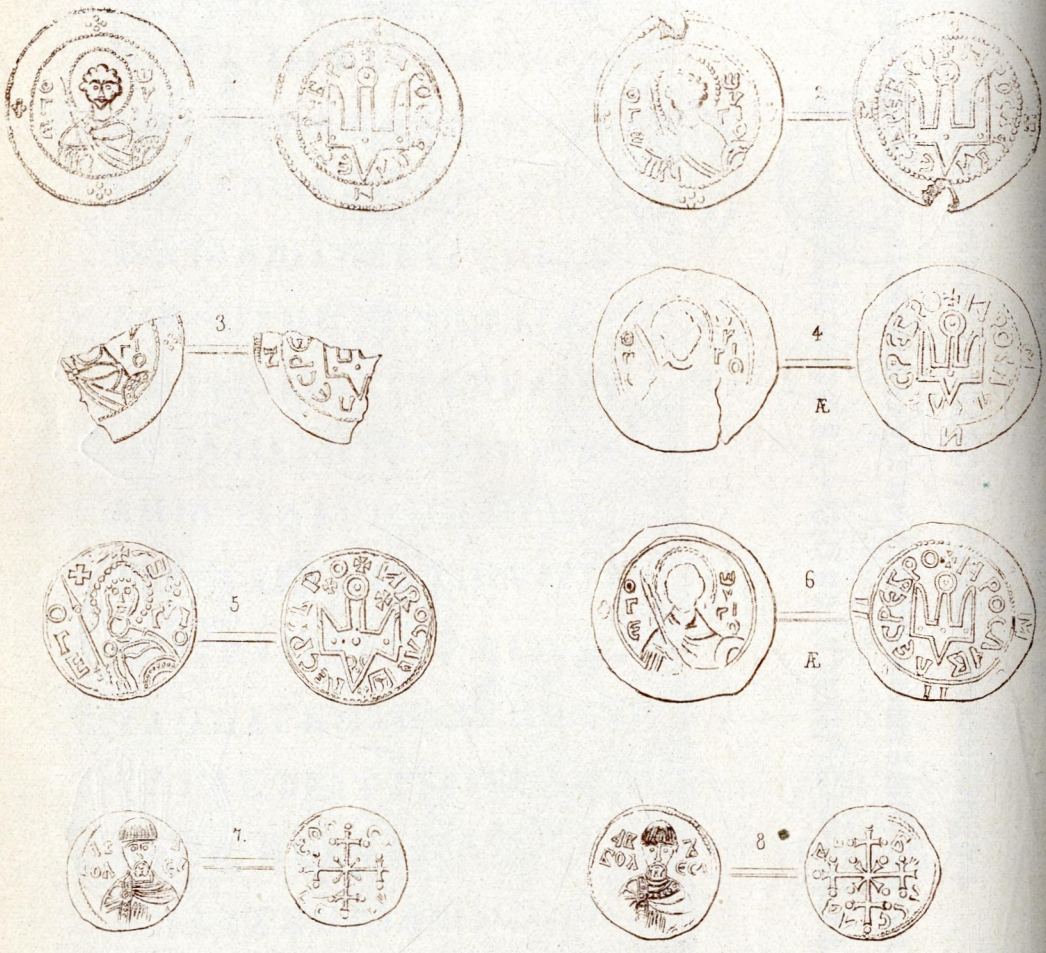

139. Життя св. Теклі, л. 1г.

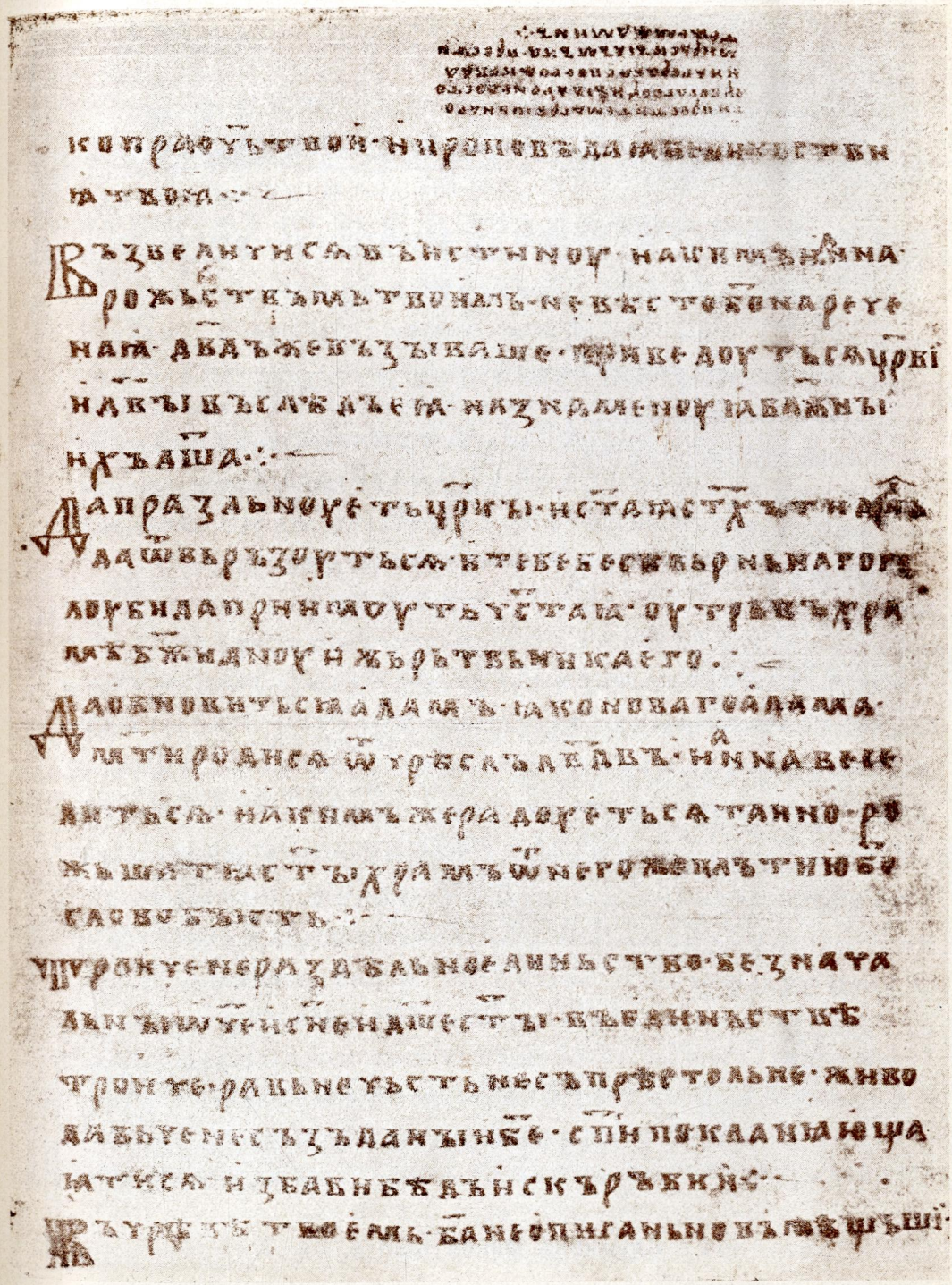
140. Напис на Чернігівській гривні.

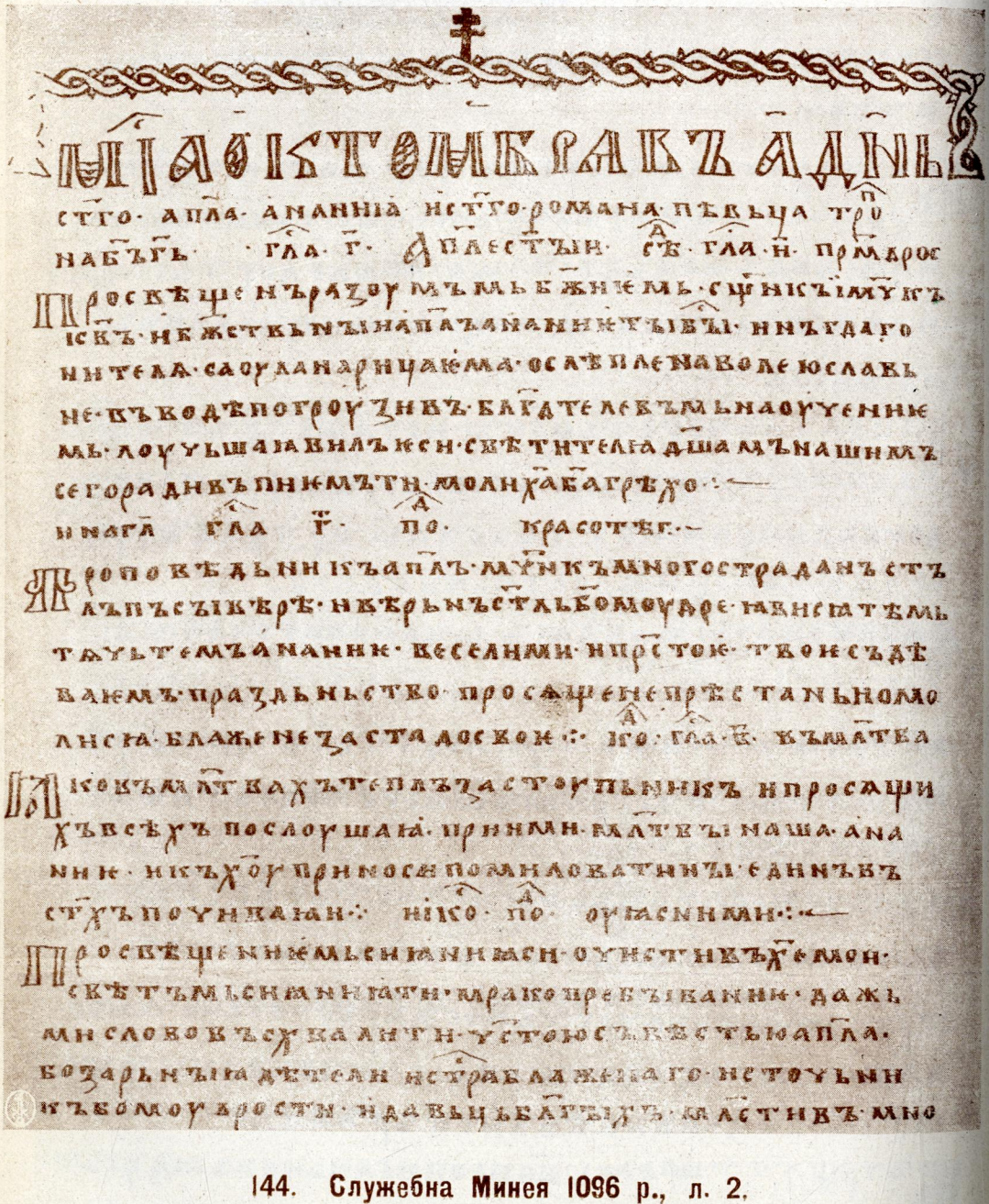
141. Монети св. кн. Володимира Великого.

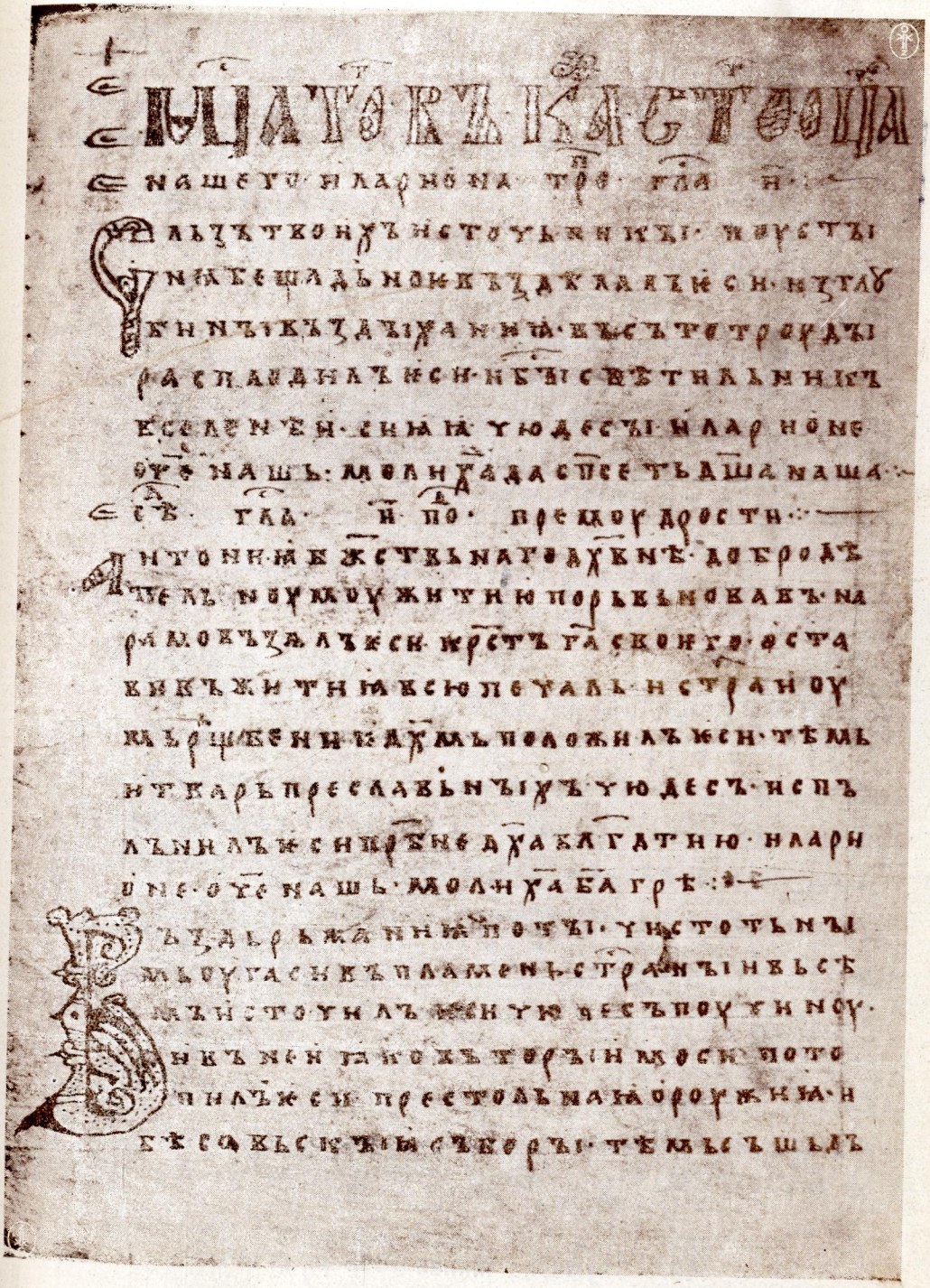
142. Монети кн. Ярослава й Болеслава.

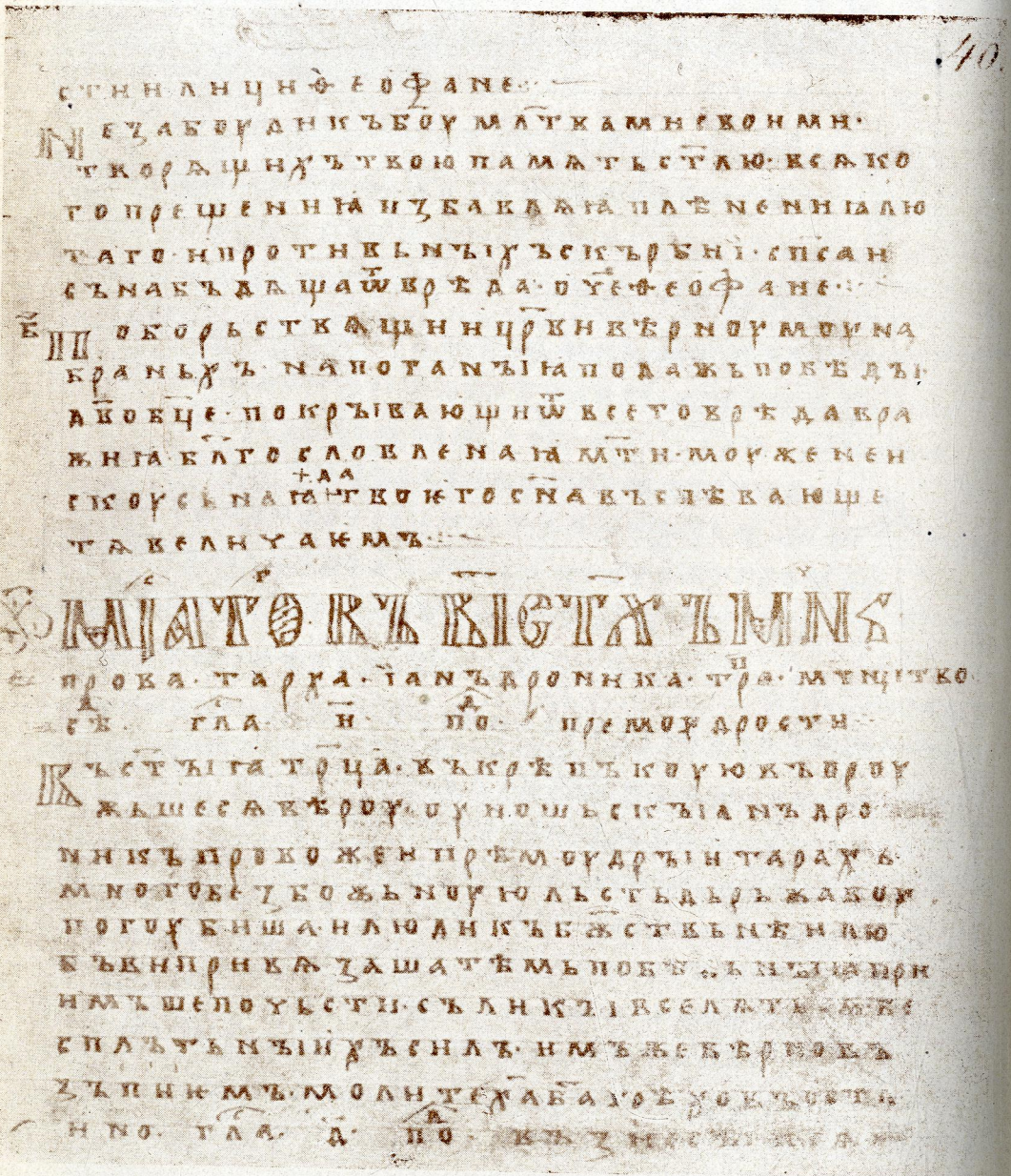
143. Служебна Минея 1095 р., л. 56б.

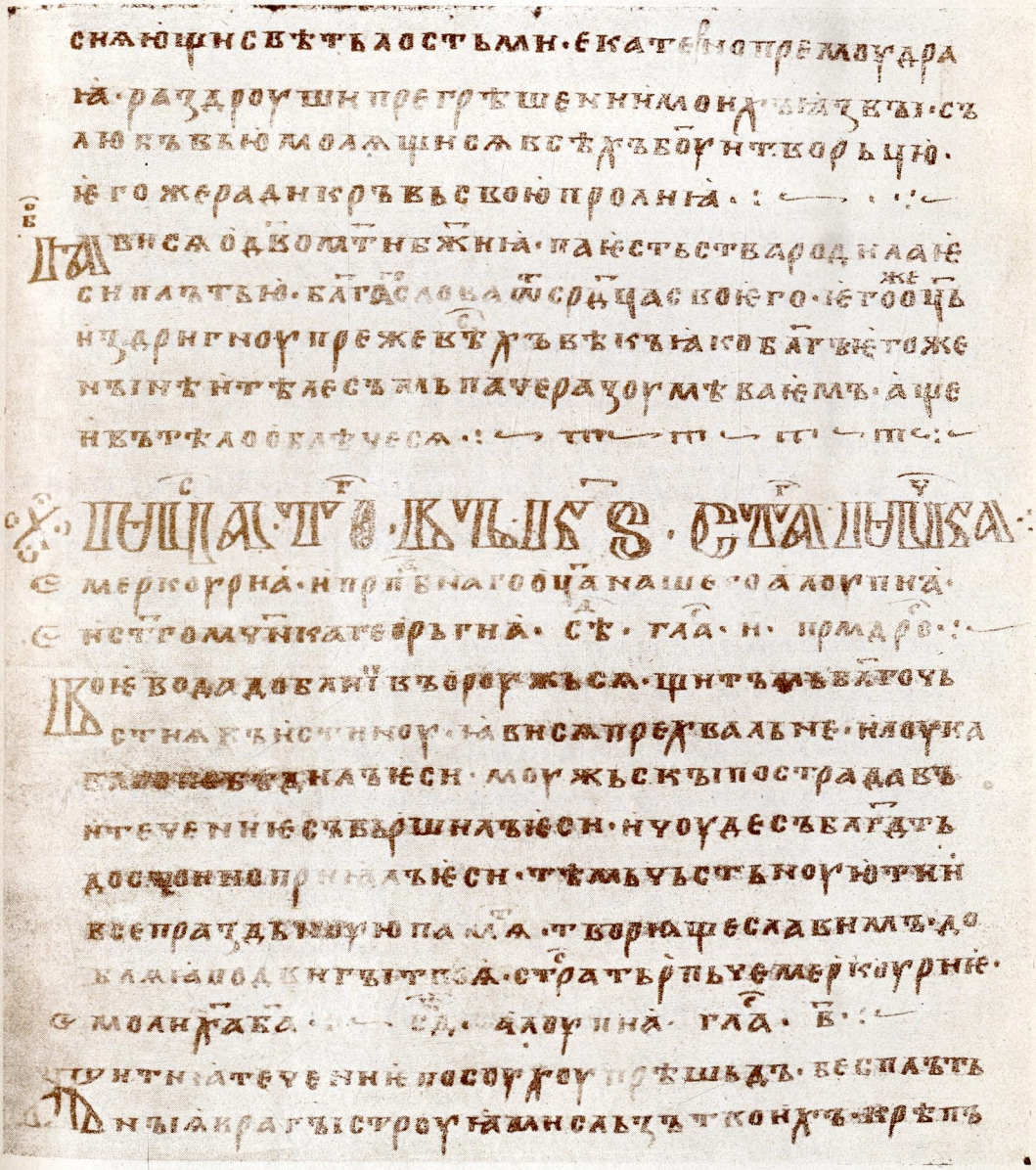
144. Служебна Минея 1096 р., л. 2.

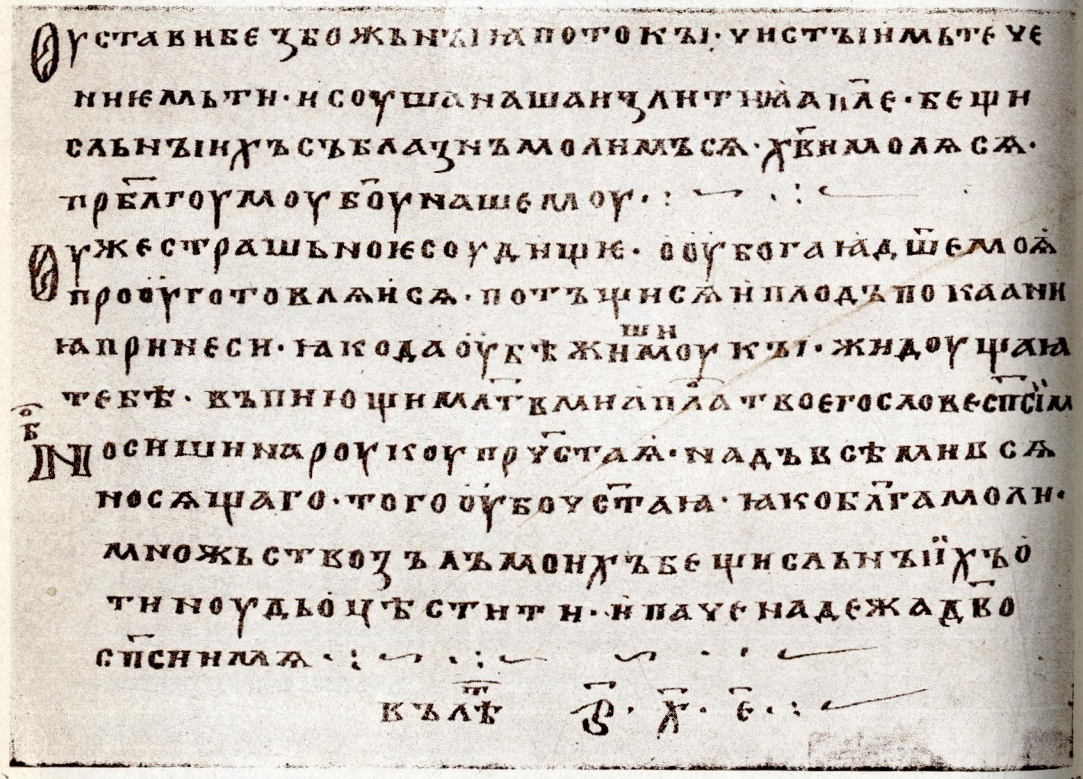
145. Служебна Минея 1096 р., л. 7б.

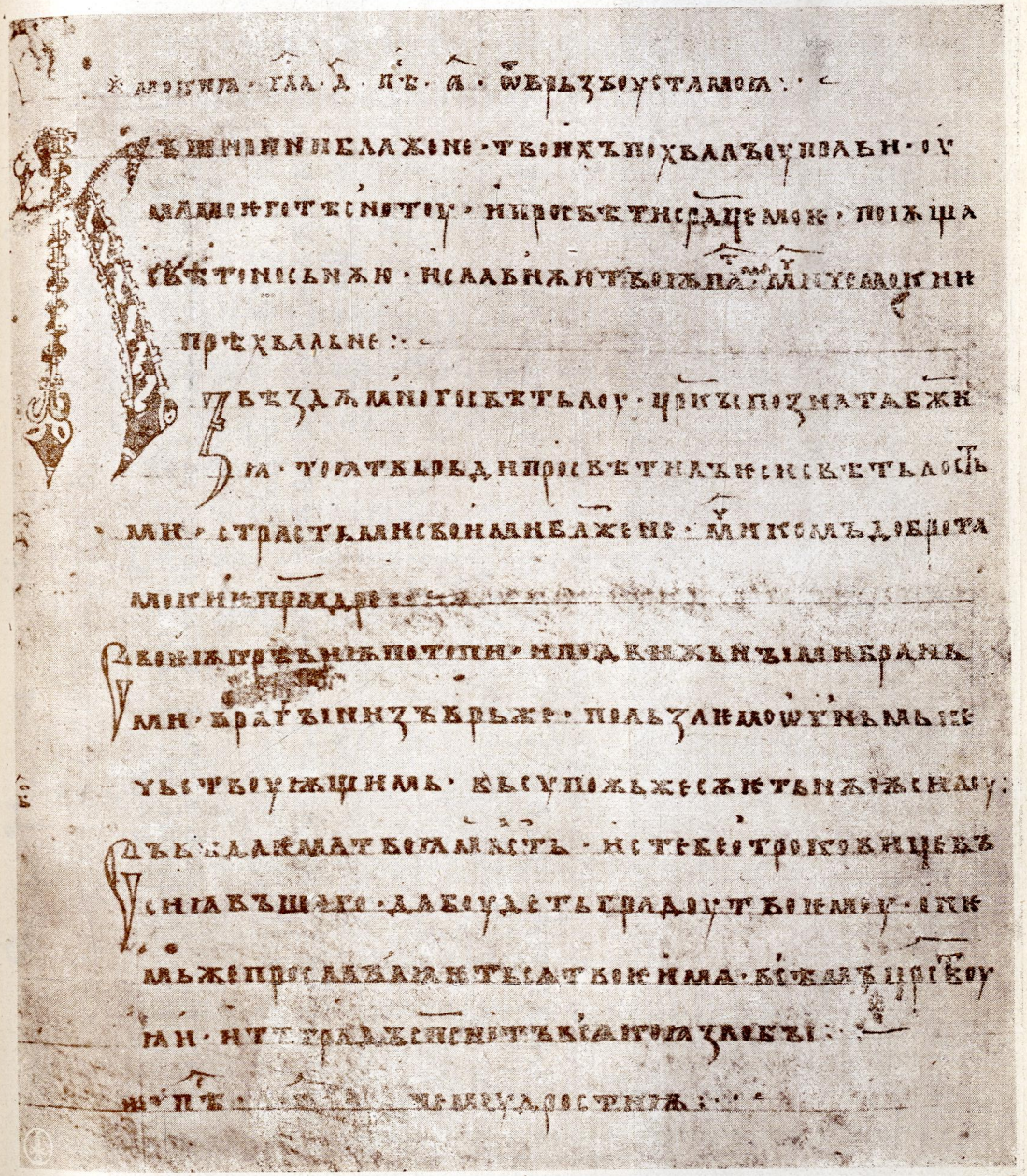
146. Служебна Минея 1096 р., л. 40.

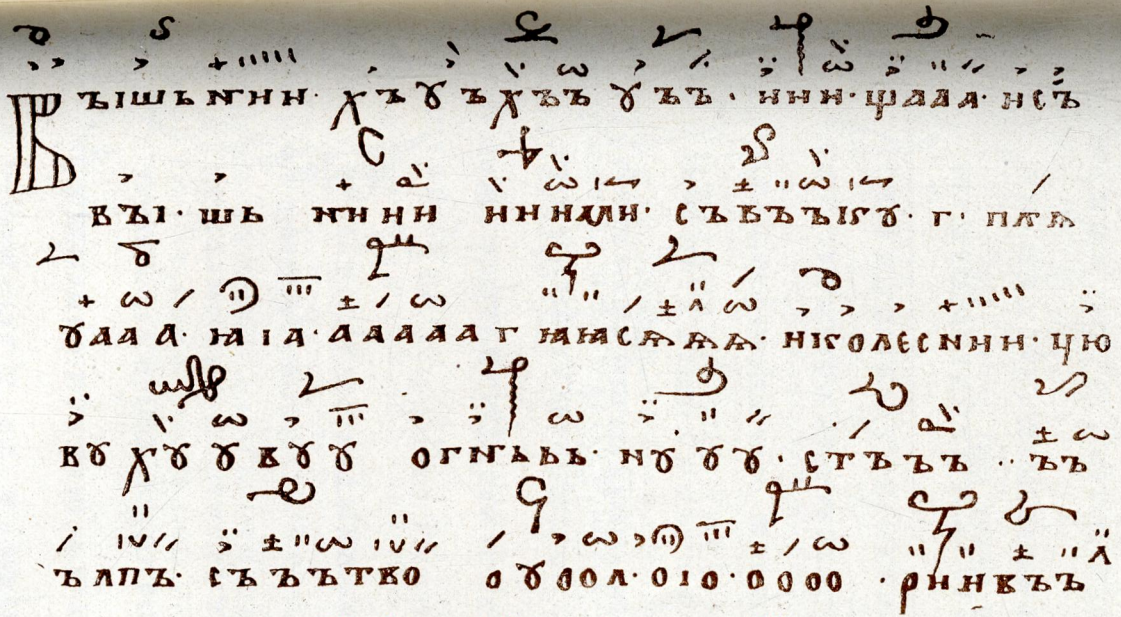
147. Служебна Минея 1097 р., л. 1466.

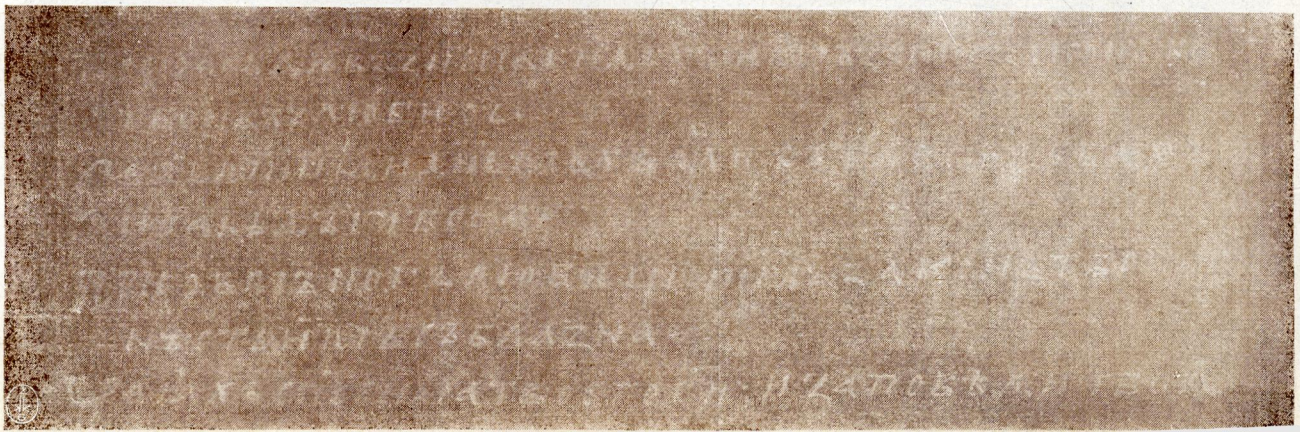
148. Служебна Минея 1097 р., л. 171б.

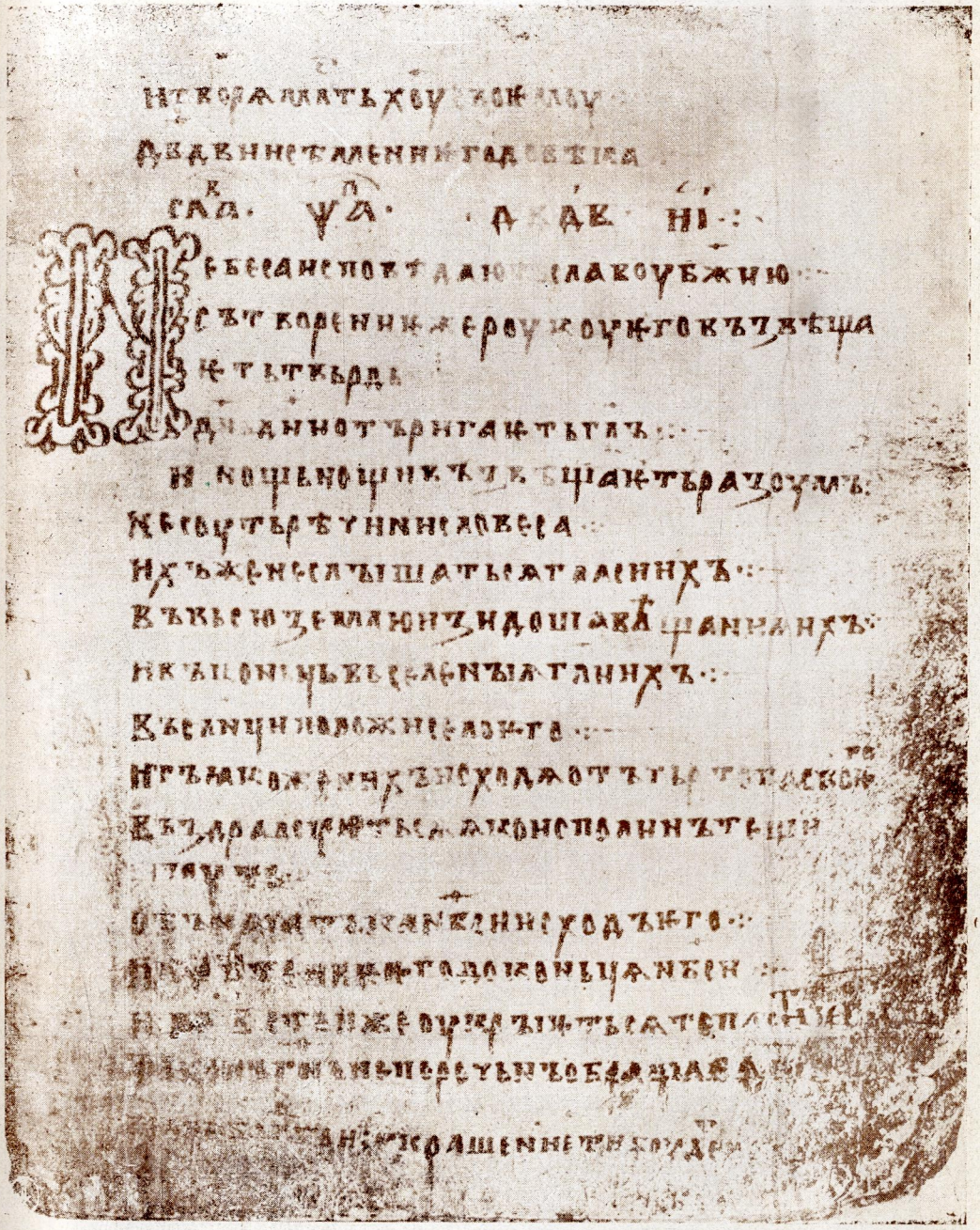

149. Путятина Минея.

150. Церковний Устав з Кондакарем, л. 24б.

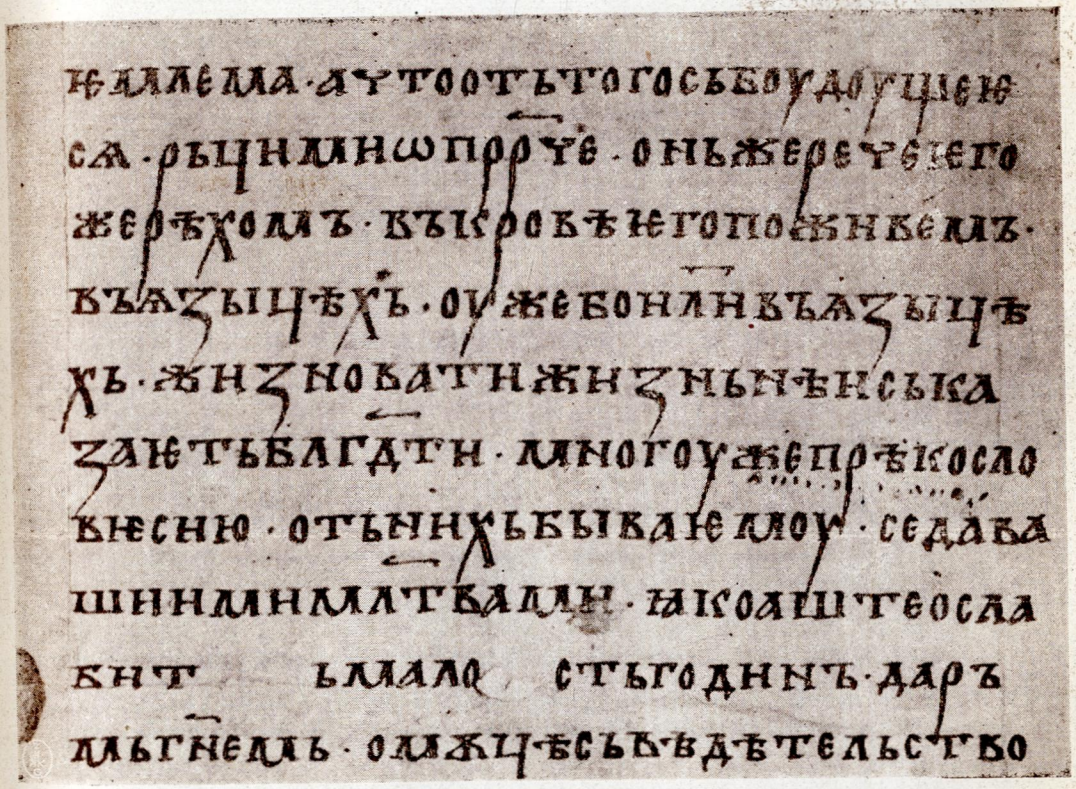

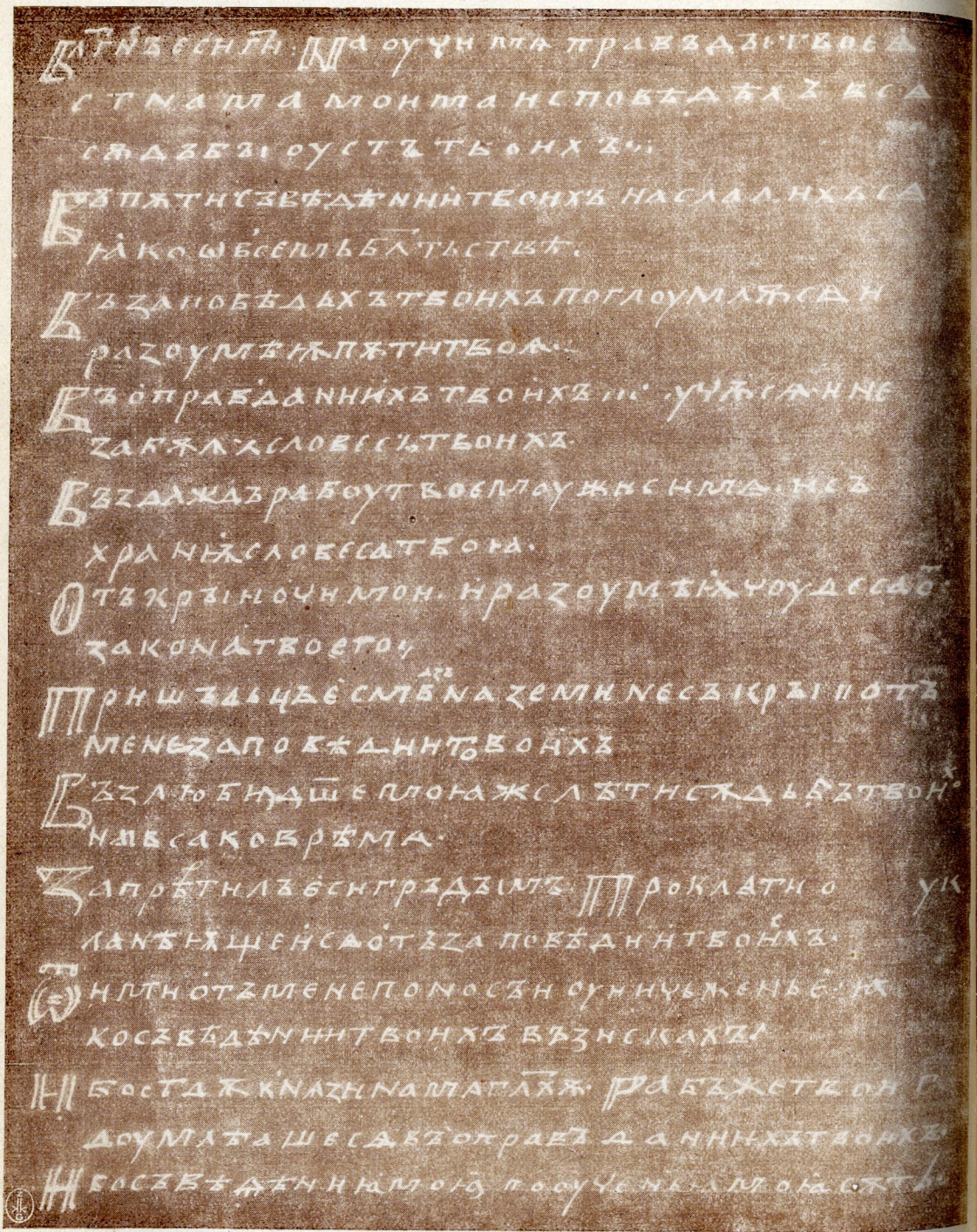
152. Псавтирні Листки А. Бичкова.

153. Науки Кирила Єрусалимського, л. 1.

154. Науки Кирила Єрусалимського, л. 86.

155. Слуцький Псавтир.

Знимок (як і № 151) з рукописного знимка, що зберігається в архиві І. Срезневського.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

Додатки.

1. ХРЕСТОМАТІЇ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Методологічно-бібліографічний огляд.

З того часу, як слов'янська філологія стає правдивою наукою, відтоді й навчання старо-слов'янської мови починає провадитись зовсім науковим методом. Потроху вироблюється переконання, що вчитися старо-слов'янської мови треба не тільки з відповідних граматик, але й з студіювання самих пам'яток чи їх добрих видань. Центр ваги вивчення старо-слов'янської мови потроху переходив на самі пам'ятки, а це в кінці скоро допровадило до потреби мати добрі збірки уривків з старо-слов'янських пам'яток, які стали невідмінною частиною грунтовного навчання чи вивчення.

Перші хрестоматії старо-слов'янської мови не відповідали усім тим вимогам, які на них покладаємо, а це тому, що в той час такі хрестоматії звичайно ставили собі головно літературні цілі; крім того тоді ще не усталилися й наукові методи видання давних пам'яток. І тільки з того часу, коли хрестоматії поставили собі за ціль тільки вивчення лінгвістичне і коли появилися видання пам'яток, які вже можна звати науковими (хоч і не в сучаснім розумінні), тіль-

ки з того часу появилися й наукові Хрестоматії старо-слов'янської мови.

За останнє півстоліття виробилися вже більшменш сталі методи видання Хрестоматій старо-слов'янської мови. Головні наукові вимоги в цій справі в теперішній час такі (як і вимоги наукового видання пам'яток взагалі).

1. Уривок, який подаємо, мусить точно, буква в букву й крапка в крапку, відповідати своїому оригіналові. Це найперша вимога, а для досягнення її мусимо проробити все, що вказане далі.

2. В давніх пам'ятках постійно знаходимо т. зв. scriptura continua, неперервне письмо, яке принято при передруках розділяти, як в сучаснім письмі. Не забуваймо тільки, що в цім випадкові не все в нас науково добре, бо, напр., ми відділюємо прийменника від іменника, тоді як в старім письменстві (пізніщім) та й в нашій живій вимові такого розділу нема. Не забуваймо ще, що в старо-слов'янськім письмі не рідко бувають випадки, коли замість двох однакових буков поруч писали одну; подібні місця треба відповідно зазначити.

3. Титл не роскривати, бо йначе втрачається характерна риса давнього правопису; коли ж з якихсь причин титла роскриваємо, то всі добавлені букви треба брати в дужки, чи зазначити іншим якимсь способом.

4. Довгий час при виданнях пам'яток чи уривків з них нехтувано надрядковими значками. Робити так безумовно не науково, бо ж при цьому ми самовільно змінюємо характер давнього правопису. Правда, надрядкових значків в старо-слов'янських текстах X-XI віків не багато, а деякі з них, напр. придихи, не ставилися послідовно, а це й викликало певну байдужість до них. Але останні досліди цих діакритичних знаків показали, що в деяких випадках вони безумовно мають і фонетичне значіння, зазначаючи, напр., йотацію голосних, зм'ягчення приголосних, пропуск глухих і т. п., чому тепер принято в міру можливости зазначати й їх. Кажу в міру можливости, бо жадна друкарня не в силі передати точної форми всіх

надрядкових значків. Тільки в тім випадку, коли єсть відповідний знимок, можна не передавати в друку всіх надрядкових значків.

5. Інтерпункція давня хоч і була примітивна, але все таки своєрідна, а тому ліпше її заховувати й не переходити на сучасну.

6. Жадна друкарня при сучасних техничних засобах не в силі передати давньої форми буков, бо ця форма, особливо в глаголиці, в кожній пам'ятці ріжна. Кожна старо-слов'янська (взагалі — рукописна) пам'ятка має так багато цікавих графічних особливостей в формах буков, надрядкових знаків та інтерпункції, що їх жадний друк не передасть, а між тим часто ці особливості міцно зв'язані або з старо-слов'янським правописом, або навіть і з фонетикою. Ось через це в останній час лінгвістичне вивчення пам'яток зв'язується з палеографічним, а все це веде нас до того, що мусимо мати для вивчення не тільки самі уривки старо-слов'янських текстів, але обов'язково й фотографічні знимки з них. Лише знимок, і то добрий перший знимок з самого оригіналу може заступити нам сам оригінал і показати правдивий стан старо-слов'янського писання та правопису. Ось усе це каже нам про те, що при теперішньому стані науки важніще давати збір відповідних знимків, ніж збір самих уривків, часом переданих дуже далеко від оригіналу (але пор. сказане вище на ст. 17).

7. Коли даємо якийсь уривок з пам'ятки, мусимо перевірити його чи то з оригіналу (це найліпше), чи то бодай з доброго знимка (але з оригіналу). Покладатися навіть на найліпші видання не можна, бо, як показали рецензії на добрі наукові видання, навіть в них знаходяться невільні помилки, часом досить численні (пор., напр., рецензію Н. Каринського на працю В. Щепкина про Савину Книгу або рецензії на Хрестоматію Вондрака 1925 року).

8. Друкуючи пам'ятку, варто додержуватися рядків її; коли з якихсь причин того не робиться, обов'язково зазначити рискою / кінець рядка; це важно з погляду палеографічного й лінгвістичного, бо в кінці

рядка писарі дуже часто відступають від загально прийнятих правил.

Оце ті вимоги, які сьогодні ставимо науковій Хрестоматії старо-слов'янської мови, як ставимо їх і виданням самих пам'яток. Крім цього, зроблю ще такі зауваження.

1. Принято глаголицький текст передавати кирилицею, бо вона більше знана; для наукових цілей не була б тут зайвою і транскрипція латинкою, тільки вона не зовсім відповідна для цієї цілі[1]. Правила транскрипції глаголицьких текстів на кирилицю закріпив і росповсюдив Ягіч в своїм виданні Зографської Євангелії в 1879 р. Ягіч запровадив глаголицьке ⰰ скрізь передавати через ѣ, напр. ѣко, що трудно вважати за добре. Замість її Ягіч запровадив нову літеру *і*, що теж не було вдачним (див. про це вище ст. 214-216). Форми друкарської глаголиці запровадив Шафарик, взявши за зразок письмо Ассеманієвої Євангелії (див. далі на ст. 398 зразок цього шрифту).

2. В деяких Хрестоматіях, особливо до Євангельських текстів, часом приводяться варіянти з інших подібних текстів; звичайно ці варіянти більше потрібні не для лінгвістичного вивчення, а для вивчення самого тексту.

3. Як при виданні цілих текстів, так і при виданні уривків з них принято подавати й грецький чи латинський оригінали, коли це пам'ятка перекладна; звичайно, це має значіння головно для вивчення самого тексту, і тільки побічно—для лінгвістичних цілей.

4. При Хрестоматіях часто подається старо-слов'янський словник; безумовно потрібна річ, але ліпше додавати словника не тільки для поданих уривків, але як самостійне ціле, як то зробив, скажемо, Вондрак.

5. Лише за останній час в Хрестоматіях стали давати трохи більше відомостей про самі пам'ятки, бо часто тут обмежуються двома-п'ятьма рядками. Але коли хочемо заохотити читача чи студента до самої пам'ятки, треба його познайомити з нею більш-менш докладно; без цього пропадає для них та величезна

---

[1] Пор. ще думку Лося в „Slavia" 1922 р. т. I ст. 410.

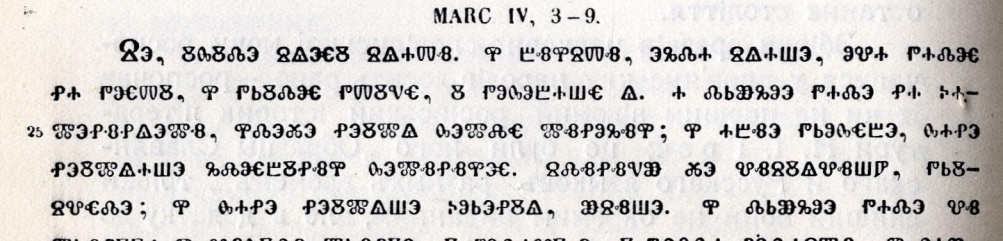
праця й методологічний досвід словістів, які зроблено за останні сто років на надзвичайно цікавому полі вивчення старо-слов'янських пам'яток.

Коротенько спинюся тепер на тих збірках уривків старо-слов'янської мови, які ми мали й маємо за останнє століття.

Збірки зразків церковно-слов'янської мови роспочалися у слов'янських народів досить рано,—роспочав їх чи не першим відомий російський історик літератури Н. І. Греч; це були його „Образцы Славянскаго и Русскаго языковъ разныхъ временъ", тільки вийшли вони не окремим виданням, але в додатку до його „Опытъ краткой исторіи Русской литературы" ст. 349-383, 1822 р. Першим, хто випустив ц.-сл. хрестоматію окремим виданням, був Ів. С. Пенинський; його „Славянская христоматія или избранныя мѣста изъ произведеній древняго отечественнаго нарѣчія", Спб. 1828 р., з примітками та словником, користалася великим успіхом і широко вживалася по середніх школах, чому мала багато видань; так, в 1840 р. вийшло 5-те дуже перероблене видання, VII+427 ст.; а в 1859 р. було вже 7-е видання її під зміненою назвою: Славянская хрестоматія или памятники отечественной письменности отъ XI-го до XVII-го вѣка, XI+223 ст. Користалася успіхом також подібна праця А. Д. Галахова: Историческая хрестоматія Церковно-Славянскаго и Русскаго языка, т. I, М. 1848 р. LXI+591 ст., мала 4 виданні. Усі ці хрестоматії ще не ставили собі головним завданням вивчення мови,—вони подавали зразки для історії літератури.

Такого самого характеру були й ті хрестоматії, що стали появлятися у інших слов'янських народів. Так, Pavel Josef Šafařík в 1853 р. випустив в Празі дуже цінну книжку: Památky hlaholského písemnictví, LX+100 ст. Хрестоматія починається надзвичайно цінним вступом—науковим трактатом про походження глаголиці та про глаголицьку літературу, а на ст. 43-54 дано уривки з таких глаголицьких пам'яток X-XI віків: Ассем. Єв. ст. 43-47, Мар. Єв. 47-50, з тої ж Єванг. листки А. Михановича 50-52 і

Уривки Клоца 52-54. Глаголицький шрифт, якого тут ужито, став надалі зразком для друкарського глаголицького шрифту взагалі; його форми взято головно з Ассеманієвої Євангелії. Ось знимок з цього шрифту, з ст. 47:

Ѹѣ, ѕѣѕѣѣ ѧѧѣ҃ѥѕ ѧѧ+ѡѡ҃. ҂ ⷮѕ҃ҁѧѡѡ҃, ѣѧѣ+ ѧѧ+ѠѠѣ, ѣѡ+ ҁ+ѣѣ҃ѥ ҁ+ ҁѣ҃ѥѡѡ҃, ҂ ҁѣѕѣѣ҃ ҁѡѡѕѵ҃, ѕ ҁѣѣ҃ⷮ+Ѡѥ ѧ. + ѣѣѣѣѣ҃ ҁ+ѣѣ ҁ+. ҃+– Ѡѣҁѕҁѧѧѣѣ҃ѡ҃, ҁѣѣѣѣ҃ ҁѣѕѠѧ ѣѣѠѣѣ҃ѥ Ѡѕҁѣѣѣѕ҃ҁ҂; ҂ +ⷮѕ҃ѕ ҁѣѣѣ҃ⷮѥ, ѣ+ҁѣ ҁѣѕѠѧ+Ѡѣ ѧѣѣ҃ѥⷮѕҁѕ҃ҁ҂ ѣѣѠѕҁѕ҃ҁ҂ѣ҃ҁ҂. ѧѣѕҁѕ҃ѵѣ ѣѣ ѵ҂ѕѧѕѧѵ҂ѕШҁ, ҁѣѕ– ѧѵ҂ѥѣѣ; ҂ ѣ+ҁѣ ҁѣѕѠѧШѣ ҃ѣѣѣѕѧ, ѠѧѕѣШѣ. ҂ ѣѣѣѠѣѣ ҁ+ѣѣ ѵ҂ѕ Ѡѣѕҁѕѧ; ҂ ѵ҂ѕѣѣѣ Ѡѣѕҁѕѧ, ѕ ҁѣѣ+ѵ҂ѕ ѣ, ѕ ҁѧѣѣ+ ҁѣѣ+ѧѠѕ. ҂ ѣѣѠ– ѧѣѣ ҁ+ѣѣ ҁ+ ѣѣѠѕ ѣѣⷮѣ, ҂ ҁѣѕҁѧѣѣѕ ѣѡѣ Ѡѣѕѣѣѣѧ€Ѡѕ, ѣѡѣ ·Ѡ·, ѣѡѣ ѧѕѠѣ. ҂ ѧѣ+ѧѣѣ+Ш: ҂ѠѠѧѣ€ѕ ѠШѕ ѧѣѕҁҁШѧѠѕ, ѣ+ ѧѣѕҁҁШѕѠѕ!

По такому саме зразку склав свою глаголицьку хрестоматію й далматинський учений знавець глаголиці о. проф. Ivan Berčić (1824-1870); це була його „Chrestomathia linguae Veteroslovenicae charactere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis, що вийшла в Празі в 1859 р. XXIV+ 162 ст. В I ч. на ст. 3-50 вміщено уривок з Міссала 1741 р. та Бревіярія 1791 р.; на ст. 55-162 подано уривок з 34 рукописів з XI віку зачинаючи, та з 21 стародрукованої книги[1]. Пізніще, в 1864 р. вийшла цього ж автора „Čitanka staroslovenskoga jezika“, Прага, 1864 р. Літературні цілі переслідує й книжка Я. Головацького: Хрестоматія Церковно-Словенская и Древно-Русская въ пользу Учениковъ Высшои Гумназіи въ Цѣс. Кор. Австрійской державѣ. Відень, 1854 р., 358 ст.; на ст. 1-53 дано уривки з ст.-сл. пам'яток XI-го віку[2]. У цей же час вийшла перша хрестоматія, призначена виключно вивченню старослов'янської мови, – це „Chrestomathia palaeo-slovenica“ 1854 р. Фр. Міклошича.

Усі ці хрестоматії перевищила багатством матеріяла та науковістю приміток відома праця Ѳ. Буслаева: Историческая Христоматія церковно-славян-

[1] Див. рец. в „Извѣстія“ 1859 р. т. VIII ст. 59-60.
[2] Рец. в „Извѣстія“ 1854 р. т. III ст. 359-362.

скаго и древно-русскаго языковъ, Москва, 1861 р., ст. 1632+VIII. Правда, для вивчення старо-слов'янської мови ця багата хрестоматія дає ще мало, бо тут маємо уривки тільки з таких пам'яток: 1. Остромирова Євангелія ст. 1-30. 2. Євгеніїв Псавтир 30-34. 3. Збірник Святослава 1073 р. 261-288. 4. Збірник Святослава 1076 р. 289-305. 5. Супрасльський Рукопис 305-316. 6. Життя св. Кондрата 317-320. 7. Слова Григорія Богослова 321-332. При кінці кожної пам'ятки подано докладні лінгвістичні пояснення. Видано уривки дуже старанно, №№ 2.3.4.6 з самих оригіналів, а № 1.5.7 з ліпших тодішніх видань. Глаголицькі пам'ятки Буслаїв оминув зовсім[1].

Із східно-слов'янських учених над вивченням старо-слов'янських пам'яток найбільше попрацював І. Срезневський, який дав три великі збірники цих пам'яток: 1. Древніе глаголическіе памятники, 1866 р. 2. Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р. і 3. Свѣдѣнія и замѣтки, 1867-1881 р. (повні заголовки книжок див. вище на ст. 14 і 16; уміщені тут пам'ятки див. в літературі окремих пам'яток). Це були надзвичайно цінні збірники, в яких малі пам'ятки передруковані повністю, а з великих дано більші уривки; ці видання дуже полегчували справу вивчення пам'яток XI-го віку, бо давали всі необхідні про них відомості, а то й самі пам'ятки в цілім змісті. Сьогодні ці збірники не задовольняють нас, бо Срезневський часом не ставив собі завданням дати найвірніщий текст, в його виданнях не мало ріжних недокладностей, а тому покладатися на ці видання при наукових працях тепер уже не можна.

Кращою шкільною хрестоматією, призначеною для вивчення спеціяльно старо-слов'янської мови, була праця В. Ягіча: Specimina linguae palaeoslovenicae, edidit V. Jagić. Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. Спб. 1882 р. 148 ст.[2]

---

[1] Рец. в „Извѣстія" 1861 р. т. X ст. 55-56.

[2] Рец. А. Соболевського в „ЖМНПр" 1883 р. ч. 228 ст. 333-336; A. Brückner в „Archiv" 1882 р. т. VI ст. 598-599.

Зміст Хрестоматії такий: на ст. 1-2 подано азбуку глаголицьку й кирилівську з зазначенням цифрового значіння буков. Усі пам'ятки поділено на дві групи: I. Глаголическіе памятники 3-33 і II. Кирилловскіе памятники 35-66. Глаголицькі уривки (Євангелія Зографська 5-9, Маріїнська 9-13, Ассеманова 13-17, Уривки Клоца 18-26, Македонський Лист 27-29, Синайський Требник 29-30, Київські Уривки 30-33) подано глаголицею без кирилівської транскрипції; до Євангелій додано варіянти. З кирилівських пам'яток тут уміщено: Євангелія Сави 37-48, Листок Ундольського 48-29, Купріянові Уривки 50-51, Слуцький Псавтир 52-56, Минея Супрасльська 57-63 та Уривок Хиландарський 64-66. По цьому дано „Приложенія" ст. 67-111, а саме: Образцы правописанія русскаго: Євангелія Остромирова 69-73, Турівські Листки 73-76, Євгеніїв Псавтир 76-78, Збірник Святослава 1073 р. 78-83, Успінський Збірник XII в. 83-93; Образцы правописанія сербскаго: Євангелія Симеонова 94-96, Кормча 1262 р. 96-101, Збірник Михановича 102-111. В кінці Словник до поданих текстів ст. 113-147 з поясненням грецьким та латинським. Для свого часу Хрестоматія Ягіча відіграла дуже корисну ролю і її вживано аж до недавнього часу; пам'ятки видрукувано дуже старанно, з найменшим числом помилок; шкода тільки, що Ягіч розмір уривка не пристосував пропорційно до його значіння. В теперішній час ця Хрестоматія не задовольняє всіх наукових вимог, найперше через те, що Ягіч для своєї Хрестоматії взяв матеріял не з самих оригіналів, але переважно з тодішніх друкованих видань. Він не додержувався знаків надрядкових, напр. в Київських Листках зовсім їх не подав; пороскривав титла; дав сучасну інтерпункцію. Вадою Хрестоматії треба рахувати й брак кирилівської транскрипції при глаголицьких уривках та відсутність будь яких знимків. Замітки про окремі пам'ятки подав Ягіч лише де-не-де. Такого важливого пам'ятника старо-слов'янської мови, як Остромирова Євангелія, Ягіч не допускає до канону старо-слов'янських пам'яток і уривки з нього подає лише в додатках, як зразок „русскаго правописанія".

Texte, які подав A. Leskien при своїй праці: Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 1886 р. вид. 2-е, 1898 р. вид. 3-тє, ст. 159-248, мають уривки з пам'яток: Євангелія Зографська 161-192, Маріїнська 193-198, Ассеманієва 199-205, Синайський Псавтир 206-212, Синайський Євхологіон 213-218, Клоців Збірник 219-223, Супрасльська Минея 224-244 і Євангелія Сави 245-248. З глаголицьких пам'яток тільки Єв. Ассеманієву подано глаголицею, все інше кирилицею. В кінці кожного уривка подано лінгвістичні замітки, але дуже скупі. До уривків з Клоцового Збірника та Минеї Супрасльської дано грецький текст. В кінці на ст. 249-334 добрий старослов'янсько-німецький словник. Як бачимо, текстів подано занадто мало і переважно глаголицькі; Остромирову Євангелію до канону не допущено. Про самі пам'ятки відомості зовсім малі (в граматиці, ст. III-IV). Титла скрізь роскрито, діакритичних знаків дуже мало, а в деяких уривках і зовсім нема.

Образцы древняго церковнославянскаго языка по глаголическимъ и кирилловскимъ памятникамъ. Литографировано съ разрѣшенія Совѣта Варшавскаго Университета подъ редакціей проф. Е. Карскаго. Варшава. 189⅞. Подано тут пам'ятки глаголицькі ст. 3-39 та кирилівські 29-80; ці останні поділено так: „Памятники кирилловскіе" — тут старші пам'ятки, а потім дано „ізводы", а саме: Кирилловскіе памятники русскаго извода, болгарскаго і сербскаго. Усі пам'ятки подано з друкованих видань без всяких пояснень до них. Глаголицькі пам'ятники дано лише в кирилівській транскрипції. Спроба проф. Є. Карського подати зразки старо-слов'янських пам'яток літографією (писано рукою) заслуговує повної уваги й наслідування, бо такий спосіб друку дає повну можливість зазначення всіх палеографічних рис пам'ятки, чого не можна зробити в жадному разу при допомозі звичайної друкарської техники. Багато уривків (чи може всі?) писано рукою самого проф. Є. Карського.

Dr. Erich Berneker: Slavische Chrestomathie mit Glossaren, Strassburg, 1902 р. Хрестоматія

Бернекера має матеріял для вивчення всіх слов'янських мов, разом з тим на ст. 3-28 подано старо-слов'янські уривки з 9 пам'яток під назвою: Altkirchenslavisch (Altburgarisch); тут маємо: 1. Євангелія Зографська, 2. Марїінська, 3. Ассеманієва, 4. Синайський Псавтир, 5. Требник, 6. Клоців Збірник, 7. Київські Фрагменти; з Кирилівських: 8. Минея Супрасльська і 9. Євангелія Сави. В кінці, на ст. 39-64 дано старо-слов'янсько-німецького Словника. Уривки коротенькі, з коротесенькими замітками до кожної пам'ятки. До Клоцового Збірника дано паралельний грецький текст, а до Київських Фрагментів — латинський. В Хрестоматії Бернекера знаходимо загально приняту класифікацію старо-слов'янських пам'яток; він їх ділить так: 1. Altkirchenslavisch (Altbulgarisch), і подає зазначені 9 уривків, 2. Bulgarisch Kirchenslavisch (Mittelbulgarisch), 3. Serbisch-Kirchenslavisch і 4. Russisch-Kirchenslavisch (подаються уривки з Остромирової Євангелії). Цей самий поділ знаходимо пізніще в Хрестоматії Вондрака 1910 р. Старо-слов'янські уривки не займають тут багато місця, бо Бернекер дає хрестоматію загально-слов'янську.

Николай Каринскій: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ. Часть первая. Древнѣйшіе памятники. Съ приложеніемъ словаря, 19 автотипичныхъ снимковъ съ древне-церковно-славянскихъ рукописей и двухъ таблицъ, содержащихъ снимки съ буквъ глаголическаго Зографскаго Евангелія и мелкаго почерка Остромирова Евангелія. Изданіе второе. Спб. 1911 р. XII+215 ст.+19 знимків з пам'яток. Видання І-е—1904 р. Зміст книжки такий: 1. Напис Самуїла ст. 1, 2. З Зограф. Єв. 2, 3. З Савиної Книги 10, 4. З Ассеманової Євангелії 17, 5. Листи Ундольського 25, 6. З Синайського Псавтиря 28, 7. З Синайського Требника 33, 8. Хиландарські Листки 37, 9. З Супрасльського Рукопису 43, 10. З Клоцового Збірника 55, 11. З Марїінської Євангелії 68, 12. Київські Листки 77, 13. З Остромирової Євангелії 86, 14. Паралельний текст Матв. XXVI 26-47 з Євангелій Зогр., Сави, Остром. і Мар. 98, 15. Азбучна Молитва Костянтина Болгарського 104, 16. По-

хвала царю Симеону 1073 р. 106, 17. Купріянівські Листки 107, 18. З нотного Кондакаря XII в. 109, 19. Порфір'ївський Лист 111, 20. З Буслаївського Стихираря 112, 21. З Турівської Євангелії 114, 22. З XIII Слів Григорія Богослова XI в. 118, 23. Зо Збірника Святослава 1073 р. 125, 24. Із Збірника Святослава 1076 р., 25. З служебних Миней 1095-1097 р. 149, 26. З Вуканової Євангелії 156, 27. З Мирославової Євангелії 163, 28. Із Сліпченського Апостола 170, 29. Із Погодинського Псавтиря 178, 30. Із Збірника 1348 р., сказаніє Хороброго про письмена 184, 31. Життя св. Мефодія з Успінського Збірника XII в. 188. Словник 199-215 з російськими та грецькими поясненнями. Хрестоматія Каринського найповніща й найцінніща із усіх відомих хрестоматій. Більшість уривків автор подав з оригіналів, а саме №№ 2.3.5.7.9.11-15.17-20.22. 24.26.28-30, всього 19 уривків; з фотографічних знимків подано 9 уривків, №№ 1.4.6.8.12.16.21.23.27, і тільки №№ 10.25.31 подано з найліпших видань. Про кожний пам'ятник на початку подано коротенькі відомості, а до тексту скрізь дається цінні палеографічні пояснення. До №№ 8-10.22-24 додано грецький паралельний текст, а до № 12—латинський. Надрядкові значки подано в можливій точності. З мінусів цеї праці зазначу несистематичність в клясифікації поданих уривків, чи скоріще — відсутність всякої класифікації,—уривки йдуть один за одним без жадної системи. До мінусів книжки, яко підручника, відношу й те, що знимки подано не з ріжних пам'яток, а лише з п'ятьох: 4 з Порфір'ївських Листів, 12 з Зографської Євангелії і тільки по одному на Супрасльський Рукопис та Остромирову Євангелію; № 17 ліпше б умістити в якімсь іншим виданні. Отже автор зовсім не додержав теї цілі, для якої додав ці знимки,— «чтобы дать возможность учащимся ознакомиться съ палеографическимъ характеромъ древне-церковно-славянскихъ кирилловскихъ (лише 2 знимки) и глаголическихъ рукописей» [1].

---

[1] Див. замітку Н. К. Грунського в „Сборникъ“ 1907 р. т. 83 № 3 ст. 8.

Проф. Н. К. Грунскій: Древне-церковно-славянскіе тексты. Пособіе при практическихъ занятіяхъ, ст. 1-37, „Ученыя Записки Юрьевскаго Университета“, Юр'ів, 1910 р. кн. 9 ст. 1-37. Тут подано: 1. Київські Глаголицькі Листки (повністю), 2. Пражські Уривки, 3. Євангелія Охридська, 4. Зографська, 5. Савина Книга, 6. Клоців Збірник, 7. Маріінська Євангелія, 8. Супрасльський Рукопис. 9. Синайський Псавтир і 10. Фрейзингенські Уривки. Ніяких пояснень; значки надрядкові есть, поскільки дозволяли друкарські засоби. В 2-м виданні праці автора: Лекціі по древне-церковно-славянскому языку, Юр'ів, 1914 р. на кінці книжки подано: „Снимки съ др.-ц.-славян. памятниковъ и объяснит. тексты“. На початку дається таблиця глаголиці й кирилиці, потім таблиці Біляєва та Ягіча про повстання глаголиці, а далі йдуть знимки з старо-слов'янських пам'яток: 1. Київські Листки (цілі, 7 знимків), 2. Євангелія Зографська (лл. 224б. 225.133б.134), 3. л. 10а Клоц. Збірника, 4. л. 149б Ассем. Єв., 5. л. 17б Синайського Требника, 6. л. 31 Синайського Псавтиря, 7. Маріінська Євангелія, 8. Пражські Уривки, 9. Саввина Книга (лл. 142.74.74б), 10. Хиландарські Листки, 11. л. 239б. Остромирової Євангелії, 12. Листки Ундольського, 13. Супрасльський Рукопис і 14. Фрейзингенські Уривки (всі) і др. По знимках йдуть: „Объяснит. тексты“, де дано: 1. Київські Глаголицькі Листки (цілі) і в уривках: 2. Євангелія Зографська, 3. Клоців Збірник, 4. Євангелія Маріінська і 5. Фрейзингенські Уривки (цілі). Знимки видано не добре.

V. Vondrák: Kirchenslavische Chrestomathie, Göttingen, 1910 р. IV+232 ст. Повнотою поданих уривків та науковою їх обробленністю Хрестоматія Вондрака не менше цінна, як і Хрестоматія Каринського. Напочатку передмова, вступ та таблиця азбук глаголицької болгарської й хорватської та кирилицької з їх числовим значінням та вимовою. Самих уривків подано багатенько, при чому їх поділено так: А. Старо-церковно-слов'янські, а. глаголицькі: Євангелії Зографська, Маріінська, Асеманова, Охридська, Синайський Псавтир, Синайський Требник, Клоців Збір-

ник, Македонський Лист і Київські Уривки; усі ці уривки видрукувано глаголицею ст. 15-16; із цих же пам'яток (крім Євангелії Охридської й Македонського Листка) на ст. 16-72 подано уривки і в кирилівській транскрипції; в. кирилівські: Савина Книга, Супрасльський Кодекс, Фрагменти Ундольського, Листки Хиландарські і Псавтир Слуцький. В. Болгарсько-церковно-слов'янські, а. глаголицькі в кирилівській транскрипції ст. 112-115, в. кирилівські. Д. Руcько-церковно-слов'янські: Євангелія Остромирова, Турівська, Архангельська, Мстиславова, Галицька, Добрилова, Реймська і др. ст. 136-176. Е. Чесько-церковно-слов'янські: Пражські Листки 177-178. На ст. 179-229 докладний старо-слов'янсько-німецький словник, який охоплює не тільки поданий в уривках матеріял, але взагалі словник до Євангельського тексту. Перед кожною пам'яткою коротенькі відомості про неї з найважнішою літературою. При багатьох текстах, особливо євангельських, дано варіянти та ріжні пояснення. Із усіх існуючих хрестоматій, Хрестоматія Вондрака, як і подібна книжка Каринського, подає найбільше матеріялу, поданого зовсім науково. Але науковою класифікацією поданого матеріялу праця Вондрака значно перевищує книжку Каринського. Великий і докладний словник (51 сторінка петиту в три стовпці) дає змогу розуміти не тільки подані уривки, але взагалі ц.-сл. тексти. До мінусів книжки треба віднести відсутність знимків з текстів, що не дає можности читачеві познайомитися з правдивим станом правописним та палеографічним тої чи іншої пам'ятки. Хибою видання уважаю також уживання титли одної форми в цілій книзі, — в формі простої лінії ¯, бо ж такої форми пам'ятки майже не знають.

Вондрак (за Бернекером) попильнував росподілити пам'ятки вже в певній системі, хоч, правда, з його росподілом погодитися трудно. Так, Вондрак відніс до першої групи—Altkirchenslavisch — усі пам'ятки старо-слов'янського канону, розбивши їх лише на дві традиційні групи: пам'ятки глаголицькі та кирилівські. З цього канону він рішуче викинув усі пам'ятки східно-слов'янських редакцій XI-го віку. І ли-

ше пам'ятки з XII-го віку починаючи Вондрак поділив на редакції середньо-болгарську, сербо-хорватську, руську та чеську, при чому до редакції руської відніс навіть пам'ятки XI-го віку (напр.: Остромирова Євангелія і др.), а до чеської—Пражські Листки, тоді як ці останні дві редакції ліпше б було віднести до канона старо-слов'янських пам'яток, поділивши вже його на територіяльні редакції.

Заслуговує повної уваги спроба Вондрака наблизити принятий друкований шрифт глаголиці до тих форм, які дають нам рукописні пам'ятки, бо ж ріжниця тут дуже помітна. Кидається в вічі, що письмо рукописів глаг. легче читається, як письмо друковане. Ось через це Вондрак і дав трохи іншу форму для глаголицьких буков *і*, *л*, *т*, *х*, *ъ*, *ь*, наблизивши їх до найстаршої форми буков Київських Фрагментів. Правда, треба тільки не забувати, що глаголицькі пам'ятки всі мають більш-менш ріжну форму буков, а тому жадний друк не передасть нам точно форми буков пам'ятки.

Рецензії. Gauthiot, „Bulletin de la Société de linguistique de Paris, 1911 р. т. XVII ст. 123-125.—Páta, „Časopis pro moderni filologii", 1911 р., т. I ст. 46-52. — M. Z. Przegonia Kryński, „Prace Filologiczne" 1916 р. т. VIII ст. 329-334.—E. Böhme, „Literarisches Centrallblat" т. LXII ст. 372-373.—Е. К(арскій), „РФВ" 1911 р. т. 65 ст. 270-271.—П. Лавровъ, „Извѣстія" 1911 р. т. 16 кн. 2 ст. 345-349.—Див. ще „Roczn. Slawistyczny" V ст. 280 № 130, VII ст. 214 № 178.

Проф. С. М. Кульбакин: Тексты, яко III частина праці: «Древне-церковно-славянскій языкъ», Харків, 1911 р., ст. 6+L. Тут подано уривки з 1. Київського Міссала I-IV, 2. Євангелії Зографської V-VIII, 3. Марійської IX-XIII, 4. Ассеманієвої XIV-XVIII, 5. Збірника гр. Клоца XIX-XXI, 6. Синайського Псавтира XXII-XXV, 7. Требника XXVI-XXIX, 8. Супрасльської Євангелії XXXVII-XXXIX, 11. Хиландарських Листків X-XLI, 12. Уривків Ундольського XLII і 13. Пражських Уривків XLIII. В кінці коротенький старослов'янський Словник з російським перекладом, ст. XLV-L. Уривки з глаголицьких пам'яток подано тільки кирилицею. Діакритичні знаки додержано в міру можности. Уривки подано з ліпших видань, це

№№ 3.5.8.9.11.12.13, або з фотографічних знимків №№ 1.4-7 чи з самого рукописного оригіналу, № 2 і 10. В текстах додержано титла, але їх скрізь пояснено долі, що я не вважаю за зручне, бо саме це заняло в книжці дуже багато місця; чи не простіше було дати азбучний спис усіх скорочень? До Київського Міссалу подано текст латинський, а до Збірника Клоцового та до Хиландарських Листів—грецький.

А. П. Георгіевскій: Старославянскій языкъ. Тексты и палеографическія таблицы старославянскаго языка. Приложеніе къ «Ученыя Записки историческо-филологическаго факультета государственнаго Дальневосточнаго Университета", т. II в. I, Владивосток, 1920 р., 41 ст. Знаю цю працю тільки з рецензії J. K. в „Slavia" 1925 р. т. III ст. 180. Тут дано декільки знимків з старо-слов'янських пам'яток, а також їх кирилівську транскрипцію.

А. Крымскій: Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв., при його й Ол. Шахматова праці: „Нариси з історії української мови", Київ, 1924 р. Тут дано уривки з головніщих українських пам'яток: 1. Збірник 1073 р. ст. 142-146, 2. Збірник 1076 р. ст. 147-148 і 3. Казання Гр. Богослова ст. 148-149; на жаль з інших пам'яток уривків не дано; до текстів дано цінні примітки.

Dr. V. Vondrák: Církevněslovanská chrestomatie. V. Brně, 1925 р. ст. 303. Це друге видання, трохи перероблене, німецької Хрестоматії автора з 1910 р., — поширений вступ, поширено замітки до окремих пам'яток, додано деякі середньо-болгарські тексти; доповнено й Словника. Цікаво, що автор, незадоволений зо свого колишнього поділу, дає нову класифікацію пам'яток, а саме: найдавніщі пам'ятки зве вже не altbulgarisch, але „cyrillomethodějský"; всі інші пам'ятки—pomethodějský—ділить так, як і в виданні 1910 р. Ще в першім виданні Вондрак пильнував наблизити форму друкованих глаголицьких буков до форми рукописних пам'яток, а власне до найстаріщої форми Київських Глаголицьких Листків; в другім виданні цю спробу Вондрак продовжив, і дав нові форми для друкованих глаголицьких буков ⱑ, ⱄ, ⰸ, ⰾ,

ѧ, ѫ, ѿ, ѯ, ѱ; ѣ, ѫ, ѭ, ѩ і др. Що до самих текстів, то критика вказала досить багато друкарських недоглядів та помилок. Див. рецензії: Jozef Kurz в „Listy Filologické“ 1926 р. т. 53 кн. I ст. 50-56; С. Кульбакинъ в „Slavia“ 1926 р. т. IV кн. 4 ст. 769-772.

Stanisław Słoński: Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich), «Lwowska Bibljoteka Sławistyczna» т. I, Львів, 1926 р. друкарня «Наукового Товариства ім. Шевченка»; VI+ 151 ст. По передмові подаються уривки з таких пам'яток: 1. Кодекс Зографський ст. 1-6. II. Маріїнський 6-13, III. Сави 13-17. IV. Ассемані 17-19, V. Рівнобіжний текст з кодексів: Зографського, Маріїнського, Сави та Ассеманієвого, Єв. Іоана XVII 1-12, Іо XI 1-45 ст. 20-29, VI. Синайський Псавтир 30-34, VII. Син. Молитовник 35-39, VIII. Київські Фрагменти 40-47, IX. Фрагменти Клоца 48-52, X. Кодекс Супрасльський 52-78, XI. Рівнобіжний текст з Фрагментів Клоца та з Супрасльського Кодексу (Слово св. Єпифанія) 80-94. В кінці добрий докладний старо-слов'янсько-польський словник 95-149. Київські Фрагменти видано тут повністю, а №№ X-XI з текстом грецьким. Перед текстом знаходимо коротенькі, але змістовні відомості про пам'ятки з головніщою літературою. В Хрестоматії подано уривки лише з важніщих старо-слов'янських пам'яток; кидається в вічі відсутність Остромирової Євангелії. Уривки, які подає автор, взято з найліпших сучасних видань; шкода тільки, що до них не додано хоч трохи знимків; це особливо тому, що техничні умови друку не дали змоги авторові додержати усіх надрядкових значків. В Словнику автор зовсім не подає слів, що починаються на ѕ, а тому пише зѣло, звѣзда, звѣрь, змиа, тоді як ці слова аж до сьогодні пишуться з ѕ. Не можна вважати за добру рису й того, що в Словнику скрізь зам. ръ, лъ подано ръ, лъ. Рец. С. Кульбакина в „Slavia“ 1927 р. т. V кн. 4 ст. 782-784,—рецензент вказав коректурні недогляди й помилки в надрукованих текстах.

Prof. J. Ogijenko: Wzory pism cyrylickych X-XVII w.w. Seminarjum Paleografji cyrylickiej Studjum

Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, Варшава, 1927 р. Тут подано знимки з кирилівською транскрипцією їх з таких старо-слов'янських пам'яток: 1. Київські Фрагменти, 2. Євангелія Зографська, 3. Напис Самуїла 993 р., 4. Євангелія Остромирова, 5. Збірник Святослава 1073 р., 6. Саввина Книга, 7. Супрасльський Рукопис, 8. Євангелія Архангельська 1092 р. і 9. Казання Григорія Богослова. Рецензії: Prof. Leon Białkowski, «Ziemia Lubelska» 1927 р. № 283 від 16.X.1927 р. Prof. Leon Białkowski, „Kurjer Poznański" № 595 від 30. XII. 1927 р. Prof. K. Chodynicki, «Ateneum Wileńskie» 1927 р. річн. IV кн. 2 ст. 225-227.

Е. Ф. Карский: Славянская кирилловская палеография, Спб. 1928 р. В кінці книжки, на ст. 323--331 подано кирилівські уривки: А. Древняя церковнославянская рецензия, а саме: 1. Супрасльський рукопис 323-326, 2. Саввина Книга 326-329, 3. Листки Ундольського 329-330, 4. Хиландарські Листки 330-321; 1-й та 4-й видрукувано зо знимків, а 2 і 3 з оригіналу; в кінці подано й знимки, див. №№ 1-4. По можливості додержано всі надрядкові значки.

Henryk Ułaszyn: Język starocerkiewnosłowiański, Lwów, 1928 р На ст. 101-121 вміщено уривки з Євангелій Зографської та Марінської, поділені на дві групи: teksty normalizowane i nienormalizowane. Для чого „нормалізувати" тексти, коли їх з таким правописом не існує? Вистарчить нормалізувати лише сам словник. Чому не „нормалізовано" значків діакритичних? (їх автор відкинув зовсім). Сама «нормалізація» не скрізь витримує критику. На ст. 122-149 словничок з польським перекладом слів, в якім багатенько ріжних недокладностей. Напр. подає аронь, благодѣть, каралка, геона, иорданъ, небесьскъ, фор(ъ)фира і т. п., і зовсім не дає ааронь, благодать, каравка, геєнна, иєрданъ, небесьнъ, порфира і т. п. Непослідовно даються форми: олътарь, фор(ъ)фира, иорданъ і т. п.; дається кесарь, від нього прикметник кесароκъ, а кесаревъ нема. Пише ѣ в словах андрѣа (ніби лише це „нормалізована" форма для N[1]), мосѣй (моисѣй, -ий зовсім нема), фарисѣй, але галилеа, иєрей і т. п. Дає форму кънига, тоді як ця

форма відома тільки з кінця XIV-го віку, давнина знає лише **кънигъı**. По **л**, **н** пише **ѥ** (чому?), але **помъıшлєныѥ** і т. п. Редуковане **и** зазначає через **ь**: **лькье**, **ıродьıада** і т. п. Зазначає j півколом над **и**: **мой**, **оубийца**, **объıуай** і т. п., тоді як це ознака значно пізніщих текстів. Дає тільки **лакати**, слова **алкати** нема. Слово **гъıбѣль** перекладено лише marnotrawstwo і т. п.

---

2. СЛОВНИКИ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Нарис церковно-слов'янської лексикографії.

I.

Старо-болгарська мова, що у всіх православних слов'ян стала мовою церкви, не була скрізь однаково зрозумілою,—для південних слов'ян вона була значно більше живою, ніж для слов'ян східних, для котрих вона вже в X віці мала багатенько незрозумілих слів. З бігом часу ця незрозумілість церковно-слов'янської мови—особливо у слов'ян східних—ставала все більшою, аж поки не дійшло до того, що частенько навіть менш освічене духовенство перестало розуміти її.

В XVI-м віці серед українського народу справа розуміння церковно-слов'янської мови стала більш актуальною, як у інших православних народів. Реформаційні ідеї, що достались до Польщі, запанували також і серед українського народу і викликали тут, як і в других народів, літературу на живій народній мові. Повстав великий рух за введення живої української мови до церкви, результатом чого за самий тільки XVI-й вік появилося багато перекладів св. Письма на українську мову. У цей же час почали голосно скаржитись, що церковно-слов'янська мова застаріла, що загал народній її не розумів. Більше того, це відбилося навіть і на відношенні до самої Церкви: „Широкій и великославний языкъ Славенскій—скаржився найбільший мовознавець та богослов свого часу Пам-

во Беринда—трудности словъ до вырозумѣня темныхъ многіи в собѣ маетъ, зачимъ и самаа церковъ россійская многим власним сыном своим в огиду приходит“ [1].

Усе це й спонукало українське духовенство реально боронити свою церковну мову, для чого в першу чергу треба було скласти якийсь підручний словник церковної мови для широкого загалу. Першого такого Словника й склав професор братських шкіл українець Лаврін Зизаній (Кукіль),—це був відомий його Лексис Сѷ́рѣчъ Рече́нїа Въкра́тцѣ съкра́нены. Й ѿ слове́нскаго ѩ́зы́ка на про́сты́ Рѹ́сскій Дїа́лѣ́тъ Ѡ́столко́ваны, видрукуваний у Вильні в 1596 році. Словник маленький,—всього 34 листи, подано 1061 слово, головно з найчастіще вживаних; пояснення слів дано живою тогочасною українською мовою. Хоч „Лексис“ Зизанія призначався яко підручник для братських шкіл, але він скоро поширився серед читаючої людности та духовенства. Його навіть переписувано; так, при одному з примірників Острізької Біблії 1581 року знаходиться „Лексис съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто“ [2], який повстав на основі Словника Зизанія.

Але Словник Зизанія був занадто малим, пояснень давав дуже мало, а тому не міг задовольняти всіх потреб в зв'язку з підупалим знанням церковної мови,—потрібний був словник повніщий, з ліпшими поясненнями. Такий словник і дав відомий мовознавець свого часу Памво Беринда; це був Лексїко́нъ славенорѹ́сскїй и̑ и̑менъ Тлъкованїе, що вийшов з друкарні Київо-Печерської Лаври в 1627 році 11 серпня. Це вже великий, добре уложений словник на 475 шпальт, має 4980 слів; пояснення церковно-слов'янських слів даються українською мовою. Ось цей словник П. Беринди на довгий час став останнім словом лексикографічної науки і зробився підручною книжкою для кожного, хто вчився церковно-слов'янської

---

[1] Передмова до Лексикона 1627 року.

[2] Його видрукував арх. Амфилохій в „Чтенія“, М. 1884 р. кн. II.

мови; в 1653 р. його передруковано в Кутеїнському манастирі. Словник тішився великою повагою і скоро поширився по всіх слов'янських землях[1], був перекладений навіть на румунську мову[2], багато раз переписувався; він між іншим став основою для «Синонїма Славенороссkая»,— рукописного словника XVII віку, 185 л[3]. Поскільки Словник Беринди був поширений і високо цінився, вказує хоча б те, що навіть ще в 1815 р. проф. московського університету Р. Тимковський жалкував, що „сія прекрасная книга (Словник Беринди) такъ рано уже забыта у насъ. При всѣхъ своихъ недостаткахъ она драгоцѣнна для любителя Славянскаго языка, и во многихъ случаяхъ подаетъ ему единственную помощь". Тимковський бажав, щоби хто-небудь склав новий церковно-слов'янський словник або хоча б „дополнилъ и издалъ вновь лексиконъ Берынды"[4].

Реальні потреби своєрідного церковного життя викликали серед українського народу появу ще одного роду словників,—це церковно-слов'янські словники з польським поясненням. Перший такий словник видрукуваний був в Супраслі при книзі „Собранїе припадковъ" в 1722 році: **Лεзиконъ Сирѣчь Словεсникъ Славѣнскїй, имѣющъ в себѣ Словεса пѣрвѣе Славѣнскїа изъчныя, по семже Полскїа. Благопотрѣбный къ выразумѣнїю Словεсъ славенскихъ, Обрѣтающихся въ книгахъ Цркόвныхъ.** В передмові читаємо цікаве свідоцтво про велике пониження знання церковно-слов'янської мови серед самого духовенства: «Съ неисчетною болестїю сердца и язвою оутробы неоудобъ исцѣлною изобрѣли (довідалися) искусителїе или εксаминаторове поставляємыхъ въ ієрейство людей, яко сотный ієрей єдва славенскїй разумѣетъ языкъ, невѣдяй, что чтетъ въ Божествен-

---

[1] *Яцимирскій*: Описаніе южно-слав. и русск рукописей заграничныхъ библіотекъ, „Сборникъ" т. 98 ст. 489; *Погорѣловъ*: Сборники и лексиконы, ст. 99.

[2] Див. про це працю Чебана.

[3] Видав *П. Житецький* в додатку до „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія", Київ, 1889 р.

[4] *С. Буличъ*: Очеркъ исторіи языкознанія в Россіи, Спб. 1904 р. ст. 955.

ной Службѣ». Цей словник поширився по західно-українських землях і був двічи передрукований в Почаєві під тею саме назвою в додатку до „Богословіа нравоучителная“ 1751 і 1756 р. Відомий навіть польсько-церковно-слов'янський словник: Лєѯиконъ сирѣчъ синонима, имѣюща къ себѣ словєса перъскіе полскѣма азыкѣчнима потомже славенъскима, склав його проповідник іероманах Варковицького (на Волині) бернардинського манастиря Зарудницький в 1745 році.

Про давні словники див. Іван Огієнко: Огляд українського язикознавства, „Записки НТШ“ у Львові т. 79, тут і вся потрібна література. Крім того: Іван Брик: Польсько-славянський слівник Зарудницького, ib. т. 133. З. М. Веселовська: Мова „Лексікону“ Памви Беринди, „Записки іст.-філ. відділу“, Київ, 1927 р. т. XIII ст. 311-339. И. Ширскій: Очеркъ древнихъ славяно-русскихъ словарей, „Филолог. Записки“ 1869 р. кн. I ст. 1-16.—Б. Грінченко: Огляд української лексикографії, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч.“, Львів, т. 66.

II.

Півтора віку панував Лексикон П. Беринди у всіх слов'янських народів, тішучись загальною заслуженою повагою і не маючи собі жадного конкурента. Знання церковно-слов'янської мови проте падало невпинно, а тому потреба в відповідному словнику все зростала та більшала. Але надалі провід в студіюванні церковно-слов'янської лексикографії виходить з рук українських учених,—бо Україна політично злилася з Росією,—і переходить до вчених російських, з якими пізніще досить поважно конкурує маленький слов'янський нарід, словінці, в особі свого великого вченого Міклошича.

Першу спробу поважного церковно-слов'янського словника в новий час дав протоієрей московської архангельської катедри П.А. Алексѣевъ (1727-1801),— це була його праця: „Церковный словарь, или истолкованіе реченій славенскихъ древнихъ, такожъ иноязычныхъ, безъ перевода положенныхъ въ св. Писаніи и въ древнихъ церковныхъ книгахъ“, в 5 частинах, 1773-1776 р. Це була велика праця — 80 друкованих аркушів, має 20,000 пояснених слів. Олексіїв

вибірав слова головно з Біблії, дав пояснення тільки малозрозумілих слів; тримався ще старого погляду на словник як на енциклопедію, і тому часом давав дуже широкі пояснення для таких слів, яким би й не місце в словнику. Словник Олексієва в свій час користався великою науковою повагою і був дуже поширеним, чому витримав аж 4 виданні: друге в 1794 р., третє в 1815-1816 р. (посмертне) і четверте в 1817-1819 рр.; останнє видання переробили й доповнили Д. і П. Соколови.

В 1784 р. вийшов «Краткой Словарь Славенской» ієродіякона Євгенія Болховитинова, 127+42 ст., але потреби в доброму словнику не задовольнив він; серед церковно-слов'янських слів тут поміщено навіть такі, як українські брудю, друкую і т. п.

У цей час береться й Петроградська Академія Наук за складання словника, що поставлено їй першим завданням. У той час ще не розріжняли російської мови від церковно-слов'янської, тому до академічного словника підбірали також і матеріял церковно-слов'янський; по 11 роках пильної праці нарешті появився „Словарь Академіи Россійской", 1789-1794 р., 6 частин; словник мав 43,257 слів, серед них дуже багато церковно-слов'янських, правда, спочатку не в азбучнім порядкові, а в вигляді таблиць; друге видання, доповнене (має вже 51,388 слів) появилося в 1806-1822 роках, вже в порядку азбучнім. Цим академічним словником покладеный був міцний грунт для всіх дальших лексикологічних праць. Це була перша зовсім наукова лексикографічна праця нового часу.

Менші словники, мало вдалі, написали в цей час: А. С. Шишковъ: „Опытъ славенскаго словаря" 1815-1819 рр., давав багато цитат з пам'яток. У цей же час вперше появляється словник і на заході,—це був Словник Йос. Добровського при його Institutiones 1822 року; словник не азбучний, але по коренях слів, на 158 стор. Цього словника Добровського добре переробив і упорядкував В. Копитар (вже з азбучним порядком) і під назвою „Vocabularium linguae slavorum" видав його в додатку до своєї праці: „Glagolita Clozianus" 1836 р. ст. 67-86. Словник А.

Петрова: Опытъ Словаря древнихъ славянскихъ словъ и рѣченій, М. 1831 р., більшого наукового значіння не мав.

Значним кроком вперед в церковно-слов'янській лексикографії був словник члена Петроградської Академії Наук Петра Соколова (1766-1836): Общій церковно-славяно-россійскій словарь или Собраніе реченій какъ отечественныхъ такъ и иностранныхъ, въ Церковно-Славянскомъ и Россійскомъ нарѣчіяхъ употребляемыхъ, каковы суть: названія Богословскія, Философскія, Математическія, къ Естественной Исторіи принадлежащія, Юридическія, Военныя, относящіяся до торговли, художествъ, ремеселъ и проч. По порученію Комитета Устройства Учебныхъ Заведеній составленное П.. С.... Спб., 1834 р., ч. I-II. Словник складений головно на підставі словників академічних, має більше 63,000 слів, серед них багато церковно-слов'янських. Але всі ці словники не мали ще на оці одного завдання і постійно змішували мову церковно-слов'янську з російською.

У цей час роспочинає свою цінну лексикографічну працю відомий словіст словінець Франц Міклошич (1813-1891), випускаючи в 1845 році звісну працю: Radices linguae slovenicae veteris dialecti, Липськ, 8°, VI+141 ст. Це був для свого часу надзвичайно корисний науковий словник, складений на основі давніх пам'яток, яко останнє слово науки. Словник оперував вже виключно з мовою церковно-слов'янською і мав на оці головно практичні потреби, але слова подає не в азбучнім порядку слів, що утруднює цю практичну ціль; пояснення слів даються грецькою й латинською мовою. Часто приводяться порівняння слов'янських слів зо словами мов індо-європейських, особливо з санскритом[1]. Треба сказати, що з цього часу й аж до наших днів провід в вивченні старо-слов'янської чи взагалі церковно-слов'янської лексикографії на заході, почасти й на сході, спочиває переваж-

[1] Рецензії: П. Шафарика в „ČČM" 1845 р. ст. 505-508; И. Срезневскій в „Извѣстія" 1852 р. ст. 19-20.

но в руках Міклошича, бо його праці стають загально поширеними підручними книжками.

Але пальму первенства по складанню церковно-слов'янського Словника взяла таки знову Російська Академія Наук. В 1841 році заснований був Другий відділ (російської мови й літератури) Академії, і він відразу приступив до складання нового словника, який і вийшов в 1847 році під назвою: «Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка, составленный вторымъ отдѣленіемъ Имп. Академіи Наукъ», Спб., 4 томи. Це був величезний науковий здобуток,— словар мав 250 друкованих аркушів і більше 115000 слів, з них добра четвертина церковно-слов'янських, виписаних з багатьох давніх пам'яток. Редагував Словника головно А. Х. Востоков, а це вже само промовляло за його велику цінність. На довгий час цей академічний словник став правдивим останнім словом науки для цілого слов'янства.

Під впливом академічного словника переробляє свої Radices і Міклошич, і випускає в 1850 р. під новою назвою: Lexicon linguae Slovenicae veteris dialecti, Відень, 4°, XIV+204 ст. Це була праця, призначена тільки самій церковно-слов'янській мові, і в цім її цінність, тоді як академічний словник на $^3/_4$ був словником російським. Міклошич склав свою працю не на основі чужих словників, але головно по давніх джерелах, для чого опрацював 30 рукописів (з них 4 з XI віку, 1 з XII в., 1 з XIII в. і 8 з XIV в.) і 22 стародруки,—річ зовсім небуденна для того часу. До словника увійшло коло 16,000 слів, цеб-то більше, як в інших словниках. Слова подаються звичайно так, як вони знаходяться в оригіналі, цеб-то без зміни правопису. Для свого часу це була найцінніща підручна книга, що голосно підкреслив Срезневський: „Словарь г. Миклошича будетъ драгоцѣнною ручною книгой для всѣхъ, занимающихся Старославянскимъ языкомъ". Це твердження Срезневського стало пророчим, бо словник Міклошича—особливо в другім виданні—безконкуренційно запанував на всіх слов'янських землях яко необхідна підручна книга при всіх лексикографічних працях. З головніщих промахів пра-

ці можна підкреслити такі: цитати у Міклошича звичайно глухі, цеб-то не зазначається сторінки джерела, а це не дає змоги перевірити її. Джерела свої Міклошич використав тільки частинно, а не до кінця. На слова не подає прикладів. Слова пояснює грецьким і латинським словом, але дуже часто Міклошич подає цей переклад від себе, а не з порівняння з оригіналом, з якого перекладено церковно-слов'янський текст. При словах частенько нема ніяких цитат[1].

Патріярх східно-слов'янської філології, Ол. Востоков увесь час працював над складанням церковно-слов'янського словника; вже його Словник до Остромирової Євангелії при виданні 1843 року надовго став підручною книгою при вивченні старо-слов'янської мови. Працю над складанням церковно-слов'янського словника Востоков задумав так широко, що був би не закінчив її за свого життя, як то пізніще сталося з Срезневським; але приятелі, що добре знали стан зробленого і часто користувалися ним, уговорили Востокова випустити працю так, якою вона була на той час, і в р. 1858-м вийшов перший том її: „Словарь церковно-славянскаго языка", 255 ст.; другий том вийшов в 1861 р., 295 ст.[2]. Востоков перший поставився дуже поважно до питання про джерела для словника і спинився тільки на рукописах; для своєї книги він опрацював більше як 130 рукописів, з них 8 з XI-го віку, 10 з в. XII-го, 18 з в. XIII, 15 з в. XIV, 30 з в. XV, 30 з в. XVI, решта з віку XVII-го, при чому Востоков точно зазначає, звідки він бере те чи інше слово, чим словник його значно перевищує словник Міклошича. Поспішаючи закінчити словника, Востоков взяв дуже багато слів, яких йому бракувало в його матеріялах, з словника Мікло-

---

[1] Рецензія Срезневського та Востокова в „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 20-23. На жаль, автор і в 2-м виданні своєї праці не виправив цих хиб.

[2] Словник друкувався перше в „Матеріалы для словаря и грамматики".

шича. Востоков подав величезний матеріял і його словник був найцінніщим для свого часу[1].

У цей самий час не припиняв своєї дуже корисної лексикографічної праці й постійний щасливий конкурент східно-слов'янських словістів Франц Міклошич, увесь час збіраючи матеріяли для повного словника церковно-слов'янської мови. Міклошич робив так само, як і Востоков,—збірав матеріял з найріжніщих джерел XI-XVII віків, і нарешті в 1862-1865 р. праця показалася в світ під назвою: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Відень, XXII+1171 ст. в два стовпці на кожній. Тут подано величезний матеріял з усіх церковно-слов'янських рецензій, використано все, що було на той час видрукуваним (в тім числі і словник Востокова) як з літератури духовної так і світської. Словник був значно повніщим від словника Востокова, а тому відразу став найпершою підручною книжкою при вивченні церковно-слов'янської мови і такою позостається аж до наших часів. На жаль тільки, в словнику позостались всі ті недостатки, які були в 1-м виданні його 1850 р.; не мало глухих цитат (але вже дуже багато й повних зазначень) і їх нема змоги перевірити; багатьох пам'яток Міклошич таки не використав, а те, що використав, часом брав не з найліпших видань. Брак ширших пояснень та повної цитації постійно кидається в вічі. Під цим оглядом,—під оглядом методологічним та науковим— Словник Востокова безумовно був вищим від нового словника Міклошича. Критика постійно вказує, що між заголовком Міклошичевого словника — Lexicon palaeoslovenicum—та його змістом велика ріжниця, бо це головно словник з пам'яток XII-XVII віків, а не словник справді „старо-слов'янський". Це дійсно так, але я не погодився б з таким вузьким розумінням виразу „старо-слов'янський" в стосунку до словника, який у нас постійно намагаються запровадити. Справді, слов-

---

[1] Змістовну рецензію на цей словник дав І. Срезневський в „Ученыя Записки второго отдѣленія Имп. Академіи Наукъ" 1858 р. кн. IV ст. XXXI-XLIII; в першій частині цеї рецензії, ст. XIX-XXXI росповідається про словники до Востокова.

ник з пам'яток тільки XI-го віку, а до того тільки з пам'яток старо-болгарських, ніколи не дасть нам повного й правдивого образа старо-слов'янського словництва вже хоча б через саме те, що таких пам'яток маємо дуже мало; більшість старо-слов'янської літератури, що повстала в IX-XI віках, дійшла до нас в відписах головно XII-XV віків; при списуваннях змінявся правопис, але дуже мало зміняли словника. При такому стані справи лексикографічні старослов'янські праці дійсно мусять охоплювати джерела не тільки XI віку, але й віків дальших; справа тільки в тому, що для такої праці треба вибірати лише ті відписи, яких оригінали повстали ще в X-XI віках.

Шістьдесят літ користають вже всі словісти з Міклошичевого словника, яко з найкращої підручної книжки. Року 1922-го словника цього перевидано фотодруком, а це знову на десятки років зробить Lexicon Міклошича необхідною книжкою кожного словіста.

Ціле життя своє працював над складанням словника і другий стовп східно-слов'янських словістів—І. Срезневський, тільки працював він майже виключно нав джерелами східно-слов'янськими, бо мав замір дати словника давньо-руської мови; над збіранням потрібного матеріялу працював не тільки сам Срезневський, але й багато з його учнів. Ще в 1866 році почав був Срезневський друкувати свої матеріяли, але друк припинив, мильно переконавшися, ніби праця не скінчена: така праця ніколи не буває скінченою. На жаль, Срезневський не пішов слідами Міклошича та Востокова—дати бодай те, що зібрано, а про доповнення дбати в дальших виданнях,—а тому за життя свого він так і не переконався, що праця його скінчена. І тільки через десять років по смерті автора приступили до друку його справді грандіозної праці, яка почала виходити окремими випусками з 1890 р[1]. і друкувалася аж 22 роки; це були: „Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ", т. I 1893 р. IX+48 ст.+1420

[1] Рецензію на 1-й випуск див. в „ЖМНПр" 1890 р. ч. 271 ст. 424-425.

шпальт А-К; т. II 1902 р. 15 ст.+1802 шпальті, Л-П, і т. III 1909 р. 1684 шпальті, Р-Ѡ. Доповнення 1912 р. 272 шпальті. Грандіозність пророблені праці показує вже сам покажчик використаних джерел, що має в I т. 48 ст., в II 15 ст. і в Доповненнях 13 ст., разом 76 ст. дрібного друку in f°. Хоч це словник давньоруської (східно-слов'янської) мови, проте в нім знаходимо величезне число й слів церковно-слов'янських. І кожне слово подається тут в цілім реченні, часто з багатьох віків, так що постійно автор дає нам закінчену історію кожного слова; додаймо до цього, що в Словнику повно етимологічних вказівок; при кожнім реченні найповніща цитата, звідки його взято. Усе це робить Словник Срезневського в розумінні методологічним та науковим без порівняння вищим і цінніщим від словника Міклошича. На довгі десятки літ „Матеріалы" Срезневського позостануться працею безконкуренційною. Лише великі розміри праці не дають їй змогу стати загально поширеною підручною книжкою.

В 1899 році появився ще один словник, автором якого був А. В. Старчевскій: „Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромирову Евангелію, Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову и І. С. Кочетову", Спб., II+946 ст. in 8°, видання А. С. Суворина; як пояснює автор в передмові, „словарь представляетъ сводъ всѣхъ словарей древне-русскаго и церковно-славянскаго языка, изданныхъ по настоящее время". З наукового погляду в словнику не все добре.

З мого коротенького огляду церковно-слов'янської лексикографії можна легко переконатися, що на сьогодняшній день ми не маємо такого словника, який цілком задовольняв би наші наукові й практичні потреби. Словник Міклошича, що й тепер найбільше поширений, вийшов в 1862-1865 р., цеб-то тоді, коли ще не було добрих видань окремих старо-слов'янських пам'яток XI-го віку, та й самих цих видань було тоді дуже мало; усе цінніще появилося пізніще, цеб-то, словник Міклошича базується не не найцінніщім матеріялі. Високоцінний словник Срезневського ставить собі інші цілі — дати словника східно-слов'янського,

чому пам'ятки давньо-болгарські були йому не цікаві. Ось через це справа видання такого словника старочи церковно-слов'янського, який охопив би увесь відомий нам матеріял і був би складений, як каже останнє слово науки, справа ця стала знову пекучою, бо словником Міклошича користаємся тільки з мусу. Усі останні роки свого життя славний словіст чеський В. Вондрак (1859-1925) працював над вивченням старо-слов'янських пам'яток, деякі з них дуже добре видав, написав про них глибокі досліди, в яких багато займався й лексикальними старо-слов'янськими питаннями. Вондрак готував нового, повного церковно-слов'янського словника, якого мав намір видати приблизно по тій методі, як видано „Матеріалы" Срезневського; понад 6,000 слів він вже був докладно приготовив; але смерть поклала кінець цій такій необхідній праці. Як довідуємося[1], Бернський університет ще в 1925 р. доручив проф. М. Вайнгарту закінчити працю Вондрака, який тепер і працює над старо-слов'янським словником. Крім цього, проф. Варшавського університету С. Слонський готує до друку старо-слов'янський словник по всіх старо-болгарських (і тих, що належать до „канону" ст.-слов'янського) пам'ятках X-XI віків. На мою думку, задовольнити всі вимоги сучасної наукової лексикографії одна особа не в стані: сучасний церковно-слов'янський словник, коли хоче бути збудованим бездоганно науковим методом, мусить бути працею збірною, лише при одній редакції. Розміри такого словника, судячи вже по словнику Срезневського, кажуть про те, що піднятися на таку працю може тільки матеріяльно сильна установа, найкраще—одна з слов'янських Академій Наук.

При лексикографічних працях часто потрібні нам т. зв. церковно-слов'янські симфонії чи конкорданції на св. Письмо. Із старших праць зазначу: Ан-

---

[1] Див. статтю: Miloš Weingart: O slovníku jazyka staroslověnského. Prolegomena, див. «Symbolis grammaticis in honorem Ioannis Rozwadowski, Кракіи, 1927 р., ст. 227-245, т. II.

тіохъ Кантемиръ: Симфонія на Псалмы, 1727 р. Ильинскій: Симфонія на Четвероевангеліе и Дѣянія, було три виддині в 1737, 1761 і 1821 рр. С. Богдановъ: Симфонія на посланія и Апокалипсисъ, видання 1737 і 1821 рр. Кн. Барятинская: Симфонія или Согласіе на Новый Завѣтъ, видання 1874 і 1882 рр. Єсть ще Симфонії на окремі книги Старого Завіту, але Симфонії на цілий Старий Завіт ще не маємо. Короткий слов'яно-грецький словник до Псавтиря дає В. Срезневський в праці: Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. II ст. 63-88. Усі ці праці тепер мало вживані, бо їх заступили новіщі видання Петра Гильтебрандта, а саме: Справочный и объяснительный Словарь къ Новому Завѣту[1], 1882-1885 р. XX+2446 ст. в дві шпальті кожна, і: Справочный и объяснительный Словарь къ Псалтыри, Спб. 1898 р. V+549 ст., при тім на ст. 451-549 вміщено греко-слов'янсько-латинський словник до Псавтиря. Словники Гильтебрандта дають повну можність розшукати в Новім Завіті чи в Псавтиру те або інше потрібне слово і цілком відповідають своїм завданням. Звичайно, Гильтебрандт подає слова в сучасній церковно слов'янський формі, а не в формі давній.

Про старо-слов'янські словнички при Хрестоматіях Ягіча 1882 р., Бернекера 1902 р., Каринського 1904 і 1911 р., Вондрака 1910 і 1925 р., Кульбакина 1911 р., Слонського 1926 р. і Улашина 1928 р. див. вище при опису цих Хрестоматій.

III.

Лексикографічні праці для вивчення окремих пам'яток X-XI віків ішли в нас разом з вивчевням цих пам'яток. Звичайно бувало так, що автор, який досліджував якусь пам'ятку, разом з тим давав і словник до цеї пам'ятки; нечасто бувало, що при цьому робився й докладний лексикальний аналіз, частіще ж

[1] Рец. Л. Ст. в „ЖМНПр" 1882 р. ч. 224 ст. 151-158.

давався впрост голий покажчик слів. Окремих глибоких лексикальних праць, поза деякими дуже малими винятками, над пам'ятками X-XI віків ще не маємо.

Фрейзингенським Уривкам поталанило найбільше, бо дуже доброго словника до них склав ще Востоков в 1827 р.[1]; тут багато пояснень, часом дуже докладних (словника цього передруковано в «Филолог. Набл.» 1865 р. ст. 29-71). Вондрак в своїй праці 1896 р. про ФУ дав повного покажчика слів, з латинським їх перекладом, але без широких пояснень. Так само рано був складений і словник до Уривків Клоца, бо ще в 1836 р. при виданні В. Копитара; але повного наукового словника до Уривків Клоца дав тільки Вондрак при своїм виданні пам'ятки 1893 р. ст. 97-124, з грецьким або латинським перекладом слів, з зазначенням усіх форм слова. В 1883 р. при виданні Марїінської Євангелії на ст. 477-607 дав повного словника до пам'ятки В. Ягіч: тут усі без винятку слова з греко-латинським їх перекладом, скрізь зазначено місце слова в виданні (шкода, що не в пам'ятці); крім цього, на ст. 463-474 дано добрий аналіз лексикальний. Ця праця Ягіча стала зразковою в слов'янській лексикографії, бо на ній взоруються всі інші подібні словники. Напр., так само склав повного словника до Саввиної Книги проф. В. Щепкин при своїм виданні пам'ятки 1903 р. ст. 152-235, а також С. Север'янов до Синайського Псавтиря при виданні 1922 р., ст. 1-214 (179-392).

На жаль, зовсім ще не маємо повних словників до Зографської й Ассеманової Євангелії, Супрасльського Рукопису та до Синайського Требника, цеб-то до дуже важливих великих пам'яток XI-го віку.

Малим пам'яткам, Уривкам чи Листкам, поталанило без порівняння більше, як пам'яткам великим,— вони й досліджені глибше і всі мають добрі словники (виключаючи Слуцького Псавтиря, бо оригінал його загублений). Так, при виданні Хиландарських

---

[1] Повну назву праці, де видрукувано Словника, див. в літературі при відповідних пам'ятках.

Листків Кульбакина 1901 р. ст. 25-34 маємо повного словника; в праці Вондрака: O původu 1904 р. на ст. 94-104 дано повного словника до Київських Листків (на жаль, без перекладу хоча б латинського), а на ст. 105-110 до Листків Пражських (вже з грецьким поясненням). Є. Карський дав повного словника до Листків Ундольського при своїм виданні 1904 р. ст. 37-41, з грецьким перекладом слів. Г. А. Ільїнський видав три пам'ятки XI-го віку, і при кожнім виданні дав і повного словника: Македонського Кирилівського Листка в 1906 р. ст. 25-28, Македонського Глаголицького (Рильського) Листка 1909 р. ст. 25-30 і Охридські Листки 1915 р. ст. 26-31. При виданні Зографських Листків 1926 р. ст. 14-20 П. Лавров дав доброго словника часом з докладними поясненнями.

Зовсім в оплаканім стані знаходиться лексикографія східно-слов'янських пам'яток XI-го віку, переважаюча частина котрих, як ми бачили, належить до української редакції. Тут лексикальних праць надзвичайно мало[1]. Так, до Остромирової Євангелії дав словника ще А. Востоков при своїм виданні 1843 р. ст. 39-315, але словник цей зовсім не повний—бракує багатьох слів, а часом в словнику знаходимо не те, що в оригіналі. Така незмірно цінна для історії української мови пам'ятка, як Казання Григорія Богослова, не має ще порядного наукового видання, бо видання Будиловича 1875 р. має багато недокладностей; Будилович в своїй праці 1871 р. ст. 70-125 дав словника до пам'ятки, але слова росподілив по частинах мови, а не в порядку алфавита, а до того й самі слова подано в основній формі, а не так, як в оригіналі. Маємо також недокладного словника до Пандектів Антіоха в працях Архим. Амфилохія 1863 і 1880 р. І. Срезневський в своїх „Свѣдѣнія и замѣтки" № 83 в 1879 р.

---

[1] Може тепер Всеукраїнська Академія Наук подбає в першу чергу про наукові видання цих найдавніщих пам'яток української мови та про їх докладне вивчення. Нехай ця моя праця стане до того щасливою пригадкою!

ст. 99-110 подав словника цікавіщих слів з Синайського Патерика, в порівнянні з грецьким оригіналом. Найбільше поталанило Чудівському Псавтиреві, бо його видавець В. Погорілов при виданні 1910 р. ст. 227-273 додав докладний грецько-слов'янський словник і крім того в тім же році окремою книжкою випустив повного словника до пам'ятки, III+245 ст., з відповідними грецькими словами до слів слов'янських. Коли до всього цього додамо, що в своїй статті з 1924 р. ст. 312-318 Каминський дав повного словничка до Купріянівських Листків, то це буде все, що маємо з лексикографії східно-слов'янських пам'яток XI-го віку.

Такі незмірно великої ціни пам'ятки, як Збірники 1073 та 1076 р. або Євангелія Архангельська, чи Минеї 1095-1097 рр. і багато інших—ніяких словників ще не мають.

---

3. ЗБІРНИКИ ЗНИМКІВ

з старо-слов'янських пам'яток X-XI віків.

Подаю тут спис видань, в котрих знаходимо різні знимки з давніх слов'янських рукописів. На жаль, ми ще не маємо якоїсь повної збірки знимків з усіх пам'яток X-XI-го віку,--моя збірка буде тільки першою спробою такого Альбому знимків з старо-слов'янських пам'яток; звичайно ж по всіх збірках знимків з пам'яток XI в. маємо дуже мало. Збірки знимків з одної якоїсь пам'ятки XI-го віку подано вище в літературі про ці пам'ятки[1].

1. А. Н. Оленинъ: Письмо къ гр. А. И. Мусину-Пушкину. О камнѣ Тмутороканскомъ. Спб. 1806 р. Єсть знимок зо Збірника 1076 р. (див. вище ст. 130).— 2. И. П. Сахаровъ: Славянорусскіе рукописи. Вип. I, Спб. 1839 р. 32 стор. — 3. М. П. Погодинъ:

[1] Подаю, звичайно, лише головніще. На жаль, деяких збірок не вдалося мені дістати для опису.

Образцы славянскаго древлеписанія, 1840-1841 р., два випуски, 44 знимки праці Тромонина.—4. Матеріалы для исторіи письменъ восточныхъ, греческихъ, римскихъ и славянскихъ. М. 1855 р. Тут знимки з 15 рукописів Моск. Синодальної бібліотеки, які зібрав Ф. Буслаїв, знимки дуже гарні (але кращі, як в оригіналі!).—5. Саввa, епископъ Можайскій: Палеографическіе снимки съ греческихъ и славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки VI-XVII вѣка, М. 1863 р. Тут дано: лл. 129 і 263б Зб. 1073 р. табл. 20; в Доповненнях: л. 2, 127 і 1б Минеї 1096 р. табл. 2; лл. 44б, 89б і 171б Минеї 1097 р. табл. 3; л. 24б, 98 і 124 Кондакаря № 1206 табл. 4. Знимки виконані дуже добре (але вони ліпші від оригіналів!).—6. И. Срезневскій: Древніе памятники русскаго письма и языка, Спб. 1866 р., в додатку альбом знимків. Див. видання 2-е 1898 р.—7. В. Срезневскій: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. Тут добрі знимки з Євгенового Псавтиря табл. I, л. 1-й Чудівського Псавтиря т. II, л. 247 Толстовського Псавтиря т. III і звідти ж два уривки і азбука т. IV.—8. Вл. Стасовъ: Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени. Спб. 1887 р. Тут уміщено орнаменти (заставки, ініціяли, мініятюри) з таких рукописів X-XI віку: Савина Книга на л. 1, Супр. Рукоп. л. 1, Пандекти Антіоха л. 42, Збірник 1073 р. л. 42-43, Збірник 1076 р. л. 42, Остром. Єв. л. 50, Маріїн. Єв. л. 107, Зогр. Єв. л. 107, Асем. Єв. л. 107. 108, Євгеніїв Псавтир л. 108, Клоців Збірник л. 108, Синайський Пс. л. 108, Син. Тр. л. 108 і Пражські Уривки л. 108.—9. «Энциклопедическій Словарь» Брокгауза, 1897 р., півт. 44, в слові „Палеографія“ на окремім листі уривки по 5 рядків в нат. вел. із Остр. Єв. та Зб. 1073 р.—10. И. И. Срезневскій: Древніе памятники русскаго письма и языка X-XIV вѣковъ. Снимки съ памятниковъ. Видання друге, Спб. 1898 р. Тут маємо 13 уривків: л. 294 Остр. Єв. табл. 1, Запис на Тмуторок. камині т. 2, Зб. 1073 р. (4 уривки на 4 фігурі зодіяків) т. 2, Зб. 1076 р. (уривки лл. 102б, 118, 275б і 276) т. 3, Мінеї 1096 і 1097 р. т. 4,

Путятина Минея т. 5, Уривок з Життя Кондрата т. 6, уривок з Життя Теклі т. 6, л. 238б Пандекта Антіоха т. 7. Дуже добре виконані знимки в натур. вел.; нема знимків з Казань Гр. Богослова, які були при 1-м вид. 1866 р.; всі інші знимки були й у виданні 1866 р. — 11. Е. Ѳ. Карскій: Очеркъ славянской кирилловской палеографіи, Варшава, 1901 р.; тут багато знимків, див. їх в „Образцы“ 1912 р.—12. П. Н. Полевой: Исторія русской словесности, Спб. 1900 р. В томі І добрі знимки: Турів. Єв. ст. 42, ст. 1 Остромир. Єв. 48-49, мініатюра ап. Луки 52-53, Стихирар ст. 54-55, мініятюри із Зб. 1073 р. 160-161, Минея 1096 р. ст. 180. — 13. Н. П. Кондаковъ: Зооморфическіе иниціалы греческихъ и глаголическихъ рукописей X-XI ст. в библіотекѣ Синайскаго монастыря, Спб. 1903 р., видання „ОЛДП“ № 121. Тут на табл. VII і VIII вміщено 1 заставочку і 20 ініціялів з Синайського Требника, в фарбах.—14. Я. Б. Шницеръ: Иллюстрированная Всеобщая Исторія Письменъ, Спб. 1903 р. Тут маємо: лл. 2б і 3а Київ. Гл. Уривків ст. 200, Остр. Єв. ст. 210, Напис 993 р. ст. 217 і 219, знимки дуже добрі. - 15. А. И. Соболевскій: Новый Сборникъ палеографическихъ снимковъ съ русскихъ рукописей XI-XVIII в. Спб. 1906 р. На табл. 1 знимок з Арханг. Єв.—16. И. С. Бѣляевъ: Практическій курсъ изученія древней русской скорописи, М. 1097 р. На ст. 79 знимок з Зб. 1073 року.—17. А. И. Соболевскій: Славяно-русская палеографія, вид. 2-е, Спб. 1908 р. В додатках: Арханг. Єв. табл. 1 і Казання Гр. Богослова табл. 2.—18. Н. Каринскій: Образцы глаголицы. 25 автотипическихъ снимковъ. Спб. 1908 р. Тут дуже добрі знимки: л. 224б Зогр. Єв. табл. 1, л. 225 Зогр. Єв. т. 2, л. 43б Зогр. Єв. т. 3, л. 141б Ассем. Єв. т. 4, лл. 64б-65 Син. Пс. т. 5, л. 10 Син. Требн. т. 7, 1 ст. Макед. Лист. т. 9, л. 10 Клоц. Збірн. т. 10, л. 78 Мар. Єв. т. 11, л. 1 Київ. Глаг. Листків т. 12. Знимки дуже добрі, нат. величини.—19. И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, Спб. 1911 р. Тут добрі знимки: Київ. Гл. Лист. табл. I № $1^а$ і $1^б$, Пражські Уривки т. I № $2^а$ і $2^б$, Клоц. Зб. т. II № $3^а$ і $3^б$, Ассем. Єв.

т. II № 4, Зогр. Єв. т. II № 5ᵃ і III № 5ᵇ 5ᵃ, Мар. Єв. т. III № 6ᵃ і 6ᵇ, Мак. Л. т. IV № 7, 1 ст. Київ. Гл. Л. т. V № 10, Син. Пс. т. VI № 11, Син. Тр. т. VI № 12ᵃ і 12ᵇ, Охридська Єв. т. VII № 13, вставні листки до Зогр. Єв. т. VII № 14, Abecenarium Bulgaricum т. VII № 16.—20. Н. Каринскій: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ, ч. I, вид. 2, Спб. 1911 р., в додатку дані добрі знимки з Порфир'ївських Листків (Син. Тр.) табл. 1-4. лл. 28-31б.153.153б.225.225б на табл. 5-16, Супр. Рук. т. 18 і л. 140 Остр. Єв., натур. величини.—21. Е. Ѳ. Карскій: Образцы Славянскаго Кирилловскаго Письма съ X по XVIII вѣкъ, вид. 3, Варшава, 1912 р. Тут маємо: Напис 993 р. ст. 3, л. 1а з Лист. Унд. ст. 4, л. 1б з Лист. Унд. ст. 5, Супр. Рук. ст. 6, Хил. Л. ст. 7, л. 50 Сав. Кн. ст. 8, Життя Кондрата ст. 9, л. 13в Остр. Єв. ст. 10, л. 294б ст. 11, л. 51 Зб. 1073 р. ст. 11, лл. 10г і 61а Збірн. 1073 р. ст. 12, л. 114б. Зб. 1076 р., л. 56б Минеї 1095 р. ст. 14, л. 79б Минеї 1096 р. ст. 14, ст. 8б Рейм. Єв. ст. 15, л. 53б і 54 Стихираря ст. 16, л. 24б Кондакаря № 1206 ст. 17. Частина знимків зменшена, частина в натур. величину. — 22. Палеографическіе снимки съ нѣкоторыхъ греческихъ, латинскихъ и славянскихъ рукописей Имп. Публичной Библіотеки, Спб. 1914 р. Дуже гарні знимки: Остр. Єв. табл. VIII, Зб. 1076 р. т. IX.—23. Н. К. Грунскій: Снимки съ др.-ц.-слав. памятниковъ, 1914 р. На жаль, знимки видрукувано на невідповіднім папері, чому вийшли вони не скрізь добре. Див. вище ст. 404. — 24. П. А. Лавровъ: Палеографическое обозрѣніе Кирилловскаго письма, Спб. 1915 р., див. „Энциклопедія Славянской Филологіи", вип. 4. Тут маємо знимки чи то цілих сторінок, чи частіще лише уривки з них: Зогр. Єв. (кирил. частина) ст.7. 73-79, Ассем. Єв. 10, Іверський акт 982 р. ст. 13, Супр. Рукоп. 15.33.34.35.37. 39.40 № 37. Напис 993 р. ст. 24, Сав. Кн. 30.31.32.— 25. П. А. Лавровъ: Альбомъ снимковъ съ юго-славянскихъ рукописей болгарскаго и сербскаго письма, Спб. 1916 р. Тут дуже гарні знимки в натур. величину: л. 49б Сав. Кн. табл. 1, л. 34 Супр. Рук. т. 2,

л. 1 Хил. Л. т. 3, лл. 1б і 2 Л. Унд. т. 4, л. 2б Купріянів. Листків т. 5.—26. Б. Цоневъ: История на българский езикъ, т. I, София, 1919 р. Тут дано знимки: Київ. Гл. Л. ст. 142, Праж. Л. 144, Зогр. Єв. 166, Клоц. Зб. 169, Мар. Єв. 171, Син. Тр. 173, Син. Пс. 175, Асем. Єв. 177, Мак. Л. Гл. 179, Напис 993 р. 182.—27. В. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р.; тут маємо: заставки й ініціяли Сав. Кн. ст. 52, ініціяли Синайського Требника ст. 52, Напис 993 р. 96.—28. Н. М. Каринский: Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 68 фототипических снимков с древне-русских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. Ленинград, 1925 р. Надзвичайно цінне видання in f°, бо всі знимки зроблено з оригіналів в натур. величину. Тут дано: лл. 2 228.22г.23а.19б.9б.127а.267г.153в. 140б.11а.141г.11б. Остр. Єв. на табл. 1-4; лл. 263в.г. 86а.38.38в.109а.62г.119г.122г Зб. 1073 р. т. 5-8; лл. 115б. 185.229.109.109б.110. 113б.102б. 65.260. 123.30. 120б Зб. 1076 р. т. 9-10; лл. 123.70.24б Арх. Єв. 1092 р. т. 11;. лл. 172.66 Минеї 1095 р. т. 12; лл. 34.110.1б Минеї 1096 р. т. 13.14; лл. 37б.171б Минеї 1097 р. т. 14; Купр. Листки т. 15; лл. 1.270б.8б.135 Наук Кирила Єрусал. т 16.17; лл. 1в.г.2а.б.8в.30в.г.212г.73в.310а.б. 212г Панд. Ант. т. 18-20; Життя Кондр. т. 21; лл. 22б.90б.21б Син. Пат. т. 22; л. 304 Казань Гр. Бог. т. 23; Пс. Бичкова т. 23; л. 79 Пс. Чудів. т. 24; л. 6 Євг. Пс. т. 25; Життя Теклі т. 26; Турів. Єв. т. 27; лл. 152-163 доповнень до Сав. Кн. т. 27; Путятина Минея т. 28. Частина знимків з цілої сторінки, багато лише в уривках, але всі в натур. величину. Видання розміром в великий лист.—29. I. Ogijenko: Wzory pism cyrylickich X-XVII ww. Warszawa, 1927 р. Тут дано знимки з відчитанням: л. 1б. Київ. Гл. Л. табл. № 7, л. 147б Зогр. Єв. № 8, Напис 993 р. № 10, л. 49 в Остр. Єв. № 11, л. 123 в Остр. Єв. № 12, л. 129 Зб. 1073 р. № 13, л. 50 Сав. Кн. № 14, л. 5в Супр. Рук. (Варш. частини) № 15, л. 69б Архан. Єв. № 16, Каз. Гр. Бог. № 17, л. 24б Кондакаря № 18. В виданні 2-м 1928 р. (знимки на окремих листах) до цих знимків додано: Клоц. Зб. № 9, монети кн.

Володимира № 11, Тмутороканський напис № 12, Макед. Кир. Ур. № 16.—30. I. Ogijenko: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u słowian. Album zdjęć. Warszawa, 1927 р. До тих знимків, які перераховано в попередній моїй праці обох видань, тут додано: Пражські Уривки № 24 і Фрейзинг. Уривки № 50.—31. Е. Ѳ. Карскій: Славянская кирилловская Палеография, Ленинград, 1928 р. Знимки ті самі, що й в „Образцы“ 1912 р., тільки видані ліпше; додано на ст. 137 і 139 мініятюри зо Зб. 1073 р. та на ст. 380-381 два знимки з Пандектів Антіоха.

Знимки з пам'яток XI-го віку, подані в моїм Альбомі вище на ст. 217-392, взято головно з кращих видань цих пам'яток. Подаю тут джерела, звідки взято кожний знимок в моїм Альбомі; цифра визначає № знимку, а цифра в дужках визначає працю з зазначених в цім розділі, звідки взято знимок. № 1—праця студ. С. Тучемського, № 2-4 з «Четыре критико-палеографическія статьи» В. Ягіча; №№ 5-10 з оригіналу, 11 з видання 1904 р. Северьянова, 12 і 14 з видання Ягіча 1879 р., 13 (20 № 8), 15 (19 табл. III), 16 (25 № 1), 17 з „Разсужденіе“ Щепкина 1901 р., 18 і 19 з видання його ж 1903 р., 20 (18 № 4), 21 з вид. Вайса 1924 р., 22 (18 № 7), 23 (19 табл. VI № 12а), 24-25 з вид. Север'янова 1922 р., 26-27 (18 № 5), 28-29 і 31 з вид. Кульбакина 1900 р., 30 (25 № 3), 32 і 33 з вид. Ільїнського 1909 р., 34 і 35 з вид. його ж 1906 р., 36 (24 ст. 27), 37, 39-41 з вид. Ільїнського, 38 (19 табл. VII № 16), 42-45 з вид. Карського 1904 р., 46-48 з вид. Лаврова, 49 і 50 з вид. Успенського 1890 р., 51 з вид. Стояновича, 52 (24 ст. 13), 53-55 з вид. ОЛДП 1880 р., 56-58 з вид. Вондрака 1893 р., 59 і 60 з вид. його ж 1896 р., 61-74 з вид. Ягіча 1890 р., 75-78 з вид. Грунського, 79 і 84 (28), 80-83, 86-98 з вид Савинкова 1883 р., 85 з вид. Востокова 1843 р., 99-105 з вид. ОЛДП 1880 р., 106 (21 ст. 13), 107 (28 табл. 9), 108-109 (10), 110-115 з вид. Рум'янцівського Музею 1912 р., 116-117 з вид. Гильтебрандта 1868 р., 118-119 з вид. Leger 1899 р., 120-123 з вид. Каминського 1924 р., 124-125 з вид. Погорілова 1910 р., 126 (28 табл. 24), 127

(28 табл. 25), 128-129 з праці В. Срезневського 1877 р., 130 (28 табл. 23), 131 (17 табл. 2), 132 (31 ст. 380), 133 (28 табл. 19), 134 (28 табл. 22), 135 (10), 136 (28 табл. 21), 137 (28 табл. 26), 138 і 140 з палеографії Срезневського 1885 р. 139 (10), 141-142 з вид. Толстого 1882 р. табл. 8 і 13, 143 і 145-147 з вид. Ягіча 1886 р., 144 і 148 (5 табл. II, III), 149 (28 табл. 28), 150 (5 табл. IV), 152 (28 табл. 23), 153 (28 табл. 16), 154 (28 табл. 17), 151 і 155 зо знимків з рукописної збірки І. Срезневського. Повні назви видань див. в літературі при відповідних пам'ятках.

Знимки в моїм Альбомі переважно в натуральну величину, крім №№ 5-10, 20, 30, 32-35, 49-50, 51, 56-59, 75-79, 81-83, 85-89, 99-104, 110, 120-125, 128, 131, 136-138, 140 і 149, які трохи зменшено (вимір оригіналу див. в описах окремих пам'яток).

---

4. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СЛОВНИК.

В своїм Словнику подаю слова не тільки для вищеподаних в Альбомі уривків, але взагалі найчастіще вживані старо-слов'янські слова переважно з текстів XI в. і дуже рідко з віку XII-го. Таким чином Словник мій має самостійну цілість. Слова подаю звичайно в основній старо-слов'янській формі — N^1 або в дієйменнику; дальші форми подаю лише тоді, коли вони з граматичного боку варті зазначення.

Для того, щоби рівняти подані тексти з якоюсь «нормальною» формою, я дбав, щоби мій Словник одночасно був і правописним старо-слов'янським словником; для цього я вніс до Словника також найчастіще вживані слова, що мають в собі ѫ, ѧ, ъ, ь, ѣ і др., взагалі важливі з правописного погляду, хоч і зрозумілі й без пояснення; ось тому мій Словник буде спробою й правописного старо-слов'янського словника.

При правописних варіянтах я тримаюсь таких правил: 1. В N^1 в закінченні -ьць пишу на кінці ь, а не ъ, бо так частіще і в пам'ятках. 2. Пишу шт зам.

ѱ, хоч старо-слов'янські пам'ятки часто мають і ѱ; більшість ст.-сл. словників звичайно подають шт, хоч Востоков, Вондрак і др. в своїх Словниках дають ѱ. 3. При сполученні глухого з плавним пишу глухий по плавнім (порядок старо-слов'янский) і вживаю ъ чи ъ згідно з більш поширеною вимовою. 4. По ꙗ, л пишу ѣ в формах *tert, *telt. 5. На початку слова чи складу (по голосній) пишу ꙗ (а не ѣ чи є); такий правопис до певної міри умовний, бо пам'ятки тут послідовности дуже часто не знають; по приголосних не пишу ꙗ, бо й в пам'ятках маємо його не часто. 6. В ст.-сл. пам'ятках панує зазначення зредукованого *і* через и (а не через ъ), чому й я вживаю тут и: авиꙗ. 7. Пишу покаꙗниꙗ і т. п., цеб-то подаю йотовані форми, хоч в пам'ятках не рідкі й форми нейотовані: покаяниꙗ і т. п. 8. Пишу краи, коина і т. п., цеб-то зазначаю зредуковане *і* чи j через и (а не й), як бачимо то постійно в пам'ятках X-XI віків. 9. Прикметники подаю в короткій формі, як то в нас загально прийнято, хоч чи не час би вже перейти на повну форму, бо ж стан ст.-сл. текстів не промовляє за те, щоби подавати тільки коротку форму. 10. В прикметниках пишу суфікс -ѣн-; в східно-слов'янських пам'ятках панує тут -ян-. 11. В старо-слов'янськім правопису була звичка (але не постійна) ставити в чужих словах між двома приголосними ъ або паєрик ҄; звичка ця була дуже індивідуальною й суб'єктивною, а тому я частіще її не дотримуюсь.

Старо-болгарська мова, попадаючи, яко мова церковно-слов'янська, до інших слов'янських народів, була в них, звичайно, не зовсім зрозумілою,- багатьох окремих слів там напевне не розуміли. Ось через це вже в пам'ятках XI-го віку маємо багато варіянтів, бо писарі, переписуючи церковно-слов'янські тексти, дуже часто незрозумілі слова заміняли зрозумілими; цих варіянтів так багато, що здається, вже в XI-м віці всі трудніщі старо-болгарські слова були замінені словами зрозумілими[1]. Варіянти ці (для одного й того

[1] В Entstehungsgeschichte 1913 р. Ягіч подає дуже багато цих варіянтів; багато їх і по інших працях, присвячених давнім перекладам, див. т. II цеї праці ст. 116-121.

грецького слова) — наочний свідок, що вже в XI віці багато дбали, щоби церковна мова була мовою зрозумілою. До словника свого я вніс також не мало цих варіянтів (зазначаючи їх значком -), щоби вже тим подати давній переклад незрозумілого слова.

Граматичні скорочення: N називний відмінок, nominativis; G родовий, genetivus; D давальний, dativus; A причиновий, accusativus; V кличний, vocativus; Ab орудний, ablativus; L місцевий, locativus. Цифра вгорі коло відмінку визначає число: 1 — однина, 2 — двійня і 3—множина; отже формула G^3 визначає родовий множини, genetivus pluralis. Pr—час теперішній, praesens; Ft—час будучий, futurum; Imprt—приказовий спосіб, imperativus; Ao—аорист, aoristum.

Буква в дужках визначає правописний варіянт.

Скорочення старо-слов'янських пам'яток: МЄ—Марійнська Євангелія, АсЄ—Ассеманова, ОЄ—Остромирова.

Правописні варіянти зазначаю дужками; напр. ал(лъ)кати, андре(ѣ)и визначає, що по пам'ятках маємо алкати й алъкати, андреи і андрѣй і т. п.

а

а початкове часом буває замість ꙗ і навпаки

а а, і, але.

абиѥ зараз, уже; ꙗбиѥ МЄ

аблань-ꙗблань яблоня

аблъко-ꙗблъко яблоко

авва отець

авити-ꙗвити

авление-ꙗвление

аворъ-ꙗворъ

авраамъ-аврамъ

акѣ-ꙗвѣ явно

агньць-ꙗгньць ягня

агна-ꙗгна, G^1-те

агода-ꙗгода

адъ пекло

аеръ-ѣздоухъ повітря [ний

аерьнъ-ѣздоушьнъ повітря-

азъ-ꙗзъ я

аице-ꙗице яйце

ако-ꙗко як

акриди-пржи саранча

акровустиꙗ-необрѣзаниѥ

акрогониен-жгъльнъ кутовий

акротомъ-нестѣкомъ камъкъ

акъı-ꙗко як, ніби, неначе

алавастръ-стъкланица начиння з алебастру

ал(ъ)гоуи алое

ал(лъ)дии N^1-ладии лодка

ал(лъ)кати, ал(лъ)уж-постити-лакати, голодувати

ал(лъ)каниѥ-пощтениѥ-постъ-ал(ъ)уьба голодування

а(ꙗ)ловица-неплодъı

ал(лъ)уьба піст, голодування

ал(лъ)ꙋ҃ьбьнъ, ал(ъ)ꙋьнъ голодний

аминъ ἀμήν **-вѣистинꙗ-право,** рідко **аминь** поправді, правдиво

анагностъ читець [диво

анаѳема-проклатъ прокляття

ангелъ - аггелъ - вѣстьникъ -крилатыць

андре(ѣ҃,и)и-андре(ѣ҃,и)га

анѳꙋпатъ-намѣстьникъ

апостоликъ папа

апостолъ - посъланьникъ - сълъ, Асѥ **посъланїи**

ароматъ-благовонъна масть па-

архи-старѣишина [хощі

архиєре(ѣ)и - старѣишина - ст. жрьꙋьскъ-прьвосвященникъ

архисинагогъ-старѣишинасъбора голова синагоги

архитектонъ - дрѣводѣла будівничий

архитриклинъ-старѣишина пироу

асарии-пѣнаѕь дрібна монета

асфалтъ-смола

афедронъ-проходъ

ацѣ хоч, дарма що

аште коли, як що; **мѥ аште**

аштеръ-ѧштеръ ящурка

ашють-безоума - въсоуіе- тоуне марно, даремно, дарма

б

бавити Зб 1073 р. бути

баг(гъ)рѣница червона одежа, порфира

багрѣнъ червоний

балии-врачь лікар

бальство-врачьство лікування, лікарство

банꙗ купіль

без-, дуже рідко **безъ**

безаконіе безправ'я

безаконьникъ злочинець

безаконьнъ безправний

безвѣстьнъ невідомий

бездъна безодня

безмлъвіе-млъꙋаніе спокій

безначальнъ безпочатковий, вічний

безоуміе нерозум, безглуздя, глупство

безоумьнъ- несмѣсльнъ-неразоумьнъ

безꙋадьнъ-бештадьнъ бездітний

безълобивъ невинний, прав-

бесприсагаꙗ незамужня [дивий

бесраміе безсоромність

бестоудьнъ - бесрама безсором-

бесꙋиньнъ безпадний [ний

бесꙋиньство безладність

бесꙋ(бешт)исльнъ незмірний

бесѣда розмова, промова, мова, місце сидіння

бесѣдовати розмовляти

бештадьнъ див. безꙋадьнъ

би, бимь, оптатив від **бꙑти**

бисьръ перли

бити, би(ь)ѭ бити

биуь батіг

благо добро

благоволеніе ласка

благоволити-благоизволити бути задоволеним, добре зичити, уподобати

благоврѣменьнъ вигідний, догідний, корисний

благовѣстіе-ієванґеліе

благовѣстити-проповѣдати голосити слово Боже, подавати добру звістку

благоговѣніѥ - доброговѣніѥ послух, страх, побожність
благода(ѣ)ть χάρις gratia, ласка, ласка Божа, дар Духа св., любов, милость
благодатьнъ повний ласки
благодѣтель доброчинець
благодѣти добро чинити
благодѣть старіще, молодше **благодать**
благоизволити забажати, погодитися, приняти за добре
благолѣпиѥ-красота
благообразиѥ урода, гожість
благообразьнъ уродливий, го-
благоподативъ щедрий [жий
благословенъ похвалений, прославлений
благословествити-благословити хвалити, славити, починати
благослов(л)ениѥ благословен-
благостъіни N[1] доброта [ня
благота доброта
благотворити чинити добро
благоучьстиѥ побожність
благожханиѥ-доброжханиѥ пахощі
благъ-добръ милосердний
блаженъ щасливий
блажити хвалити, прославляти
блазнити спокушати, зводити, обманювати
ближьнь, ближьнии близький, приятель, кожна людина
близ(ь)ньць близнюкъ
близъ(ь) з G близько, коло
близькъ близький, кревний
блисцаниѥ блеск [штж
блисцати, -сцаѭ-блъштати, бль-
блъгарьскъ болгарський
блъха блоха
блъкати, блюѭ блювати
блѣдъ блідий
блѣскъ блеск, блиск
блюдо-миса миска
блюсти, блюдѫ-хранити-назирати стерегти, наглядати, оберігати
блудивъ блудливий, неправдивий
блудъ помилка, брехня, неправда
блудити, блудѫ помилятися
блѫдити помилятися, блудити, порочно жити
блѫждениѥ блукання
бо бо, ставиться в реченні на 2-м місці
богатитисѧ збагачуватися
богатьство багатство
богъ, L[1] бостѣ, N[3] бози
богъіни N[1] богиня
божьство, божьствьнъ
болии більший, **болѣ** більше
боль м. р. біль
больнъ хорий
болѣзнь-недѫгъ хороба
болѣти хворувати
болѧринъ боярин
бости, бодѫ колоти
богазнь-страхъ
брада борода
брадъі N[1], G[1] **-окѣ** сокірка
бракъ-бракъі весілля
брань-рать боротьба, війна
брати, борѫ бороти, воювати
братрия браття
братръ-братъ
брашьно-пищта-ѣда-ѣдь їжа, їда, борошно

бридъкъ терпкий, гіркий
брѣвь брова
брѣзо-скоро-ѣдро швидко
брѣзъ скорий, швидкий
брѣсало penicillus, щіточка, пензлик
брѣсати витирати, чистити
брѣвьно колода, брус
брѣнніе-глина-калъ грязь, бо-
брѣгъ берегъ [лото
брѣма, G¹ -ене тягар
боудити, боуждѫ будити
боуіесть глупота
боуи - жродивъ - жродъ нерозумний, дурний, смілий
боуиство-жродьство глупота
боукъі N¹, G¹ - кѣве - кънигъі-письмена-писаніе
бъдрити-бъждрѫ осмілятися
бъдръ бадьорий [спання
бъдѣніе пильнування, не-
бъдѣти, бъждѫ пильнувати, не спати
бъчела-п(ъ)чела пчола [ство
бъіліе трава, зілля, лікар-
бъіти бути, **бъістъ(ѣ)** був, **бѣ, бѣаше** був, була, було
бъітіе буття, існування
бърати, берѫ [ти, намовляти
бѣдити, бѣждѫ переконува-
бѣжати, бѣжѫ бігти
бѣлъ білий
бѣство-бѣжьство бігство
бѣсъ-демонъ [в собі біса
бѣсьнъ навіжений, хто має
бѫ-биша conditionalis від **бъіти**

в

ва N² A², вама D² Ab², ваю G²
ван-ваня вітки [L²
вапа фарба [чужак
варваръ - странникъ-иноземьць
варити опереджати, приходити раніше, **варѣти**
варъ-зной спека, смола, стовашь ваш [рожіння
ведро-тишина добра година, погода
велии-великъ великий [вий
великолѣпіе пишність, величність [свято
великолѣпьнъ пишний, чудо-
великъдьнь Великдень, паска,
величакъ величний
величьствіе величність
величьство величність
вельбѫдъ верблюд
вельлѣпота-красота
вельми-sѣло дуже
велѣти наказати
вепръ свиня
верига ланцуг, пута
верѣіа-засовъ запора, засов
веселіе радість, утіха
вести ведѫ, вести везѫ
ветхъ старий, давній
ветъшати старіти
вечеръ вечір
вечеря вечеря
вечерѣти вечеряти
вещь річ, справа
видѣніе видіння, привід
видѣти бачити, **вижь** побач
вина причина, вина
винарь виняр [садок
виноградъ-лоза виноградник,
висѣти, вишѫ висіти, міститися
витати-обитати-въселитися жити, проживати, гостити
вити, виѫ плести
влага вільготь, вохкість

владати володіти
владꙑка-кънасъ-божд҃ь пан
владꙑчьствиѥ-власть влада
владꙑчьнъ сильний, владний
власть влада, сила
власф(в)имисати-хоулобати-хоулити богохулити, блюзнити
власф(в)имиа-хоула блюзнірство
власъ волос, N³ власꙑ коси, волосся
власѣница-врѣтиште одежа
власѣнъ волосяний
влачити волочити, тягти
влъна хвиля
влънениѥ хвилювання
влъхвовати ворожити, чарувати
влъхвъ-чародѣи ворожбит, чарівник, V¹ влъшве, N³ влъсви
вль(ъ)къ вовк
влѣшти, влѣкѫ волокти
водити, вождѫ
вождь владꙑка-кънасъ провідир, керовник
вои, воинъ вояк, козак
волъ віл
волꙗ воля, бажання, свобода; волеѭ добровільно
воня пахощі
врабии горобець
врагъ ворог
врана ворона
врата ворота
вратарь-двьрьникъ-вратьникъ
вратити вернути
вратъ ворот, шия
врачь-балии лікар
враштати вертати
врьба, врьбиѥ верба, вітка
врьсь ж. р. віровка, ужівка
врьста вік, зріст
врътоградарь садівник
врътоградъ-садъ-рай
врьть(ъ)пъ-пештера печера, сад
врътѣти вертіти
врьхоу зверху, вгорі
врьхъ верх
врѣдити шкодити
врѣдъ шкода, зло
врѣдьнъ шкідливий, хорий
врѣма, G¹-мене-лѣто-годъ час
врѣтиште мішок, одежа, =власѣница
врѣшти, врьгѫ кидати
врѣшти, врьхѫ молотити
вторьникъ вівторок
вързѣшти вкинути, въвьргнѫти
въторьникъ-вторьникъ
въдворитиса-въселитиса
въждела(ѣ)ниѥ бажання
въждѣлати бажати
въждѣлѣти-въсѫотѣти бажати
въжешти, въжегѫ запалити
възбранити заборонити
възбраньникъ оборонець
възбраньнъ побідоносний
възбоудити збудити
възвеселити звеселити
възвести, -дѫ вивести, звести
възвратитиса вернутися
възвращтениѥ повернення
възвѣстити-повѣдѣти-въказати оповісти
възгласити-възъкати закричати, промовити
възглась виголошення
въздати-отъдати віддати, віддплатити, Imprt въздаждь
въздаяниѥ відплата
въздвигнѫти съзьдати-съткорити збудувати, подвигнути, підняти

въздрадоватися звеселитися,
въздрасти вирости [зраділи
въздрастъ зріст, вік
въздрѣдати заплакати
въздрѣжание стримання, умірковання
въздрѣмати задрімати
въздоухъ повітря
въздоушьнъ повітряний
въздѣхание зітхання [ся
възиграти радіти, веселити-
възискати - искати - испѣтати шукати, взяти
възити зійти
възлакати-възалкати зголодніти, захотіти їсти
възлешти, възлежати напівлежати при столі по східному звичаю, засісти
възлиѭати лити
възложити зложити
възлѣсти-възити увійти
възлюбити полюбити
възлюбление любов
възлюбленъ укоханий, милий
възможьнъ-моштенъ можливий
възмошти могти, зміцніти
възмѫтити хвилювати, підбурювати [стання
възмѫщение-движение повз
възмьздие відплата, пімста
възненавидѣти зненавидіти
възнести-възвѣшити-възати
възнестися піднестися, пи-
възношение жертва [шатися
възньзити,-жѫ встромити, надіти
възвание покликання [ти
възъпити-възъкати закрича-
възъяритися-разгнѣватися
възърѣти глянути, подивитися
възяти, възмѫ молодше слово, старіше **приѧти**
възпрь-прѣвъішьнъ-горѣ найвистинѫ поправді [вищий
въкратъцѣ коротко
въкоупѣ разом
въкоусити попробувати
въл'ѣсти, въл'азити болгаризм: увійти; звичайно **въніти**
вълітие влиття, жертва
въметати вкидати [хувати
въмѣнити поставити, зара-
вънаѹалѣ-нєкони-испрьва напо-
въне(ь)гда коли, як [чатку
вънезап(за)пѫ несподівано
въніти увійти
въноушити-оуслъішати почути, вислухати
вънъ поза, геть, назовні
въ(ь)нѣ назовні, знадвору
въняти, вънимати слухати, чути, Imprt **въньмѣмъ** послухаймо, уважаймо
вънѫтрь всередині
вънѫтрьждоу назовні
въпити,-пиѭати,-пиѫкричати, кликати, голосити
въплъщитися втілитися, прийняти тіло
въплъщение втілення
въпль-зъвание крик, вереск
въпрашати, въпросити питати
въпросъ питання
въразоумѣти зрозуміти
върѣзнитися усталитися, уко-
въселитися-вънити [рінитися
въскліцати кричати
въскорѣ скоро

къскрилиѥ-подолъкъ край, поли, подолок
къскръмлениѥ годування
къскрьсениѥ - къстаниѥ, къскрѣсити підняти, оживити
къскрьснѫти-къстати [лення
къскрѣшениѥ підняття, ожив-
къскѫѫ-наоуьто нащо, для чого, чого, чому [за
къслѣдъ-слѣдъ-сѫзади слідом
къслѣпати-къходити скакати
къспита(ѣ)ти виховати, вигодувати
късплакати заплакати
късплескати плескати, розголосити
къспоминаниѥ згадування
късприяти-къзати приняти
къспѣти заспівати
къспать назад, навспак
къстокъ схід, **къстоуьнъ** східний
къстрепетати задріжати [ний
къстръгнѫти вирвати, витягти
къстѫга або **къстѫгы-ремень**
късоуѥ надаремно
късхлапати-къпросити жебра-
къходити сходити [ти
къхо ѥтѣти схотіти, побажати
къхытити,-штѫ схватити, взяти
къчоудитиса здивуватися
късылати посилати, приносити, віддавати
късѣрытиса-огжестѣти-окаменѣти загустіти, ожиріти, закам'яніти
късѫдъ communio причастя
късѫдьнъ причасний, **късѫдьная молитва** молитва при-
къторъ другий [часна
къшь воша
къі A³ вас
къі- из- {всіди
къінѫ-къінѫ-къінѫ-присно за-
къіспрьнъ горішний, небесний
къішьнь високий, небесний
къіна-шиа шия
кьдова вдова
кьрѣти кипіти
кьсе(ь)гда повсякчасно, завше
кьседрьжитель всемогучий
кьсемогъіи всемогучий
кьсесъжигаѥмаа цілопалення
кьсеуьстьнъ високошановний
кьсь, G¹ **кьси** село
кьсь, кьсіа(а), кьсе увесь
кьсьде скрізь
кьсіа(а)къ-кьсь всякий, кожний
кьсіаоуьскъ всякий, ріжний
кьсѫдоу(ѣ) скрізь
кьчера вчора
кѣ N² ви
кѣдати, кѣмь знати
кѣдѣти відати, знати
кѣиѥ вітки, галузки
кѣкъ вік [тиса
кѣнитиса-цѣнитиса - продава-
кѣно віно, посаг, придане
кѣньць вінець
кѣровати-ѭати кѣрѫ
кѣрьникъ довірений
кѣрьнъ вірний
кѣсть вістка
кѣтвь вітка
кѣтръ вітер
кѣтрьнъ вітряний
кѣ(и)тьскъ казковий, **кѣ(и)тьскы** казково
кѣчьнъ вічний
кѣштаниѥ проповідь
кѣіати віяти

вѣта-вѣтвь-вѣтвиѥ-листвиѥ
вазати, важѫ в'язати [вітка
вазнѫти в'язнути
ванѫти в'янути
ваштии-болии більший
вусонъ-уръвеница тонка тканина, одежа

г

гадити гудити, ганьбити
галиле(ѣ)искъ галилейський
галиле(ѣ)ѧ, галиле(ѣ)ѧнинъ
геѥ(о)на-ѥзеро гораште-ѥзеро
гигантъ-исполинъ [огньноѥ
глава голова, розділ
главизна-начатъкъ розділ, початок, головна річ
глаголáти-рещи-повѣдати-вѣщдовати говорити
глаголемъıи на прізвище
глаголъ слово
гладъ голод
гладъкъ гладкий, рівний
гласити,-шѫ виголошувати.
гласъ голос [кричати
глашати-зъвати
глоумитиса, глоумлениѥ
глѫбокъ глибокий
гнести,-тѫ тиснути
гнити, гниѫ гнити
гноушатиса бридитися
гнѣвъ, гнѣвьнъ
гнѣздити,-ждѫ кублитися
гнѣздо кубло
гобьзе(о)вати примножати
гобьзиѥ багатство, врожай
гобьзъ(ь) багатий, рясний, гойний, родючий [ний
говѣинъ побожний, достой-
говѣниѥ побожність, піст
говѣти постити
година-часъ, годъ
голотъ-ледъ
голѫбь голуб
гонѧзити визволяти
гоньць гінець
горазьнъ майстерний, мистецький
горе-лютѣ ох! [горщий
гории, горьши гірше
гороушьнъ горчичний
горькъ гіркий
горьница-клѣть-храмъ
горѣ догори, горі, уверх
господа-гостиница
господарь господар
господинъ пан
господъıни N[1] пані
господь пан, Бог
господьнь господній
гость гість [дувати
градити-зьдати городити, бу-
градъ-мѣсто город
градьць городок
граждании горожанин
грамота-кънижьнаа премѫгре(о)биште могила [дрость
грети, гребѫ гребти
гробъ яма, могила, гріб
гроздъ гроно
грѫбъ горб
грѫдость пиха
грѫдъ пишний, чванькувагрѫдъıни N[1] пиха [тий
грѫ(ь,о)знъ виноград, гроно
грѫличиште горличиня
грѫло горло
грънчарь гончар
грѫтань горло, гортанка
грѫсти, грѫзѫ гризти
грѣмѣти греміти
грьчьскъ грецький
грѣхъ, G[3] грѣхъ і грѣховъ

грѣшьникъ, грѣшьнъ
грасти,-дѫ-ити-ходити
грѫкъ нечемний, злий
гоубитель згубник
гоумьно-токъ тік, клуня
гънати, женѫ гнати
гънѫти гнути
гъібнѫти гинути
гъібѣ(ѣ)ль погибіль
гѫба губа [ка
гѫгъникъ-нѣмъ-заіѧкливъ заїгѫсли cithara, інструмент до
гѫсти, гѫдѫ грати [гри
гѫсь гуска

д

да щоби, нехай, аби
да аште коли, як
дакъі щоби
дакидъ і дакъідъ
дакьць хто дає
даждь-даи
далеуе далеко
даръ подарок
дати, дамь, даси, дастъ, дадаѧти давати [датъ
двисати,-saѫ чи -жѫ, двигнѫти рушити, рухати
дворъ двір
дверь, G¹ N² N³ двьри двери
дверьникъ-вратарь
дебелъ грубий
дебатъ дев'ятий
дебать дев'ять
демонъ-бѣсъ
дес(сь)ница права рука, прадеснъ правий [виця
десатина десята частина
десатъ десятий
десатъкъ десяток
десать десять
дикии дикий
дикитисѧ-уоудитисѧ дивуватися
дико, G¹ дикесе [тися
дивьнъ-уюдьнъ дивний
динарь-пѣнязь монета
диѧволъ-непригазнь
диѧконьство виголошення діякона, діяконат
диѧкъ-диѧконъ
длань долоня
длъгодьньствиѥ довгий вік
длъгъ довгий, борг, вина, гріх
длъжьникъ боржник, винуватець, провинник
добль хоробрий, міцний
добро-добрѣ adverb. добре
довольнъ вистарчаючий, задоволений, великий
доволѣ доволі, досить
довлѣти вистарчати, хватати, довлѣѥтъ досить
доидеже старша форма-доньдеже молодша, поки
доилица мамка
доити годувати дитину
доколѣ поки, доки
доконьуати докінчити
долоу-низоу долі, внизу
домовитъ господарний
доньдеже - донелѣже-даже доидеже поки, аж поки
досаждати-оукарѧти
досаждениѥ - оукорениѥ - оукодостоинъ вартий [ризна
достоитъ варто, треба, належить
достоѧниѥ - уасть-наслѣдиѥимѣниѥ спадщина, дідизна
досъіти досить
драгъ дорогий

древле-прѣвѣіѥ-прѣждедавніше, встаровину, колись
древьнъ давній
дроугоиде в іншім місці [зом
дроугоици часом, іншим ра-
дроужина товариш, сопутник, товариство, військо
дръва дрова
дръжава-крѣпость влада, міць, сила, володіння
дръжаликъ державний, побід-
дръжати держати [ний
дръзати - надѣѩтиса сміти, бути відважним чи смілим, сподіватися
дръзость відвага, сміліст
дрыколь м. р., N³ дрыколиѥ-посохъ-жьзлъ дрюк, кий
дрѣво, G¹ дрѣвесе дерево
дрѣводѣлꙗ столяр, будівничий, тесля
дрѣвѣнъ дерев'яний
дрѣмати, дрѣмлю
дрязга ліс [ний, смутний
дрѧселъ-дрѧхлъ - оунъілъ сум-
дрѧхлоу бъіти-оунъівати-тоужити
доухъ, V¹ доуше, N³ доуси
доуша душа [ний
доушевьнъ, доушьнъ душев-
дъва, дъвѣ два, дві
дъваш(ж)ьдъі два рази
дъвоица двійця
дъжгдь дощ, дъждити
дъно дно
дъска дошка
дъхнѫти дихнути
дъшти, G¹ дъштере дочка
дьневьнъ дневний
дьнь день, G¹ дьне, N³ дьньіѥ
дьнась сьогодні [і дьниѥ
дьньсьнъ сьогодняшній
дьрати, дерѫ дерти
дѣва-дѣвица діва
дѣвьство дівство, дѣвьствьнъ
дѣиствокати чинити
дѣлатель робітник
дѣлати робити [нок
дѣло, G¹ дѣлесе справа, учи-
дѣльма-дѣлꙗ-ради з G¹: через, зза, ради; ставиться по слові, до якого стосується
дѣльница робітня, частина
дѣте(ѣ)ль ж. р., роблячий, справа
дѣти, дѣѭ чи деждѫ, кла-
дѣтьскъ дитячий [сти, подіти
дѣтѧ дитя, N³ дѣти
дѣꙗти діяти, робити, чинити
дят(те)лъ дятел
дѫбрака-лѫгъ діброва
дѫбъ дуб, дѫбьнъ
дѫти, дъмѫ дути, дму

ѥ, іѥ

ѥ —слова на ѥ - див. під іѥ
іѥ A¹ с. р. воно
іѥв(v)ангелиѥ-благовѣстиѥ
іѥвре(ѣ)и жид, іѥвре(ѣ)искъ жи-
іѥгда коли, як [дівський
іѥгиптѣнинъ, іѥгуп(пь)тъ
іѥда коли, щоби, аби, як би не, чи ж, щоби ні
іѥда како-да не когда щоб коі
ѥдинако ще [ли не
ѥдинаѵе до того, ще, тільки
ѥдиномъіслиѥ згода, єдність
ѥдиноѵадъ єдинорідний
ѥдиножѫ одного разу
ѥди(ь)нъ один, сам
ѥдъва насилу, ледве

ієже N¹ с. р. котре, яке
ієза ні
ієзеро озеро
ієи так, певне, направду
іє(о)ле(ѣ)и м. р. олія, олива
ієлико скільки, як багато
ієликъ який, котрий
ієлиш(ж)ьдъі скільки раз [те
ієльма наскільки, коли, через
ієнгастриментъ-прорицаѧи отъ жтробъі
ієпендитъ-сраѵица-одежда
ієпистолиа-посланиє лист
ієсмь, ієси, ієстъ(ь) є [натура
ієстьство-родъ природа,єство,
ієстьственъ природний
ієтеръ - нѣкъій - ієдинъ - инънѣкътоякийсь, певен, один, хтось [би, покоління
ієфимериа денна черга служ-
ієѳ,нопиа-моурьскаа земла
ієште ще

ж

жаль-гробъ горе, журба, туга
жезлъ-посохъ палка, кий
желаниє-хотѣниє-похоть бажання, пожадливість
желати-жадати бажати
желѣзнъ (а не желѣзьнъ) желѣзо залізо [лізний
желѣниє-плаѵь
желѣти - плакатиса плакати, сумувати, бажати
жена жінка
женихъ-невѣстьникъ молодий
женьскъ жіночий
жестокъін упертий [лий
жестокъ суворий, закам'яні-
жестосрьдъ закам'янілого серця
жешти, же(ь)гѫ, Imprt жьзи палити
живодавьць життядавець
живоносьць, - сьнъ життяносець, життядавець
животъ життя старіщий вираз, молодший жизнь
животьнъ життєвий
жидовинъ-июде(ѣ)и
жизнь-животъ життя
жилиште-селениє-обитель
житель, жити, живѫ
житиє-животъ-жизнь
житиискъ життєвий
житьница клуня, стодола
жрънъі жорна, G¹ жрънъве
жрьдь жердка
жрь(ъ)тва жертва
жрь(ъ)твьникъ жертвеник
ж(жь)рьць-иєре(ѣ)и жрець, ієжрѣбии жеребок [рей
жрѣба, G¹ -те, жрѣбьць лоша
ж(жь)рѣти, жьрѫ з D: приносити жертву, їсти
жьдати, жи(ь)дѫ з G чекати
жьзлъ-палица посох, кий [ка
жюпелъ-сѣра-камъ горашть сіржадати, жаждѫ прагнути, бажати, дуже хотіти
жажда прагнення, бажання
жало жало
жатва жнива, жатель жнець
жати, жьмѫ чавити
жати, жьнѫ жати

ѕ

ѕ часто пишеться на початку цих слів: ѕвѣзда, ѕвиздати, ѕвѣрь, ѕелиє, ѕлакъ, ѕлаѵьнъ, ѕълъ, ѕмии і в словах, що походять

від них, але частіще ці слова починаються з з, де й див. їх.

сѣло-кѣльми дуже, занадто; до **сѣла** зовсім

з

заблѫдити заблудити

завидьникъ заздрісний

зависть заздрість

завѣса-опона заслона

завѣтъ-заповѣдь-законъ-повелѣніе-зарокъ-завѣштаніе

завѣштати наказати, передати

заграда загорода, перешко-

заградити-затъкнѫти [да

загражденіе загорода

зажешти запалити

зазначати зазначити, покласти знака

зазрѣніе підозріння, заперечення, закид

зазьрѣти судити, гудити, завидувати, ганити

заимодавьць позичальник

заимъ позичка, борг

заклеѫти-затворити замкнути, Ао 3[1] **заклене**

заколеніе-сѣченіе

законоположити закон дати

законопрѣстѫпьникъ - беззаконьникъ

законъ-обѣщаніе-нравъ право, завіт, віра, св. Письмо

законьникъ - книжьникъ знавець законів Божих і свіцьких, священник, законоучитель, чернець

залазъ небезпека

заматорѣти-застарѣтися зістаріти, бути старшого віку

замѫдити-замедьлити загаяти

зане-понеже-имьже бо, через

западъ захід [те що

запечатьлѣти - знаменати зазначити

запокѣдати наказати

запокѣдь приказання, наказ

запрѣтити заборонити

запоустѣніе спустошення, руїна, непорядок

запати заважити [помогти

застѫпити оборонити, до-

затворити, затварѣти зачинити [гий день, завтра

заоутра дуже рано, на дру-

заоушати бити

заоушеніе-оудареніе биття

зауало-зауатъкъ початок

зауати, зауьнѫ почати, понести [свято зачаття

зауатіе початок, зачаття,

заштитьникъ оборонець

заѩти, заимѫ-занати-къ заѩць заєць [имъ дати

з(ѕ)виздати свистіти

звьнѣти дзвонити

з(ѕ)вѣзда зоря

з(ѕ)вѣрь м. р. звір

земльскъ-земьнъ, земний, людський

земля-страна

земьскъ земний

зиждитель - творьць будівничий

зизаніе-плѣвелъ бур'ян

злакъ-сѣно-трава

злато золото

злауьнъ зелений, свіжий, квітнучий, багатий, пожиточний

злъуь жовч

з(ѕ)мии, з(ѕ)миа змія
змѵрна-смѵрна пахуча смола
знаємъ відомий, знайомий
знаменати-запеѵатьлѣти (молодше слово) робити знака, зазначати, ціхувати
знаменіе знак, прикмета
зобати, зобліж дзобати, їсти
зо(а)рьнъ світлий
зракъ-видѣніе вид
зрьно зерно
зрьцало зерцало
зъкати, зовж кликати
зъло зле, погань, гидота
зълоба злість, лютість
зълодѣи злочинець
зълъ-лѫкавъ-пронъірикъ
зълѣ зле, недобре
зьданіе будування, будинок
зьдатель будівничий
зьдати, зиждж творити, будувати
зьрѣти-видѣти бачити
зѣло див. ѕѣло
зѣница зріниця, чоловічок
зѣнѫти рости, сходити
зять зять
зѫбъ зуб

и

и А[1] м. р. його
ибо бо
игемонъ-коієвода намісник
иго-гарьмъ ярмо
играти грати
игоуменъ-старѣишина
игъла голка
идеже де
идололатръ-идоложрьць
идолъ-коумиръ
иі(о)рданъ Йордан
иєре(ѣ)и-жрьць-свѧштеникъ
иєроусалимъ Єрусалим
иждити, иждивж пережити,
иже що, котрий [витратити
из-, дуже рідко изъ
избавитель спаситель
избавити звільнити, охоронити, врятувати
избавленіе спасіння, вибавлення, визволення
избіеніе вимордування
изборъ вибір
избѣгти позбутися
избьрати,-берж вибрати
изврьгати-изѧти викидати
извести вивести [вибір
изволеніе воля, бажання,
изволити захотіти, забажати, позволити
извѣстованіе упевнення
извѣстованъ-извѣстьнъ відомий [упевняти
извѣстовати сповіщати,
извѣстьно правдиво, докладно, точнісінько [прощення
извѣтъ причіпка, причина,
изгънати, ижденж вигнати
издалеуе(а) здалека
издати видати
издрѣшеніе відпущення,
изити вийти [визволення
излазити-къс-иєходити виходити
излиха більше, сильніще
излѣсти вийти
измѣниса-оумѣниса [силювати
измыждати виснажувати, знеизобличати роскривати, висвідчати
израдьнъ що виходить з ряду: особливий, добрий

изоумлѧтисѧ тратити розум
изоуштати росповідати
изѧти забрати, звільнити
икона-образъ
иконом-домоустроитель
или або, чи
имати, ѥмлѭ мати, брати
иматисма-одежа
имьже-зане бо, через те що
имѣние-наслѣдиѥ
имѣти мати
има, G[1] имене, въ има на честь, на славу, **именемь** Ab[1] на ім'я
инако йначе, іншим спосо-
инаѹе-ѥдинаѹе [бом
индиктъ окрес часу в 15 років; решта, яка получається від поділу числа років від Сотворення Світу на 15.
ино(ъ)гда колись, раз
иногдою разом, в той час, раптом
иноземьць-странньникъ-варваръ
инокость peregrinatio, подоріж, чужина
инорогъ-ѥдинорогъ [нецтво
иноуьство самотність, чер-
иноуѧдъ-ѥдиноуѧдъ - ѥдинородьнъ
инъ-ѥдинъ інший, один
инъде в іншім місці
инѫдѣ в другім місці
иподиякъ іподіякон
ипокритъ -лицемѣръ - лицедѣи облудник
исканиѥ шукання, питання
искати, ищѫ і **искѫ-въпрашати** шукати, питати; **искати доуши** чигати на життя, бажати смерти
искони-въначалѣ-изначала-испрьва напочатку, вдавнину, спрежде віку
исконьнъ первовічний
исконьчаѹати, -сѧ кінчатися, гинути, наповняти
искрь, искрьнь - ближньнь - подроугъ близький [бувати
искоусити спокусити, випро-
искоушениѥ-напасть-искоусъ
исплънити-наплънити[спокуса
исплънитисѧ-съвѣтисѧ виповнитися, збутися
исплънь повний
исповѣдати-възвѣстити визнавати, відкривати
исповѣдь визнання, сповідь, каяття
исповѣдьникъ визнавець
исправити поправити
исправлениѥ направа
испрьва перше, відпочатку
испоускати випускати
истина правда [вірний
истиньнъ правдивий, дійсний,
истокъ-истиньнъ
истоуьникъ джерело
истъ-истокъ
истъба хата
истѧзати-испытати випитувати, видобувати, мучити
исоусъ, иисоусъ спаситель, найчастіще $\overline{\text{іс}}$
исходити виходити
исходъ вихід
исц(иц)ѣлениѥ сцілення
исц(иц)ѣлити сцілити, уздоровити [ти, припинитися
исакнѫти-исъхнѫти висохнути, **идѫ** йти

ишьтадиѥ-рожденіѥ-отродиѥ-породъ зародок, заплід
июде(ѣ)и, - скъ-жидовинъ-жидовьскъ
июде(ѣ)ꙗ Юдея
ꙗковъ, ꙗковль

к

кагролиуништь горличиня
кадильнъ кадильний
кадити,-ждѫ кадити [валах
каженикъ-ѥвноухъ скопець,
казаниѥ наука, казань
казати навчати
казити, кажѫ псувати
како як
каковъ який, що за
камо куди
камъı камінь, G¹ камене, A¹
камъıкъ камінь [камень
камѣнъ кам'яний
канонъ-правило
капь ж. р. образ, малюнок
карвана карнавка, скринька
касатиса дотикатися
катапетазма-опона-завѣса-показнь каяття [ница
кедръ-смрѣуниѥ-тисиѥ
кентоурионъ-сътьникъ
кесарь цісар
киботъ-ковьчегъ
кин(нъ)съ податок [деньць
кладазь - истоуьникъ - стоуклати, колѭ колоти
клевета брехня
клеветати,-штѫ брехати
клеветьникъ брехун
клеврѣтъ - дроугъ - подроугъ - рабъ-слоуга
клепати,-плю-знаменати
клонити хилити
клосьнъ-хромъ кривий
клюуимъ зручний, годящий, придатний [ключитися
клюуитиса трапитися, прикльть-горьница-храмъ-кровъ
клятва прокляття, присяга
клати, кльнѫ клясти [ня
кобь ж. р. чарування, гадан-
кобарьство-хытрость-льсть-лжькавьство
ковати, ковѫ і коуѭ кувати
ковъ-крамола-льсть підступ,
ковь ж. р. путо [лукавство
ковьчегъ - киботъ - скрина-скрико(ъ)гда коли [ница
кодрантъ-цата дрібна монета
кожа шкіра
кожьдо див. къжьдо
козьлиштъ козля
козьлъ козел
козьла козля, G¹ козълате
кокотъ півень
кокошь-коурица курка
колесьница віз
коли як що, коли
колижьдо незмінний прикметник,що вживається при займенниках або прислівниках в значінні *би ні;* иже колижьдо хто б ні
колико скільки
коликъ який великий
коло колесо, G¹ колесе
коль див. коликъ
кольми наскільки
колѣбати-двигнѫти
колѣно-племя покоління, рід, нарід
комъканиѥ причастя
комъкати причащатися
конъ, конь початок, кінець

конь м. р. кінь, V¹ коню
коньць кінець, край; въ коньць зовсім, доконьца назавше
коньчатиса-оумрѣти
коньчина-коньць смерть
копачь-копачьма-винарь
копиє спис
корабль-ладии-ал(лъ)дии
коренитьць-влъхвъ-чародѣи
корень корінь
коснѫтиса доторкнутися
кото(ѣ)ра сварка
кото(ѣ)ръ який
кошь-кошьница кошіль
крадоводити грабити
крамола-ковъ-лъсть бунт, колотнеча
краниєво мѣсто - лъбово-лъбь- [ноє
красьнъ гарний
кратъ, кратъі раз
кратъкъ короткий
кривъ невірний, несправед-
кривь-кръстъ [ливий
кри(зі)латьць ангел
кринъ-цвѣтъ сельнъ-цвѣтьць лілія, квітка
кровъ - стрѣха-скинига - кѫшта-хрямъ покрівля, дах, хата
кромѣ з G, крім, поза
кромѣшьнъ зовнішній
кротость лагідність, тихість
кротъкъ тихий, лагідний
кроупица кришка
кръвь кров
кръмити-питати годувати
кръмчии стерник
кръха кришка
кръіти, кръіѫ ховати
кръститель хреститель
кръстити хрестити
кръстъ хрест
кръштениє хрещення
крѣпль кріпкий
крѣпость-сила-дрьжава міць
крѣпъкъ кріпкий
кржгъ кругъ
коумиръ-демонъ ідол
коупьно-къкоупѣ разом
коуръ-пѣтель півень
коусити, коушѫ пробувати, спокушати
коустодига-вои сторожа
кѣгда і когда, рідко когъда
кѣде де [коли
кѣ(о)жьдо кожний
кѣзнь-лѫкавьство-хѣітрость-ко варьство-лъсть
кѣнигъчии-кѣнижьникъ-законьникъ вчений в св. Письмі
кѣнигі-боукъви-писаниє буква, лист, писання, книга, св. письмо; вживається тільки у множині кѣнигі і лише з кінця XIV в. маємо кѣнига чи книга
кѣнась, V¹ кѣнаже князь
кѣсьнѣти-мьдлити баритися, гаятися
кѣто хто [гаятися
кѣтомоу понад те, більше, ще, вперід
кѣи, кѣа, коє який, яка, яке
кѣпѣти кипіти
кѣс(сѣ)лъ кислий
кѣснѫти киснути
кѫпина кущ терновий
кѫпѣль купання, купіль
кѫшта-скинии-кровъ-хрямъ
кѵпарисъ-смрѣчь

л

ладии N¹ лодка-корабль
лазарь-лазорь

лакати-лаужь-ал(ъ)кати
лакъть лікоть
ланита щока
легеонъ військова частина
лепта дрібна монета
лешти, лагъ лягти
ли чи
ливанъ-дѫбрава
ликъ хор, збір
листвиѥ листя
лити, лиѭ лити
литостратонъ-камѣнъ помостъ
литоургиа-слоужба-слоужениѥ
лихва-съ приплодомь процент, прибуток, приріст
лихотъкъ достаток, багацтво
лице обличча, прѣдъ лицемъ-прѣдъ-прѣдъ нимъ
лицедѣи-лицемѣръ-ипокритъ
лише більше
лишениѥ недостаток
лиѭти, лиѭ лити
лобъзаниѥ цюлування
лобъзати, лобъжь-цѣловати
ловитва-ловъ ловлення, влови
ловьць охотник, мисливець
ложе-одръ постіль, логовисько
ложесно-оутроба, звичайно у множині ложесна нутро, утроба; разрѣзаѭи ложесна перложити класти [шороджений
лоза-розга-виноградъ
лоно груди, пазуха
лопативъ заіка
лоуна-мѣсяць
лоуча промінь
лъбъ лоб
лъгати брехати
лъжа-лъжь ж. р. неправда
лъживъ неправдивий
львъ лев
льгъкъ легкий
льгъчаіе-отърадьнѣіе
льнъ льон
льнѣнъ льняний
льстивъ-лѫкавъ [вати
льстити-съблазнити обманюльсть обмана, лукавство
лѣвъ лівий
лѣть можна, повинно
лѣкъі-тако
лѣнивъ лінивий
лѣпо подобає, пристойно
лѣпота-красота
лѣпъ вродливий, гарний
лѣсти, лѣзѭ лізти
лѣто-врѣма рік
лѣха грядка, борозна
любо або
любодѣи-блаждьникъ
любодѣиствовати-блаждъстворити-блаждити-любъі дѣяти
любодѣяниѥ-блаждъ-прѣлюбъі-любодѣйство
любъі любов, G¹ любъве, A¹ любъвь, любъі съторити-прѣ-
людиѥ люде [любъі дѣяти
людьскъ людський
лютѣ дуже, сильно
лѫгъ-дѫбрава
лѫка підступ, обман, берег
лѫкавъ злий, підступний
лѫкавъіи злий, зло, диявол

м

магдалъіни Магдалина
маломощть - бѣдьнъ вбогий,
малѣ насилу [немічний
мамона багацтво [кроупа
манна-кроупъі пшениуьнъі-

мати, G¹ матере, A¹ матерь
матѳ(ѳ)и Матвій
медвѣдь медвідь
медъ мід, мед
межда межа
междоу між
мене G¹ A¹ від азъ
мести, метѫ мести, кидати
метати, метаѭ кидати
ме(ь)чь меч, міч
меучникъ-воинъ-оусѣкатель
ми-мънѣ мені D¹ від азъ
милосрьдиѥ-милость
милосрьдъ-милостивъ
милостьіни милосердя
милость ласка, милість
мимонти-минѫти проходити, переходити
миръ спокій, світ; в розумінні mundus давнішній вираз весь миръ, молодший миръ
мирьскъі по-світському
миса-блюдо миска
младеньць-отрокъ-дѣтѧ
младъ молодий
мльва-матежь крик, шум, розмлъніи блискавка [мова
мльчати мовчати
млѣко молоко
млѣсти, мльзѫ доити
млѣти, мелѫ молоти
мозгъ мізок [сеи
монси(ѣ,е)и-моуси(ѣ,е)и Моимоль-тьлга-чрьва
мольба молитва
монастъірь і дуже часто манастъірь від візант. μαναστήριον
морьскъ морський [
мошти, могѫ могти, не мози не смій
мошти, G¹ мошти останки
мощь сила
мощьно-възможьно можливо
мощьнъ сильний
мошьна-пира торба
мракъ морок, темрява
мрьзнѫти мерзнути
мрьзость-огнѫшениѥ-омрьзѣниѥ погань, гидота
мрьзъкъ гидкий, мерзений
мрьзѣти-похоулити робити кому гидке
мрькнѫти темніти, тьмитися
мрьтвость мертвість
мрьтвъ мертвий
мрьтвьць мертвець
мрьцати миготіти
мрѣжа-невода волок
м(мь)рѣти, мьрѫ вмірати
моудити див. мѫдити
моуринъ ефіоп
мъкати, мъкнѫти переходити
мъногаш(ж)ьдъі багато раз
мъногострѣпѣтьнъ трудний
мъногъ багато, мъножаѥ більмъножити збільшувати [ше
мъножицеѭ - мъногажьдъі багато раз [кількість
мъножьство багато, велика
мъноѭ мною, Ab¹ від азъ
мънѣ мені, D¹ від азъ
мъхъ мох
мъчати кидати, гнати
мъіслити думати
мъісль думка [имьць
мъітарь - мъітьникъ - мъздомъіти, мъіѭ мити
мъітьница - мъздьница місце збору податків, таможня
мъіша миша
мъішьца плече, сила
мьгла темнота

мѣдлити зволікати
мѣзда-даръ нагорода
мѣнии меншии [кувати
мѣнити, мѣнѣти думати, мір-
мѣстити мстити
мѣсть пімста
мѣ(ѣ)чь меч, міч
мѣша-слоужьба missa
мѣдѣнъ мідний
мѣра міра
мѣрило міра
мѣрити міряти
мѣсто - градъ місце, го́род
къмѣсто замість
мѣсѧць місяць
ма мене, A[1] від азъ
макъкъ м'ягкий
мясо м'ясо
масти, матѫ колоти, хвилю-
мята м'ята [вати
матежь хвилювання, бунт
мати, мънѫ м'яти
мѫ(оу)дити-къснѣти-мѣдлити
гаятися, баритися, проволі-
мѫдрити, мѫждрѫ [кати
мѫдрость мудрість, розум
мѫдръ мудрий
мѫдрьствовати мудрувати
мѫ(оу)дьнъ повільний
мѫжь муж, чоловік
мѫжьскъ чоловічий
мѫжьство мужність, відвага
мѫка мука
мѫченикъ мученик
мѫчитель мучитель
мѫчити мучити
муро-благовонънаꙗ мастъ

н

навъıкнѫти привикнути
навъıчениѥ наука, знання
нагота голість
нагъ голий
назарѣнинъ з Назарету
назирати-блюсти доглядати
назнаменати зазначити, вка-
наначе особливо, більше [зати
наказаниѥ - поучениѥ наука,
приказ, кара
наказати навчити, приказа-
ти, покарати
налацати, налашти - напрязати,
напрѧшти натягувати
нама D[2] Ab[2] від азъ [rius
намѣстьникъ заступник, vica-
напасть спокуса, небезпека
напитати нагодувати
наплънити наповнити
напрязати натягувати
нарешти-прозъвати назвати
нарицаѥмъ званий
нарицати називати
народъ нарід
нароучитъ відомий, певний
насладитиса втішитися, за-
довольнитися
наслаждениѥ насолода
наслѣдиѥ жереб, доля, спад-
щина, майно
наслѣдити, наслѣдовати одер-
жати в спадщину
наставити навести, навчити
наставьникъ учитель
настѫпати топтати
насытитиса вдовольнитися
насѫщьнъ ἐπιούσιος потрібний,
щоденний, сьогодняшній,
завтрашній, ЗЄ настоѩштꙋ,
МЄ наставъшаго дьне, в ін-
ших придѫщии - достоинъ
ѥстьствоу

натроути-напитати нагодувати
наоустити намовити, нараяти
нафта-сѣра [ти
наѹало початок
наѹати, наѹьнѫ начинати,
наѹатъкъ-наѹало [почати
нашь наш
наю нас G² L² від **азъ**
небесьскъ-небесьнъ небесний
небо небо, G¹ **небесе**
не бо бо не
небонъ бо
небрѣженіе недбальство
небрѣшти, - гѫ давнє слово, молодше **нерадити** недбати,
неволіе неволя [нехтувати
небрѣжденъ непошкоджений
невъзможьнъ неможливий
невѣдьство незнання
невѣдѣніе незнання, несвідомість, помилка
невѣрьство безвір'я
невѣста молода
негодовати, -доуѫ обурюватися, гніватися
недалеуе недалеко
недвижимъ нерухомий
недовѣдомъ таємний
неджгъ-болѣзнь хороба
неджживъ хоробливий
неджжьнъ хорий
недѣла перший день тижня,
нежели ніж, як [тиждень
неизреуенъ невимовний
неистлѣньнъ нетлінний, безсмертний
неистовъ шалений, скажений
неисѹьтьнъ безмірний, незлічений [годящий
неключимъ непожиточний, не-
некосьно-непрѣстаньно
нелицемѣрьнъ правдивий
неплодъі - головица неплідна, G¹ **неплодъве**
неплодьнъ неплідний [щення
непогоненіе безкарність, про-
непостижимъ, -жьнъ недовідомий, незбагнений
непостъідьнъ бездоганний, не-
непраздьна вагітна [осудний
неприязни(ь)нъ диявольський, лукавий, злий
неприязнь-лѫкавъ-диаволъ-сатана зло, ворожнеча
непрѣкъідомъ безконечний
непрѣидомъ непрохідний, безконечний
непремѣньнъ незмінний
непрѣстаньно неперестанно
непштеваніе-вина причина
непьштевати-мъіслити-мьнѣти помъішлѧти думати, міркунерадити див. **небрѣшти** [вати
несъкѣда безліч, сила
несъмъісльнъ-неразоумьнъ
неѹьстивъ грішний
неѹьстіе нечестя
низоу-долоу
низъкъ низький
нико(ъ)гда нікóли
николиже нікóли
никъто ніхто [падати ниць
ницати, ниуѫ нахилятися,
ници-ниць ниць
ниѹьсоже нічого
ниѹьто ніщо, G¹ **ниѹьсо**
ништь-оубогъ убогий
новорасль-отрасль нова вітка
ногъть ніготь
ножь ніж [чі
ношть ніч, Ab¹ **ноштиѫ** вно-

нъ але
нъı A^3 нас [цей час
нънѣ тепер, саме тепер, в
нънѣшьнъ,-шьнии теперішній
нѣкъто хтось
нѣкъıи - ıєдинъ - инъ - ıєтеръ
нѣмъ німий [якийсь
нѣсмь не єсмь, я не, нѣсть
нѣчьто дещо [не є
нѫ(оу)дити,-ся неволити, бути приневоленим
нѫдьма(и) силою, силоміць
нѫ(оу)жда необхідність, принѫ(оу)ждьнъ необхідний [мус
нѫ, ѭ її, A^1 від ıа

о

ова обидва
ованѣ але, однако, крім того
обида кривда, образа
обидьникъ напасник
обидѣти,-ждѫ кривдити
обиноватиса, не обиноуѭса явно, сміло, відважно
обитати-китати жити, перебывать
обитѣль-жилиште [бувати
облакъ хмара
область - власть влада, можність, округа; молодше слово
облачєниє одяг [во власть
облачити одягти
облещти, облагѫ оточити
обличати робити що відомим, винуватити
обличєниє виказування, виявлення
облишиє зайвина [криття
облобызати цюлувати
облѣщти, облѣкѫ зодягти
обрадованиє радість
образъ образ, мара [нутися
обратити,-ся навернути, обер-
обрѣдатиса соромитися
обрѣсти, обрѣтѫ - обрящтѫ
обрѣтєниє знайдення [знайти
обржєна заручена
обржь обруч
обоукь-сапогъ-ѵрѣкиє обув'я
обѫти-обати, обьмѫ обнимати, охопити
обычаи звичай
обычьнъ звичайний
обьштекати зноситися, спобьштьнъ спільний [лучати
обьштьникъ - приıастьникъ спільник [ство
обьштина зносини, товариобѣтованиє-обѣтъ обіцяння, обітниця [цяти
обѣштати, обѣштавати обіобѣштєниє обіцяння, обітниовъ, ова, ово той, цей [ця
овьсъ овес
овьца вівця
овьчь овечий
овьча ягня, G^1 овьчате
огласити, - шѫ проголосити, навчити, готовити до прияття християнства;
оглашєниє наука оглашенним
оглашеникъ книга оглашеній
оглашенъ хто готовиться до прияття християнства; оглашении-сѫштии къ покаıании
огнь вогонь, гарячка
огньнъ огняний
огнѫшєниє-омрьзѣниє
ограсти,-дѫ ходити довкола; G^1 лата огрѫдѫща Київ. Гл. Л.—що року
одежда вбрання, одежа
одеждатиса-облачатиса

одесн҃ьжь праворуч
одолѣти—старше слово побѣдити перемогти
одръ-ложе постеля
одрьжание володіння
одрьжати заволодіти
окаанъ грішний, нещасний, нужденний
окаанъство грішність, біда, прокляття
око, G¹ оуесе, N³ оуи
окропити покропити
окрьстъ-около кругом [олія
оле(ѣ)и - юле(ѣ)и - масло- мастъ
оловина - олъ - твореное вино оп'яняючий напиток
олов'ѣнъ олов'яний
олокав(къ)тома-вьсесъжение
ол(лъ)тарь-трѣбьникъ-жрьтвь-
ометъ-подолъкъ [никъ
омоуити вмочити
онагръ-осьлъ дикии
он(ь)сица той, якийсь
онъ той, цей; въ врема оно у той час
оплатъ hostia, дари, оплаток
оправление виправлення, заповіт, наказ
оправьдание правда, справедливість, заповіт
оправьдитисѧ виправдатися
опрѣснъкъ опріснок, прісний хліб
опъітовати роспитувати
опать назад, знову
органъ-съждъ начиння
оръпътити турбувати, бентеорьлъ орел [жити
оружие оружжа
осквьрнити опаганити
оскждѣти-исконьуатисѧ
ослаба полегкість, пільга
ослабити полегчити
осмъ восьмий, осмь вісім
основание початок, основа, опора, підніжок
основати збудувати, зміцнити
особь окремо
оставити простити, відпустиставление прощення [ти
останъкъ-остатъкъ [нути
остати, нж остатися, покиостръти, оштрѫ гострити
-остъ кінцівка, а не -ъстъ
остьнъ вістря
остжпати оточити, обступаось вісь [ти
осьлъ осел
осьла осля, G¹ осьлате
осѣнение тінь
осѣнати прикривати
осѧsати, - жѫ доторкнутися,
осѫдити осудити [мацати
осѫжденъ засуджений
отан-таи таємно
отвѣтъ відповідь
отвѣштавати відповідати
от(тъ)имати відбірати
отити, отидѫ відійти
отишие спокій, пристань
отокъ-островъ
отрасль-некорасль-юнъ садъ ноотроковица дівчина [ва вітка
отрокъ-рабъ-слоуга-младьнець-
отроуишть-дѣтишть [дѣта
отроуѧ дитя, G¹ отроуате
отъ-, отъ від
отъвратити відвернути [дати
отъврьгати, отъврѣшти відкиотъврьзати, отъврѣсти, -врьзѫ
отъвѣтъ відповідь [відчиняти
отъвѣштание відповідь

отъвѣштати відповідати
отъгънати відігнати
отъданиѥ нагорода, кінець,
отъдати віддати [прощання
отъинѫдь зо всіх боків; зовсім, дуже
отъкровениѥ-габлениѥ
отъкрыти-габити
отъкѫдоу звідки
отълѣкъ-останъкъ
отъме(ѣ)тати,-ся відкидати, відмовляти,-ся
отъмьштениѥ пімста
отънели(ѣ) з того часу як,
отънѫ(ю)доу звідки [коли
отънѫдь зовсім [Фрейз. Ур.
отъпоустикъ відпущення, у
отъпоустити-оставити
отъпоуштениѥ прощениѥ
отъпоуштеница - поуштеница розвідка
отърада втіха, відрада
отърадьнъ відрадний, радісний, легкий
отърадьнѣѥ-льгъчаѥ
отъречениѥ зречення, присуд
отърѣшти відповісти, відмовити,-ся відріктися
отъриновенъ-отъвръженъ
отъринѫти відкинути
отърѣшати відв'язувати
отъселѣ-отънѣнѣ від цього часу, відтепер, звідсі
отъсѫдоу звідсі
отътолѣ, отътѫдоу звідти
отътръгнѫти відірвати
отъчаѧтисѧ тратити надію
отъштетити покидати, карати
отѧти, отати, отимѫ відняти
отьць батько
оцьтъ оцет, оцьтѣнъ оцотовий
оцѣстити-милостивъімъ бъіти очистити, бути милостивим; форма з ц (а не ѵ) звичайна в ст.-сл. пам'ятках [милування
оцѣштениѥ очищення, по-
оуѳесъ-ошибь хвіст, кінець
оштоутити почути
ошоуѫ ліворуч

п

пакеуериѥ час, близький до вечера, служба
паволока покривало
пагоуба погибіль, зло
пажить-пастѣбина-жиръ випас, левада
пакъі-ѣште знову, ще
палица-жьзлъ палка, кий
памѧть пам'ять
папежь папа
параклитъ-оутѣшитель св. Дух
параскеуги-пятъкъ п'ятниця
пасти, падѫ впасти
пасти, пасѫ пасти, стерегти
пастъірь-пастоухъ
пасха-паска паска, Великдень
паче-боле більше, ліпше
паѫкъ павук
пелена покривало
пелънъ(ь) полинь
пепелъ-попелъ
петра-камъі
пеѵаль журба, туга
пеѵать знак, печатка
пештисѧ пеклуватися, турбуватися
пешть піч
пико-питиѥ пиття
пира-мошьна-мѣхъ торба

пискати грати на дудці
писмо буква, G¹ **письмене**
питати-кръмити годувати
пити, пиѭ пити
питѣ(а)ти годувати
пишта покорм, їда
пишталь-свирѣль дудка
плавъ білий, спілий
плакати,-уѭ плакати, полоскати, мити [A¹ **пламень**
пламъı полум'я, G¹ **пламене,**
пламѣнъ полум'яний
платъ кусок тканини
плаштаница - ѓиза - понѣвица покривало, кусок тканини,
плема-колѣно [саван
пленица кошик, коси
плесньца обув'я
плешти-хрьбътъ плечи
плиштъ крик, галас
плодовитъ-плодоносьнъ
плоути, плъıти, пловѭ плив-
плъзати повзати [сти
плънъ повний
плътъ-тѣло тіло, м'ясо, люди-
плътьскъ тілесний [на
пльвати, плюѭ плювати
плѣвелъ бур'ян
плѣна пелена
плѣнение-плѣнъ полон
плюскъ плюскання
плясати,-шѭ танцювати
поборьствовати боронити
побѣда перемога
побѣдити,-ждѭ перемогти
повелѣти наказати
повиноватиса-покоритиса
поврьгнѭти повалити [відати
повѣдѣти-възвѣстити опо-
поганъ-поганинъ нехрещений
поганьскъ поганський, нехрещений
погребение погреб, похорон
погрѣти,-бѭ засипати, по-
подавити задушити [ховати
податель подавець
подвигъ подвиг, славна праця чи вчинок
подвизати,-са рухати, хитати
подобьнъ подібний [мання
подражъ наслідування, перей-
подроугъ інший, товариш, друг
подроужие друг, товариш, дружина, подружжа: чоловік чи жінка
подъножие підніжок
подъпѣга - поуштеница - отъпоуштеница розвідка
подъıти,-имѭ підняти
пожешти,-жегѭ попалити
пожи(ь)дати ждати, чекати
пожрѣти-послоужити принести в жертву, пожерти
поздѣ пізніще
позобати подзьобати, поїсти
позорище-позоръ видовисько
позорьникъ глядач
позорьнѣ відкрито
покровъ дах
покро(ъ)венъ закритий, неяс-
покоуситисѧ спробувати [ний
полагати класти
полоуношть північ
полъ половина, бік, беріг; **мѫжьскъ полъ** чоловіки, чоловічої плоти
польза користь
пользе(о)вати приносити ко-
пользенъ корисний [ристь
польскъ-сельнъ пільний

помавати, поманѫти махати, подавати знак рукою, ки-
помагати помагати [вати
помиловати змилуватися
помилоуи змилуйся
помошти помогти
помоштьникъ помічник
помрaчениѥ затміння
помъшлениѥ-мъисль думка
помъшлати думати
помьнѣ(и)ти пам'ятати
помѣ(а)нѫти згадати
понедѣльникъ понеділок
поне-понеже-зане-имѣже бо, через те що
поносити - оукорити гудити, ганьбити [зневага
поношениѥ-оукоризна ганьба,
понтьскъ пилатъ зам. понтии пилатъ
понѣ хоча б, щонайменше
понѣвица кусок полотна
понѫдити примусити, нака-
попирати топтати [зати
попоуштати потурати
попоуштениѥ допуст, потупопъ піп [рання
попьриште міра довжини = 1000 кроків
поразити-оубити-оударити
порода παράδεισος-рай
породьскъ-раискъ
порождениѥ породіння
порокъ вада, хиба, гріх, гріш-не життя
порфира-багърѣница
порѣвноватисуперничати, наслідувати
поржениѥ доручення
посагати виходити заміж
посемь потім, після того
послабити попустити, потурати, пільгувати
послабленіѥ полегкість, пільга, потурання
послоухъ-съвѣдѣтель свідок
послоушаниѥ слухняність
послоушати слухати,-ся, згоджуватися [свідчення
послоушьство- съвѣдѣтельство
послоушьствовати - съвѣдѣтельствовати свідчити
послѣдованиѥ порядок
послѣдовати йти за, йти слі-
посохъ-жьзлъ палка [дом за
посрамитисѧ-постыдитисѧ посоромитися, стидатися
посрѣдѣ посеред [ставлення
поставленіѥ посвячення,
постити здержуватися, по-
посъланиѥ лист [стити
посълати післати
посѣтити навістити, зглянутися, допомогти
потаплати топити
потомь потім [причащатися
потрѣбити вигубити, їсти,
потъщатисѧ попильнувати,
поустъіни пуща [поспішити
пооучениѥ-наказаниѥ наука,
пооучина безодня [казань
пооучитисѧ з D навчитися з G
похоть-желаниѥ-хотѣниѥ пожадливість [ти, забажати
похотѣти захотіти, зазіха-
похоуленіѥ докір
похоулити-оукарѧти осудити, огудити, зневажати
похоухнаниѥ насмішка
похоухнати сміятися
похъітити схопити, забрати,
поучитаниѥ читання [вкрасти

поѹрѣпати брати [хувати
поѹь(и)сти прочитати, пора-
поѹьсть пошана
поѹьто чому, чого, нащо
поѹати почати
поѧти взяти [чий
правовѣрьнъ правдиво віру-
правость-правьда правда, спра-
ведливість
правьдьникъ праведник
правьдьнъ - правьдивъ правди-
вий, справедливий
прагъ поріг
праздьникъ свято [святковий
праздьнъ порожній, вільний,
праотьць прабатько, патри-
прахнѣнъ-гнилъ гнилий [ярх
прахъ порох [ти
праштати прощати, визволя-
прѣнти-минути
прибѣтъкъ прибуток
пригвожденъ прибитий
пригвоздити,-ждѫ прибити
пригласити-призъвати покли-
кати
призракъ-привидѣниѥ привид,
призъвати закликати [мара
призъваниѥ заклик
призърѣти - вънимати змилу-
ватися, зглянутися
приимати приймати
приключитиса - прилоуѹитиса
трапитися
прикоснѫтиса доторкнутися
прила(ѣ)жаниѥ пильність, ува-
га [клуватися, доторкатися
прила(ѣ)жати пильнувати, пі-
прилогъ додаток [питися
прилоуѹитиса-лоуѹитиса тра-
прильпѣти приліпнути
приметати приєднати, при-
кидати [влятися
приницати нахилятися, вди-
приносъ, приношениѥ прино-
шення, жертва
приобрѣсти добути
приобштити прилучити
присванѫти зав'янути
прискръбьнъ смутний, сумний
присно завсіди, постійно
присноджьба завшедіва
присносѫштъ вічний
приснъ постійний, близький,
кревний [настати
приспѣти поспіти, прибути,
присѣтити-посѣтити відвіда-
ти, змилуватися [відання
присѣштениѥ-посѣщениѥ від-
притешти прийти
прити прийти
притъча байка, приклад
притѣкати приходити
притажаниѥ набування, май-
но, дохід, користь
притажати набувати
причьтъ причт
причастиѥ-достоѧниѥ-наслѣ-
диѥ учасництво, приєднан-
ня, наслідця, причастя
причаститиса-наслѣдити бу-
ти учасником, приєднати-
ся, приняти св. Дари
причастьникъ - наслѣдьникъ -
обштьникъ учасник, при-
часник, наслідник
причастьнъ причетний
приязнь дружба, відданність
приятель друг
приѧти любити, опікуватися
приѧти, примѫ старше сло-

во, молодше **възати** при-
приѧтиѥ приняття [няти
приѧтьнъ кого приймають, приємний
пробости,-дѫ проколоти
прозърѣти - провидѣти стати видючим
прозабати, прозабнѫти рости
прокъ решта
прокъі інший, дальший; и прокоѥ і так далі
промъішлениѥ турбування, опікування, піклування
пронъіривъ-зълъ-лѫкавъ лукавий, хитрий [рість
пронъірьство - лѫкавьство хит-
проньзити,-жѫ проколоти
проповѣдатель проповідник
проповѣдати росповідати
пропати, пропьнѫ - распати росп'яти [рокування
прорѣчениѥ віщування, про
прорѣшти сказати, віщувати
пророуьскъ пророчий
пророуьство пророцтво
просьвѣтѣти,-свѣштѫ засяти
просвѣтити засвітити, запалити, просвітити
просвѣщтениѥ освітлення,
просиѥти засяти [світ, освіта
прослъзитиса заплакати
простї стіймо (будьмо)просто
пространити росповсюджува-
пространъ широкий [ти
прострѣти,-стьрѫ простягти, витягнути
простъіни простота, прощен-
противлениѥ непослух [ня
противѣ, противѫ(оу) з D проти, напроти [покірний
противьнъ супротивний, не-
процѣвисти,-цѣвьтѫ, процѣвитати
проуни інший, позосталий, **проуѥ** решта
прошениѥ прохання
пръвъ перший [давніще
пръвѣѥ-прѣжде-древле колись,
пръвѣньць - пръвородьнъ перпръстъ палець [ший син
пръсть порох, зотління
пръсі ж. р., N³ **пръси** груди
прѣбъівати перебувати, бути
прѣвратитиса обернутися
прѣвъзнашати вихваляти
прѣвъіспрьнъ дуже високий
прѣграда перешкода, загорода
прѣгрѣшениѥ - съгрѣшениѥ прогріх
прѣданиѥ переказ, зрада
прѣдатель зрадник
прѣдати передати, видати, зрадити
прѣдрагъ найдорожчий
прѣдрьжати володіти, керу-
прѣдъ перед [вати
прѣдъвѣштати пророкувати
прѣдъити попереджати, йти перед
прѣдъстоѧти стояти перед, бути першим
прѣдътеча предтеча
прѣдѣлъ границя
прѣжде-пръвѣѥ перше, давніше, **прѣжде даже** перше ніж
прѣзоривъ - гръдъ чванько, хвалько
прѣзорьство-гръдость-гръдъі - ни гордування, пиха, чванливість [вання
прѣзърѣниѥ-гръдъіни горду-

прѣзрѣти знехтувати, не звернути уваги
прѣити-минѫти перейти
прѣклонити, - сѧ нахилити, вклонитися
прѣкословиє суперечка
прѣлиѭти перелити
прѣложениє зміна, переміна
прѣломити переломити
прѣломлениє переломлення
прѣлъстити,-штѫ звабити
прѣльсть-льсть звaблювання, примана, лукавство
прѣльщениє звaблювання
прѣлюбъı - любодѣѭниє - любодѣиство перелюбство; пр. сътворити-любодѣѭти-блѫдъ дѣѭти перелюбствувати
прѣмлъкнѫти замовчати
прѣмѫдрость мудрість
прѣобидѣти кривдити, погорджувати
прѣображениє приняття другого вигляду, переміна, спас [гляд
прѣобразитисѧ змінити ви-
прѣпитати-прѣкормити прогодувати
прѣподобнъ преподобний
прѣполовлениє середина, половина [могти
прѣпьрѣти - побѣдити пере-
прѣрѣшти заперечувати, сваритися
прѣслоушаниє непослух
прѣставитисѧ змінитися, перейти, померти
прѣставлениє смерть
прѣстати перестати
прѣстолъ-столъ престіл
прѣстоѭти знаходитися, бути близько
прѣтрьпѣти пере,-витерпіти
прѣфациѧ praefatio вступ, передмова; частина літургії перед евхаристичним каноном
прѣчистъ найчистіщий
прѣштати загрожувати, перестерігати, карати
прѣштениє загроза, заборо- [на, кара
прѣмо-противѫ прямо, правдиво
прѧсти, прѧдѫ прясти
прѧшти, прѧгѫ напрягати
прѫгло-сѣть сітка
прѫгъ-акридъ саранча
псаломъ-пѣснь псальма
псалтъı(и)рь ж. і м. р. пѣсьница-пѣсьниѥць
п(пъ)чела пчола
пътеньць пташеня
пътица птах
пытати допитувати, питати
пьнь пень
пьпьрь перець
пьрати, перѫ топтати, прати
пьрѣниє сперечання, диспут
пьрѣтисѧ сперечатися, диспутувати, сваритися
пьрꙗ, прꙗ-распьрꙗ сварка, сперечання
пь(и)сати, пишѫ писати
пьстрити, пьштрѭ робити пестрим
пьстръ плямистий, пестрий,
пьсъ пес, собака [рябий
пьхати пхати
пьшеница пшениця
пьштеваниє думка
пьштевати думати

пѣгованиѥ догляд, опіка
пѣговати піклуватися
пѣгота проказа
пѣготивъ-прокаженъ
пѣниѥ співання
пѣнязь-динарь дрібна монета
пѣснословьць псалмист
пѣснь пісня
пѣстовати виховувати
пѣстоунъ вихователь
пѣсъкъ пісок
пѣсъчанъ піщаний
пѣтелъ-пѣтлъ-коуръ півень
пѣти, поѭ співати
пѣтиѥ співання, пісня
пѣтлогласиѥ співання пів-
пѣша піший [нів, ранок
пядь ж. р. п'ядь
пясть кулак
пята п'ята
пяти, пьнѫ тягнути
пятикостиѥ п'ятидесятниця, Свято св. Духа
пятъ п'ятий
пятъкъ п'ятниця
пять п'ять
пятьдесатъ п'ятьдесят
пятьница п'ятниця
пятьно знак
пятьсътъ п'ятьсот
пѫто путо
пѫть м. р. дорога, путь, N³
пѫчина вир, безодня [пѫтиѥ

р

работа неволя, рабство
работати-слоужити бути невільником, працювати
работити,-шѫ неволити
рабъ невільник, слуга
рабъіни невільниця, слуга
равви учитель
равьнъ рівний
ради через, зза; ставиться по йменнику в G
радошти радощі
радьма-ради
разарѣти руйнувати
разврѣзати відчиняти
развѣ крім
раздражати-разгнѣвати
раздрѣшати розв'язувати, визволяти, прощати
раздрѣшениѥ розв'язання, відпущення, прощення
разлиуь ріжно
разлиуьнъ ріжний
разоумъ розум, значіння, зміст
разоумьнъ розумний
разоумѣти розуміти
рака-оплъванъ
рака ковчег, гріб
рамо-плеште плече
распьра-пьра сварка
распѧти росп'яти
распѫдити розігнати
распѫтиѥ роздоріжжа, вули-
расти рости [ця
растрьзати розірвати
расхѣштити-разграбити
расхѣштениѥ-разграбленіѥ
ратитиса-брань сътворити-воюкати ворогувати
ратоборьць ворог
рать-брань військо, війна
ратьникъ вояк
ратьнъ військовий
раунениѥ любов, пожадливість
раунитель люблячий, прихильник, опікун
раунительнъ пильний

рачити любити, хотіти, зізволяти, опікуватися
рекло слово
ремень ремінь
реть пильність, суперництво
реченіе слово, мова
рещти, рекѫ говорити, казати, мовити, Ao 3[1] рече сказав, Imprt рьци скажи; рекъше цеб-то [одежа
риза-одежда-одѣяніе верхня
рованіе-даровaніе дарунок
рогъ ріг, сила
родитель батько, N[3] родители
родити,-ждѫ породити
родъ рід, нарід
рождіе-розга-вѣтвь-лоза вітка
рождьство народження
рота клятва, присяга
ротитисѧ клястися, божитися
роумѣнъ рум'яний
роуно шерсть
роути, ревѫ ревти
рѫвати, рѫвѫ рвати
рѫдѣтисѧ червоніти
рѫжати іржати, ревіти
рѫжь жито
рѫпѣтаніе нарікання
рѫпѣтати нарікати [лення
рѫпѣтъ нарікання, незадово-
рѫпѣтьникъ хто нарікає, незадоволений
рѫтъ рот [
рѫібарь-рѫібитвъ рибак
рѫіданіе плач, голосіння
рѫідати гірко плакати
рѫіканіе рикання
рѫіти, рѫіѫ рити
рьвьникъ заздрісний
рьвьность заздрість
рѣдъкъ рідкий
рѣзоиманіе лихварство
рѣзоимьць лихвар
рѣзъ процент
рѣка річка
рѣсьнота-истина правда
рѣсьнотивьнъ-истиньнъ правдивий, дійсний, реальний
рѣчь слово, мова, оповідання, бесіда
рѣшити розв'язувати
рюти, ревѫ ревти
рядъ ряд, порядок, договір, по рядоу по порядку
рядьникъ простолюдин
рѫгатисѧ насміхатися
рѫка рука
рѫкоѭть і рѫковать оберемок

с

садъ-крьтоградъ-рай рослина, дерево, садок
самовидьць свідок [сан
сановитъ поважний, хто має
санъ звання, посада, висо-
сань-змии [кий стан
сапогъ-уґѣвіе-обоукь чобіт
сатрапъ-воєвода-кънязь
свекрѫі свекруха, G[1] свекрѫве
свирати-писькати свистіти, грати на дудці
свирѣль-пищаль
свитати розвиднятися
свобода воля
свободь вільний
свои свій, къ своіѧ ги до себе
свьнѫти розвиднятися
свѣтѣтисѧ сіяти, світитися
свѣтильникъ свічник, лямпа
свѣтозарьнъ блискучий
свѣтъ світло
свѣтьлъ світлий
свѣшта свічка

сватити святити
сватъ святий
сваштеникъ священник
се ось, ото, оце
себе себе, **къ себѣ** про себе
седмица сім, тиждень
седмъ сьомий
седмь сім
селение-жилиште оселя
селикъ такий великий
село-нива поле
село-селение оселя
сельнъ-польскъ пільний
семидалъ-кроупа пьшеничьна
сентабрь вересень
сетьнъ останній, надзвичай-
сеуклъ бурак [ний
си-себѣ D[1] собі
сии, сиа, сиѥ цей, ця, це
сикеръ-твореноѥ вино - оловина оп'яняючий напиток
сила сила, міць, насильство, грамат.—наголос, вимова
сиръ сирота
сирѣчь цеб-то, чи
сице-тако так
сицевъ-таковъ такий
сиции такий
скандѣ(а)лъ - съблазнъ сітка,
скарѣдиѥ мерзота [спокуса
скарѣдовати-гноушатися бридитися, скупитися
скарѣдъ мерзкий, безсором-
сквозѣ через [ний
скврьна нечість, мерзота, гріх
скврьнавъ нечистий
скврьность-скврьна
скинига-сѣнь-храмъ шатро, осе-
склась назва монети [ля
сконьчание - конъчина - конець кінець, смерть
скорпига скорпіон
скриница скринька [ток
скръбь-печаль журба, туга сму-
скръбьнъ-печальнъ смутний
скръбѣти-печалитися сумува-
скрьжьтати скреготати [вати
скрьжьтъ скрегіт
скѫдость бідність, недостача
скѫдьнъ бідний, марний, нужденний
скѫдѣ(ѥ,ь)ль-глина κέραμος черепок, глиняний посуд
скѫдѣ(ѥ,ь)льникъ гончар, глиняний посуд
скѫпость скупість
скѫпъ скупий
скъ(и)м(мь)нъ-львиучишть моло-
сладъкъ солодкий [дий лев
сланъ солоний
сласть солодощі, смак, насо-
слово, G[1] **словесе** [лода
словѣнинъ слов'янин
словѣньскъ слов'янський
слоужити-работати [неволя
слоужьба служіння, рабство,
слоути, словѫ зватися, славитися
слоутиѥ чутка, слава
слоушати чути, слухати,-ся
слъньце сонце
слъза сльоза [позад
слѣдъ-къслѣдъ-съзади слідом,
слѣ(ь)пати тікти
слѣпъ, слѣпьць сліпий
с(з)ми(ѵ)рна смирна, пахуча смола для кадіння
сми(ь)гатися, смѣѭся сміятися
смокъі, G[1] **смокъве-смок(о)вьница** фігове дерево
смотрити дивитися, бачити

смрѣдѣти смердіти
смрѣка-смрѣчь-кедръ, N³ смрѣсн'ѣгъ, сн'ѣжьнъ [ячіє
снъха невістка
сопсти, сопѫ, сопѣти,- плѫ грати на дудці
сопьць сопільник, дудар
сопѣль сопілка, дудка [катель
сотона σατανᾶς сатана [оусѣ-
спекоулаторъ-воинъ-меучьникъ-
спира - мъножьство воинъ військова частина = третина когорти
спѣти - тоуне - соуіє-въсоуіє - къташте надаремно
спѣти спіти
спѫдъ начиння, міра сипкого
срамитисѧ-постъідѣтисѧ соромитися
срамъ-срамота сором, срамьнѣ-стоудьнѣ соромно
срамаживъ сором'язливий
срачица-одежда сорочка
срѣдьце серце
с(съ)рѣ(ѣ)бро серебро
срѣда середина, середа
срѣсти стрічати
стадиа - попьриште стадія, міра довжини [збір
стадо-паства череда, гурт,
старѣишина старший, перстенаниіе стогін [ший
стенати стогнати
степень ступінь
страдати,-ждѫ терпіти
стража сторожа
страна сторона, земля
страньнъ чужий
страстотрьпьць мученик
страсть мука, хвороба, терпіння, горе
страстьнъ хворий, терплячий
стратигъ-воієвода начальник
стрижьникъ пострижений,священник
стрищи, стригѫ стригти
строити будувати
стропъ дах
строупъ рана
строума струмок
стрѣпѣтьнъ - лѫкавъ тяжкий, кривий, лукавий [нути
стрѣмитисѧ пориватися,прагстрѣмленіе поривання, нахил
стрѣмоглавь сторч, стрімголов
стрѣкало жало
стрѣкати колоти, жалити
стрѣщи, стрѣгѫ стерегти
стоуденъ холодний
стоудень ж. р. холод
стоуденьць - кладазь - истоуьникъ джерело, криниця
стоудъ-стъідъ-срамъ стид, сором [кий
стоудьнъ безсоромний, бридстъ(ь)гна площа, широка вулиця
стьбль стебель, N³ стьблиіестьгно бедро [тростиіє
стьза-пѫть стежка
стьклѣница шклянка
стьлати, стелѫ стелити
стѣнь тінь
стѫпати ступати, йти
соугоубити подвоювати
соугоубо(ь) вдвоє [ний
соугоубъ(ь) подвоєний,подвійсоударь-оуброусъ покривало
соудьба суд, приговір, доля
соуіє надаремно
соуіеславиіе пустомовність
соуѣта марнота

соуи надаремний, порожній
соулѣи - доврѣіе-лоуѵьше ліпшого
соуша-земла [ший, кращий
сцѣгло - особь-ѥдинъ окремо,
събирати збірати [сам-на-сам
съблазнити, съблажнѧти спокусити, увести в гріх
съблазнъ спокуса, помилка
съблюсти-съхранити зберегти
съборъ збір, зібрання, збірник
събѣгнѣтиса збутися
събьрати зібрати
съвитъкъ звиток, грамота
съвлѣшти, съвлѣкати зняти, роздягти
съврьгнѫти скинути
съврьстьникъ - съвъзрастьникъ одноліток
съвръшати виконувати,робити
съвръшенъ досконалий, найкращий
съвъшенъ вишній, небесний
съвѣдѣтель свідок
съвѣдѣтельство свідчення
съвѣстовати проповідувати,
съвѣсть сумління [голосити
съвѣтъ рада, збори
съвѧзати зв'язати
съвѧзьнь в'язень
съгрѣшити згрішити
съдравиіе здоров'я
съдравъ-цѣлъ здоровий
съдравьствовати бути здоровим
съдѣлати зробити [вим
съдѣвати чинити, робити
съжещти спалити [ззаду
съзади-въслѣдъ-слѣдъ позад,
съзьданиіе-тварь твір, створення
съзьдати, съзидати-сътворити-въздвигнѫти збудувати, створити
съказаниіе оповідання, наука, пояснення, зміст
съказатель оповідач, учитель
съказати оповісти, пояснити, навчити [скарбниця
съкровиште - имѣниіе скарб,
съкроушениіе розбиття, туга
съкроушенъ надломлений, упокорений
съкроушити зломати, засмутити
съкрѣіти сховати [тити
сълати посилати
сълъ-вѣстьникъ післанець
сълъгати, сълъжѫ збрехати
сълѣсти, сълѣзѫ злізти
съма(аш)тряти дивитися
съметати скидати
съмлѣти, съмелю змолоти
съмотрити, съмоштрѫ дивитися
съмотрѣ(ѣ)ниіе догляд, влада, увага; без смотрѣнига несмрьть смерть [розсудно
съмрьтьнъ смертний
съмоуштати бентежити
съмъіслъ розум
съмѣренніе покора
съмѣренъ покірливий
съмѣритиса упокоритися
съмѣсь-блядь перелюбство
съмѣти відважитися [тежити
съмасти,-тѫ потрясти, збен-
съмѫштеніе замішання, збентеження
снабъдѣти,-ждѫ набути,здобути, постачати, охороняти, оберігати
сънніе сон, сновиддя
сънискати набути, досягти

сънити зійти
сънивъкъ роспустний
сънивати нахилятися, грузнути, падати
сънивъство роспуста, перелюбство
съноуздьнъ кінний, сидячи на коні
съноузьникъ - коньникъ верхівець
сънъ сон
сънъмиште - съборище збори, синагога, школа
сънъмъ-съборъ-сънъмиште
сънѣдати-поѣсти їсти, рувати
сънѣдь-ѣдь їда
сънѣсти-ѣсти з'їсти
сънѧти, сънимѫ зняти
съобразьнъ подібний
съпасати зберігати, пильнувати, стерегти, визволяти
съпасение спасіння
съпасъ спасіння, спаситель
съпасьнъ спасений, пожиточний
съпати, съплю спати
съподобити - достоина сътворити
съпона перешкода
съпрѣстольнъ одновладний, рівний по владі
съродьникъ родич
сърѣсти, сърѧщѫ, сърѣтати спіткати
сърѣтение зустріч, стрічення
съсати, сосѫ ссати
състоѧние сталість, непохитність, лад
съсѫдъ посуд, начиння
сътворение творення
сътворити учинити, зробити
сто сто, G[3] **сътъ**
сторицеѭ сто раз
сътрѣбити знищити, поховати, відправити службу
сътьникъ сотник
сътажание майно
сътѧжати добувати, придбати
сътѧзатися-къпрашати змагатися, мірятися, сперечатися
сътѫжати утискати, мучити
съхнѫти сохнути
съхранити зберегти
съѣдати-съѣсти з'єднати
сыи сущий
сь, си, се цей, ця, це
сьде тут
сѣверъ північ
сѣдалиште сидіння, престіл
сѣдѣти сидіти
сѣмо сюди
сѣмѧ, G[1] сѣмене-племя сім'я
сѣно сіно
сѣнь ж. р. тінь, шатро
сѣсти, сѧдѫ сісти
сѣщи, сѣкѫ сікти
сѧ A[1] себе
сѧгати сягати
сѧкнѫти висохнути
сѧтъ-рєуе Pr 3[1] від **сѧти** говорить, каже
сѫ(о)бота субота
сѫдии суддя
сѫдити судити, постановляти
сѫдиште місце суду, суд
сѫдоу тут
сѫдъ суд, правда, осудження, приговір, устава, кара,
сѫдьнъ судний
сѫмьнѣние сумнів
сѫмьнѣтиса сумніватися, боятися
сѫпостатъ ворог
сѫпрѫгъ пара запряжених волів, чоловік і жінка

сѫпьрь-сѫпьрьникъ - сѫпостатъ
сѫсѣдъ сусід [противник
сѫть(ъ) sunt суть
сѫучьць сучок

т

тажде потім
таи-отаи таємно
таина таємниця
таиньство таємниця
тако-такожде-сице так, так
таковъ такий [само
такъıи такий
талантъ велика монета, коло 750 доларів
таль заложник
тамо там
тать злодій
татьба крадіж
тауи-тауѣи-хоужде гірший
тауе потім, так
таıати танути
тварь - създание створіння, творение-тварь [мир
творити-дѣлати чинити, робити [джувати
тврьдити зміцняти, підтверт-
тврьдость фортеця, оборона
тврьдъ міцний
тврьдъıна тюрма
тврьдь небо, міць, фортеця,
тебе G¹ A¹ тебе [тюрма
тебѣ, ти D¹ тобі [лярський
тектоновъ-дрѣводѣлинъ стотектонъ - дрѣводѣлъ столяр,
телѣга віз [будівничий
тела теля, G¹ телате
те(ь)миамъ θυμίαμα ладан, пахуча смола для кадіння
тенето сітка, пастка
тепение-биение биття
теребинѳовъ терпентинове де-
теремъ палац [рево
тети(тепести),тепж-бити бити, ударяти; пор. укр. тьопати-бити [пергамену
тетрадь зшиток з 4 аркушів
тетрархъ - четврьтовластьникъ
теуение течія, життя
тешти, текж тікти, бігти
ти, тебѣ D¹ тобі
тиара митра
тина болото, грязь, мул, твань
тисие-кедръ
тисовъ кедровий [сяча
тиса(ж)шта-тъиса(ж)шта тититла,титлъ-дъштица напис, знак скорочення
тишина тиша, спокій
тлъкати стукати, пхати
тлъкование пояснення
тлъковати вияснювати
тлъстъ товстий
тлѣшти, тлъкж стукати
тогда-тъгда тоді
тожде те само, і
толи потім, і, та
толико стільки, так багато
толикъ такий великий
тольма(и) так, стільки
тонѫти топитися
тоуение витікання
тоуило кадовб, в якім вичавлюється виноград, топ-
трака-трѣва-злакъ [чило
трапеза стіл, обід, їжа, жертівник [ти, боятися
трепетати трястися, дрижа-
трепетъ дрижання
третии третій
трибление-солило солянка

тридесѧть тридцять
трије три
тризна боротьба, задушні по-
триш(ж)ьдъі три рази [минки
троудъ праця, турбота, мука, горе
троуждати досаждати, доку-
троупъ мертве тіло [чати
троути, тровѫ годувати
трѣгнѫти тягнути, рвати
трѣгъ-трѣжище площа, ринок
трѣжьникъ торговець
трѣсть, трѣстиіе-ѥтьблиіе тростина, комиш, очеретина
трьзати рвати
трьниіе терен
трьновъ-трьнѣнъ терновий
трьпѣниіе терпіння
трьпѣти терпіти
трѣба-жрьтва жертва
трѣбовати домагатися, потрібувати [твенник
трѣбьникъ-жрьтовьникъ жер-
трѣбѣ потрібно, треба
трѣва-трава-сѣно
трѣзвъ тверезий
трѣти, тьрѫ терти
трасавица лихорадка
трасти, трясѫ трясти
тржба труба
тржда хвороба
тржсъ землетрус
тоу-тамо тут, там
тоуждеплеменьникъ-иноплеменьникъ чужинець
тоуждь-уюждь чужий
тоунжде там-тут саме
тоукъ товщ, сало
тоулъ ковчан, сагайдак
тоуне дурно, даремно [ний
тоуѹьнъ товстий, ситий, пов-
тъ, та, то, той; къ томоу до того, при цім, наперід
тъжде той самий
тъкати, тъкѫ ткати, пхати
тъкъмо-тъѹиѫ тільки, лише
тънъкъ тонкий
тъпътати топтати
тъпътъ тупотіння
тъхоръ тхір
тъѹиѫ - тъкъмо; не тъѹиѫ, но не тільки, але
тъѹька крапка
тъѹьнъ рівний [ревність
тъштаниіе поспіх, пильність,
тъштатисѧ поспішати, пильнувати
тъштесла́виіе чванливість
тъштета марнота
тъштивъ пильний
тъштъ порожній, маловартъштьно пильно [тий, худий
тъіи-тъи-тъ, таѧ-та, тоіе-то той, та, те
тъікъі гарбуз, G[1] тъікъве
тъіса(ж)шта-тиса(ж)шта тисяча
тъі(и)са(ж)уьникъ тисячник
тъзоименитъ одного імені, одноіменний [іменний
тъзоименьнъ - тъзьнъ одно-
тълити псути, нищити
тьлесьнъ-тьлѣнесьнъ земний, тлінний [зотління
тлѣниіе-расъіпаниіе погибіль,
тьлѣти - расъіпати гнисти, псуватися, гинути
тьлѧ-уръва-моль тління, рость(ъ)ма темрява [пуста
тьмиѧнъ-темиѧнъ
тьмьница в'язниця
тьмьнъ темний

тьсть тесть
тьща теща
тѣ(ѥ)лесьнъ тілесний
тѣло тіло, G¹ тѣлесе
тѣмьже а тому, отож
тѣма тім'я, G¹ тѣмене
тѣкъ точило
тѣснъ тісний (не тѣсьнъ)
та A¹ тебе
тагати тягнути
тагота тягар
тажа позов, судова справа
тажатель землероб, робітник
тажькъ тяжкий
тазати,-жѫ питати, вимагати, винуватити, судитися
тати, тьнѫ рубати, сікти
тѫга сум, журба
тѫдоу, тѫдѣ звідти
тѫжити сумувати
тѫпъ тупий
тѫча хмара, дощ
тумпанъ-бѫбьнъ

оу

оу вже, не оу ще не
оубаловати-оубраѵевати вилікувати
оубица вбивець
оублажити ущасливити, вихваляти
оубо а, же, тож, бо
оубогъ-ништь убогий, маловартий, недостойний
оубожьство бідність
оуброусъ хустка, рушник, покривало
оуглѣтати тиснути, чавити
оугобьжение урожайність, родючість
оугобьзити,-жѫ вродити, нагодувати, наповнити
оугобьзитисѧ бути врожайним, дати добрий врожай
оугодити,-ждѫ догодити
оугодьникъ слуга, праведник
оуготовати-приготовати
оудебелѣвати зміцняти
оудоблѧти перемагати, осилювати, запанувати
оудобрѣние прикраса, краса
оудобь легко
оудобѣе легче, ліпше
оудолѣти - прѣмошти перемогти
оудъ-юдъ член, частина тіла
оуѥдинѣнъ самотній
оужасатисѧ страхатися, лякатися, дивуватися
оужасъ жах, переляк
оужасьнъ жахливий
оуже вже
оузьрѣти-оувидѣти побачи-
оуказати показати [ти
оукарѧти-похоулити-досаждати докоряти
оукоризна-досаждение докір
оукрай край, границя
оукраина пограниччя, чужина, земля [ний
оукраинъ-оукраиньнъ прикраоукраиньникъ-оукраинѣнинъ пограничник
оукропъ окріп
оукроухъ кришка, кусок
оукрѣитисѧ сховатися
оулоуѵити знайти, досягти
оумаление зменшення
оумаленъ тихий, спокійний
оумалѧти зменшати
оумиление скруха, росчуленість, туга [лений
оумиленъ бідолашний, росчу-

оумилити умилостивити
оумрьтвиє смерть
оумрѣти,-оумрѫ вмерти,оуми-
оумъ розум [рати вмирати
оумьнъ розумовий, розумний,
оуне-лоуүе ліпше [духовний
оуниі,оуньши кращий,ліпший
оуниүи(ь)жениє приниження
оуниүи(ь)жити принизити,
зневажити, гордувати
оуность-юность молодість
оунѣвати-дрѫхлоу бъіти - тѫ-
жити сумувати
оунѣлъ сумний, зажурений
оунѣиніе-тѫга сум, журба
оуньць-юньцьтеля,бик[дівання
оупѣваниє-надежда надія, спо-
оупѣвати-надѣятисѧ сподіва-
оу(къ)селенаіа мир, світ [тися
оуслъішати почути, вислухати
оусма(ъ,ь) шкіра
оусмарь кушнір
оусмасѣ див. съмѣсь
оусмѣнъ шкіряний
оусниє шкіра
оусниѣнъ шкіряний
оуспѣхъ користь, поспіх
оустиє вхід, гірло
оустити, оуштѫ намовляти
оустроіениє стан, порядок,
склад [тися
оустрьмитисѧ кинутися,пода-
оустьна, N² оустьнѣ уста, гу-
оуснѫти заснути, вмерти [би
оусъпениє сон, засипання,
смерть, свято смерти
оусъпъшии померлий
оусъірѣтисѧ зсістися (обер-
нутися в сир), побіліти
оусѣкнѫти відсікти, відруба-
оусѫмьнитисѧ сумніватися [ти
оуташити-съкръіти [шувати
оуткарѧти робити, прикра-
оуткрѣдити зміцнити
оуткрѣжденіе-крѣпость міць,
грунт, опора
оутолити задовольнити
оутриє світанок
оутро ранок
оутрь ранком
оутрьневати-рано прихождати
поспішати, прагнути
оуттѣшеніе-оуттѣха
оуттѣшитель св. Дух, порадник
оутагнѫти досягти, успіти
оухо, G¹ оушесе, N² оуши
оуүениє наука [но приняти
оуүрѣдити гостити, гостин-
оуүрѣжденіе приняття, го-
щення, гостина [тина
оуүастиє-үасть участь, час-
оуштедрити-помиловати
оуштениє побудження
оуѫдрити-оускорити

Ф

фарисе(ѣ)и фарисей, «відо-
кремлений»
философиіа-прѣмѫдрость-хъіт-
философъ-прѣмѫдръ [рость
фрьтъ назва букви ф

Х

халѫга-ограда-оплотъ тин, ву-
лиця
хартиіа пергамен, шкіра для
писання, лист
хвраститъ хворост, сухе галуз-
хитонъ-риза туника [зя
хлакъ холостий, не жонатий
хламида-одежда
хлъмъ пагірок

хлѣбъ хліб
хлѣбина дім, мешкання
хлябь водоспад, потік
хлѫпати-просити
хоботъ хвіст, хобот
ходатан заступник, посередник
ходатаиствовати заступатися, просити
ходити, хождѫ ходити
хоть бажання, люба жінка, коханка
хотѣниє - похоть воля, бажання, намір, ціль
хотѣти, хощѫ бажати
храбръ хоробрий, вояка
храмина-домъ-храмъ дім, церква, мешкання
храненіє охорона, сторожа
хранитель охоронитель, заступник, сторож
хранити стерегти, зберігати
хрисма-муро-мастъ пахощі
христосъ-помазанъ-помазаникъ помазанець, Месія
хромъ кривий, кулявий
хребътъ-плешти(а) хребет
хоудъмалий,слабий,злий,бідний
хоула блюзнірство, зневага святого
хоулити, хоуловати ганити, зневажати святе
хоульнъ блюзнірський
хѣжа хата
хѣтити,-штѫ хватати
хѣтрити,-штрѫ обманювати, придумувати
хѣтрость штука, знання, мудрість
хѣтръ мудрий, мистецький, учений
хѣтрьць мистець, творець, мудрець
хѣштєниіе- граблениіе грабування
хѣштьникъ-грабитель хижак
хѣръ назва букви х
хѫдогъ-хѣтръ
хѫдожьство-хѣтрость

ц

царь цар
царьствиіе-царьство царство, влада, сила
цвилити плакати, квилити
цвисти, цвьтѫ цвісти
цвѣтоносьная недѣла вербна
цвѣтъ квітка
црьковьнъ церковний
црькънъ, цирькънъ церковний
црькъ церква, храм, збір віруючих, віра, G[1] црькъве, A[1]
цѣдити,-ждѫ цідити
цѣлити,исцѣлити уздоровляти
цѣлованиіе вітання, поздоровлення, поцілунок
цѣловати вітати, здоровити, цюлувати
цѣломѫдриіе розсудливість, чистість, тверезість
цѣломѫдровати бути розсудливим, чистим, тверезим
цѣломѫдръ розсудливий,чистий, тверезий
цѣлъ здоровий, щирий, чистий
цѣна, цѣнити
цѣпѣнѣти сохнути, дерев'яніти
цѣ(ѥ,ь)сарити царствувати
цѣ(ѥ,ь)сарь-царь, цѣ(ѥ,ь)сарекъ
цѣ(ѥ,ь)сарьствиіе-царьствиіе
цѣ(ѥ,ь)сарьство царство, царська влада, царство небесне

цѣ(е,ь)сарьствовати царствувати
цѣста-дворъ - пѫть-распѫтиє дорога, вулиця
цѣстило жертвенник
цѣстити, цѣштѫ чистити
цата-кодрантъ дрібна монета

У

уаровьникъ чарівник, ворожуародѣи чарівник [бит
уасъ-година час
уасьць минута, хвиля
уаша начиння для плинного, напиток, потир для св. Дарів
уаганиє чекання, сподівання, надія
уагати чекати, сподіватися
уелесьнъ головний
уело чоло, лоб; уеломь бити вклонятися, скаржитися
уеладинъ слуга, раб
уелядь раби, слуги
уепь ланцюг
уе(ь)со чого, уе(ь)со ради для
уета полк, громада [чого
уетверица чвірка, уетверицеѭ чотири рази
уетвьртовластьковати володіти четвертиною
уетвьртовластьникъ управитель четвертини
уетвьртъкъ четвер
уетвьртъ четвертий
уетъіре чотири
уешоуга луска
уи хиба, чи, або
уии чий
уинити робити, готовити
уиновьникъ-уинитель правитель [ний
уиновьнъ чиновний, пристой-
уинонаѫлиє хор анголів, громада
уинъ порядок, устрій, посада, сан, збори, хор анголів
уиньно в порядку
уисменитъ числовий
уисма лічба, число, рахунок
уи(ь)сти, уьтѫ рахувати, читати, шанувати [вість
уистина щирість, правди-
уи(ь)ститель священнослужитель
уи(ь)стительство духівництво
уловѣколюбиє народолюбство, милосердя
уловѣколюбьнъ милостивий
уловѣколюбьствиє, - ство народолюбство, милосердя
уловѣколюбьствовати бути милостивим
уловѣколюбьць народолюбець, милостивий
уловѣкооугодиє підлещування, приподоблення людям
у(уе)ловѣкъ людина
уловѣкуь - уловѣкуьскъ людуловѣкуьство людство [ський
ульнъ човен
улѣнъ частина тіла
уръкленъ червоний
урѣвь м. р. червяк
урѣмьнъ червоний
урѣнило чорнило
урѣноризьць-урѣньць чернець
урѣнъ чорний
урь(ѣ)пати брати, наливати
урѣта нарізка, зазубринка,

риса, знак [спальня
ѵрьтогъ палац, двірець,
ѵрѣвиє-сапогъ - обоукь-сандалиа черевик, чобіт
ѵрѣво черево, живіт, середина, нутро, утроба
ѵрѣвьнъ черевний
ѵрѣда черга, переміна, колія, череда
ѵрѣдити гостити, годувати
ѵрѣжденіє - пиръ - гоштеніє
ѵрѣпина черепок [банкет
ѵрѣсла поясниця, боки
ѵрѣсти, ѵрьтѫ різати
ѵрѣсъ через
ѵрѣти, ѵрьпѫ черпати
ѵоу(ю)витво орган чуття
ѵоувьство почуття
ѵоу(ю)дитиса-дивитиса, ѵоу(ю)ждатиса дивуватися
ѵоу(ю)до диво, G[1] **ѵоудесе**
ѵоу(ю)додѣистковати - ѵоу(ю)дотворити робити чуда
ѵоу(ю)дьнъ-дивьнъ славний
ѵоу(ю)ждъ чужий
ѵоу(ю)ти чути
ѵьстити, ѵьштѫ шанувати
ѵьсть пошана
ѵьстьнъ - драгъ шанований, дорогий, святий
ѵьтениє читання
ѵьтити шанувати
ѵьто що, G[1] **ѵесо** старіща форма і **ѵьсо** молодша
ѵьтьць читальник
ѵю- див. **ѵоу-** [покоління
ѵадо дитя (син чи дочка),
ѵадолюбикъ дітолюбець
ѵадородиє дітородження
ѵадь люде, діти, нарід
ѵадьце дитятко
ѵастити, ѵаштѫ учащати, часто робити
ѵастъ тісний, густий, частий
ѵасть-оуѵастиє частина, доля, земля, майно, наслідство
ѵашта гущавина, густий ліс

ш

шаръ фарба, масть
шаръѵии маляр
шатьрь шатро
шелома пагірок
шестъ шостий, **шесть** шість
шестьдесатъ шістьдесят
шесть на десате шістьнадцать
шестьсътъ шістьсот
шипъкъ рожа
широкъ широкий
шити, шиѫ шити
шиа шия
шлѣмъ шолом
штедрити, штедріѫ-штедровати бути милостивим
штедрота - штедрость-милосрьдиє-милость милість, милосердя
штедръ-милосрьдъ - милостивъ
штитъ-оржжиє щит
штоудъ-гигантъ-исполинъ великан, велет [жий
штоудъ-штоуждъ чужак, чу-
штоудьниє милосердя [лість
штадѣниє береження, ми-
штадѣти берегти, милува-
шоу(ю)ливий [ти, скупитися
шоу(ю)ица-лѣвица ліва рука, шульга
шоу(ю)мъ галас, гук, крик
шоу(ю)мѣти кричати, галасувати

шьдъ йдучи, шьлъ йшов
шьпътаниѥ шептання [рювати
шьпътати шептати, наго-
шьпътъ шепотіння, наговір
шьпътьникъ шептун, пліткар, заушник
шьствиѥ рух, ходіння [вати
шьствовати йти, подорожу-
шатаниѥ пиха, відважність, рух [ставати, пишатися
шататиса хвилюватися, пов-

ь

ь буває в цих закінченнях: -ьскъ, -ьствиѥ, -ьство, -ьство ваниѥ, -ьствовати, -ьць

ѣ

ѣ в кирилівських пам'ятках буває частенько замість ꙗ
ѣдати їсти
ѣдениѥ їда, їжа
ѣдь-сънѣдь-брашьно їда, їжа
ѣсти, ѣмь їсти, їм
ѣхати їхати

ю

ю початкове часто буває замість оу і навпаки
югъ південь, полудня
юдъ-оудъ член
южьскъ південний
юница теличка
юность молодість
юнота юнак
юноша юнак, парубок
юнъ молодий
юньць-оуньць теля
юродъ-оуродъ
юродьство-оуродьство
ютро-оутро ранок

ꙗ

ꙗ на початку слова частенько буває замість а і навпаки
ꙗбиниѥ МЄ -абиниѥ
ꙗблань-аблань яблоня
ꙗблъко-аблъко яблоко
ꙗвити-показати
ꙗвлениѥ появлення
ꙗвѣ явно, відкрито
ꙗгньць-агньць ягня
ꙗгна ягня, G[1] ꙗгнате
ꙗдати їсти
ꙗдениѥ їда, їжа
ꙗдовитъ отруйний
ꙗдрило вітрило, парус
ꙗдро, N[3] ꙗдра нідра, глибина, утроба
ꙗдъ отрута
ꙗдь ж. р. -брашьно-пишта їда, їжа
ꙗзва-рана-строупъ
ꙗзвина нора
ꙗзвити ранити
ꙗзъ-азъ я
ꙗице-аице яйце
ꙗко-акъі як, ніби, неначе, щоб, аби
ꙗкоже як
ꙗкорь котва, котвиця
ꙗмо-амо куди, ꙗможе-колиждо куди ні
ꙗригъ-крѣтиште груба одіж
ꙗрина-клѣна вовна
ꙗритиса гніватися
ꙗрость-гнѣвъ лютість
ꙗръ-лютъ сердитий, весняний
ꙗрьмъ-иго ярмо
ꙗснъ (не ꙗсьнъ) ясний, чистий
ꙗсти, ꙗмь, ꙗси їсти, Imprt
ꙗстрабь ястреб
ꙗште-аште коли, якщо

ѩ

ѩ A[3] ж. р. їх
ѩдро-скоро-бръзо швидко
ѩдропись-скоропись-бръзо-
ѩдрость швидкість [писець
ѩдръ швидкий, готовий
ѩдѣ-ждѣ-близь з G коло
ѩдѣуадинъ слуга, раб
ѩдѣуадьіни служниця, рабиня [хвороба, біль
ѩз(s)а-ѩз(s)ѩ-неджгъ рана,
ѩзетворьнъ що приносить хворобу, біль
ѩзъікоболѣзніе-ѩзъіковрѣдніе балакучість
ѩзъікъ-страна-поганинъ язик, нарід, плім'я, мова, чужак
ѩзъіуьникъ іновірець, чужак, поганець
ѩзъіуьнъ - ѩзъіуьскъ нехрещений, іновірний, чужий,
ѩзѣстикъ хворий [балакучий
ѩти, имѫ взяти, схопити; ѩти вѣрѫ-вѣровати
ѩтіе схоплення, полон
ѩтро, N[3] ѩтра печінка
ѩтрьі братова, G[1] ѩтрьѣе, A[1] ѩтьникъ в'язень [ѩтрѣвьі
ѩуаніе охкання, стогін [ти
ѩуати, ѩуѫ охкати, стогна-
ѩуьмъі ячмінь, G[1] ѩуьмене, A[1] ѩуьмень
ѩуьнъ-ѩуьнѣнъ яшний

ж

ж та ѫ початкові часом вживаються один замість одного
жбрѣкъ міра сипкого [ного
жвозъ межигір'я, долина
жглъ, жгълъ вугол
жгль, N[3] жглиіе вугілля
жгльникъ, жгъльникъ вугловий камінь, фундамент
жгльнъ вугловий
жгринъ угрин, венгерець
жда, ждица вудка
ждолиіе-ждоль(ъ)-ѫждоль-полѧна долина, яр, балка
ждоу, ѫждоу де
ждѣ-ждѣ коло
жже-ѫжже - жжиште-жжь-верига віровка, ужівка
жжика - ѫжжика-жжикъ-сѫродьникъ родич
жжиуьнъ рідний
жжиуьство споріднення
жжьникъ в'язень
жжьница в'язниця
жза, N[3] жзъі - ѫжзъі - оковъі
жзилиште в'язниця [кандали
жзити тиснути, мучити
жзлъ, жзьлъ вузел, пучок
жзькъ-тѣснъ вузький
жзьникъ в'язень
жзьница в'язниця
жкоть кіготь, пазур, котвиця
жродивъ придуркуватий
жродовати-жродьствовати бути придуркуватим [блазень
жродъ - боуи придуркуватий,
жродьнъ дурний, придуркуватий
жродьство глупота, придурковатість
жсобица колотнеча [куватість
жсъ вуси, борода
жсѣница гусінь [ний, слабий
жтлъ-жтьлъ дірявий, пірва-
жтроба-ѫжтроба - уръко середина, живіт, думки
жтрь всередині

жтрьнъ серединний, внутрішній
жтрьникъ середина
жтрьждоу-жтрьждоу з середини
жтъка качка
жханиѥ нюх
жхати нюхати

ѫ A^1 ж. р. ії від ѧ

v

v(rv)покритъ-ипокритъ ὑποκριτής
vпостась - съставъ - ипостась ὑπόστασις постать
vсопъ ὕσσωπος пахуча рослиина, з якої віток робили кропило

---

5. РІВНОБІЖНІ ТЕКСТИ З ЄВАНГЕЛІЙ X—XI ВІКІВ.

В текстах глаголицьких скрізь полишено ѧ, що визначає ѣ або ѧ, див. вище ст. 214—216. Цього ж значка ѧ уживається в кирилівській Савиній Євангелії замість ѧ, див. ст. 25.

I. Молитва Господня.

Євангелія від Матвія VI 9—13.

Зографська Євангелія, л. 9б:

1 Ѡч҃е нашь· іже еси на небесѣхъ· да с҃титсѧ і҃мѧ
2 твое· да придетъ цр҃ствие твое· да бѫдетъ волѧ
3 твоѧ· ако на нс҃и і на земл҃и· хлѣбъ нашь настоѧщт.... даждь намъ днесь· і отъпоусти намъ дльгъі
5 наш(ѧ)· ако і мъі отъпоуштаемъ длъжьникомъ на-
6 шимъ· і не въведи насъ въ напасть· нъ і҃збави нъі
7 отъ непріазни· ако твое естъ цр҃ствие· і҃ сила і
8 слава въ вѣк(зі) аминь: *Видання В. Ягіча ст. 5.*

Маріїнська Євангелія:

1 Ѡтьче нашъ иже си на нс҃ѣхъ да с҃тс҃ѧ имѧ
2 твое· да придетъ цр҃ствие твое· да бодетъ волѧ
3 твоѧ· ако на нс҃и и на земи· хлѣбъ нашъ на-
4 стаѫшааго дьне· даждъ намъ дънесь і отъпости намъ
5 длъгъі нашѧ· ако и мъі отъпоуштаемъ длъжьникомъ
6 нашимъ· і не вьведи насъ въ напасть· нъ избави

7 нзі отъ непрязни· ꙗко твое естъ цр҃ствие· і сила
8 и слава вь вѣкы аминь· *Видання В. Ягіча ст. 15.*

Ассеманова Євангелія:

1 Отьче нашъ· іже есі на небесі· да свѧтітъсѧ имѧ
2 твое· да придетъ цр҃ство твое· да бѫдет волѧ
3 твоѧ ꙗко на небесі и на земі· хлѣбь нашь насѫщьнзі
4 даждь намъ дньсь· и остави намъ длъгзі нашѧ
5 ꙗко и мзи оставлѧемъ длъжьникомъ нашімъ· и не
6 вьведі насъ въ искоушение· но избави нзі отъ лъ-
7 кавааго· ꙗко твое естъ цр҃ство и сила и слава въ
8 вѣкзи· аминъ· *Видання Чрнчича ст. 88.*

Савина Євангелія, л. 72б:

1 Оу҃е нашь и҃же е҃сн на нб҃сѣхъ· да ст҃нтъсѧ и҃мѧ
2 твое҃· да прндетъ цр҃ствне҃ твое҃· да бѫдетъ волѣ
3 твоѧ· ꙗко на нб҃сн и҃ земн· хлѣбъ нашъ на-
4 ставъшаго дне҃· даждъ намъ дньсь и҃ о҃ставн намъ
5 длъгзі нашѧ· ꙗко и҃ мзі о҃ставлѣе҃мъ длъжънникомъ
6 нашнмъ· и҃ не вьведн насъ въ напасть· нъ и҃збав-
7 ви насъ о҃тъ непрнязнн· ꙗко твое҃ естъ цр҃ствне҃· и҃
8 сила и҃ слава· вь вѣкзі аминъ:— *Видання В. Щепкина ст. 58.*

Остромирова Ев., л. 123:

1 Оу҃е нашь нже іесн на нб҃сехъ· да ст҃нтьсѧ имѧ
2 твоіе да прндетъ цр҃ствніе твоіе· да бѫдетъ волѧ
3 твоѧ. ꙗка на нб҃сн н на земли хлѣбъ нашь на-
4 сѫщьнзін· даждь намъ дньсь н остави намъ· длъгзі
5 нашѧ· ꙗко н мзі оставлѧемъ длъжънникомъ нашнмъ
6 н не вьведн насъ въ напасть· нъ избави нзі отъ
7 непрнязнн ꙗко твоіе іесть цр҃ствніе н сила н слава
8 въ вѣкзі аминъ·:·—*Видання І. Савинкова 1883 р.*

Архангельська Єв., л. 76:

Оу҃е нашь иже есн на нб҃сѣх҃· да ст҃нтьс҃а имѧ твоє· да прндетъ цр҃тв҃нє твоє· да боудетъ волѧ твоѧ· ака на нб҃сн и на земли· хлѣбъ нашь на соущьнзін дн҃ь. дан намъ дн҃ь. и оставн намъ дългъі нашѧ· ѩко и мъі оставлѧемъ дължьникомъ на шнмъ. и не въведн нас҃ъ въ напасть· нъ нзбавн нъі ѡ҃ непрнязнн· ѩко твоє ѥсть цр҃тво. и сила и слава оц҃а и сн҃а и ст҃го дх҃а въ вѣкъі амн҃·: *Видання Рум'янцівського Музея.*

2. Молитва Симеонова.

Євангелія від Луки II 29—32.

Зографська Євангелія, л. 138б:

Нзінѧ поустнши раба твоего владзіко· по гл҃оу твоемоу съ миромь· ако видѣсте о҃чи мои спе҃нье твое· е҃же е҃сн оуготовалъ прадь лицемь вьсѣхъ людн· свѣтъ въ окрѣсненье ѩзъікъ· і̑ славѫ людн твоіхъ їнл҃ь· *Видання В. Ягіча ст. 84—85.*

Маріїнська Євангелія, л. 82—62б:

Нзінѧ отъпоустнши раба твоего влдко· по гл҃оу твоемоу съ миромъ· ако видѣсте очи мои съпасе-ние твое· еже есн оуготовалъ прадъ лицемъ вьсѣхъ людн· свѣтъ въ окрѣсение ѩзъікъ· и славѫ людн твоихъ нл҃ь· *Видання В. Ягіча ст. 199.*

Ассеманова Євангелія:

Нзінѧ отъпоустнши раба твоего владзіко· по гла-голоу твоемоу съ міромъ· ако видѣсте очи мои съпасение твое· еже есі оуготовалъ прадъ лицемь

4 вьсѣхъ людіи твоихъ· сѣтъ въ отъкрꙋвение ѩзыкъ·
5 и славѫ людіи твоихъ израилѣ· *Видання Чрнчича ст. 159.*

Савина Євангелія, л. 139—139б.

1 Нꙁінѣ ѿтъпоущаеши раба твоего влко· по глг твоемоу съ мирѡмъ· ꙗко видѣстѣ ѻчи мои спсенїе твоеже есн ѹготовалъ прѣдъ лицемь всѣхъ людіи·
4 свѣтъ въ ѿтъкрыѣнїе ѧзыкомъ· и славꙋ людіи твоихъ ꙁлю· *Видання Щепкина ст. 136.*

Остромирова Євангелія, л. 264г:

1 Нꙁінѣ отъпоуствши раба твоєго влко· по глоу твоємоу съ мирѡмь ꙗко видѣсте оуи мон спсенїе твоє ѥже ѥсн оуготовалъ прѣдъ лицьмь всѣхъ
4 людіи свѣтъ во окрꙋвенїе ѧзыкомъ· и славѫ людіи твоихъ ꙁла· *Видання І. Савинкова 1883 р.*

Архангельська Євангелія, л. 156б:

1 Нꙁінѣ ѿпоущаєши раба своєго влко по глоу твоємоу съ мирѡмь· ꙗко видѣста оуи мон спсенїе твоє· ѥже ѥсн оуготовалъ предь лицемь всѣхъ
4 людіи· свѣтъ въ ѿкрꙋвенїе ѧзыкъ· и славоу людіи твоихъ нла· *Видання Рум'янцівського Музея.*

Реймська Євангелія, ст 11:

1 Нынѣ поустиши раба твоего влдко· по глѧ твоемоу съ мирьмь· ꙗко видѣсте оуи мои спсенїе твоеже есн оуготовалъ· прѣ лицьмь всѣхъ лоудіи·
4 свѣть въ ѿтькрыѣнїе ꙗзыкъ· и въ славоу лоудіи твоихъ нзлѧ· Видання L. Leger.

3. Заповіти блаженства.

Євангелія від Матвія V 3—12.

Зографська Євангелія, л. 4б—5:

1 Блажени ништіи дхомь· ꙗко тѣхъ естъ цр҃ство нбское:

2 блажени плачѫштеи· ако ти оутѣшатъсѧ: блажени
3 кротъци· ако ти наслѣдатъ землѭ· блажени алчѫ-
4 штиї і жаждѫштиі правъдѣ ради· ако ти насы-
5 тятъсѧ: блажени милостивии· ако ти помиловани
6 бѫдѫтъ: блажени чистиі сръдцемь· ако ти бг оузь-
7 рятъ: блажени съмираѭштиі· ако ти сынове божіи
8 нарекѫтъсѧ: блажени їзгънани правъдѣ ради· ако
9 тѣхъ естъ цр҃ство нб҃ское: блажени есте егда пono-
10 сятъ вамъ· і ижденѫтъ вѣі· ї рекѫтъ· въсѣкъ зълъ
11 глъ на вѣі· лъжѫште мене ради: Радоуитеся ї ве-
12 селитеся· ако мъзда ваша многа естъ на небесѣхъ:
Видання Ягича ст. 2—3.

Ассеманова Евангелія:

1 Блажени ници доухомъ· ако тѣхъ естъ цр҃ство не-
2 бесѣное· блажени плачѫштиисѧ· ако ти оутѣшатъсѧ·
3 блажені кротъции· ако ті наслѣдатъ землѭ· блажени
4 алчѫщіи и жаждѫщіи правъдѣ· ако ти насытѣтъсѧ·
5 блажени милостівіи· ако ті помиловани бѫдѫть· бла-
6 жені чісти сръдцемъ· ако ті бога оузьрятъ· блажени
7 съмираѭщеи· ако ти сынове божіи нарекѫтъсѧ· блажени
8 изгънании правъдѣ ради· ако тѣ(хъ) естъ цр҃ство
9 небесьное· блажені есте егда понесятъ вамъ чловѣці·
10 и ижденѫтъ вѣі· и рекѫтъ вьсь зьль глаголъ на вѣі
11 лъжѫште мене ради· радоуитеся и веселите· ако
12 мъзда ваша многа естъ на небесѣхъ· *Видання Чернчича ст. 127.*

Савина Евангелія, л. 125—125б:

1 Блаженні ницні дхомъ· ꙗко тѣхъ ѥстъ цр҃ствѣ не-
2 бское· блаженні плаꙋѫщиисѧ· ꙗко ти оутѣшатъсѧ· бла-
3 женні кротъцні· ꙗко ти наслѣдатъ земьѭ· блаженні

4 алъчющіи· и жаждющіи· правьдꙋ· ꙗко тіи насꙑтѧтъ-
5 сѧ· блаженіи милостивіи· ꙗко тіи помиловани бꙋдꙋтъ·
6 блаженіи чистіи сердцемъ· ꙗко тіи бг҃ ꙋзрѧ блаженіи
7 съмирающіи· ꙗко тіи сн҃ове бж҃іи нарекѫтъсѧ· блаженіи
8 изгнанніи правьдꙋ ради· ꙗко тѣхъ єсть цр҃ствіе
9 нб҃ское· блаженіи єстегда поносѧтъ вамъ· и иждє-
10 нѫтъ вꙋ· и рекѫтъ вамъ· всякъ зълъ глъ· на вꙋ
11 лъжѫще мене ради· радоуитесѧ и веселитесѧ· ꙗко
12 мьзда ваша многа єстъ на нб҃сѣхъ· *Видання Щепкина ст. 119.*

Остромирова Євангелія, л. 212а.б.в:

1 Блаженіи· нищіи дхомь· ꙗко тѣхъ єсть цр҃ствіе
2 нб҃сноє Блаженіи· плачющіисѧ· ꙗко тіи оутѣшатъ-
3 сѧ Блаженіи кротціи· ꙗко тіи наслѣдꙋть землѭ
4 Блаженіи· алчющіи жаждющіи правьдꙋ· ꙗко тіи на-
5 сꙑтѧтъсѧ Блаженіи· милостивіи· ꙗко тіи помиловани
6 бꙋдꙋть Блаженіи· чистіи сьрдьцьмь· ꙗко тіи бг҃
7 оузьрѧть Блаженіи· съмирающіи· ꙗко тіи сн҃ове бж҃іи
8 нарекѫтъсѧ Блаженіи· изгнаніи правьдꙋ ради· ꙗко
9 тѣхъ єсть цр҃ствіе нб҃сноє Блаженіи єсте· єгда
10 поносѧть вамъ· и ижденѫть· и рекѫть· вьсакъ зълъ
11 глъ на вꙋ лъжѫще мене ради Радоуитесѧ и весели-
12 тесѧ· ꙗко мьзда ваша· мъногa єсть на нб҃сѣхъ : ·
Видання І. Савинкова 1883 р.

Реймська Євангелія, ст. 27—28:

1 Блаженіи нищіи дх҃мь· ꙗко тѣхъ есть цр҃ство
2 нб҃сное блаженіи плачющіисѧ· ꙗко ти оутѣшатьсѧ·
3 блаженіи кротціи ꙗко ти наслѣдать землоу· бла-
4 женіи альчющи и жажющеи правьды ради ꙗко ти
5 насытѧтсѧ: блаженіи мл҃стивіи ꙗко ти помиловани бж-

6 доуть· блажєнн унєстнн гр̃цмь· мко тн бд̃ оузрѧть·
7 блажєнн сьмирѧщнннсѧ· мко тн сн̃ове бж̃нн наре-
8 коуть с̾ѧ· блажєнн правьдꙋі ради· мко тѣхъ єсть
9 цр̃тво нб̃сное· блажєнн єсте· ꙗгда оукорѧть вы и̇
10 їжденоуть· и рекоуть вьсѧкꙋ зль гл̾ь· на вы лъжꙋ-
11 ще мене ради· радоунтесѧ и веселнтесѧ· мко мьзда
12 вамьнога єсть на нб̃сѣхъ :· Видання L. Leger.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДОПОВНЕННЯ.

Чорна цифра визначає сторінку, до якої дається доповнення. **22**. И. И. Срезневскій: Извѣстіе о глаголическомъ четвероевангеліи Зографскаго монастыря, „Извѣстія“ 1855 р. т. IV ст. 368-377. **26**. Ол. Колесса: Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р., на ст. 18 пише: „По моїй думці, можна такі вислови Савиної Книги, як прахнѣнъ зам. изгнилъ, зълъ σαπρός, обидьливъ зам. неправьдьнъ, особливо ж господа зам. гостиниця пояснити лише тоді, коли признаємо, що сей пам'ятник написаний в західній частині Підкарпатської України, де український етнічний елемент стикався із Словацьким, і відки було близько й до Моравії та Паннонії, теренів діяльности слов'янських апостолів“. **30**. Fr. Miklosich: S. Iohannis Chrysostomi Homilia in ramos Palmarum, 1845 р.; його-ж: Vitae Sanctorum e codice antiquissimo palaeoslovenice cum notis criticis et glossario, 1847 р., Відень, VI+55 ст. На Monumenta Миклошича 1851 р. див. рец. в „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 23-24. **32. 70**. A. Heilpern: Ein kleiner Beitrag zur Textkritik altkirchenslavischer Denkmäler, «Archiv» 1909 р. т. 30 ст. 234-240. **32**. Ол. Колесса: Погляд, ст. 18 твердить, що Супрасльський Рукопис написаний десь на східній частині південного Підкарпаття. **57**. И. И. Срезневскій: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., ст. 3 пише: «Во время печатанія, благодаря путешествію ху-

дожника Д. М. Струкова, получилъ я, въ концѣ прошлаго (цеб-то 1867-го) года, пять листковъ нашедшейся въ Слуцкѣ Псалтыри". В „Свѣдѣнія и замѣтки" № 48 (див. „Сборникъ" 1875 р. т. 12 ст. 38) І. Срезневський письмо Слуцького Псавтиря зве південно-слов'янським письмом XI віку. Від осіб, що близько знали працю І. Срезневського, довідався я, що рукопис Слуцького Псавтиря привіз до Петрограду художник Д. М. Струков. В 1890 р.р., коли до Д. Струкова звернулися з запитанням, де знаходиться цей Псавтир, він відповів, що відіслав рукопис назад до Слуцька; стали тоді шукати в манастирі та катедрі Слуцькій, але нічого не знайшли. Варто б пошукати ще й тепер. **66.** Листи А. Михановича з Маріїнської Євангелії видрукував Шафарик вперше в Památky Hlaholského písemnictví, Прага, 1853 р. ст. 50-52. **105.** Фортунатов припускає, що ОЄ написав один писар, диякон Григорій, але з двох оригіналів; Н. Каринський відкидає це й настоює на двох писарях (і двох орнаментаторах). **110.** Рецензію на видання ОЄ Востокова дав А. Ѳ. Бычковъ в «ЖМНПр» 1844 р. ч. 41 ст. 1-16. **111.** Н. Каринський, порівнявши видання ОЄ Савинкова з оригіналом, пише: „Издание Савинкова в палеографическом отношении совершенно не удовлетворительно" (див. «Письмо Остром. Єв.» 1920 р. ст. 171). **112.** А. Лященко: Остромирово Евангеліе, див. «Энцикл. Словарь» Брокгауза 1897 р. півтом 43 ст. 365-366. **123.** Микола Левченко: Філологічні курйози. З приводу Н. Дурновá, «Записки іст.-філ. відділу» Укр. Академії Наук, 1926 р. т. VII-VIII ст. 427-9,— про українізм виразу Збірника 1073 р.: имъ же ѥ порѫчено строй тъ, л. 46в. **199.** Псавтирний уривок А. Бичкова зберігається тепер у його наслідників, див. «Письмо ОЄ» Н. Каринського ст. 187. **213.** В Abecenarium Bulgaricum напис hiér (= хѣр?) стоїть над формою букви *х*. **432.** Іван Панькевич: Про відношенє памятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом, «Записки НТШ» т. 126.

Пояснення скорочень журналів див. в т. II цеї праці ст. 202.

Замітки до кирилівської транскрипції знимків. Транскрипцію скрізь роблено зо знимків. Ст. 253-259 дано зо знимків і з видання С. Кульбакина 1900 р.; в дужках дано доповнення по списку XII в. Моск. Синод. Бібліотеки. Ст. 265-267 зо знимків і з видання Г. Ільїнського 1906 р.; в дужках текст, який в 1868 р. читав ще І. Срезневський, але тепер зовсім не читкий. Ст. 269-275 зо знимків і видання Г. Ільїнського 1915 р. Ст. 277-283 зо знимків і з видання Є. Карського 1904 р. З техничних умов на ст. 311-323 довелося замість надрядкового значка ^ складати ˆ.

ПІСЛЯМОВА.

Готуючи цей V-ий том своєї «Історії церковно-слов'янської мови», я дбав найбільше про те, щоби в короткій і приступній формі змалювати характер старо-слов'янських пам'яток X-XI віків, подаючи опис історичний, палеографічний та лінгвістичний кожної з них, додаючи до того по змозі повну бібліографію пам'ятки. Звичайно, за браком місця не міг я подавати повної та докладної історії вивчення тої чи іншої пам'ятки,—я найбільше дбав росповісти читачеві все, що було важніщим в тій чи іншій справі, щоби вже тим самим підготовити шлях до дальших самостійних студій над пам'ятками. І коли ця моя праця,—в якій зібрано все головніще з царини вивчення старо-слов'янських пам'яток X-XI віків, і з якої досить ясновидно, чого ще нам тут бракує,—коли моя праця хоч в малій мірі спричиниться до дальших самостійних студій над пам'ятками або взагалі заохотить до праці над ними, я буду вважати, що досяг поставленої мети.

На ст. 98-188 подав я трохи докладніщий опис старо-українських пам'яток XI-го віку, щоби тим покласти більший початок для вияснення історії української (старо-руської) мови XI-го віку[1].

[1] Автор готує працю: Українська мова по пам'ятках XI-го віку", але неможливість попрацювати над самими оригіналами не дає мені змоги закінчити працю.

Тільки той, хто сам видавав старо-слов'янські пам'ятки чи хрестоматії з них, зрозуміє й відчує ту силу, часом навіть надмірного труду, який вложено до цеї моеї праці. Друкування книжки (особливо Альбому та старо-слов'янських текстів) в технично слабій друкарні значно збільшило цей труд і не дало змоги багато сторінок (особливо з Альбому) випустити так, як бажалося... Зробив, що було в силі зробити на невеликі засоби матеріяльні й техничні, ніколи не шкодуючи власного труду.

Про матеріяльну допомогу на видрукування цеї праці звернувся я до деканату Православного Богословського Studium Варшавського Університету, який і виклопотався для цього допомоги в Міністерстві Визнань Релігійних та Публичної Освіти з невикористаних сум Православної Церкви. Але цеї допомоги не вистарчило б на видрукування праці, колиб на поміч не прийшла Митрополитальна Синодальна Друкарня, що друкувала книжку дешевше від нормальної ціни. Тому уважаю за приємний обов'язок скласти на цім місці свою публичну подяку як Міністерству ВР і ПО та Варшавському Університетові, так і Блаженному Митрополитові Православної Церкви в Польщі Діонисію за зазначену поміч.

Автор.

ПОКАЖЧИК.

До цього Покажчика внесено ймення власні, географічні та назви писаних пам'яток; останні подаються під їх власною назвою. Цифра визначає сторінку книжки; вища цифра сотень або десятків не повторюється (напр.: 236.7.42.5 читати 236.237.242.245). Скорочення: *аєп.*—архієпископ, *ап.* — апостол, *арх.*—архимандрит, *бібл.*—бібліотека, *єв.* — євангелія, *єп.*—єпископ, *іг.*—ігумен, *кн.*—князь, *мр.*—манастир, *мт.*—митрополит, *о.* —отець, *патр.*—патріярх, *пр.*—пророк, *св.*—святий і др.

Abecenarium Bulgaricum 14.212-3.70
Abicht R. 31.195
Адріятика 95
Академія Давньо-слов'янська 14
Академія Наук Київська 76. 424, Петроградська 32.6. 160.204, Загребська 40
Алексѣевъ П. А. 413.4
Алисовъ М. И. 116
Амфилохій арх. 21.138.49. 58 76.205.411.24
Анастасій св. 123
Андроніківський мр. 114
Антіоха Пандекти 173-7. 372-3.424.6.7.9.30
Антонинъ (Капустинъ) арх. 76
Анфимъ арх. 20
Апостол Сліпченський 403
Аравія 35
Арасимович Л. 87.90
Aretin 74
Архангельська євангелія 1092 р. 15.132-9.352.5. 405.9.25.7.9.78.9
Архангельський 159
Архангельщина 132
Ассемани Й. С. 33
Ассемани С. 33
Ассеманова євангелія 8.10. 4. 25. 33-5. 62. 219. 240-3. 390.7.8.400.2.4. 6.8-23.6-9
Афанасій св. 62.9.126.56 63
Афон 19.27.42.61.2.6.206.7. 10

Баварія 71
Balzer O. 90
Барсовъ Е. 115.23
Барятинская кн. 422
Бемъ А. 31
Бенешевичъ В. Н. 38.9
Београдський Музей 60
Беринда П. 411-3
Berneker E. 401.2.5.22
Берн 421
Berčić I. 398
Билярскій П. 149.50
Bialkowski L. 409
Бібліотека див. під власною назвою
Білий Стокъ 27
Білозерський мр. 115.23
Білоусово 186
Блатенське озеро 81.3
Бобровський М. 27.8
Бобровскій И. Л. 31
Бобровскій П. О. 31
Бобровъ В. 132
Богдановъ С. 422
Богемія 81
Богословіа нравоучителная 1751 і 1756 р. 413
Богословіе І. Дамаскина 48
Бодуэнъ-де-Куртенэ 172
Боднянскій О. 74.115.6.23.63. 210.2
Böhme E. 406
Болгарія 13.9.21.7.9.39.44. 6.50.84.94.6.135.88
Болеслав 187.8
Болеслава монети 380
Болховитинов див. Евгеній
Большаковъ С. 132
Боснія 62
Braune W. 74
Бревіярій 1791 р. 398
Breisacher M. 68.9
Брикъ І. 413
Brückner A. 31.399
Будиловичъ А. 63.7.83.95. 131.66-8.71.2.424
Бузукъ П. А. 64.6.7.116.34. 7.9.
Буличъ С. 412
Буслаевъ Ѳ. 130.72.82.398. 9.425
Буслаївський Стихирар 403
Бычковъ А. 28.31.111.33. 8.54.5.65.99, його Псавтир 199-201.399.429.83
Бѣлина М. 193
Бѣляевъ И. С. 427.404

Wajs I. 14.35.430
Варковицький мр. 413
Варшава 28
Василій Великий 28
Василій кн. 141.86.7
Ватиканська Бібліотека 33
Veglia 14.68
van Vijk N. 23.32.8.75.8. 86.7.90
Weingart M. 421
Венгрія 30
Венеція 68.9
Веселовська З. М. 413
Викторовъ А. 66.203.12
Виленська Публ. бібл. 139. 141
Вильня 141
Віденські Листки 89
Відень 62.172
Віт св. 92
Владимировъ П. В. 144.65.79
Войтех св. 145
Волинь 140
Волковъ Н. 107.12.39.52.79. 203-5
Володимир Великий св. 187. 8.430
Володимир Мономах 186
Володимирові монети 379
Vondrák V. 26.30-2.6.8.44. 7.63.70-5. 8.80. 2-5. 8-98. 212.16.395. 402. 4-7 21-4. 30.2
Воскресенскій Г. 138
Воскресенський Новоєрусалимський мр. 115.73
Востоковъ А. Х. 27.30.4. 72.4.103.4. 110. 11. 15.22. 30.49.50.62. 71. 80.2.4.97. 203.416-20.3.4.30.2
Вуканова єв. 403
Вячеслав св. 79

Галаховъ А. Д. 397
Галицька єв. 405
Галичина 134
Hanka V. 27.97.111.50
Gauthiot 406
Heilpern A. 482
Geitler L. 36.7.9.40.1.52. 69.82.3.95
Георгіевскій А. П. 407
Георгіевскій Г. 134.7
Германъ патр. 58
Германъ село 58
Герцъ К. К. 111
Гильтебрандтъ П. А. 140.3. 422.30
Гильфердингъ А. 48
Glagolita Clozianus, див. Клоців Збірник
Глинскій М. кн. 141
Гліб кн. 185
Глубоковскій Н. 158
Головатий 184.5
Головацький Я. 398
Горазд св. 84
Городенщина 27
Городѣнъ писар 191
Горскій А. 113.23.72.202.3
Höfler K. 91.2.7
Грамота див. Кулина
Гречъ Н. И. 397
Грінченко Б. 413
Григор о. 210
Григорій Богослов 166.399. 403.27.9, Казання його 165-72.181. 370.1.99.407. 9.24
Григорій Великий 79
Григорій диякон писар 104-6.215.6.483
Григоровичъ В. И. 19.42. 43.4.7.50.2.61.2.6.176.213
Гринкова Н. 161.2
Грунскій Н. К. 21.3.52.74. 8.9.82. 8-91. 6.7. 403.4.28. 30
Грушевський М. 188
Данія 30

Далмація 69
Дебърско 39
Дем'янчук В. 123.32
Денколу І. Н. 115
Димитрій св. 33
Diels P. 47
Діонисій мт. 485
Добрилова єв. 143.405
Добровський Й. 27.34.74. 122.414
Добрянскій Ф. 144
Долобко М. 40.1.207
Домка писар 190.1
Дружининъ Я. 104
Дубровський 205
Дунай 83
Дурново Н. Н. 17.32.41.86. 90.100.16.24.33.8.9.66.72. 3.7.9.99.203.483
Дювернуа А. 123.33.4.8
Євангелія див. Архангельська, Ассеманова, Вуканова, Галицька, Добрилова, Зографська, Маріїнська, Мирославова, Мстиславова, Никольська, Остромирова, Погодинська, Реймська, Саввина, Симонова, Типографська, Турівська
Євгеній Болховитинів 159. 60. 79. 80. 23. 414, його псавтир 159-62.3.367.99. 400.26.9
Євсевій Струмицький св. 33
Євфимій чернець 202
Евхологіон див. Синайський
Египет 40
Емауський мр. 145
Епифаній св. 69.408
Епифаній Кипрський 28
Епифаній Славинецький 202
Ериссо 210
Ермитаж 185
Ермолаевъ А. 125.86
Єроним св. 68.144
Єрусалим 33.76
Єфрем Сирин 45-7, його Паренесис 45.7
Житецький П. 412
Життя див. Кондрата, Савви, Савина, Теклі
Завид писар 133
Загреб 172, Академія Загребська 40
Закарпаття 171
Замойський 28, його бібл. в Варшаві 28
Зарудницький 113
Збірник див. Клоців, Святослава, Успінський
Звенигородський повіт 115
Зизаній Л. 411, його Лексис 1596 р. 411
Зографська єв. 8.9.14.9-25. 43.52.65.76.8.109. 209.10. 19.228-35. 96.400-9.23.6-9
Зографські Листки 206-7. 84-9.424
Зографський Кирил. підпис 980 р. 207-10.268
Зографський мр. 19.20.206-8
Іван Дамаскин 48
Іван дяк писар 113.4.25.215
Іван ексарх болг. 48.122
Іван Золотоустий 28.68.9
Іван писар 21
Іван Рильський 49
Івер І. 210
Іверський Глаголицький підпис 982 р. 210.93.128
Іверський мр. 210
ізводи 7
Ізяслав кн. 113
Іоан див. Іван
Іоница писар 115
Ісара річка 71
Иванов Й. 60.209.12
Ильинскій Г. А. 11.27.32. 41. 4-6.9.50. 2. 3.6. 85.90. 151.424.430.84.
Ильинскій 422
Jarosiewic R. 37
Jireček K. 59
И. І. 407
К. С. 23.24
Калайдовичъ К. 115.22 62. 76
Калина 82.3
Каминскій Ф. 153.5.425.30
Кантемиръ А. 422
Капустинъ Антонинъ 76
Karásek I. 60
Карейський мр. 209
Каринскій Н. М. 14.6.23.7. 36.44.90.99.105.6.12.3.24. 41.2.9.54-6.62.73.7.83.202. 3.5.395.402-5.22.7-9.83
Кароль IV 144.5
Карпаття 94.6
Карпов Г. 116.23
Карскій Е. Ѳ. 27.39.41.53. 5.9.133.5.8.41. 59.76.7.83. 6.7.96.7.203. 5.401.6.9.24. 7.8.30.84
Катерина II 104.51.85
Катерининський мр. 35.6.8
Катун Гірний 60
Кеппенъ П. 160.2.82
Керч 185
Керченська протока 185
Київ 76.104.106.7.13.35.76. 88
Київська Академія Наук 76. 424
Київські Глаголицькі Листки 10.3.4.21.37. 45.54.72. 5-91.6.216.9.310.23.400.2. 4-9.24.7-9
Київ. Дух. Акад. бібл.76.88
Київщина 154
Кипріян мт. 114
Кирило - Білозерський мр. 115.23
Кирило єрусалимський патр. 42.114.201.2, його Науки 201-3.390-1.429
Климент св. 33.74.5.170
Cloze-Клоц П. гр. 68.9
Клоців Збірник 10.4.25.39. 43. 54 63. 4. 68-71. 4.219. 300-5.98.400.1.2. 4.6-8.14. 23 6.7.9
Книга див. Саввина
Кодекс див. євангелія, Рукопис
Козловскій М. М. 111
Kolář I. 23.88 [482
Колесса Ол. 99.149.68.70.
Колосовъ М. 23
Комаровичъ В. Л. 191.5
Кондакар 388.403 26.8.9
Кондаковъ Н. П. 36.41.244-5.427
Кондрат св. 179.82.427, його Життя 31.179-83.220. 375-6.399.427.9
конкорданції 421-2
Копко П. М. 173.5-7
Kopitar B. 27.8.30.4.68.70. 4.162.414.23
Кораблевъ Б. 208
Корбініян св. 71
Кормча 1262 р. 400
Корниловъ И. П. 139
Костянтинъ-Кирило 5.7.10 2.28.84.145
Костянтин писар 202
Костянтин Болг. і його молитва 402
Коцел кн. 81.4
Кочетовъ І. С. 420
Кочубинскій А. 30.37.40.3
Краків 85
Криловъ 35.6
Кримський А. 100.16.23.32. 4.70.5.9.407
Krk 14
Кулина бана грамота 1189 р. 220
Кульбакин С. М. 6.11.22. 30.2.41.3. 4.9.63 4.7.9.82.

3.5.9-91.127. 32.406. 8 22. 4.30
Куникъ 150
Куприанівські Листки 153-6.360-3.400.3.25.9
Куприяновъ И. К. 153.96.7
Kurz E. 408
Kurz I. 23.35.408
Кутеїнський мр. 412
кънигы 410
Кънчевъ В. 58.9
Кърчевъ 185
Лавровскій П. А. 150 65
Лавровъ П. А. 16.27.44.55-7.74.89.97. 154. 5.63. 206. 7.10.2.406.24.8.30
Ламанскій В. И. 21.23.63. 7.96.7.106.72
Lang P. 37
Ланской Н. С. 112
Лев VII Философ 208
Левченко М. 483
Leger L. 145 9.51.430
Лексикон Беринди 1627 р. 411-3
Лексикон 1722 р. 412
Лексикон 1745 р. 413
Ленин 132
Леонидъ арх. 21.3.35.173.7. 207.9.10.1
Leskień A. 23.32 62.80 104.12.216.401
Ливан 33
Лимонар 177
Липськ 62
Листки див. Віденські, Зографські, Київські, Куприянівські, Македонські, Охридські, Порфиріївські, Пражські, Рильські, Ундольського, Фрейзингенські, Хиландарські
Łoś I. 150.396
Кароль Лотарингський 145
Лука ап. 427
Львовъ Н. А. 185
Любляна 28.180
Люблянська бібл. 28.32
Ляпуновъ Б. М. 82.3.8.9.91. 182
Лященко А. 483
Макарій іг. 208-10
Макарій мт. 197
Македонія 13.4.21.33.4.7.9. 44.50 8.64.9.95.6
Македонський Листок глагол. 10.14.44-7.400.5.24. 7-9, кирил. 10.43-50 209. 264-7.427.30
Макушевъ 96.7
Малышевскій И. 89
Маріїнська єв. 7-9.14.8.25. 43.51.61-7.82.109.71.215. 219.94-9.397.400.1.2.4.6. 8.9.23.6-8.76.8.83
Маріїнський мр.61
Masing L. 123
Margulies A. 32
Meillet 32
Металловъ В. М. 78.198 9
Мефодій 5.7.10.2.29.82.4.5. 8.145.403
Микола нотар 210
Микула писар 198
Милетич Л. 59.63.74
Милюковъ П. 58
Минея 1095 р. 145.88-90.7. 381.403.25.8.9; 1096 р. 142.5.88-9.91-3.7. 200.82-4.403.25.7.9; 1097 р.142. 88-9.93-5.7.385. 6.403.25. 9; березнева 203-4, за червень 205, див. Путятина, Супрасльська
Мировицький В. В. 141
Мирославова єв. 403
Михаїл арх. 186
Михал писар 198
Михановичъ А. 19.61.2.6.397 400.83
Мичко писар 133
Міклошич Фр. 30.1.62.6.8.9. 70.4.82.95.110.54.398.413 5-20.482
Милетичъ Л. 59.67
Milčetić I. 71
Мінцина 139
Міссал 1741 р. 398
Мозирський повіт 139
Молитви врачувальні 37, Мол. Костянтина Болгарського 402
Молитвослов див. Синайський
Монастир див. під власною назвою
Монети 187-8
моравізми 79-80
Моравія 72.81-5.8.482
Морозовъ Т. С. 116
Москва 114.5 32.7.43
Московська патріярша і синодальна бібл. 44.114.5. 23. 56. 73.7.190. 201.2. 425, типографська бібл. 24.151.89.91.3
Московський історичний музей 115.51.6.73.7.190.1.3 201
Мосх Іван 177
Мочульскій В. Н. 43.52
Мстиславова ев. 405
Музей див. Београдський, Московський, Рум'янцівський
Мусинъ-Пушкинъ А.И. 185. 6.425
Мюнхенська бібл. 71
Напис див. Самуїла, Темницький
Науки див. Кирила єрусалимського
Невоструевъ К. 113.23.72. 203
Некрасовъ Н. 131
Несторъ св. 33
Никольська XIV в. єв. 6
Никон патр. 115
Ніжинський скарб 187
Новгород 104.7.70.200. Н. Нижній 143
Новгородська Софійська бібл. 153.96.203
НовоєрусалимськийВоскресенський мр. 115.73
Нордквіст 204
Oblak V. 26.30.1.8.70.1 81. 2.9.95.6.7
Обнорскій С. П. 32.159.93.5
Огієнко Ів. 28.100.408.13. 29.30
Одеський унів. 42
Октоїх 205
Олександер I 104
Олександер II 19.20
Оленин А. Н. 130.85.6.425
Онисифор чернець 207
Онфим писар 114
Ossoliński Jós. 28
Острізька Біблія 409
Острізький К. І. 140.1
Остромир 104.7
Остромирова єв. 1056 р. 8-10.5 8.63.7. 103-12. 34. 8-43.6.7.53-5.332-42.99.400. 9.17.20.4.6-9.77.9.81.3
Охрида 50.61, Охридські глаг. Листки 9.14.45.50-3.268-74.404.5.24.28
П. Ир. 74
Павло ап. 91
Пандекти Антіоха 173-7 372-3.424.6.7.9.30
Паннонія 37.72.83.5.482
Панькевич І. 483
Паплонський 28.150
Парі Л. 150
Паризька бібл. 212
Pastrnek Fr. 14.31.41.81. 4.9.97.151
Páta 406
Патерик див. Синайський

Пенинскій И. С. 130.397
Перетцъ В. Н. 31
Петро I 104.45
Петровская Ю. В. 41
Петровъ А. 415
Петроград 28.104.31.71, Петроград. Державна Публ. бібл. 20.8. 36. 104. 26.48, 53.60.5.6.80.3.96.205.428, П. Академія Наук 32.6. 160.204, П. Дух. Академія 196
Писарі XI в. див. Городѣнъ, Григорій, Домка, Завид, Іоан, Іоница, Костянтин, Микула, Михал, Мичко, Онфим, Путята, Сава, Яків, Ѳеодор
Підкарпаття 149.482
Підпис див. Зографський, Іверський
Pintar L. 32
Піон св. 28
Погодинъ М. П. 100.34.60. 80.2-4.425, його Древлехранилище 180.3, його ѥвангелія 205, його Псавтир 403
Погорѣловъ В. 41.6.7.156. 8.9.412.25.30
Полевой П. Н. 427
Польща 85.188.410
Поповъ Н. А. 31
Порфирій Успенскій арх. 35.6.40.210.1, його Листки 403.28, Псавтир Порф. 862 р. 220
Почаїв 413
Прага 145
Пражські глаг. Листки 10. 4.45.81. 3. 5. 90-8. 324-31. 404-6.24.6.7.9.30
Przegonia Kryński M. Z. 406
Прейсъ П. 166.213
Преспа 58
Прокіп св. 144.5
Псавтир див. Бычкова, ѥвгенів, Погодинський, Порфирія, Синайський, Слуцький, Толстовський, Чудівський
Псков 24.143, Псковський св. Духів. мр. 198
Пустошкинъ 184
Путята писар 196.7
Путятина Минея 195-7.387. 427.9

Ратшинъ Ал. 115.123
Raul 36
Rački Fr. 34
Регель В. 208
редакції 7.12.15
Реймс 144.5, Р. бібл. 144, Р. ѥв. 144-51.358-9.405. 28.79.81-2
Reynaldis L. 68
рецензії 7.12.15
Решетар К. 213
Рило гора 44
Рильський Листок 44-7.260-3, Р. мр. 44
Рим 33
Rozwadowski I. 421
Розенфельдъ А. 123
Розов В. 99.100
Росальський М. І. 141
Росія 154
Рукопис див. Супрасльський
Румянцовський Московський і Публ. Музеї 53.62.122. 32.7.203.430
Румянцовъ Н. гр. 115.22

Сава поп писар 24.6
Савва археп. 181.95.9.425.6
Савваитовъ П. И. 111
Савви св. Життя 100
Саввина Книга 8-10.7.24-7. 9.82.143.59.213.236-9.395. 400-2.4.5.8.9.23.6.8.9.76.7.
Савина св. Життя 31 [9.82
Савинковъ И. 108.11.430.83
Сазавський мр. 81.5.95
Самуїл цар 58.9
Самуїла царя напис 993 р. 5.15.58-60.208. 290.1.402. 9.27-9
Сахаровъ И. П. 425
Свенціцкий І. 116
Святополк кн. 188
Святослав кн. 113.6.25
Святослава Збірник 1073 р. 10.5.8.24.112-24.6.56.8.70. 343-49.399-400.3.7.9.25-8; Збірник 1076 р. 15.8.124. 32.70.81.349-51. 99.403.7. 25.6.8; Збірник 1348 р. 403
Севастійські мученики 60
Севастьяновъ П. 19.20.210.2
Северьяновъ С. 32.39.41. 180.423.30
Сербія 60.2.84
Середкин мр. 24.143
Sievers E. 75.8.90
Сигизмунд архикн. 68
Сигизмунд кор. 141
Sylvestre de Sacy 150
Симеон цар 29.42.105.113. 403, Похвала йому 403
Симеон чернець 207
Симонова ев. 400
Симони П. 131
Симфонія 421-2
Синай 35.8.9.41.76
Синайський мр. 427, Син. патерик 177-9.374.425.9, Син. псавтир 10.4.25.36. 8.40.51.2. 63.82. 145. 248-51.401.2.4.6 8.23.6-9. Син. Требник 10.4.25.35-8.51. 52.63.72.3.145.245-7.400-2.4.6.8.23.6.9
Синаксар 20.1.3
Синонима Славенороссская 412
Сліпченський Апостол 403
Слова див. Науки
Словаччина 95
Словники ц.-слов. мови 410-
Słoński St. 407.21.2 [25
Слуцький Псавтир 9.56.7. 388.92.400.5.23.83
Смирнов А. 131
Соболевскій А. И. 14.23.6. 7.30.4-8.41.63.7.71.9.85.8-90.98-100.4-7. 112. 6.23.5. 131.4.8.42-4. 9.50.65.75.8. 97.203.399.427
Собраніе припадковъ 1722 р. 412
Соколовъ Д. 414
Соколовъ Н. И. 139
Соколовъ П. 414.5
Солунь 12.34
Спицынъ А. 185.6
Срезневскій В. И. 45.8.56. 7.158.62.5.200.1.422.6.31
Срезневскій И. И. 14.6.22. 4.6.30.4-7.43.5.7.8.50.2.3. 5-7.66.70.4.6.80. 8.94.6-8. 111.23.30.9.40. 2.3.51.2.4-5.8.62.5.71.2. 6.7.9.82-4.6. 8.95.7. 99-201. 3-5. 10-13. 399.415-21.24.6.82-4
Ст. Л. 422
старо-слов. мова 10-12
Старчевскій А. 420
Стасовъ В. 143.62.76.426
стихирар 427.8, Ст. Буславівський 403, Ст. Фінляндський 204-5
Стоянович Л. 61.430
Стрільбицький 28
Строевъ П. 150
Струковъ Д. М. 56.483
Суворинъ А. С. 420
Супрасль 27.412
Супрасльский Рукопис чи С. Минея 9.15.27-32.46. 9.63.9. 78. 82. 158. 80.1.2. 220-7.399-403.5.6.8.9.23.6 8.9.482, С. манастир 27

Сухо 82
Сырку П. 111
Тамань 184.6
Теклі св. Життя 183-4.377-8.427.9
Темницький Напис 60-61. 292
Тимковскій Р. 412
Тимофей св. 33
Тимченко Є. 138
Тинецький мр. 85
Тинка 85
Типографська єв. 151-2
Тироль 69
Тмутороканський камінь 1068 р. 130.84-6.377.425. 6.30
Тмуторокань 185
Толстовський псавтир 162-5.368-9.426
Толстой И. гр. 188.431
Толстой Ф. 163
Требник див. Синайський
Трембицький 28
Тридент 69
Тромонинъ 426
Тургеневъ А. И. 145
Турів 139-41.3
Турівська єв. 139.41.356-7. 400.3.5.27.9
Турція 19
Тучемський С. 430
Україна 116.71.413
Ułaszyn H. 215.409.22
Ундольскій В. М. 53, Листки його 10.53-6.276-83. 400.2.4-6.9.24.8.9
Уривки див. Листки
Успенскій Ѳ. 58.9.430
Успінський Збірник XII в. 400.3
Устав церковний з Кондакарем 197-9
Фанагорія 184
Фелицита св. 75
Феодора Струмицька св. 33, Солунська 33
Феодорит Киррський 156-8
Филаретъ мт. 111
Филимоновъ Г. Д. 111.50
Фінляндський Стихирар 204-5
Флоринскій Т. 59.89
Фома іг. 207
Фортунатовъ Ф. Ѳ. 26.41.6. 7.9.55.63.7.82.105.6.12.54.
Фотій патр. 28
Фрагменти див. Листки
Франкопан І. 68
Францевъ Вл. 151
Франція 144
Фрейзингенські Уривки 5. 71-5.7.8.83.90.212.3.306-9. 404.23.30
Charlier V. 151
Хиландарські Листки 9.42-4. 6.50.140.59.252-9.400.2.4-7.9.23.8.9, X. мр. 42
Ходкевич Ол. 27
Chodynicki K. 409
Хорватія 62.70.84
Хоривська єв. 967 р. 220
Хоробрий чернець 71.403
хрестоматії ц.-сл. мови 393-410
Царгород 19.145.207
Cerf 150
Zivier E. 31
Цоневъ Б. 11.21.3.7.32.5.8. 41.4.7.9.50.53.6 9.60.7.71. 75.98.123.210.3.429
Чебанъ 412
Чернигів 186.7, ч. гривна 186-7.378
Чернышевскій Н. 171
Чехія 81.3.5.94-7
чехизми 93-4
Črnčić I. 35
Чудівський псавтир 156-9. 364-6.425.6.9, Ч. мр. 156
Šafařík P. 22.33-5.52.66. 70.91.3 5-7. 166. 70. 1.82. 211-3.396.7.415.83
Шахматовъ А. 41.91.102.4. 112.6.23. 32. 4. 5. 79.81.2. 216.407
Шевыревъ С. П. 113.23
Шимановскій В. 125.31.2
Ширскій И. 413
Шишковъ А. С. 414
Шишмановичи 58
Шляковъ Н. 112
Шляпкинъ И. 186
Schmidt 31.182
Шницеръ Я. Б. 427
Шурф гр. 69
Щепкин В. Н. 8.17.25.6.7. 90.34.5.53.4.5. 80.2.3.8.9. 98.107.112.395.423.9.30
Щербатовъ М. М. 126
Юда 69
Юрій Зограф св. 208
Юр'ївський Новгород. мр. 159
Jagić V.—Ягичъ И. В. 7. 13.4.21.2.3.6. 35-8.41.3.7. 50-3.5-7. 9.61-7. 9.71. 5.7. 80.1.3.5.8-90. 4.5.8. 9.102. 3.18.25. 31.41. 9-52.4. 5.8. 61.2.70.8. 82.91. 5.209.10. 3-6.8.396.9.400. 4.22.3.27. 30-2
Яків писар 190
Ярослав кн. 188, його монети 380
Яцимирскій 412
Ѳеодоръ писар 201

Зміст книжки.

Вступ:

Сторінки

Найдавніщі пам'ятки старо-слов'янської мови 5—18

Частина перша:

Огляд пам'яток X-XI-го віків.

А. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

І. Старо-слов'янська мова болгарської рецензії:

	Сторінки	*№№ знимків*
1. Зографська євангелія	19-24,	12-15
2. Савина євангелія чи Савина Книга . . .	24-27,	16-19
3. Супрасльський Рукопис	27-32,	5-11
4. Ассеманіева євангелія	33-35,	20-21
5. Синайський Требник	35-38,	22-23
6. Синайський Псавтир	38-41,	24 27
7. Хиландарські Листки	42-44,	28-31
8. Рильський Листок	44-47,	32-33
9. Македонський Кирилівський Лист	48-50,	34-35
10. Охридські Глаголицькі Листки	50-53,	37-41
11. Листки Ундольського.	53-56,	42-45
12. Слуцькі Листки.	56 57,	151 і 155
13. Напис царя Самуїла 993 р.	58-60,	49-50
14. Темницький Напис	60-61,	51
15. Зографські Листки	206-207,	46-48
16. Зографський Кирилівський підпис 980 р. . .	207-210,	36
17. Іверський глаголицький підпис 982 р. . .	210-212,	52

II. Старо-слов'янська мова сербської рецензії:

1. Маріїнська євангелія 61-67, 53-55
2. Листки Клоца. 68-71, 56-58

III. Старо-слов'янська мова словінської рецензії:

Фрейзингенські Уривки 71-75, 59-60
Abecenarium Bulgaricum 212-213, 38

B. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ЗАХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

I. Старо-слов'янська мова переходова від південно- до західно-слов'янської:

Київські Глаголицькі Листки 75-91, 61-74

II. Старо-слов'янська мова чеської рецензії:

Пражські Глаголицькі Листки 91-98, 75-78

C. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

Історія вивчення східно-слов'янських ознак. . 98-100.
1. Спільні південні (українські) й північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI-го віку . . . . . 100-101.
2. Південні (українські) ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку. . . . . 101-103.
3. Північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку. . . . . 103.

I. Старо-слов'янська мова української редакції:

1. Остромирова євангелія 103-112, 79-98
2. Збірник Святослава 1073 р. 112-124, 99-105
3. Збірник 1076 року 124-132, 106-109
4. Архангельська євангелія 1092 р. 132-139, 110-115
5. Турівські Листки 139-144, 116-117
6. Реймська євангелія 144-151, 118-119
7. Євангелія Типографська. 151-152
8. Купріянівські євангельські Листи 153-156, 120-123
9. Чудівський Псавтир 156-159, 124-126
10. Євгенів Псавтир 159-162, 127
11. Толстовський Псавтир 162-165, 128-129
12. Казання Григорія Богослова 165-172, 130-131
13. Пандекти Антіоха. 173-177, 132-133

14. Синайський Патерик 177-179, 134
15. Уривок з життя св. Кондрата. 179-183, 135-136
16. Уривок з життя св. Текли 183-184, 137-139
17. Напис на Тмутороканськім каміні 1068 р. . 184-186, 138
18. Чернигівська гривна 186-187, 140
19 Монети XI віку. 187-188, 141-142

II. Старо-слов'янська мова північно - руської редакції:

1. Служебні Минеї 1095-1097 років:
Минея 1095 року 189-190, 143
Минея 1096 року 191-193, 144-146
Минея 1097 року 193-195, 147-148
2. Путятина Минея 195-197, 149

III. Пам'ятки східно - слов'янські ближче не встановленої батьківщини:

1. Церковний Устав з Кондакарем 197-199, 150
2. Псавтирний Уривок А. Бичкова 199-201, 152
3. Науки Кирила єрусалимського 201-203, 153-154
4. Уривки з березневої служебної Минеї. . . 203-204
5. Фінляндський Стихирар 204-205

Частина друга:

Альбом знимків з пам'яток X-XI віків.

Транскрипція глаголицьких пам'яток. 214-216
Знимки з пам'яток X-XI віків з транскрипцією (повне перерахування їх див. в частині першій). 217-392

Частина третя:

Додатки:

1. Хрестоматії старо-слов'янської мови. Методологічно-бібліографічний огляд 393-410
2. Словники церковно-слов'янської мови. Нарис церковно-слов'янської лексикографії 410-425
3. Збірники знимків з старо-слов'янських пам'яток X-XI віків. Бібліографічний огляд. 425-431
4. Старо-слов'янський словник. 431-476
5. Рівнобіжні тексти з старо-слов'янських євангелій X-XI в.в. 476-482
Бібліографічні доповнення. 482-484
Післямова 484-485
Покажчик 485-491

ІСТОРІЯ
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ІВАНА ОГІЄНКА,

професора Православного Богословського Виділу Варшавського Університету,

складається з таких праць:

Том I: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I. Варшава, 1927 р. 324 ст. Ціна 10 зл.

Том II: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина II. Варшава, 1928 р. 400 ст. Ціна 12 зл.

Том III: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Частина III. Джерела. Corpus Cyrillo-Methodianum.

Том IV: Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян. Варшава, 1927 р. 274 ст. in f°, видання тимчасове літографоване, ціна 10 зл. До нього друкований додаток: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian. Album zdjęć, 53 таблиці. Варшава, 1927 р., ціна 10 зл.

Том V: Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд пам'яток з повною бібліографією їх. Альбом 155 знимків з пам'яток X-XI віків і 55 стор. їх кирилівського відчитання. Старо-слов'янський словник. Варшава, 1929 р. 493 ст. Ціна 15 зл.

Том VI: Фонетика церковно-слов'янської мови. Варшава, 1927 р. 455 ст. in f°, видання тимчасове літографоване, ціна 15 зл.

Том VII: Морфологія церковно-слов'янської мови.

Том VIII: Складня церковно-слов'янської мови.

Том IX: Історія церковно-слов'янської вимови й наголосу.

Том X: Слов'янська палеографія. Видання (студентів) тимчасове літографоване: Paleografja cyrylicka, Варшава, 1928 р. 95 ст. in f°. Ціна 6 зл. До нього друкований додаток: Wzory pism cyrylickich X-XVIII w.w. Варшава, 1927 р. 144 ст., 56 знимків з кирилівською транскрипцією. Ціна 10 зл.

Том XI: Історія перекладів (і їх виправлень) св. Письма та Богослужбових книг на церковно-слов'янську мову.

Том XII: Історія перекладів св. Письма та Богослужбових книг на живі слов'янські мови.

Головний склад видань: Warszawa, Nowy Świat № 69, księgarnia „Ossolineum", телефон 198-81. Можна набувати також в „Книгарня Наукового Товариства" Lwów, Rynek 10 або „Українська Книгарня й Антикварня", Lwów, ul. Rutowskiego 22.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

(10 г) 14 груд 79 вол (1986)
Р Л 4244
6293
293

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

Львів. Бібліотека Ак. УРСР

ПАМ'ЯТКИ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ X-XI ВІКІВ

ІСТОРИЧНИЙ, ЛІНГВІСТИЧНИЙ І ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД З ПОВНОЮ БІБЛІОГРАФІЄЮ ТА АЛЬБОМ 155 ЗНИМКІВ З ПАМ'ЯТОК З КИРИЛІВСЬКОЮ ТРАНСКРИПЦІЄЮ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. і П.О.

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1929

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

1929